

สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์

สังคมไทย

ในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๔๑๖

ม.ร.ว. อคิน รพีพัฒน์ ผู้แต่ง

ม.ร.ว. ประกายทอง สิริสุข
พรธณี ฉัตรพลรักษ์ ผู้แปล

มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์
๔๐๓/๒๗ ถนนระดมวิทยุ แขวงจตุจักร กทม. ๑๐๒๐๐
โทร. ๕๓๘-๕๖๖๘

สังคมไทย
ในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์
พ.ศ. 2325—2416

ประเภทหนังสือ : ตำราแปล

สังคมไทย
ในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์
พ.ศ. 2325-2416

ฉบับพิมพ์ครั้งที่ 2

ม.ร.ว. อकिन รพีพัฒน์
ผู้แต่ง

ม.ร.ว. ประกายทอง สิริสุข
พรณี นัตรพลรัักษ์
ผู้แปล

แปลจาก

Akin Rabibhadana,
*The Organization of Thai Society in
The Early Bangkok Period 1782-1873,*
Cornell University, 1969.

สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

ร่วมกับ

มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์

2527

อकिन รพีพัฒน์, ม.ร.ว.

สังคมไทยในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325-2416.

1. ไทย-ภาวะสังคม. 2. ไทย-ประวัติศาสตร์-กรุงรัตนโกสินทร์, 2325-2416.
3. ไทย-การเมืองและการปกครอง-กรุงรัตนโกสินทร์, 2325-2416.
4. นักการเมือง-ชีวประวัติ. (1) ปรักายทอง สิริสุข, ม.ร.ว., ผู้แปล.
(2) พรหม ฉัตรพลรักษ์, ผู้แปลร่วม. (3) ชื่อเรื่อง.

HN750.6.02

309.1593

ISBN 974-571-157-8

ลิขสิทธิ์ฉบับภาษาไทย

ของมูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์
สงวนลิขสิทธิ์

ฉบับพิมพ์ครั้งที่ 2 เดือนกรกฎาคม 2527

จำนวน 2,000 ฉบับ

จัดพิมพ์โดยสำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

อาคารอเนกประสงค์ ชั้น 5 มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
ถนนพระจันทร์ กรุงเทพฯ 10200 โทร. 223-9232

จัดจำหน่ายโดยศูนย์หนังสือมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

อาคารอเนกประสงค์ ชั้นล่าง มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
ถนนพระจันทร์ กรุงเทพฯ 10200 โทร. 221-0633

พิมพ์ที่โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

นางสาวอรุณี อินทรสุขศรี ผู้พิมพ์ผู้โฆษณา

แบบปกโดย นายกมล ฉายาวัดนะ

ราคาเล่มละ **65** บาท

คำแถลง

โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ ก่อตั้งขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2509 ด้วยความร่วมมือร่วมใจกันเองเป็นส่วนบุคคล ในหมู่ผู้มีความรักในภารกิจบริหารการศึกษาจากสถาบันต่าง ๆ เมื่อเริ่มดำเนินงาน โครงการตำราฯ มีฐานะเป็นหน่วยงานหนึ่งของสมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย ก่อนที่จะมีฐานะเป็นมูลนิธิเมื่อต้นปี พ.ศ. 2521 ทั้งนี้โดยได้รับความร่วมมือด้านทุนทรัพย์จากมูลนิธิร็อกกี้เฟลเลอร์ เพื่อใช้ช่วยในการดำเนินงานขั้นต้น เป้าหมายเบื้องต้นของมูลนิธิโครงการตำราฯ ก็คือ ส่งเสริมให้มีหนังสือตำราภาษาไทยที่มีคุณภาพดี โดยเฉพาะในทางวิชาสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ ทั้งนี้เพราะต่างก็เห็นพ้องต้องกันในระยະนั้นว่า คุณภาพของหนังสือตำราไทยระดับอุดมศึกษาแขนงวิชาดังกล่าว ยังไม่สูงพอ ถ้าส่งเสริมให้มีหนังสือเช่นนี้เพิ่มขึ้นย่อมมีส่วนช่วยยกระดับมาตรฐาน จากการศึกษาในชั้นมหาวิทยาลัยไปโดยปริยาย อีกทั้งยังอาจช่วยการสร้างสรรค์ปัญญา ความคิดริเริ่ม และความเข้าใจอันถูกต้องในเรื่องที่เกี่ยวข้องกับสังคม วัฒนธรรม เศรษฐกิจ และการเมืองโดยส่วนรวม

พร้อมกันนี้มูลนิธิโครงการตำราฯ ก็มีเจตนารมณ์อันแน่วแน่ที่จะทำหน้าที่เป็นแหล่งชุมนุมผลงานเขียนของนักวิชาการต่าง ๆ ทั้งในและนอกสถาบัน เพื่อให้ผลงานวิชาการที่มีคุณภาพได้เป็นที่รู้จักและเผยแพร่ออกไป

(6)

โดยทั่วถึงทั้งในหมู่ผู้สอน ผู้เรียน และผู้สนใจงานวิชาการ การดำเนินงานของมูลนิธิโครงการตำราฯ มุ่งขยายความเข้าใจและความร่วมมือของบรรดานักวิชาการออกไปในวงกว้างยิ่ง ๆ ขึ้นด้วย ไม่ว่าจะเป็นด้าน การกำหนดนโยบายสร้างตำรา การเขียน การแปล และการใช้ตำรานั้น ๆ ซึ่งจะเป็นเครื่องส่งเสริมและกระชับความสัมพันธ์อันพึงปรารถนา ตลอดจนความเข้าใจอันดีต่อกันในวงวิชาชีพที่เกี่ยวข้อง

นโยบายพื้นฐานของมูลนิธิโครงการตำราฯ คือ ส่งเสริมและเร่งรัดให้มีการจัดพิมพ์หนังสือตำราทุกประเภททั้งที่เป็นงานแปลโดยตรง งานแปลเรียบเรียง งานถอดความ งานรวบรวม งานแต่ง และงานวิจัย ในช่วงแรก ๆ เราได้เน้นส่งเสริมงานแปลเป็นหลัก ขณะเดียวกันก็ได้ส่งเสริมให้มีการจัดพิมพ์ตำราประเภทอื่น ๆ ด้วย นับแต่ได้ก่อตั้งโครงการตำราฯ มาจนกระทั่งถึงปัจจุบัน โดยความร่วมมืออย่างดียิ่งของนักวิชาการหลายสถาบัน สามารถส่งเสริม—กลั่นกรอง—ตรวจสอบและจัดพิมพ์หนังสือตำราภาษาไทยระดับอุดมศึกษาที่มีคุณภาพตามเป้าหมาย เจตนารมณ์และนโยบายได้ครบทุกประเภท และมีเนื้อหาครอบคลุมสาขาวิชาต่าง ๆ ถึง 8 สาขาดังต่อไปนี้คือ (1) สาขาวิชาภูมิศาสตร์ (2) สาขาวิชาประวัติศาสตร์ (3) สาขาวิชาเศรษฐศาสตร์ (4) สาขาวิชารัฐศาสตร์ (5) สาขาวิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา (6) สาขาวิชาปรัชญา (7) สาขาวิชาจิตวิทยา (8) สาขาวิชาภาษาและวรรณคดี นอกจากนี้ เรายังมีโครงการผลิตตำราสาขาวิชาอื่น ๆ เพิ่มขึ้นด้วย เช่น สาขาวิชาศิลปะ ซึ่งกำลังอยู่ในขั้นดำเนินงาน และยังสามารถขยายงานให้มีการแต่งตำราเป็น “ชุด” ต่อ ซึ่งมีเนื้อความคาบเกี่ยวระหว่างหลายสาขาวิชา เช่น “ชุดชีวิตและงาน” ของบุคคลที่น่าสนใจ ดังที่ได้จัดพิมพ์เผยแพร่ไปแล้วบ้างเล่ม

ปัจจุบันมูลนิธิโครงการตำราฯ ยังคงมีเจตนารมณ์อันแน่วแน่ที่จะขยายงานของเราต่อไปอย่างไม่หยุดยั้ง แม้ว่าจะประสบอุปสรรคนานัปการ โดยเฉพาะอุปสรรคด้านทุนรอน เพราะกิจการของเรามีใช้กิจการแสวงหาผลกำไร หากมุ่งประสงค์ให้นักศึกษาและประชาชนได้มีโอกาสซื้อหาหนังสือตำราในราคาย่อมเยาพอสมควร

คณะกรรมการทุกสาขาวิชาของมูลนิธิโครงการตำราฯ ยินดีน้อมรับคำแนะนำและคำวิพากษ์วิจารณ์จากผู้อ่านทุกท่าน และปรารถนาอย่างยิ่งที่จะให้ท่านผู้อ่านทุกท่านได้เข้ามีส่วนร่วมในมูลนิธิโครงการตำราฯ ไม่ว่าจะเป็นการสนับสนุนแนะนำอยู่ห่าง ๆ ช่วยแต่ง แปลเรียบเรียง หรือรวบรวมตำราสาขาวิชาต่าง ๆ ให้เรา หรือเข้ามาช่วยบริหารงานร่วมกับเรา

เสน่ห์ จามริก

ประธานคณะกรรมการ

มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์

รายชื่อคณะกรรมการบริหาร

มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์

นายเสน่ห์ จามริก	ประธานกรรมการ
นางเพ็ชรี สุมิตร	รองประธาน
นางสาวกุสุมา สนิทวงศ์ ณ อยุธยา	กรรมการ
นายธวัชชัย ยงกิตติกุล	กรรมการ
นางสาวสดชื่น ชัยประสาธน์	กรรมการ
นายสุเทพ สุนทรเกษม	กรรมการ
นายธนนิติ เศรษฐบุตร	กรรมการ
นายสุลักษณ์ ศิวรักษ์	กรรมการ
นายวิทยา สุจริตชนารักษ์	กรรมการ
นางอารี สันเหนือ	กรรมการ
นางอมรา พงศาพิชญ์	กรรมการ
นายเฉลิม ทองศรีพงศ์	กรรมการและที่ปรึกษากฎหมาย
นายบดินทร์ อัคราณิชย์	กรรมการและที่ปรึกษากฎหมาย
นายเกริกเกียรติ พิพัฒน์เสรีธรรม	กรรมการและเหรัญญิก
นางสาวศุภลักษณ์ เลิศแก้วศรี	กรรมการและผู้ช่วยเหรัญญิก
นายชาญวิทย์ เกษตรศิริ	กรรมการและเลขานุการ
นายรังสรรค์ ฐานะพรพันธุ์	กรรมการและผู้จัดการ

โครงการทางเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

ของมหาวิทยาลัยคอร์เนล

โครงการทางเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ได้จัดตั้งขึ้นที่มหาวิทยาลัยคอร์เนลในแผนกเอเชียบูรพาศึกษา เมื่อ ค.ศ. 1950 เป็นโครงการเกี่ยวกับการสอนและค้นคว้าโดยอาศัยวิทยาการร่วมกันทางด้านมนุษยศาสตร์ สังคมศาสตร์ และธรรมชาติวิทยาบางแขนง โครงการนี้เป็นโครงการที่ว่าด้วยภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ และแต่ละประเทศในภูมิภาคนี้ อันได้แก่ บรูไน พม่า กัมพูชา อินโดนีเซีย ลาว มาเลเซีย ฟิลิปปินส์ สิงคโปร์ ไทย และเวียดนาม

กิจกรรมของโครงการนี้ดำเนินไปทั้งที่มหาวิทยาลัยคอร์เนลเองและที่ประเทศต่าง ๆ ในภาคพื้นเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ กิจกรรมเหล่านี้บรรจุอยู่ในหลักสูตรชั้นปริญญาตรีและปริญญาสูงขึ้นไปที่มหาวิทยาลัยคอร์เนล ซึ่งอำนวยความสะดวกโดยผู้เชี่ยวชาญพิเศษทางด้านประวัติศาสตร์ของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ และผู้เชี่ยวชาญพิเศษทางด้านเหตุการณ์ปัจจุบัน และยังเปิดอบรมภาษาสำคัญ ๆ ของประเทศแถบนี้เป็นระยะสั้น ๆ อีกด้วย โครงการนี้ยังอุดหนุนโครงการวิจัยเป็นกลุ่มเกี่ยวกับประเทศไทย อินโดนีเซีย ฟิลิปปินส์ และประเทศอื่น ๆ ที่มีความสัมพันธ์กับจีน ในขณะที่เดียวกันอาจารย์แต่ละคนกับนักศึกษาของโครงการนี้ก็ได้ออกไปทำการวิจัยสนามด้วยตนเองในทุก ๆ ประเทศในภาคพื้นเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

คำนำ

ของ

ศาสตราจารย์ลอริสตัน ชาร์พ

เนื่องจากมีนักวิชาการที่ศึกษาด้านไทยคดีจำนวนจำกัด จุดสนใจของนักวิชาการจึงมุ่งอยู่ที่การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในปัจจุบัน แนวโน้มในสมัยเดียวกัน หรือวิวัฒนาการที่จะเกิดขึ้นในอนาคต เพราะฉะนั้นปัญหาของวิทยานิพนธ์เล่มนี้จึงเป็นปัญหาหนัก และปัญหาเกี่ยวกับข้อมูลต่าง ๆ หรืออย่างน้อยที่สุดข้อมูลก็มีเพียงเท่าที่พอจะหาได้ นักมานุษยวิทยาจะสนใจต่อสิ่งซึ่งเกิดขึ้นในหมู่บ้านชนบท ซึ่งนักมานุษยวิทยาคิดว่าประวัติศาสตร์ของหมู่บ้านชนบทอาจลึ้มเลื่อนไปแล้ว ส่วนนักเศรษฐศาสตร์และนักรัฐศาสตร์ผู้ซึ่งสนใจแต่สถาบันส่วนกลางนั้น มองประวัติศาสตร์ของชาติ “ที่กำลังพัฒนา” หรือชาติ “ใหม่” เป็นเพียงความต้องการที่จะเข้าใจโครงสร้างชาติใหม่ ๆ ซึ่งอาจสร้างสังคมให้เป็น “รัฐใหม่” เท่านั้น

กระบวนการเหล่านี้ดูจะเป็นข้อบกพร่องอยู่ เพราะนอกจากจะเป็นการส่งเสริมให้เกิดการแบ่งแยกออกเป็นสองส่วนคือ “ส่วนที่เป็นแบบโบราณและส่วนที่เป็นสมัยใหม่” “ส่วนที่เป็นบ้านนอกและส่วนที่เป็นชาวกรุง” และอื่น ๆ ทำนองนี้อย่างเสียอันตรายแล้ว ยังไม่สามารถบอกให้เราทราบได้ว่าโครงสร้างที่ใหม่นั้นใหม่อย่างไร และเกิดขึ้นมาได้อย่างไร และยังปล่อยให้เราขาดภาพพจน์ของวิวัฒนาการด้านต่าง ๆ ขาดรูปจำลองของสังคมทั้งหมด และขาดความเข้าใจถึงความต่อเนื่องกับความไม่ต่อเนื่องซึ่งทำให้สังคมเป็นไปดังที่ปรากฏอยู่ทุกวันนี้อีกด้วย ในวิทยานิพนธ์ที่เกี่ยวกับการพัฒนา

การศึกษา ในสมัยรัชกาลที่ 5 เดวิด วายอ์ดต์ กล่าวว่า “การสนองตอบของไทยต่อชาติตะวันตกนั้นเป็นลักษณะของการสร้างสรรค์ เพราะว่าเป็นการสนองตอบอย่างค่อยเป็นค่อยไปด้วยความรอบคอบระมัดระวัง แต่ก็เกินไปโดยธรรมชาติอย่างที่ไม่เคยปรากฏมาในประวัติศาสตร์ สังคมและวัฒนธรรมไทยที่เปลี่ยนจากราชอาณาจักรสยามแต่โบราณมาเป็นประเทศไทยใหม่ และทันสมัย” อนึ่งเพื่อเป็นการช่วยให้เราเข้าใจ “ราชอาณาจักรโบราณ” และสิ่งที่เกี่ยวข้องกับกระบวนการเปลี่ยนแปลง ผู้เขียนยังได้ช่วยให้เราเข้าใจถึงการสร้างประเทศใหม่

มีหลายบุคคลที่พูดถึงความต้องการที่จะให้เกิดความเข้าใจในเรื่องการจัดระเบียบสังคมไทยแต่โบราณ แต่ก็มีน้อยรายเหลือเกินที่ได้ลงมือกระทำสิ่งหนึ่งสิ่งใดเกี่ยวกับเรื่องนี้ นับเป็นเวลาหลายปีที่เดวิด ทางตะวันตกมีผู้เชี่ยวชาญที่ศึกษาเรื่องราวต่างประเทศเพียงสองสามรายเท่านั้น อาทิ แลงการ์ด และ ควอริช เวลส์ ที่เป็นผู้ให้สาระสำคัญเกี่ยวกับลักษณะทางโครงสร้างและกระบวนการของสังคมไทย ทั้งระดับชาติและระดับท้องถิ่น สมัยก่อน ค.ศ. 1850 ซึ่งก็เป็นเพียงเล็กน้อยเหลือเกิน การขาดข้อมูลมิได้ทำให้เราหยุดยั้งที่จะสร้างจินตนาการเกี่ยวกับระเบียบของสังคมไทย รวมทั้งนโยบายการปกครองและการเขียนฐานะของบุคคล หรือมิได้ทำให้เราหยุดยั้งที่จะรำพึงกับตัวเองถึงสิ่งที่ไม่เป็นปัญหาว่า สังคมไทยนี้มี “โครงสร้างที่หลวม” หรือเปล่า แต่มาบัดนี้นักวิชาการรุ่นใหม่ทั้งชาวไทยและตะวันตกต่างก็หันมาสู่แหล่งที่มาและค้นพบได้มากมายในสิ่งที่นักวิชาการรุ่นก่อนพลาดไปหรือไม่มีโอกาสที่จะค้นคว้าได้ คุณเขจร สุขพานิช ก็เพิ่งพิมพ์หนังสือเมื่อเร็ว ๆ นี้เกี่ยวกับฐานะของสามัญชนเรื่อง *ฐานันดรไพร่* (ค.ศ. 1962) ที่มีคุณค่ายิ่ง วิทยานิพนธ์ของเดวิด วายอ์ดต์ และคอนสแตนส์ วิลสัน ก็

(12)

ได้ให้ความรู้แก่เรามากมายเกี่ยวกับการจัดระเบียบภายในของสังคมไทยสมัยโบราณ หนังสือประวัติศาสตร์ชาติวงศ์และการวิเคราะห์อย่างรอบคอบโดย ม.ร.ว. อคิน รพีพัฒน์ ซึ่งเป็นนักมานุษยวิทยาทางวัฒนธรรมไทยแห่งมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ทำให้เราเข้าใจถึงชาติไทยสมัยโบราณ ซึ่งขณะนี้กำลังก้าวหน้าไปทั้งในประเทศและต่างประเทศได้อย่างกระจ่าง ด้วยการที่ช่วยให้เราเข้าใจถึงแบบแผนในอดีต นักวิชาการหนุ่ม ๆ เหล่านี้ยังทำให้เราเข้าใจประเทศสยามใหม่ว่าใหม่อย่างไร และเป็นประโยชน์ต่อวิทยาการแขนงต่าง ๆ อันเกี่ยวกับประเทศไทยและชาติใหม่ ๆ ทุกแขนง

ลอรีสตัน ชาร์พ

ผู้อำนวยการโครงการไทย

มหาวิทยาลัยคอร์แนล

คำนำของผู้เขียน

งานนี้เป็นวิทยานิพนธ์ ซึ่งเสนอเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาระดับปริญญาโท มหาวิทยาลัยคอร์เนล ผู้เขียนใคร่ขอแสดงความขอบคุณอย่างสุดซึ้งต่อศาสตราจารย์ลอริสตัน ชาร์พ ประธานคณะกรรมการพิเศษ หากปราศจากเสียซึ่งคำแนะนำ ความช่วยเหลือ และการให้กำลังใจจากท่านแล้ว วิทยานิพนธ์เล่มนี้ก็จะไม่สำเร็จลงได้ด้วยดี อนึ่งผู้เขียนใคร่ขอขอบคุณคณะกรรมการอื่นๆ อีก อาทิ ศาสตราจารย์ โอ. ดับบลิว. วอลเตอร์ส ผู้ซึ่งให้คำแนะนำเป็นพิเศษมาตั้งแต่ฉบับร่างครั้งแรก และศาสตราจารย์เบิร์นแลมเบิร์ต

ผู้เขียนใคร่ขอแสดงความขอบคุณเป็นพิเศษต่อศาสตราจารย์เดวิด เค. วายออตต์ ผู้ซึ่งได้อ่านทั้งวิทยานิพนธ์และฉบับแก้ไขเล่มนี้ ทั้งให้คำแนะนำและช่วยเหลืออันมีค่ายิ่ง อีกทั้งความช่วยเหลือเป็นอันดี อนึ่งผู้เขียนขอขอบคุณศาสตราจารย์ อาร์. บี. โจนส์ ในการให้คำปรึกษาที่มีค่าอย่างยิ่งเกี่ยวกับวิทยานิพนธ์เรื่องนี้กับทั้งให้ความช่วยเหลือและให้กำลังใจในการจัดพิมพ์

ผู้เขียนยังขอขอบคุณเป็นพิเศษต่อนางจูดิธ เรย์โนลด์ ที่ช่วยเหลือแก้ไขภาษาทั้งในวิทยานิพนธ์และฉบับแก้ไขเล่มนี้ด้วยความอดทน รอบคอบ และสามารถยิ่ง

สุดท้ายนี้ผู้เขียนใคร่ขอแสดงความขอบคุณต่อมูลนิธิริอ็อกกี้เฟลเลอร์ในการช่วยให้ทุนการศึกษา ณ มหาวิทยาลัยคอร์เนลแก่ผู้เขียนด้วย

ม.ร.ว. อकिन รพีพัฒน์

คำนำของผู้แปล

วิทยานิพนธ์เรื่องนี้ เป็นวิทยานิพนธ์ที่ผู้เขียนได้รับคำยกย่องชมเชย จากนักวิชาการชาวต่างประเทศและชาวไทยว่า ดีเด่นทั้งในด้านการเลือกเพื่อน เอกสารขั้นต้นที่มีคุณค่า การพิจารณาปัญหาและการวิเคราะห์วิจารณ์อย่างละเอียดรอบคอบ ทำให้มองเห็นการเชื่อมโยงระหว่างสังคมแบบเก่าและใหม่ อย่างกระจ่างชัด ฉะนั้นวิทยานิพนธ์เรื่องนี้จึงได้รับการสนับสนุนจากโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย ให้ถอดความออกเป็นภาษาไทยเพื่อที่จะได้เผยแพร่ออกไปให้ทั่วถึงในหมู่นักศึกษาไทย

ผู้แปลใคร่ขอขอบคุณ ในความช่วยเหลือแก้ไขของอาจารย์บัณฑิต อ่อนคำ ในฐานะบรรณาธิการ และ ดร. ชาญวิทย์ เกษตรศิริ ในฐานะที่ช่วยให้การแปลนี้สำเร็จลงได้ ส่วนความบกพร่องในการแปลอันอาจจะมีได้ ผู้แปลขออภัยโดยไม่มีข้อโต้แย้งใด ๆ

พรณี นัทรพลรักษ์

ม.ร.ว. ประกายทอง สิริสุข

สารบัญ

บทที่	หน้า
1 ขอบเขต วิถี และที่มา	1
2 กฎีหลังและประวัติศาสตร์	16
ระบบเครือญาติ	23
ประวัติการจัดระเบียบทางสังคมและการเมืองไทย	25
3 สถาบันกษัตริย์	57
4 การปกครองสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น	79
เจ้าทรงกรม	80
การปกครองส่วนกลาง	96
การปกครองส่วนภูมิภาค	100
ความสัมพันธ์ระหว่างการปกครองส่วนกลาง และการปกครองส่วนภูมิภาค	106
5 การจัดระเบียบสังคมไทยสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. 2325-2416)	109
ความสัมพันธ์ระหว่างนายและไพร่	112
ความสัมพันธ์ระหว่างผู้บังคับบัญชา และผู้อยู่ใต้บังคับบัญชา	125

(16)

บทที่	หน้า
ความสัมพันธ์ระหว่างผู้ใหญ่และผู้เยาว์	128
ความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์อย่างเป็นทางการ	131
6 การจัดระเบียบชนชั้นทางสังคม	135
การจัดชนชั้นทางสังคมตามกฎหมาย :	
เจ้า ชุนนาง ไพร่ ทาส	137
ชนชั้นทางสังคม	159
พระสงฆ์	170
7 การเปลี่ยนแปลงในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. 2325-2416)	174
ความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์อย่างไม่เป็นทางการ ระหว่างชนชั้นไพร่กับชนชั้นนาย	187
ความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์ระหว่างชาวจีนอพยพ กับชนชั้นนาย	190
การเกี่ยวพันระหว่างความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์ อย่างไม่เป็นทางการกับอย่างเป็นทางการ	192
8 การเขยิบฐานะทางสังคม	221
9 บทสรุป	246

ภาคผนวก

	หน้า
1 บันทึกเกี่ยวกับกฎหมายไทยและพระราชกำหนด	271
2 แผนผังการปกครองของไทย	283
3 ประวัติโดยสังเขปของอัครมหาเสนาบดีและเสนาบดี	286
4 บันทึกเกี่ยวกับที่มาของลำดับสกุลวงศ์	304
5 ราชนิกุลบางช่วง	305
6 ตระกูลขุนนาคนาค	314
7 ตระกูลศรีเพ็ญ	326
8 ตระกูลสิงหนเสนี	330
9 ตระกูลอมาตยกุล	332
10 ตระกูลคชเสนี	335
11 ตระกูลไกรฤกษ์	339
12 ตระกูลเจ้าเมืองนครศรีธรรมราช	343
13 ตระกูลเจ้าเมืองพัทลุง	348
14 ตระกูลเจ้าเมืองสงขลา	351

สารบัญตาราง

ตารางที่	หน้า
1 รัชสมัยต่างๆ ของพระมหากษัตริย์ไทย	12
2 ศักดินาของเจ้านาย	141
3 ระบบการจัดลำดับยศขุนนาง	144
4 ตำแหน่ง (ยศ) ประเภทตามกฎหมาย และศักดินา	157
5 ตระกูลขุนนางและตำแหน่งเสนาบดี	220
6 เจ้าพระยา พ.ศ. 2325-2412	230

บทที่ 1

ขอบเขต วิถี และที่มา

หนังสือเล่มนี้ว่าด้วยการศึกษาถึงการจัดระเบียบสังคมไทย ซึ่งเน้นไปในการจัดแบ่งชั้นและการเขียนฐานะทางสังคม ระหว่างปี พ.ศ. 2325-2416 ยุครัตนโกสินทร์ตอนต้นนี้ เริ่มตั้งแต่รัชกาลที่ 1 ทรงขึ้นครองราชย์สมบัติจนถึงพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระชนมายุครบ 12 พรรษา

สังคมไทยสมัยนี้ถือได้ว่ายังมีการพัฒนาในการจัดแบ่งชั้นทางสังคม เป็นไปตามครรลองแบบไทย ๆ ก่อนที่จะได้รับอิทธิพลเรื่องการจัดชั้นสังคม และฐานันดรตามความคิดและแบบแผนของชาวตะวันตกในระยะต่อมา หลักฐานเกี่ยวกับเค้าโครงของระบบการแบ่งชั้นของไทยปรากฏอยู่ใน “พระไอยการตำแหน่งนาพลเรือนและพระไอยการตำแหน่งนาทหารหัวเมือง”¹ เป็นครั้งแรกในรัชสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ พ.ศ. 1991-2051 นับแต่นั้นมา ได้มีการเปลี่ยนแปลงและการพัฒนาเกิดขึ้นอย่างมากมาย โดยมีแนวโน้มไปในด้านการแก้ไขและตัดแปลงความสัมพันธ์ระหว่างชนชั้นให้เหมาะสมมากกว่าการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างฐานันดรที่มีอยู่ดั้งเดิม ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2411-2453) ได้มีการเปลี่ยนแปลงสำคัญ ๆ เกิดขึ้น อาทิ การเลิกทาส การได้รับค่าจ้างแรงงานแทนการเกณฑ์แรงงานไปใช้ ฐานันดรไพร่ซึ่งเป็นการผูกพันตนเองไว้

¹พระไอยการตำแหน่งนาพลเรือน พระไอยการตำแหน่งนาทหารหัวเมือง, ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1, เล่ม 1, หน้า 178-271.

กับเจ้าขุนมูลนายก็หมดสิ้นไปเมื่อมีการจัดตั้งกองทหารประจำการขึ้น การวางระเบียบใหม่เกี่ยวกับการปกครองฝ่ายพลเรือน ซึ่งกำหนดให้ข้าราชการที่ทำงานโดยไม่ได้รับเงินเดือนในสมัยก่อนมาให้ได้รับเงินเดือนประจำเหล่านี้ มีผลกระทบกระเทือนต่อหลักในการจัดแบ่งชั้นทางสังคมดั้งเดิมของไทย การขยายตัวภายในระบบราชการกิติ และการตั้งโรงเรียน และมหาวิทยาลัยที่ได้รับอิทธิพลตะวันตกกิติ ล้วนแล้วแต่เป็นปัจจัยสำคัญซึ่งทำให้ช่องทางและอัตราการเชยิบฐานะทางสังคมกว้างขึ้น²

เป็นที่คาดหวังว่า การวิเคราะห์สังคมไทยก่อนมีการเปลี่ยนแปลงครั้งใหญ่ ๆ นี้ อาจทำให้เกิดความเข้าใจเรื่องราวในสมัยต้น ๆ ได้กระจ่างขึ้น หนึ่งลักษณะบางประการของการจัดแบ่งชั้นและการเชยิบฐานะทางสังคมในยุคนี้ยังทำหน้าที่เป็นหลักในการจัดแบ่งชั้นและการเชยิบฐานะทางสังคมทางประวัติศาสตร์ ซึ่งอาจนำไปใช้ศึกษาเรื่องการแบ่งชั้นและการเชยิบฐานะทางสังคมในปัจจุบันได้อีกด้วย ในประเทศไทยนั้นประเพณีในอดีตยังมีอิทธิพลอยู่เสมอ ภูมิหลังของประวัติศาสตร์อาจจะมีค่าเป็นพิเศษในการเชื่อมโยงขบวนการเชยิบฐานะทางสังคมกับผลที่เกิดขึ้นในสังคม โดยทั่วไปลักษณะทางโครงสร้างของสังคมไทยหลายประการอาจจะมีประเด็นสำคัญในการศึกษาค้นคว้า เรื่องการปฏิรูปของรัชกาลที่ 5 ว่า ลักษณะทางโครงสร้างสังคมดังกล่าว มีส่วนทำให้การปฏิรูปนี้ล่าช้าหรือสำเร็จราบรื่น ภูมิหลังของประวัติศาสตร์ยังอาจช่วยให้นักศึกษาได้เข้าใจในเหตุการณ์สมัยพุทธศตวรรษที่ 25 เช่น การปฏิวัติเมื่อปี พ.ศ. 2475 และผลภายหลังการปฏิวัติอีกด้วย เหตุผลที่เลือก

²เดชชาติ วงศ์โกมลเชษฐ์, "The Administration, Judicial, and Financial Reforms of King Chulalongkorn," (M.A. Thesis, (unpublished), Cornell University, 1958)

ศึกษารวบรวมจัดระเบียบสังคมไทยในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์นี้ เนื่องจากเห็นว่าการศึกษาค้นคว้าเรื่องสังคมไทยในระหว่าง พ.ศ. 2325-2416 นั้นสะดวกกว่าการศึกษาค้นคว้าเรื่องสังคมไทยในสมัยก่อนหน้านั้น เพราะมีเอกสารต่างๆ มาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งข้อมูลที่จะนำมาบรรยายถึงสังคมไทยโดยทั่วไปและโครงสร้างด้านชนชั้นโดยเฉพาะนั้น สามารถรวบรวมจากเอกสารที่มีคุณค่าอย่างยิ่ง เช่น กฎหมาย พระราชกำหนด ประชุมประกาศรัชกาลต่าง ๆ พระราชพงศาวดารและจดหมายเหตุ พระราชหัตถเลขาและพระบรมราโชวาทต่าง ๆ ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ในการค้นคว้าทางมานุษยวิทยาตั้งเช่น วิทยานิพนธ์ฉบับนี้นั้นถือว่าพระราชหัตถเลขารวมทั้งพระราชดำรัสดังกล่าว ย่อมมีคุณค่ายิ่งในการก่อให้เกิดความเข้าใจถึงความนึกคิด ความเห็นและทัศนคติของคนไทยสมัยนั้น ทั้งสามพระองค์ท่านย่อมทรงทราบดีถึงความแตกต่างระหว่างสังคมไทยกับสังคมตะวันตก พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงช่วยกันทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในรัชสมัยของพระองค์ เช่นเดียวกันกับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้พระวิจารณ์ญาณอันสุขุมพินิจพิเคราะห์สังคมไทย และทรงใช้ความสัมพันธ์สังเกตสิ่งซึ่งคนไทยอื่น ๆ ในสมัยนั้นมองข้ามไปและไม่ออกความเห็น อนึ่ง ในส่วนที่เกี่ยวกับการค้นคว้าเรื่องการศึกษาพื้นฐานทางสังคมนั้น ก็มีหนังสือประวัติของข้าราชการและพระประวัติของเจ้านายชั้นผู้ใหญ่แห่งยุคให้ศึกษาหาอ่านได้มากกว่าสมัยต้น ๆ ประวัติย่อต่าง ๆ ของข้าราชการและหนังสือลำดับสกุลวงศ์ของตระกูลสำคัญๆ ก็มีอยู่มาก การที่มีเอกสารให้ค้นคว้าได้เช่นนี้ นับว่าเป็นสิ่งสำคัญยิ่งในการเลือกศึกษาเรื่องราวสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ได้อย่างละเอียด

หนังสือเล่มนี้แบ่งออกได้เป็นสามส่วน ส่วนที่หนึ่งว่าด้วยวิวัฒนาการของสังคมและการเมืองไทย หลักฐานส่วนใหญ่ได้มาจากกฎหมายไทยสมัยต่าง ๆ และบันทึกเหตุการณ์ในพงศาวดาร จากเอกสารเหล่านี้จะได้รวบรวมประวัติการจัดระเบียบสังคมและการเมืองไทยขึ้นมา โดยจะชี้ให้เห็นเป็นพิเศษถึงสถานการณ์ สิ่งแวดล้อม และสภาพต่าง ๆ ตามลำดับกาลเวลา และสถานที่ นอกจากนี้จะหยิบยกเอาสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. 2325-2416) มากล่าวในด้านประวัติศาสตร์และประเพณีทางวัฒนธรรม ซึ่งเป็นมรดกตกทอดต่อมาแล้ว ยังคาดว่าการณ์คว่ำเช่นนี้อาจทำให้เกิดความเข้าใจเรื่องที่ไม่สามารถจะอธิบายได้บางประการในประวัติศาสตร์สมัยก่อน โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ประวัติศาสตร์สมัยอยุธยาอีกด้วย

ส่วนที่สอง ว่าด้วยการวิเคราะห์สังคมไทยในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์โดยเฉพาะ จะพยายามค้นหาว่ามีการแบ่งกลุ่มในสังคมไทยอย่างไร และจะพยายามค้นหาว่ากลุ่มต่าง ๆ ในสังคมไทยมีความสัมพันธ์กันอย่างไร และบุคคลที่มีฐานะันตรต่างกันภายในกลุ่มเดียวกัน มีความสัมพันธ์กันอย่างไร จะได้พิจารณาโครงสร้างการจัดแบ่งชั้นทางสังคม และให้คำจำกัดความของชนชั้นในสังคมไทยด้วย

ส่วนที่สาม ว่าด้วยการวิเคราะห์กระบวนการความเปลี่ยนแปลงในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ โดยจะชี้ให้เห็นว่าการเปลี่ยนแปลงซึ่งเกิดขึ้นในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์นี้เป็นผลสืบเนื่องมาจากบทเรียนที่ได้รับเมื่อสมัยกรุงศรีอยุธยาแตกใน พ.ศ. 2310 และการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจอันเกิดจากการค้าระหว่างประเทศและชาวจีนที่พากันอพยพหลังไหลเข้ามาอาศัยอยู่ในประเทศไทย การศึกษาวิเคราะห์กระบวนการความเปลี่ยนแปลงนี้ จะพุ่งเล็งไปยังความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นกับโครงสร้างของสังคมไทย โดยจะ

พยายามเปรียบเทียบให้เห็นความเปลี่ยนแปลงในโครงสร้างของสังคมสมัยนี้ กับสังคมสมัยกรุงศรีอยุธยา แล้วจึงจะทำการวิเคราะห์เรื่องการเขียนฐานะทางสังคมพอเป็นสังเขปเท่าที่เอกสารจะอำนวย

เอกสารสำคัญที่ใช้ในการค้นคว้านี้ ได้แก่ประมวลกฎหมายไทยต่าง ๆ จดหมายโต้ตอบ พระราชหัตถเลขา และพระบรมราชาวาทของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ลายพระหัตถ์และพระตำราของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ จดหมายเหตุสมัยกรุงศรีอยุธยาและสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ นอกจากนี้ยังจะใช้หนังสือลำดับสกุลวงศ์ของตระกูลขุนนางต่าง ๆ ชีวประวัติของบุคคลสำคัญ ๆ รวมทั้งหนังสือของนายจร สุขพานิช นักประวัติศาสตร์ที่มีชื่อเสียง หนังสือต่าง ๆ เหล่านี้เป็นภาคภาษาไทยทั้งสิ้น ส่วนหนังสือต่างประเทศนั้นได้มาจากบันทึกเหตุการณ์ของทูตร่วมสมัย เช่น จอห์น ครอว์ฟอร์ด (John Crawford) เซอร์ จอห์น บาวริง (Sir John Bowring) และบิชอปพาลเลโกซ์ (Bishop Pallegoix) กับวิทยานิพนธ์สำคัญ ๆ ที่นักวิชาการชาวตะวันตกเขียนไว้ เช่น เดวิด เค. วายออตต์ (David K. Wyatt) จี. วิลเลียม สกินเนอร์ (G. William Skinner) วอลเตอร์ เอฟ. เวลลา (Walter F. Vella) และ เอช. จี. ควอริตซ์ (H.G. Quaritch Wales)

เรื่องกฎหมายไทยและพระราชกฤษฎีกาทั้งใน สมัยกรุงศรีอยุธยาและในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกนั้น ปรากฏอยู่ในประมวลกฎหมายที่รวบรวมขึ้นในรัชกาลที่ 1 เมื่อ พ.ศ. 2347 หนังสือเล่มนี้จะใช้กฎหมายสมัยกรุงศรีอยุธยาเพื่อวัตถุประสงค์สองประการ เพื่ออธิบายให้เห็นว่าหนังสือเล่มนี้ใช้กฎหมายเพื่อวัตถุประสงค์สองประการนั้นอย่างไร จำเป็นจะต้องกล่าวถึงวิวัฒนาการของกฎหมายไทยให้ทราบโดยสังเขปดังต่อไปนี้

หลักเบื้องต้นของกฎหมายไทย คือ พระธรรมศาสตร์ ซึ่งคนไทย
 อารับมาจากมอญ พระธรรมศาสตร์นี้เป็นกฎหมายอันศักดิ์สิทธิ์และอมตะ
 นอกจากพระธรรมศาสตร์แล้ว ยังมีกฎหมายแบบอื่นเกิดขึ้นด้วย เช่น พระ
 ราชวินิจฉัยของพระมหากษัตริย์ แบบแผนในการพิพากษา และระเบียบ
 ประเพณีที่มีมาแต่ดั้งเดิม คุณค่าและความศักดิ์สิทธิ์ของกฎหมายดังกล่าวนี้
 ขึ้นอยู่กับพระปรีชาสามารถของพระมหากษัตริย์ในฐานะที่ทรงได้รับการยกย่อง
 ว่าเป็นองค์พระประมุขผู้ทรงตั้งอยู่ในทศพิชราชธรรมตามหลักของพระธรรม-
 ศาสตร์เป็นสำคัญ อาจเป็นไปได้ว่า มีการคัดเลือกพระราชวินิจฉัยดังกล่าว
 มาประมวลเข้าเป็น*มัตรา*ย่อ ๆ และนำมาใส่ไว้ภายใต้หัวข้อต่าง ๆ ของพระ
 ธรรมศาสตร์ เมื่อปลายพุทธศตวรรษที่ 21³ ถึงแม้ว่าจะได้มีการแก้ไขเปลี่ยนแปลง
 และเสริมข้อความลงไปบ้าง แต่ก็ยังปรากฏวัน เดือน ปี ของการแก้ไข
 เปลี่ยนแปลงและเสริมข้อความอยู่หลายตอน

วัตถุประสงค์ประการแรกในสองประการที่นำเอากฎหมายเหล่านี้มา
 ใช้เป็นเอกสารการทำวิทยานิพนธ์ ก็คือการเรียบเรียงวิวัฒนาการของการจัด
 ระเบียบสังคมไทยใหม่ ดังปรากฏอยู่ในบทที่ 2 การที่มีใครจะมีผู้นำเอา
 กฎหมายเหล่านี้มาอ้างอิงในการเขียนเกี่ยวกับสังคมไทยมาก่อนนั้น เนื่องจาก
 เป็นการยากที่จะค้นคว้าหาหลักฐานวันเดือนปีที่แน่นอนได้ และยากที่จะ
 ระบุตรงที่ใดบ้างเป็นการเสริมข้อความเข้ามา เรื่องนี้จะให้บรรดาธิบายวิธี
 การค้นคว้าหาหลักฐานวันเดือนปีของกฎหมายแต่ละมาตราที่นำมาใช้ไว้ใน
 ภาคผนวกของหนังสือ ส่วนปัญหาเรื่องการเสริมข้อความเข้ามานั้นผู้เขียนได้
 ใช้ความสังเกตจากสำนวนการเขียนเป็นหลัก จึงหวังได้ว่า วิธีนี้จะช่วยลด

³R. Lingat, "Volution of Law in Burma and Siam," *JSS*. XXXVIII, 1 (January 1950), pp. 9-32.

โอกาสของผู้เขียนที่จะถือเอาข้อความที่เสริมขึ้นว่าเป็นส่วนหนึ่งของต้นฉบับเดิมอันมีวันเดือนปีบ่งบอกไว้ในกฎหมายเฉพาะบทนั้น ๆ ได้ เมื่อใดก็ตามที่เป็นไปได้ ก็จะทำเอาเหตุการณ์ซึ่งมีอยู่ในพงศาวดารมาใช้เป็นหลักฐานยืนยันถึงวันเดือนปีของการประกาศใช้กฎหมายบางฉบับ ตัวอย่างในเรื่องนี้จะเห็นได้จากกฎหมายที่มีข้อความเสริมเข้ามามากที่สุด คือพระไอยการตำแหน่งนาพลเรือนและทหารหัวเมืองดังต่อไปนี้

เป็นที่ยอมรับกันทั่วไปว่า พระไอยการตำแหน่งนาพลเรือนและทหารหัวเมืองนี้ใช้เป็นกฎหมายมาตั้งแต่รัชสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ⁴ กฎหมายนี้กำหนด ศักดินา ยศ บรรดาศักดิ์และกรมของข้าราชการไว้ พิจารณาเพียงครั้งแรกก็จะเห็นกรมต่าง ๆ มากมายนั้น ไม่น่าจะมีอยู่ในรัชสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเลย ต้องมีการเพิ่มกรมขึ้นเป็นครั้งคราว เมื่อเปรียบเทียบกฎหมายกับบันทึกที่มีอยู่ในพงศาวดารแล้ว ทำให้เกิดความคิดว่ายศของข้าราชการในตำแหน่งต่าง ๆ จะสูงกว่ายศของข้าราชการที่ปรากฏอยู่ในต้นฉบับเดิม บางกรณีที่มียศเป็น *พระ* อาจมีการยกกันเป็น *เจ้าพระยา* ก็ได้ และเมื่อเป็นเช่นนั้น ก็ทำให้เข้าใจยศของตำแหน่งเหล่านั้นในสมัยรัชกาลที่ 1 ด้วย ข้อสมมติที่เกิดจากข้อเท็จจริงที่ว่า ในการสังคายนางพงศาวดารสมัยอยุธยาฉบับหลวงประเสริฐ ซึ่งเป็นฉบับที่เชื่อถือได้มากที่สุดนั้น ข้าราชการในเมืองหลวงที่มียศเป็น *เจ้าพระยา* หรือแม้กระทั่ง *พระยา*

⁴H.G. Quaritch Wales, *Ancient Siamese Government and Administration*, (New York, 1965) ถึงแม้ว่าวันเดือนปีที่เขียนไว้ในพระไอยการตำแหน่งนาพลเรือนและทหารหัวเมืองจะไม่แน่นอน แต่กฎหมายเหล่านั้นก็มีปรากฏชื่ออยู่ในรัชสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ข้อเท็จจริงเรื่องนี้มีอยู่ในพงศาวดารที่ว่าด้วยเรื่องการเปลี่ยนแปลงตำแหน่งนา (ดู *พระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขาของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ*, เล่ม 1)

ไม่ปรากฏมีอยู่เลย แต่ระบบศักดินาและความเกี่ยวพันของระบบศักดินากับยศและตำแหน่งของข้าราชการนั้น มีอยู่ในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถแน่นอน เพราะพงศาวดารได้กล่าวไว้ด้วยว่า พระมหากษัตริย์พระราชทานยศและศักดินาแก่เสนาบดีของพระองค์ ความสำคัญจึงอยู่ที่ว่า ถึงแม้จะมีการเสริมข้อความและแก้ไขกฎหมายหลายตอน โครงสร้างและเค้าเดิมก็ควรจะเป็นการนำเอาพระราชบัญญัติต้นฉบับเดิมหรือที่มีอยู่แล้วในสมัยนั้นเข้ามาใช้ใหม่

นอกจากกฎหมายที่ใช้ปฏิบัติกันจริง ๆ แล้ว ยังมีกฎหมายที่ใช้กันมาตั้งแต่ปลายสมัยกรุงศรีอยุธยาอีกมาก กฎหมายเหล่านี้ไม่รวมอยู่ในพระธรรมนูญ วันเดือนปีที่ปรากฏอยู่ในกฎหมายนี้แน่นอน และไม่ปรากฏว่ามีการเปลี่ยนแปลงหรือแก้ไขตัวบทกฎหมาย จึงได้นำเอากฎหมายและกฎหมายีกาสมัยหลัง ๆ รวมทั้งประกาศต่าง ๆ สมัยกรุงรัตนโกสินทร์มาใช้ในหนังสือเล่มนี้หลายแห่ง พระราชกฤษฎีกาเหล่านี้ต่างกับกฎหมายต่าง ๆ ที่นำเข้าไปรวมไว้ในพระธรรมนูญ เพราะพระราชกฤษฎีกานี้ประกอบด้วยคำอธิบายประกาศพระราชกฤษฎีกา ซึ่งส่วนมากเป็นเรื่องของเหตุการณ์ที่ทำให้เกิดประกาศพระราชกฤษฎีกาขึ้น เหตุการณ์เหล่านี้เป็นประโยชน์มากที่สุดที่วิทยานิพนธ์เล่มนี้ จะได้ใช้เป็นเกณฑ์ในการยืนยันหลักฐานที่มีอยู่ในประวัติศาสตร์

วัตถุประสงค์อีกประการหนึ่งในการนำกฎหมายสมัยกรุงศรีอยุธยามาใช้เป็นหลักฐานเกี่ยวกับการปกครองในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ด้วย ก็คือโดยผิวเผินแล้วดูจะไม่เหมือนมีการพิจารณาข้อเท็จจริงเรื่องเวลาและความเปลี่ยนแปลงเกี่ยวกับกฎหมายสมัยศรีอยุธยาฉบับต่าง ๆ เลย แต่ความจริงมิได้เป็นเช่นนั้น ใน พ.ศ. 2347 ได้มีการคัดเลือกกฎหมายและกฤษฎีกา

เก่า ๆ มาแก้ไข และจัดไว้เป็นมาตราต่าง ๆ ตามพระราชโองการของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก แล้วคัดลอกไว้ 3 เล่ม เล่มหนึ่งนำไปเก็บไว้ในพระบรมมหาราชวัง เพื่อให้พระมหากษัตริย์ทรงใช้พิจารณา อีกเล่มหนึ่งเก็บรักษาไว้ที่หอสมุด เพื่อประโยชน์สำหรับเจ้าหน้าที่ในสวนภูมิภาครจะทำการคัดลอกได้ เล่มที่สามเก็บไว้ที่ศาลหลวง เพื่อให้ลูกขุนได้ใช้พิจารณาคดี ฉะนั้นจึงมีการใช้กฎหมายเหล่านี้ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น และถือได้ว่าเป็นหลักที่บุคคลในสังคมพึงประพฤติปฏิบัติตาม

ทั้งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระปิยะมหาราชาธิบดีต่างก็ได้ทรงใช้เวลาขณะทรงพระเยาว์เป็นเวลานานในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์นี้ ซึ่งต่อมาทั้งสองพระองค์ก็ได้ทรงทำหน้าที่โดยให้เกิดมีการเปลี่ยนแปลงขึ้น ข้อความที่ทรงบรรยายและทางวิจารณ์สังคมในระหว่างปี พ.ศ. 2325-2414 จึงมีคุณค่ายิ่ง เผยให้เห็นถึงสภาพการณ์ต่าง ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งสภาพการณ์ขององค์พระมหากษัตริย์ เจ้านายและข้าราชการในพระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงมีถึงสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ซึ่งได้ทรงบรรยายถึงพระราชกรณียกิจของพระมหากษัตริย์พระองค์แรก ๆ แห่งราชวงศ์จักรีนั้น นับว่าเป็นสาระสำคัญตามความที่ปรากฏในพระราชหัตถเลขาฉบับหนึ่ง ทรงกล่าวถึงพระราชประวัติของพระองค์เองเมื่อทรงดำรงตำแหน่งพระมหากษัตริย์ ทำให้เราเข้าถึงสภาพการณ์ของพระมหากษัตริย์ขณะที่ทรงครองราชย์ได้ดี พระบรมราชโองการของพระองค์ท่านที่ทรงอธิบายเหตุผลการเปลี่ยนแปลงการปกครอง ก็แสดงให้เห็นงานที่แท้จริงด้านนี้ อย่างชัดเจน ก่อนที่จะมีการเปลี่ยนแปลงส่วนพระนิพนธ์เกี่ยวกับประวัติศาสตร์ของสมเด็จพระปิยะมหาราชาธิบดีต่าง ๆ ก็มีข้อความที่มีคุณค่ายิ่งในด้านความรู้เกี่ยวกับสถาบันต่าง ๆ การปกครองเมือง

หลวงและการปกครองหัวเมืองต่าง ๆ รวมทั้งประวัติของคนส่วนมาก พระนิพนธ์ของพระองค์ท่านเกี่ยวกับกระทรวงมหาดไทย ก็เล่าถึงประวัติของข้าราชการในกระทรวงก่อนหน้าที่จะมีการปฏิรูป และทำให้เกิดความเข้าใจ โดยต้องแท้ถึงเรื่องการเขียนฐานะทางสังคมภายในระบบข้าราชการ หนังสือเรื่อง *ฐานันดรไพร่* ของนาย ขจร สุขพานิช ซึ่งใช้กฎหมายไทยเป็นเอกสารอ้างอิง ให้ภาพพจน์ที่สำคัญอย่างพร้อมมูล ซึ่งก็ได้นำมาใช้เป็นการปูพื้นฐานสำหรับบทที่สองของหนังสือเล่มนี้ได้เลย

สำหรับหนังสือเกี่ยวกับชีวประวัตินั้นได้แก่ หนังสือเรื่อง *ตั้งเจ้าพระยาในกรุงรัตนโกสินทร์* ของกรมพระสมมตอมรพันธ์ (พ.ศ. 2403-2458) หนังสือลำดับสกุลวงศ์และชีวประวัติของบุคคลบางคนในตระกูลสำคัญ ๆ ซึ่งบรรดาบุตรหลานได้เขียนขึ้น หนังสือชีวประวัติบุคคลสำคัญซึ่งสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงนิพนธ์ไว้ และประวัติต่าง ๆ ที่นักเขียนอื่น ๆ เขียน รวมทั้งนักเขียนต่าง ๆ สมัยปัจจุบัน หนังสือของกรมพระสมมตอมรพันธ์ ก็มีประวัติสั้น ๆ ของข้าราชการทุกคนที่ดำรงตำแหน่งสูงสุดสองตำแหน่ง (คือตำแหน่งสมเด็จเจ้าพระยาและเจ้าพระยา) ในสมัยที่กล่าวถึงนี้ ประวัติเหล่านี้นิพนธ์ขึ้นโดยอาศัยบันทึกประวัติการแต่งตั้งเป็นส่วนใหญ่ เนื้อหาของหนังสือจึงเชื่อถือได้มาก หนังสือเหล่านี้ยังได้บรรยาย “คุณงามความดี” เป็นพิเศษของผู้ที่ได้เลื่อนตำแหน่ง ทำให้เราทราบโดยทางอ้อมว่ามีงานอะไรหรือคุณงามความดีอะไรบ้างที่ทำให้ได้รับการเลื่อนฐานะภายในระบบข้าราชการ นอกจากนี้ก็มีรายละเอียดเกี่ยวกับข้าราชการชั้นสูงในเรื่องการเลื่อนตำแหน่งสูงขึ้นในหนังสือลำดับสกุลวงศ์และชีวประวัติต่าง ๆ อีกมาก เมื่อนำเอกสารต่าง ๆ เหล่านี้มาใช้ ความมุ่งหมายในการเขียนหนังสือแต่ละเล่มก็

คิดอยู่ในใจเกี่ยวกับการพิจารณาความสัมพันธ์ เชื่อมโยงระหว่างผู้เขียนประวัติกับบุคคลผู้เป็นเจ้าของประวัติอยู่แล้ว

หนังสือของทูตานุทูตต่างประเทศ โดยเฉพาะหนังสือของบาทหลวงปาเลกัวซ์ (Bishop Pallegoix) ซึ่งอยู่ในประเทศไทยมานานกว่า 20 ปี ก็นับว่าเป็นประโยชน์มาก ทำให้ได้รับความรู้เพิ่มเติมจากเอกสารไทย เพราะมีสิ่งต่าง ๆ หลายประการที่ผู้เขียนชาวไทยมองข้ามไป แต่ในทัศนะของชาวต่างประเทศถือว่าเป็นสิ่งสำคัญยิ่ง

การวิเคราะห์โครงสร้างสังคมไทยสมัยนี้ยังไม่เคยปรากฏมาก่อน คงมีแต่หนังสือเรื่องการปกครองและการบริหารของสยามแต่โบราณ (Ancient Siamese Government and Administration) ซึ่งนาย เอช. จี. ควอริตซ์ เวลส์ (H.G. Quaritch Wales) ได้เขียนไว้ นายควอริตซ์ เวลส์ ใช้เวลาเขียนเรื่อง "ชนต่าง ๆ ของคนไทย" ถึงหนึ่งบทเต็มในหนังสือดังกล่าว แต่มิได้กำหนดขอบเขตการเขียนให้อยู่ในสมัยเดียวกันเหมือนกับวิทยานิพนธ์เล่มนี้ ได้เขียนครอบคลุมทั้งสมัยก่อนที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ จะทรงแก้ไขเปลี่ยนแปลงชั้น นายควอริตซ์ เวลส์ มิได้ตั้งใจวิเคราะห์โครงสร้างของชนชั้นให้สมบูรณ์ ทั้งยังมีได้ตั้งใจเขียนเรื่องการเขียนฐานะทางสังคมอีกด้วย ส่วนนาย แอล. เอ็ม. แฮงก์ส (L.M. Hanks) ก็เขียนบทความซึ่งเป็นที่ยูจกกันแพร่หลาย เรื่อง "Merit and Power in the Thai Social Order" โดยกล่าวทั่ว ๆ ไปถึงการเขียนฐานะทางสังคมนับตั้งแต่ต้นพุทธศตวรรษที่ 24 ถึงปัจจุบัน นับว่าเป็นการศึกษาภายในระยะเวลาที่มีขอบเขตจำกัด จึงมิได้คำนึงถึงความเปลี่ยนแปลงในสมัยที่กล่าวถึงนี้ ทั้งนี้เป็นลักษณะหรือแบบการเขียนอย่างคลุมไปทั่ว แต่ก็ได้แสดงถึงความเข้าใจในทัศนะการมองโลกและความเชื่อของคนไทย หนังสือของนายเดวิด เค.

วรายัตต์ (David K. Wyatt) ก็เขียนเกี่ยวกับการเขยิบฐานะทางสังคมในเมืองไทย และเขียนสิ่งที่น่าสนใจเรื่อง “ความเจริญแห่งอำนาจของตระกูลหนึ่งเมื่อพุทธศตวรรษที่ 24 ของสยาม (The Growth of One Family Dominance in Nineteenth Century Siam)” โดยเฉพาะอย่างยิ่งในเรื่องการเข้ามามีอำนาจของตระกูลขุนนางคนนั้น หลักฐานและการวินิจฉัยของนายวรายัตต์เป็นสิ่งที่น่าเชื่อถือวิทยานิพนธ์เล่มนี้ นอกจากนั้นผู้เขียนขอแนะนำรำลึกในพระกรุณาธิคุณของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ถ้าขาดเสียซึ่งผลงานการวิจัยและเอกสารของพระองค์ท่าน ย่อมเป็นการยากยิ่งที่ผู้เขียนจะทำวิทยานิพนธ์เล่มนี้ให้สำเร็จลุล่วงได้เป็นอันดี

ตารางที่ 1

รัชสมัยต่าง ๆ ของพระมหากษัตริย์ไทย

(สมัยกรุงศรีอยุธยาและกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้นเท่านั้น)

สมัยกรุงศรีอยุธยาตอนต้น (พ.ศ. 1893—2112)

พระรามาธิบดีที่ 1	พ.ศ. 1893—1912
พระราเมศวร	พ.ศ. 1912—1913
พระบรมราชาที่ 1	พ.ศ. 1913—1931
พระเจ้าทองลับ	พ.ศ. 1931—1931
พระราเมศวร	พ.ศ. 1931—1938
พระรามราชา	พ.ศ. 1938—1952

พระอินทราชา	พ.ศ. 1952—1967
พระบรมราชาที่ 2	พ.ศ. 1967—1991
สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ	พ.ศ. 1991—2031
สมเด็จพระบรมราชาที่ 3	พ.ศ. 2031—2034
สมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2	พ.ศ. 2034—2072
สมเด็จพระบรมราชาที่ 4 (หน่อพุทธางกูร)	พ.ศ. 2072—2076
พระเจ้ารัษฎา	พ.ศ. 2076—2077
พระชัยราชา	พ.ศ. 2077—2089
พระยอดฟ้า	พ.ศ. 2089—2091
ขุนวรวงษา	พ.ศ. 2091—2091
สมเด็จพระมหาจักรพรรดิ	พ.ศ. 2091—2111
พระมหินทร	พ.ศ. 2111—2112
กรุงศรีอยุธยาแตก	พ.ศ. 2112

สมัยกรุงศรีอยุธยาตอนปลาย (พ.ศ. 2112—2310)

พระมหาธรรมราชา	พ.ศ. 2112—2133
สมเด็จพระนเรศวร	พ.ศ. 2133—2148
สมเด็จพระเอกาทศรถ	พ.ศ. 2148—2163
พระศรีเสาวภาค	พ.ศ. 2163—2163
พระเจ้าทรงธรรม	พ.ศ. 2163—2171

พระเชษฐา	พ.ศ. 2171—2173 หรือ <u>พ.ศ. 2171—2172*</u>
พระอาทิตย์วงศ์	พ.ศ. 2173—2173 หรือ พ.ศ. 2172—2172
พระเจ้าปราสาททอง	พ.ศ. 2173—2198 หรือ <u>พ.ศ. 2172—2199*</u>
เจ้าฟ้าชัย	พ.ศ. 2198—2199 หรือ พ.ศ. 2199—2199
พระเจ้าศรีสุธรรมราชา	พ.ศ. 2199—2199
สมเด็จพระนารายณ์	พ.ศ. 2199—2231
พระเพทราชา	พ.ศ. 2231—2246
พระเจ้าเสือ	พ.ศ. 2246—2251
พระเจ้าท้ายสระ	พ.ศ. 2251—2275
พระเจ้าบรมโกษฐ์	พ.ศ. 2275—2301
พระเจ้าอู่ทอง	พ.ศ. 2301—2301
พระเจ้าเอกทัศ	พ.ศ. 2301—2310
กรุงศรีอยุธยาแตก	พ.ศ. 2310

สมัยกรุงธนบุรี (พ.ศ. 2310—2325)

สมเด็จพระเจ้าตากสิน	พ.ศ. 2325—2416
---------------------	----------------

สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. 2325—2416)

รัชกาลที่ 1 พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ	พ.ศ. 2325—2352
รัชกาลที่ 2 พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้าฯ	พ.ศ. 2352—2367
รัชกาลที่ 3 พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ	พ.ศ. 2367—2394
รัชกาลที่ 4 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ	พ.ศ. 2394—2411
รัชกาลที่ 5 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ	พ.ศ. 2411—2453

*พ.ศ. ที่ขีดเส้นใต้ คือ พ.ศ. ที่ Giles เขียนไว้ ซึ่งต่างกับของสมเด็จพระบรม
พระยาดำรงราชานุภาพ

หนังสืออ้างอิง

สมเด็จพระมหาธีรราชเจ้าทรงพระนามภาพ, “อธิบายรัชกาลกรุงเก่า,” *ประชุมพงศาวดาร*, ภาค 2 เล่ม 5, หน้า 611-626.

“พงศาวดารสมัยกรุงศรีอยุธยาฉบับหลวงประเสริฐ,” *ประชุมพงศาวดาร*, ภาค 1 เล่ม 1, หน้า 115-138.

Francis H. Giles, “Analysis of Van Vliet’s Account of Siam,” *The Siam Society, Selected Articles from the Journal*, Vol. VII, pp. 103-114.

G. William Skinner, *Chinese Society in Thailand*, Ithaca, 1957.

บทที่ 2

ภูมิหลังและประวัติศาสตร์

ราชอาณาจักรสยามสมัยต้นรัตนโกสินทร์มีประชากรเพียงหนึ่งในหกของจำนวนประชากรในประเทศไทยปัจจุบัน แต่มีอาณาบริเวณย่อมกว่าเพียงเล็กน้อยเท่านั้น ถ้าหากรวมเอาหัวเมืองอิสระต่าง ๆ เช่น หัวเมืองลาวทางภาคเหนือ หัวเมืองกัมพูชาทางภาคตะวันออก และมลายูทางภาคใต้ที่ขึ้นกับราชอาณาจักรสยามในสมัยนั้นเข้าด้วยกันแล้ว อาณาบริเวณของราชอาณาจักรสยามในสมัยนั้นก็กว้างใหญ่ไพศาลกว่าประเทศไทยในสมัยนี้ เราอาจจะหาอาณาบริเวณของราชอาณาจักรได้จากรายชื่อหัวเมืองต่างๆ ที่อยู่ในบังคับบัญชาของอัครมหาเสนาบดีทั้งสองท่านและเสนาบดีคัลลัง ซึ่งจะเห็นได้ว่า มีชายแดนด้านเหนือสุดจดเส้นรุ้งที่ 18° เหนือ ปกคลุมอาณาบริเวณรอบ ๆ เมืองพิษณุโลก ชายแดนใต้สุดจดเมืองสงขลาที่ประมาณเส้นรุ้งที่ 7° เหนือ ชายแดนด้านตะวันออกอาจจะรวมเอาส่วนหนึ่งของแม่น้ำโขง เข้าไว้ด้วยก็ได้ และด้านตะวันตกจดเทือกเขาตะนาวศรี ซึ่งปัจจุบันก็ยังใช้กันประเทศไทยกับประเทศพม่า¹

อาณาจักรส่วนใหญ่เป็นที่ราบอุดมสมบูรณ์ตลอดสองฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาและแควต่าง ๆ ซึ่งส่วนใหญ่ยังคงเป็นป่า แต่ที่ใดที่ถูกหักร้างถางพงแล้วก็กลายเป็นแหล่งปลูกข้าว ในปี พ.ศ. 2393 ประชากรยังคงทำสิกรรมกันเป็น

¹พระยามหาอำมาตย์ธิบดี, *การปกครองฝ่ายพลเรือน*, พ.ศ. 2405.

ส่วนใหญ่โดยปลูกข้าวเป็นหลัก² ข้าวเป็นอาหารสำคัญและปลูกกันมากตาม
ที่ราบลุ่มแม่น้ำซึ่งมีน้ำท่วมทันสม่ำเสมอทุกปี ส่วนปริมาณข้าวที่ผลิตได้นั้น
นับว่ามีมากพอที่จะเลี้ยงประชากรทั้งชาติได้ และยังมีเหลือพอที่จะส่งไป
จุนเจืออีกภาคใต้ซึ่งขาดแคลนข้าวได้อีกด้วย³ สินค้าออกมีข้าว ผลิตภัณฑ์สิ่ง
ทอและพริกไทย⁴

อาหารหลัก นอกจากข้าวแล้วยังมีปลาซึ่งได้มาจากทะเลสาบ ลำ
คลอง ห้วยบึง และทะเลสาบ นำมาตากแห้งและเก็บรักษาไว้สำหรับบริโภค
ตลอดปี⁵

ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2394-
2411) ปรากฏว่าชาวจีนที่อพยพเข้ามาตั้งรกรากในผืนแผ่นดินไทยเริ่มทำไร
่อยุขขึ้นทั่วราชอาณาจักร⁶

ชาวจีนอพยพเหล่านี้ยังได้เข้าควบคุมการค้าขายภายในประเทศ ซึ่ง
เป็นการค้าขายกันระหว่างภาคทั่วทุกหนทุกแห่งด้วย⁷ การค้าขายภายในประ-
เทศจึงอาจพัฒนามาจากพวกชาวจีนเหล่านี้เองก็ได้ การค้าในสมัยนั้นเป็นแบบ
กิจการเล็ก ๆ น้อย ๆ เพราะทุกภาคต่างก็สามารถผลิตสิ่งของสนองตอบความ
ต้องการขั้นมูลฐานของตนได้อย่างพอเพียงด้วยกันทั้งนั้น

²James C. Ingram, *Economic Change in Thailand Since 1850*, (Stanford, 1954), p.8

³George B. Bacon, *Siam : The Land of the White Elephant* (New York, 1892), p. 84.

⁴James C. Ingram, op. cit., pp. 10-11.

⁵Ibid., p. 16.

⁶Sir John Bowring, *Kingdom and People of Siam*, Vol. 1 (London, 1857), pp. 203-204.

⁷James C. Ingram, op. cit., p. 19.

การคมนาคมที่สำคัญได้แก่การขนส่งทางน้ำ ดังนั้นจะเห็นได้จากวิถีการตั้งบ้านเรือน ซึ่งปลูกกันเป็นทิวแถวตลอดสองฝั่งแม่น้ำลำคลอง บ้านที่ปลูกกันเป็นหย่อมๆรวมกันเข้าเป็นหมู่เรียกว่าบ้าน บ้านหรือหมู่บ้านนับเป็นหน่วยอาณานิคมที่เล็กที่สุดของเขตปกครอง หน่วยใหญ่ถัดขึ้นไปเรียกว่าตำบลและแขวงตามลำดับ ศูนย์กลางของหมู่บ้านเกือบทุกหมู่ได้แก่วัด ซึ่งมีโบสถ์และที่พำนักของสงฆ์เป็นศูนย์กลางทางศาสนาและเป็นสถานที่เคารพบูชาของชาวไทย ชีวิตของคนไทยจึงมีความผูกพันอย่างใกล้ชิดกับวัดในหมู่บ้านของตน

ถ้าไม่มีวัดของหมู่บ้านตนก็ลำบาก ด้วยจะต้องไปทำบุญไกลจากหมู่บ้าน พระสงฆ์ที่มีประจำวัดของหมู่บ้านก็เป็นชาวบ้านในที่นั้นเป็นส่วนมาก ยกเว้นสมภารเจ้าอาวาสอาจเป็นพระสงฆ์ที่นิมนต์มาจากที่อื่นก็ได้ วัดเป็นสถานย่านกลางที่ชุมนุมของชาวบ้านดังกล่าวมาแล้วข้างต้น เพราะชาวบ้านจะได้วิสาสะพบปะกันมาก ๆ ได้เป็นคราว ๆ อย่างงานสังคัมก็ที่วัด ไม่ว่าใครในหมู่บ้านจะเป็นเด็กผู้ใหญ่เป็นหนุ่มสาวหรือแก่เฒ่า ถ้าจะอดความมั่งมีหรือแต่งตัวอวดกันก็ที่วัด ตลอดจนแสงหาศิลปินวิทยากรและการทำบุญการกุศลซึ่งสงบเย็นใจ หรือจะไปสนุกรื่นเริงกันอย่างระเบียบ ไม่จู้จี้จ้านเมามายเพราะเกรงบาปกลัวกรรม ตลอดจนมีงานมหรสพ ก็ที่วัด มีบุตรเมื่อโตขึ้นต้องการจะให้มิวิชาความรู้ และได้รับอบรมความประพฤติทางศีลธรรม ตลอดจนบวชเรียนก็ที่วัด เมื่อตายเขาก็เอาศพของท่านไปเผาที่วัด กระดูกของท่านเมื่อเผากลายเป็นอัฐิถ่านเถ่าแล้วเอาไปฝังหรือบรรจุไว้ ก็ที่วัด เพราะฉะนั้นเมื่อยกเว้นการทำมาหากินแล้ว วัดก็เป็นสถานที่ทุกสิ่งทุกอย่างที่ดี ๆ ในชีวิตของชาวบ้านตั้งแต่เกิดจนกระทั่งตายไป⁸

⁸ เสฐียรโกเศศ (พระยาอนุমানราชชน), *เรื่องตรุษ-สารท* (กรุงเทพฯ, 2506), หน้า 88-89.

ตามบันทึกฉบับแรกตั้งแต่มีราชอาณาจักรไทยขึ้นมาในพุทธศตวรรษ
ที่ 18 ชาวไทยเราได้นับถือพุทธศาสนาลัทธิเถรวาทมาโดยตลอด แต่ลัทธิ
เถรวาทเป็นลัทธิที่มีความเชื่อถือและหลักปฏิบัติอื่น ๆ เช่น ลัทธิอินดูเข้ามา
ปะปนด้วยแล้วตั้งแต่ได้เริ่มเผยแพร่มายังในเมืองไทย แม้ว่าลัทธิพราหมณ์
มิใช่ปฏิบัติกันเฉพาะในราชสำนัก แต่อิทธิพลของลัทธินี้ก็ปรากฏอยู่ใน
พิธีการต่าง ๆ ของพุทธศาสนาของสามัญชนไทยทั่วไปเป็นจำนวนมาก ความ
เชื่อถือดั้งเดิมของคนไทยเรานั้นน่าจะต้องเป็นการนับถือวิญญาณ ซึ่งยัง
คงใช้ปฏิบัติควบคู่กันกับพุทธศาสนา ในจิตใจของประชาชนโดยทั่วไปนั้น
ปรากฏว่าไม่มีความรู้สึกขัดแย้งในการที่จะนับถือลัทธิทั้งสองนี้ในขณะเดียว
กัน อนึ่งพุทธศาสนาเองก็ยังมีแนวโน้มที่จะรวมเอาลัทธิดั้งเดิมและลัทธิ
พราหมณ์เข้าไว้ด้วยกันอีกด้วย

บางทีเราจะเห็นว่า มีคนที่ปรารถนาจะได้รับความสำเร็จในหน้าที่
ราชการหรือธุรกิจการงาน ทำการบนบานศาลกล่าวต่อองค์พระพุทธรูป เมื่อ
ได้รับความสำเร็จตามที่ปรารถนาแล้วก็จะไปแก้บน เมื่อมีผู้ขอให้อธิบายถึง
การกระทำเช่นนั้น พุทธศาสนิกชนที่ดีก็จะตอบว่า พระพุทธรูปเป็นสัญลักษณ์
แทนองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าและพระธรรม แต่จะกล่าวเพิ่มเติมว่า
มีเทพสิงสถิตย์อยู่ในพระพุทธรูป และทำหน้าที่อภิบาลรักษาพระพุทธรูป
เทพองค์ที่สิงสถิตย์อยู่ในพระพุทธรูปนี้เองที่บันดาลให้เขาได้รับความสำเร็จ
ตามที่ปรารถนาไว้

หลักสำคัญประการหนึ่งของพระพุทธรูป ได้แก่หลักเรื่องกรรม
ซึ่งมีใจความว่า ผู้ใดทำกรรมใด ๆ เอาไว้ ผู้นั้นก็จะได้รับผลกรรมนั้น ๆ
ซึ่งหมายถึงว่า ผู้ใดทำกรรมดีย่อมได้รับผลดี ผู้ใดทำกรรมชั่วย่อมได้รับผล
ชั่ว เปรียบเหมือนการหว่านพืชเช่นใดไว้ ก็ย่อมได้ผลเช่นนั้น

หลักเรื่องกรรมนี้มักจะอธิบายควบคู่ไปกับหลักเรื่องการเกิดใหม่ หรือ เรื่องวิญสสาร การเกิดใหม่นั้นเป็นเพราะกรรมอันได้แก่ผลของการกระทำทั้ง กรรมดีหรือบุญ และกรรมชั่วหรือบาป ตามหลักคำสอนของพุทธศาสนา นั้นถือว่าชีวิตเต็มไปด้วยความทุกข์ จุดมุ่งหมายสูงสุดของคนเราก็คือ การพยายามบรรลุนิพพาน อันได้แก่สภาวะแห่งความสุขที่เป็นอมตะไม่มีการกลับมาเกิดใหม่อีก มนุษย์เราจะถึงนิพพานได้ก็ต่อเมื่อได้มีการสร้างสมบุญไว้ทีละ เล็กเล็กละน้อยในชาติแต่ละชาติที่ได้เกิดมา ดังปรากฏในนิทานชาดกว่า องค์ สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเองก็ได้ทรงสร้างบุญเอาไว้ในชาติปางก่อน ๆ หลายชาติ

หลักเรื่องกรรมและวิญสสารก่อให้เกิดผลประการหนึ่ง คือ คนไทย มีความเชื่อว่าฐานะความเป็นอยู่ในชีวิตนี้ของคนเรานั้นเกิดจากผลบุญและผล บาปอันได้สร้างสมมาแต่ชาติปางก่อน คนไทยเราเชื่อว่าคนเราทุกคนมีความ สามารถไม่เท่ากันในการที่จะปลดเปลื้องตนเองให้พ้นจากทุกข์ นั่นคือมีฐานะ การพ้นจากทุกข์ ไม่เท่ากัน⁹ ฉะนั้นการที่บุคคลมีฐานะแตกต่างกันในสังคม นั้น เนื่องจากทำกรรมไว้ไม่เหมือนกัน และถือว่าคนเราจะมีฐานะเท่ากัน ไม่ได้ ผู้ที่เกิดมาในตระกูลขุนนางที่มั่งคั่งหรือได้รับตำแหน่งสูง ๆ นั้น เป็น เพราะผลบุญที่ผู้นั้นได้สร้างสมไว้นั่นเอง

นอกจากความเชื่อในเรื่องบุญและบาป คนยังมีความเชื่อในเรื่อง อนิจจัง อันได้แก่ความเชื่อที่ว่า ทุกสิ่งทุกอย่างในโลกนี้ไม่มีความเที่ยงแท้แน่นอน ไม่มีอะไรคงทนถาวร มนุษย์เรานั้นมีการเกิด แก่ เจ็บ ตาย สิ่ง เหล่านี้เป็นสิ่งที่พระพุทธองค์ทรงประสบพบเห็น และเป็นสิ่งที่ทำให้พระ

⁹L.M. Hanks, Jr., "Merit and Power in the Thai Social Order," *American Anthropologist*, LXIV, 6 (December 1962), pp. 1247-1248.

พุทธองค์ทรงสละราชบัลลังก์เสด็จออกบรรพชา ผลบุญที่คน ๆ หนึ่งสร้างสมสมไว้อาจทำให้คน ๆ นั้นเป็นพระเจ้าแผ่นดินได้ แต่นั่นก็เป็นอนิจจังไม่เที่ยงแท้แน่นอน เพราะเมื่อสิ้นบุญที่ได้กระทำไว้ คนคนนั้นก็อาจประสบกับผลบาปของตนได้เช่นเดียวกัน ดังผู้เขียนพงศาวดารฉบับราชทัตถเลขา ได้กล่าวถึงพระเจ้าตากสินตอนสิ้นพระราชอำนาจว่า “เมื่อสมเด็จพระเจ้าตากสินทรงสิ้นบุญวาสนาแล้ว ก็เสด็จสวรรคต มีพระชนมายุเพียง 44 พรรษา”¹⁰ ไม่มีผู้ใดทราบว่ามีผลบุญและผลบาปที่คนเราสร้างสมไว้ นั้นมีมากน้อยเพียงใด การที่ผู้ใดมีฐานะตำแหน่งและอำนาจสูง ย่อมเป็นเรื่องแสดงว่าผู้นั้นได้สร้างสมบุญไว้มากมายในชาติปางก่อน และเพื่อเป็นหลักประกันว่าจะประสบกับความรุ่งเรืองทั้งในชาตินี้และชาติหน้า คนเราก็จำต้องสร้างสมบุญไว้เสมอและพยายามละเว้นการทำความชั่วอันจะก่อให้เกิดเป็นผลบาป

บุญกิริยาวัตถุหรือการทําบุญมีสามประการด้วยกันได้แก่ ทาน ศีลและภาวนา การให้ทานจะให้แก่ฆราวาสหรือพระสงฆ์ก็ได้ โดยทั่วไปโอกาสที่จะทำทานหรือถวายภัตตาหารแด่พระสงฆ์นั้น ได้แก่การถวายอาหารบิณฑบาตในตอนเช้าและตอนทึนิมนต์พระสงฆ์มาสดในพิธีต่าง ๆ เช่น พิธีแต่งงาน นอกจากนี้ยังมีโอกาสอื่น ๆ อีกซึ่งฆราวาสจะทำทานกับพระสงฆ์ การถวายจีวรใหม่แด่พระสงฆ์มักจะกระทำกันในพิธีทอดกฐินและการสร้างวัดถวายเป็นต้น การสร้างวัดถวายพระสงฆ์นับว่าเป็นมหากุศลทีเดียว เพราะผู้ที่สามารถจะทำเช่นนี้ได้จะต้องเป็นผู้มีทรัพย์สินมาก การศึกษาศีลได้แก่การ ปฏิญญาในการละเว้นการกระทำบางอย่าง ฆราวาสโดยทั่วไปจะถือศีลห้า อันได้แก่ ละเว้นจากการฆ่าสัตว์ การลักทรัพย์ การลวงประเวณีในทางที่ผิดธรรมะ การพูดปด และการดื่มหน้าเมา กาวเจริญภาวนาได้แก่การบำเพ็ญสมณวิปัสสนา การตั้ง

¹⁰ พระราชพงศาวดารฉบับพระราชทัตถเลขา, เล่ม 2, หน้า 438.

สมาธิรำลึกถึงองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าและพระธรรมคำสั่งสอนของพระองค์ซึ่งรวมทั้งการบูชาพระรัตนตรัย การปฏิบัติตามหลักศาสนาและการฟังเทศน์¹¹

ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น ผู้ชายไทยเกือบทุกคนมักจะบวชอย่างน้อยชั่วระยะเวลาหนึ่ง ซึ่งนับว่าเป็นส่วนหนึ่งของวิถีชีวิตชายไทย วัดทำหน้าที่เป็น สถาบันการศึกษาเพียงสถาบันเดียวเท่านั้นในสมัยกรุงศรีอยุธยาและสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น เมื่อเด็กชายย่างเข้าสู่วัยรุ่นพ่อแม่จะส่งเข้าไปอยู่กับพระผู้ที่ตนคุ้นเคยเป็นอย่างดี พระจะเป็นผู้สอนให้อ่านออกเขียนได้ และเด็กก็รับใช้พระผู้เป็นอาจารย์เป็นการตอบแทน ในช่วงสุดท้ายของการศึกษา เด็กก็จะบวชเป็นสามเณรเพียงระยะเวลาสั้น ๆ ก่อนที่จะกลับไปเป็นฆราวาส¹² พ่อแม่ของเด็กเชื่อว่าตนจะได้รับกุศลมากจากการที่ลูกชายได้บวชเณรนี้ จึงมีเด็กน้อยรายเหลือเกินที่จะละโอกาสได้สร้างกุศลแบบนี้

ศาสนาจึงเป็นปัจจัยที่สำคัญในการก่อให้เกิดบูรณาการในสังคมไทย พระสงฆ์ไทยมีคณะสงฆ์ทำการปกครองลดหลั่นกันเป็นชั้น ๆ และมีศูนย์กลางการปกครองอยู่ในเมืองหลวง รายละเอียดเรื่องนี้จะได้กล่าวต่อไปในบทที่ 6

ประเพณีการบวชนับว่าเป็นหน้าที่สำคัญหลายประการในสังคมไทย โดยถือกันว่าเป็นการสร้างความสัมพันธ์อันแน่นแฟ้นให้เกิดขึ้น ระหว่างชายไทยกับวัด และยังเป็นการเตรียมเพื่อจะได้มีชีวิตเยี่ยงผู้ใหญ่ต่อไป สำหรับคนไทยเราถือว่าการออกบวชเป็นสามเณรนั้นเป็นพิธีที่ปฏิบัติกันต่อ ๆ มาอันเป็นการแสดงถึงการละจากครอบครัวมาสู่สมณเพศ การสึกจากเป็นสาม

¹¹กรมศิลปากร, *เรื่องประเพณีเกี่ยวกับชาติ* (กรุงเทพฯ, 2508).

¹²David K. Wyatt, "The Beginnings of Modern Education in Thailand 1868-1910" (Ph. D. Thesis (unpublished), Cornell University, 1966).

ณหลังจากที่ได้เทศน์เวสสันดรชาดกแล้วก็เป็นการแสดงว่าตนได้เป็นบุคคล
คนใหม่ พร้อมทั้งจะแบกภาระของผู้ใหญ่ต่อไป¹³

ระบบเครือญาติ

ระบบเครือญาติของไทยในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้นเกือบจะเรียก
ได้ว่าเหมือนกับในสมัยปัจจุบันนี้ พิจารณาจากกฎหมายและลำดับสกุลวงศ์ลูก
หลาน ปรากฏว่าระบบเครือญาติของไทยนั้น เป็นการสืบเชื้อสายนับทั้งทาง
ฝ่ายบิดาและฝ่ายมารดา ไม่มีระบบการสืบเชื้อสายนับจากฝ่ายบิดาหรือมารดา
เพียงฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งเท่านั้น การลำดับเครือญาตินับจากตัวออกไปทั้งทางฝ่าย
บิดาและฝ่ายมารดา พิจารณาจากการลำดับสกุลวงศ์ของตระกูลขุนนางต่างๆ
จะเห็นว่ามิมีข้อจำกัดในการรับคนเข้าไว้ในกลุ่มเครือญาติ เพราะคนที่เข้ามา
อยู่ในลำดับ วงศ์กษัตริย์ของตระกูลใดตระกูลหนึ่งได้จะต้องเป็นผู้ที่ได้รับการ
พิจารณาแล้วว่ามีฐานะและตำแหน่งเหมาะสมเสียก่อน ฉะนั้น ถึงแม้
ว่าการลำดับสกุลวงศ์อาจจะมาจากทางฝ่ายชายเป็นส่วนใหญ่อีกก็ตาม แต่ผู้ที่มี
ตำแหน่งสูง เช่น เจ้าฟ้าหญิง ก็ถูกรวมไว้ด้วย แม้จะเป็นคนชั้นเหลนของ
เจ้านายฝ่ายหญิง ซึ่งสืบเชื้อสายมาจากเชื้อสายโดยตรงของเจ้านายฝ่ายชาย¹⁴

บาวริง (Bowring) กล่าวถึงเรื่องการแต่งงานว่า หลักการแต่งงาน
ของไทย จะเป็นการแต่งงานของพี่น้องท้องเดียวกันไม่ได้¹⁵ แต่เป็นที่น่า

¹³ อาจตั้งข้อสังเกตได้ว่า บิดามารดาใครได้ฟังลูกชายของตนเทศน์เวสสันดร
ทั้งนี้ เพราะเมื่อองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงตรัสแล้วก็ได้เสด็จมาทรงแสดงพระ
ธรรมเทศนาโปรดพระพุทธบิดาและพระญาติของพระองค์ ฉะนั้นจึงเป็นประเพณีสืบกัน
มาในเรื่องมีเทศน์มหาชาติและเทศน์พระอริยสัจ 4 เสฐียรโกเศศ, อ้างแล้ว, หน้า 307.

¹⁴ ดูกรณีของพระองค์เจ้าศศิธรในลำดับสกุลวงศ์บนานา (ท่านแม่มาได้ถวายตัว
เป็นพระสนมในสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก มพระธิดาคือพระองค์เจ้าหญิงศศิธร)

¹⁵ John Bowring, *The Kingdom and People of Siam*. Vol. I, p. 119.

สังเกตว่า มีการสมรสกันระหว่างหมู่เจ้านายที่สืบสายเลือดมาจากกษัตริย์ อันเป็นการแต่งงานกันภายในสกุลวงศ์ นอกจากนี้ตระกูลขุนนางสมัยเรื่องอำนาจมากที่สุดในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ปรากฏว่ามีการสมรสกันระหว่างกันเอง อันเป็นการแต่งงานกันภายในสกุลวงศ์¹⁶ เป็นต้น แต่หลักเรื่องการแต่งงานที่ว่าจะเป็นการแต่งงานของพี่น้องท้องเดียวกันไม่ได้นี้ ยกเว้นในกรณีที่พระมหากษัตริย์ทรงอภิเษกสมรสกับพระชนิษฐาต่างพระมารดา แต่ในหนังสือลำดับสกุลวงศ์ของขุนนางปรากฏว่ามีเพียงสองสามรายเท่านั้นที่มีการแต่งงานกันระหว่างพี่น้องต่างมารดา¹⁷ ถึงแม้ว่าจะมีแนวโน้มทางสังคมว่าผู้หญิงจะแต่งงาน เพื่อให้มีฐานะดีขึ้นกว่าเดิม การแต่งงานในสมัยนั้นก็เกิดขึ้นได้จากเหตุผลทางการเมืองและเศรษฐกิจด้วยเช่นกัน

ตามที่บาทหลวงปาเลกัวซ์ (Pallegoix) เล่าไว้ว่า หลังพิธีแต่งงานแล้ว คู่สมรสจะอยู่ในเรือนของฝ่ายหญิงเป็นเวลาอย่างน้อยที่สุดหนึ่งหรือสองเดือนก่อนแยกเรือนไปอยู่ต่างหาก¹⁸ แต่ประเพณีนี้ก็มิได้มีการถือกันเคร่งครัดนัก โดยเฉพาะในหมู่ชนชั้นสูง เพราะปรากฏว่ามีเจ้านายและขุนนางเป็นจำนวนมาก มิได้อยู่ในเรือนของฝ่ายหญิงชั่วระยะเวลาหนึ่งหลังจากการเสกสมรสแล้ว

ประเพณีการมีภรรยาหลายคนเป็นประเพณีที่ยอมให้มีการปฏิบัติกันได้ โดยเฉพาะในบรรดาเจ้านายและขุนนางนั้นนิยมประเพณีการมีภรรยาหลายคน ภรรยาตามประเพณีการมีภรรยาหลายคนนี้ มีฐานะและความ

¹⁶ลำดับวงศ์สกุลขุนนาง

¹⁷ดูภาคผนวก เรื่องการลำดับสกุลวงศ์

¹⁸Jean Baptiste Pallegoix, *เล่าเรื่องเมืองไทย* (Description du Royaume Thai ou Siam), แปลโดย สันต์ ต. โกมลบุตร (กรุงเทพฯ, 2506), หน้า 210.

สำคัญไม่เท่ากัน ภรรยาหลวงเป็นภรรยาที่ได้รับการรับรองกันเป็นทางการ หรือเป็นบุคคลที่พระมหากษัตริย์พระราชทานสมรสให้ หลังจากสามีถึงแก่กรรมแล้ว ภรรยาที่ได้รับการรับรองจากองค์พระมหากษัตริย์จะเป็นผู้ได้รับมรดกมากที่สุด ส่วนภรรยาที่แต่งงานกันตามประเพณีนิยมก็จะได้รับมรดกมากกว่าภรยาน้อยอื่นๆ¹⁹

ความสัมพันธ์ทางด้านเครือญาตินั้น ต้องคำนึงถึงความแตกต่างทางวัยและอายุ การเคารพและการเชื่อฟังกันนับว่าเป็นหลักปฏิบัติสำคัญในครอบครัว ดังที่บาทหลวงปาเลกัวซ์ (Pallegoix) กล่าวไว้ว่า บิดามารดาเป็นผู้ที่บุตรให้ความเคารพอย่างสูง²⁰ ความแตกต่างระหว่างผู้ที่มีอายุมากกว่าและน้อยกว่าในหมู่ญาติที่มีวัยเดียวกันนั้น อยู่ในความสัมพันธ์ทางด้านเครือญาติด้วย ผู้มีอายุน้อยจำต้องเคารพและเชื่อฟังผู้ที่มีอายุมากกว่าในครอบครัว สามีผู้เป็นหัวหน้าครอบครัวตามกฎหมายจะเป็นผู้กุมอำนาจเหนือสมาชิกในครอบครัว ภรรยาและบุตรเป็นทรัพย์สินของสามี ฉะนั้นกฎหมายจึงให้อำนาจสามีในการที่จะขายภรรยาและบุตรของตนไปเป็นทาสได้²¹

ประวัติการจัดระเบียบทางสังคมและการเมืองไทย

ก่อนที่จะบรรยายถึงวิวัฒนาการของการจัดระเบียบทางสังคมและการเมืองไทย จำที่จะต้องกล่าวถึงปัจจัยสำคัญประการหนึ่ง ซึ่งมีอิทธิพลอย่างมากในการจัดระเบียบระบบสังคมและการเมืองไทย ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. 2325—2416)

¹⁹มาตรา 5 ลักษณะมรดก, *ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1*, เล่ม 3, หน้า 145-146.

²⁰Jean Baptiste Pallegoix op. cit., pp. 208, 216.

²¹มาตรา 3-4 ลักษณะทาส, *ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1*, เล่ม 2, หน้า 74.

ตามประวัติศาสตร์ จะเห็นได้ว่าประเทศต่าง ๆ ในเอเชียอาคเนย์มีลักษณะร่วมกันประการหนึ่งคือ การขาดกำลังไพร่พล หลักฐานอันแสดงให้เห็นถึงลักษณะดังกล่าว จะเห็นได้จากสงครามระหว่างไทยกับประเทศเพื่อนบ้าน ปรากฏว่าเมื่อสงครามแต่ละครั้งสิ้นสุดลง ฝ่ายชนะมักกวาดต้อนผู้คนจากฝ่ายแพ้กลับไปด้วยเป็นจำนวนมากๆ หมู่บ้านทั้งหลายมักถูกยึดรวมเข้าไปอยู่ในเขตแดนของฝ่ายชนะ ในที่สุดพลเมืองเหล่านั้นก็จะถูกกลืนหายเข้าไปเป็นพลเมืองของประเทศชนะด้วย คนไทยเราตระหนักดีถึงความจำเป็นของชาติที่จะต้องมียุทธพลเมืองจำนวนมาก ๆ ดังนั้น จากข้อความในศิลาจารึกของพ่อขุนรามคำแหงตอนหนึ่ง อาจตีความได้ว่าเป็นการชักชวนให้ผู้คนอพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานในราชอาณาจักรสุโขทัยนั่นเอง²² ยิ่งกว่านั้นใน พ.ศ. 2327 ทางกรุงเทพฯ ได้มีคำสั่งให้เจ้าเมืองนครศรีธรรมราชมีหน้าที่คอยจัดจำนวนไพร่ที่มีอยู่ในเมืองเป็นพิเศษ คำสั่งถึงเจ้าเมืองนครศรีธรรมราชนี้ ยังชี้ให้เห็นอีกว่า รัฐบาลถือว่าพลเมืองช่วยสร้างความมั่งคั่งให้แก่แผ่นดินอีกด้วย

ให้เจ้าพระยานครศรีธรรมราช ให้คัดบัญชีมาอ่านจงเนื่อง ๆ ให้จะเงินจำนวนเลขไฉงมันคง มีราชการจะได้เกณฑ์สะดวก เลกหมวดใดกองใด ซึ่งเกียรจรั้นหลบหลีกหนีละมุลนายเสียออกไปชุ่มช่อนอยู่ ณ ซอยห้วยธารเข้า มิได้เข้ามารับพระราชทานสักครั้งก่อน และครั้งนี้ ขาดมิได้จับจ่ายราชการแผ่นดิน ให้เจ้าพระยานครฯ

²²Prof. O.W. Walters ผู้ซึ่งได้ให้ข้อสังเกตเกี่ยวกับเรื่องนี้แก่ผู้เขียน กล่าวว่า ท่านเองได้รับข้อสังเกตนี้มาจากนายซิมมอนส์ (Mr. Simmonds) แห่ง The School of Oriental and African Studies

แต่งพระหลวงขุนหมื่นซึ่งสัตย์ซื่อมั่นคงดีนั้น ออกไปว่ากล่าวชักชวน
เกลี้ยกล่อมโดยเมตตาจิต ให้ผู้มีชื่อชักชวนกันเข้ามาตั้งบ้านเรือน
ทำมาหากิน อยู่ตามถิ่นฐานที่ภูมิอันน่าให้บริบูรณ์มั่นคง²³

และที่เกี่ยวข้องกับพวกโจรสลัด

ถ้าได้ข่าวว่าอ้ายสลัดศัตรูและญวนเหล่าร้ายเล็ดลอดเข้ามาจับผู้
คนประการใด ก็ให้ออกตัวสกัดติดตามรบพุ่ง...อย่าให้อ้ายสลัดศัตรูเล็ด
ลอดเข้ามาจับผู้คนข้าขอบขัณฑสีมาไปแต่คนหนึ่งได้เป็นอันขาดทีเดียว
ถ้าแลเจ้าพระยานครฯ แลกรมการพนักงานประมาทประเมินเสีย มิได้
แต่งเรือรบเรือไล่ออกลาดคอยตระเวนโดยพระราชกำหนดนี้ แลอ้าย
สลัดศัตรูญวนเหล่าร้ายเล็ดลอดเข้ามาจับผู้คนไปได้ประการใด เจ้า
พระยานครฯ แลกรมการพนักงานก็คงจะมีโทษโดยพระราชกำหนด²⁴

ภายในเขตปกครองของไทยมักมีพลเมืองน้อย ถึงแม้ว่าจะไม่มีสถิติ
แน่นอนเกี่ยวกับจำนวนพลเมืองในสมัยกรุงศรีอยุธยา หรือสมัยกรุงรัตนโก
สินทร์ตอนต้นก็ตาม แต่ก็เคยมีชาวต่างประเทศหลายคนได้คำนวณถึงจำนวน
พลเมืองของประเทศเอาไว้ ประมาณปี พ.ศ. 2331 ลาลูแบร์ (La Loubere)
ประมาณไว้ว่า คนที่ขึ้นทะเบียนหลวงซึ่งเก็บไว้อย่างดีมีเพียง 1,900,900
คนเท่านั้น ราว พ.ศ. 2372 บาสเทียน (Bastian) ได้กล่าวถึงจำนวนพลเมือง

²³สำเนาภุ เรื่องตั้งเจ้าพระยานครศรีธรรมราช, *ประชุมพงศาวดาร*, ภาค 1,
ตอนที่ 2, หน้า 475. เลก เป็นคำไทยใช้กับ “ไพร่ชาย” ในหัวเมือง ดุขจร สุขพานิช
เรื่องฐานันดรไพร่ (กรุงเทพฯ, 2505), หน้า 38.

²⁴Ibid. p. 477.

ที่ลงทะเบียนไว้ว่ามีอยู่ 4,000,000 คน²⁵ โดยอ้างว่าตัวเลขดังกล่าวเขาได้มาจากบันทึกของไทยเอง จอห์น ครอว์ฟอร์ด (John Crawford) หัวหน้าคณะทูตที่มาถึงกรุงเทพฯ ใน พ.ศ. 2365 ก็ได้กล่าวไว้ว่า “พลเมืองทั้งหมดเท่าที่ข้าพเจ้าได้รวบรวมมาจากหลักฐานที่ดีที่สุดมีจำนวนประมาณ 5,000,000 คน²⁶ บาทหลวงปาเลกัวซ์ (Pallegoix) ซึ่งอยู่เมืองไทยมานานกว่า 20 ปี ก็ประมาณไว้ว่า จำนวนพลเมืองไทยมีระหว่าง 4,500,000 คน ถึง 5,000,000 คน²⁷ บาทหลวงปาเลกัวซ์ ยังกล่าวเป็นข้อสังเกตอีกว่า เมืองไทยมีอาหารบริบูรณ์ พลเมืองทำนาเพียงครั้งเดียวของพื้นที่ทั้งหมด และจำนวนพลเมือง

²⁵H.G. Quaritch Wales, *Ancient Siamese Government and Administration*, (New York, reprinted, 1965), p. 8.

²⁶John Crawford, *The Crawford Papers*, (Bangkok, 1915), p. 102 หมายเหตุที่ปรากฏในเรื่องรวมนี้นั้น

สยามและลาว (พลเมืองมีประมาณเท่า ๆ กัน)	4,200,000 คน
มอญ	42,000 คน
เขมร (กัมพูชา)	50,000 คน
มละยา	15,000 คน
จีน	700,000 คน
รวม	5,142,000 คน

²⁷Jean Baptiste Pallegoix, op. cit., p. 3. หมายเหตุนี้

สยาม	1,900,000 คน
จีน	1,500,000 คน
ลาว	1,000,000 คน
มละยา	1,000,000 คน
กัมพูชา	500,000 คน
มอญ	50,000 คน
กะเหรี่ยง, ลาวโซ่ง	50,000 คน
รวม	6,000,000 คน

ไม่ได้อัตราส่วนกันกับขนาดเนื้อที่ของประเทศ²⁸ ใน พ.ศ. 2490 ได้มีการสำรวจสำมะโนครัวประชากรกัน ปรากฏว่ามีพลเมือง 17,442,689 คน²⁹ แม้ในปัจจุบันจะมีพลเมืองถึง 32,680,000 คนก็ตาม (พ.ศ. 2510)³⁰ ประเทศไทยก็จัดว่ามีพลเมืองได้อัตราส่วนกันกับจำนวนที่ดินที่เหมาะสมแก่การเพาะปลูก

แม้ในพุทธศตวรรษที่ 24 การที่คนไทยตระหนักถึงความสำคัญของการมีพลเมืองจำนวนมากในประเทศก็ยังปรากฏให้เห็น ดังจะเห็นจากบันทึกของเซอร์จอห์น บาวริงที่ได้สนทนากับสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ดังต่อไปนี้³¹

“ในบรรดาเหตุการณ์น่าสนใจที่สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ครุ่นคิดอยู่นั้น ข้าพเจ้า [บาวริง] ได้ทราบว่ามี สมเด็จพระยาฯ ได้เชิญฝรั่งที่ท่านนับถือมากในฐานะเป็นที่ปรึกษามาซักถามพูดคุยด้วยท่ามกลางผู้คนมากมายในวาระหนึ่ง

ถาม : (สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์) ถึงคราวท่านบ้าง เซอร์จอห์น บาวริง กรุณาตอบหน่อยซิว่า ทำไมท่านจึงมาเมืองสยาม

ตอบ : เรามาในฐานะมิตร เราต้องการจะเป็นมิตรกับท่าน ฉะนั้นอย่าปิดประตูบ้านเสียนะ

²⁸Ibid, pp. 3, 13.

²⁹วารสารสถิติ เล่ม 15, 4 (เดือนพฤศจิกายน 2510) หน้า 3.

³⁰เพิ่งอ้าง หน้า 3.

³¹Sir John Bowring, op. cit., pp. 464-466.

ถาม :

ตอบ :

ถาม : อ้าว ตามธรรมเนียมบ้านใหญ่ที่บริวารมากอาจจะปลอดภัยใน
การที่จะเปิดประตูทิ้งไว้ แต่ในบ้านเล็กที่มีบริวารน้อยย่อมจะ
ต้องปิดประตู

ส่วนปัญหาที่เกี่ยวกับสินค้าออก ซึ่งผลิต ข้าว น้ำตาลและอื่น ๆ

ถาม : (สมเด็จพระยาบรมมหาราชวิสุทธีวงศ์) ถูกแล้วมีที่ดินแต่ไม่มีผู้
คน ที่ดินอันปราศจากผู้คนก็เปรียบเสมือนป่าช้า อีกทั้งยังมี
แต่ผู้คนที่เกียดจรั้นผิดกับผู้คนของท่าน ”

หลักฐานเท่าที่มีอยู่ทำให้สามารถศึกษาประวัติศาสตร์ของสังคมไทย
ย้อนกลับไปถึงสมัยพุทธศตวรรษที่ 18 เมื่อพ่อเมืองของไทยรบชนะเจ้าเมือง
เขมร ผู้ครองเมืองสุโขทัยซึ่งขณะนั้นยังเป็นเมืองหลวงด้านตะวันตกเฉียง
เหนือของอาณาจักรนครวัด และได้สถาปนาเมืองสุโขทัยเป็นศูนย์กลางของ
ราชอาณาจักรไทย ซึ่งมีอำนาจต่อมาในปลายพุทธศตวรรษที่ 18³² แต่เนื่อง
จากหลักฐานบางอย่างมีน้อย จึงไม่สามารถกล่าวถึงการจัดระเบียบทางสังคม
และการเมืองในสุโขทัยได้มากนัก จะกล่าวได้แต่เพียงว่า การปกครองใน
สมัยนั้นเป็นการปกครองแบบพ่อค้าลูก พระมหากษัตริย์ทรงเป็นผู้นำและผู้

³²D.G.E. Hall, *A History of South-East Asia*, 2nd ed. (London and
New York, 1964).

คุ้มครองพลเมืองในยามศึก และในยามสงบก็ทรงเป็นบิดาให้คำปรึกษาและ
คำตัดสินในทุก ๆ เรื่อง³³

อาณาจักรสุโขทัยครองอำนาจอยู่ได้ไม่นานนัก เพราะในพุทธศต-
วรรษต่อมาเกิดเป็นของกรุงศรีอยุธยา ซึ่งเป็นราชธานีไทยตั้งอยู่ในใจกลาง
ของที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา กรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานีไทยมาตั้งแต่ พ.ศ.
1893 ถึง พ.ศ. 2310 เพื่อเป็นการสะดวกในการกล่าวถึงการจัดระเบียบทาง
สังคมและการเมืองของไทยในสมัยนี้ จะขอแบ่งช่วงเวลา 407 ปีนี้แบ่งได้
ออกเป็นสองยุคด้วยกัน คือยุคแรก นับจากการตั้งราชอาณาจักรมาจนถึง
พ.ศ. 2112 เมื่อไทยเสียดินแดนแก่กองทัพพม่า ซึ่งมีบุเรงนอง (Bayinnaung)
เป็นแม่ทัพ ยุคหลังนับจากไทยกู้เอกราชได้มาจนถึง พ.ศ. 2310 เมื่อไทย
เสียกรุงแก่พม่าเป็นครั้งที่สอง

ปัญหาสำคัญของการตั้งราชอาณาจักรในดินแดนแถบนี้คือ ปัญหา
เกี่ยวกับการควบคุมกำลังไพร่พล ดินแดนแถบนี้มีพลเมืองน้อยและการ
เคลื่อนย้ายพลเมืองก็ยากแก่การควบคุม อีกประการหนึ่งดินแดนแถบนี้
มีสงครามบ่อยครั้ง ซึ่งสงครามแต่ละครั้งฝ่ายชนะก็มักจะกวาดต้อนผู้คนเอา
ไปด้วย สิ่งต่างๆ เหล่านี้จึงทำให้เกิดความจำเป็นที่จะต้องมีการจัดระเบียบ
ทางการเมืองให้พระมหากษัตริย์ทรงมีอำนาจมากกว่าเดิม และมีการจัดระ-
เบียบบางสังคมที่อำนวยการรวบรวมกำลังไพร่พลเป็นไปได้อย่างรวดเร็ว

ปรากฏว่ากรุงศรีอยุธยามีการจัดระเบียบทางการเมืองและการจัด
ระเบียบทางสังคม อันนี้อันตรายต่อการรวบรวมไพร่พลได้อย่างรวดเร็ว
ในสภาพการณ์ดังกล่าว การจัดระเบียบทางการเมืองจำต้องมีความสอดคล้อง

³³Prince Dhani, "The Old Conception of the Monarchy." *JSS* XXXVI,
2 (December 1947), p. 93.

ไปกับการจัดระเบียบทางสังคมแบบเดิมของท้องถิ่น นายจรรยา สุขพานิช ได้บรรยายเกี่ยวกับการจัดระเบียบสังคมไทยในดินแดนแถบนี้ว่า ดินแดนแถบนี้ประกอบด้วยกลุ่มชนกลุ่มเล็กๆ แต่ละกลุ่มมีหัวหน้าของตน³⁴ เพื่อความสะดวกในการเกณฑ์ไพร่พลไปทำสงคราม ทุกคนในแต่ละกลุ่มจึงถูกบังคับให้ไปลงทะเบียนกับหัวหน้า ผู้ซึ่งมีความรับผิดชอบในการเกณฑ์ผู้คนในยามเกิดศึกสงคราม การบังคับให้คนไปลงทะเบียนไว้กับหัวหน้านี้มีมาตั้งแต่ พ.ศ. 1899 แล้ว หัวหน้ากลุ่มในสมัยนั้นเรียกว่า นายหรือมูลนาย ดังหลักฐานข้างล่างนี้

๑๐ มาตราหนึ่ง ราษฎรมาร้องฟ้องด้วยคดีประการใดๆ และมีโต้ตั้งสังกัดมูลนาย อย่าพึงรับไว้บังคับบัญชาเป็นอันขาดทีเดียว ให้ส่งตัวผู้หาสังกัดมูลนายมิได้นั้นแก่สัสดีเอาเป็นคนหลวง³⁵

การเป็นไพร่หลวงก็คือ การถูกเกณฑ์แรงงานไปใช้ทำงานหลวงเป็นเวลาหกเดือนต่อปี กฎหมายที่ออกเมื่อ พ.ศ. 2070 ระบุอย่างชัดเจนว่าบุคคลที่ไม่ได้ไปลงทะเบียนกับนาย จะต้องถูกจับกุมและถูกลงโทษ³⁷ เพราะฉะนั้นบุคคลใดก็ตามที่ไม่ได้ไปลงทะเบียนก็จะได้รับการคุ้มครองจากพระมหากษัตริย์และถือว่าเป็นบุคคลที่กระทำการขัดขึ้นกฎหมาย ดังนั้นจึงเป็นบุคคลนอกกฎหมายและจะเป็นเหยื่อของคนอื่นทุกคน ผู้หวังผลประโยชน์จากบุคคล

³⁴จรรยา สุขพานิช, *ฐานันดรไพร่*, หน้า 11, 14.

³⁵มาตรา 10 ลักษณะรับฟ้อง, *ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1*, เล่ม 1, หน้า 82.

³⁶จรรยา สุขพานิช, *อ้างแล้ว*, หน้า 30-31, 41.

³⁷เฟิ่งอั้ง, หน้า 17, พระราชกำหนดเก่า 14 พ.ศ. 2070, *ประมวลประกาศรัชกาลที่ 1*, เล่ม 3, หน้า 159-160.

นี้ ทรัพย์สินของคุณคนก็จะไม่ได้รับการคุ้มครองจากโจรกรรม เพราะจะไม่มีเจ้าหน้าที่ใด ๆ ที่เขาจะพึงพาให้คุ้มครองทรัพย์สินของตน เมื่อถูกจับได้ว่าไม่มีทะเบียนก็จะถูกลงโทษและถูกเกณฑ์แรงงานไปทำงานหลวง ผู้ใดมิได้จดทะเบียนไว้กับนายหรือมูลนายคนใดคนหนึ่ง ผู้นั้นก็จะขาดสื่อกลางในการขอความช่วยเหลือจากหลวง เพราะไพร่ไม่อาจขอความช่วยเหลือจากหลวงโดยไม่ผ่านนายหรือมูลนาย

เมื่อเป็นเช่นนี้จึงมีการแบ่งคนออกเป็นสองประเภทคือ บุคคลที่ลงทะเบียนไว้กับหัวหน้าของตนได้แก่ไพร่ (หรือเล็ก) และหัวหน้าเรียกนายหรือ มูลนาย วัตถุประสงค์สำคัญในการจดทะเบียนทำนองนี้ก็เพื่อที่จะให้เกิดความสะดวกในการเกณฑ์ผู้คนในยามศึกสงคราม ดังกฎหมายพ.ศ. 1894 ระบุไว้ว่า

4 ๐ มาตราหนึ่ง มีพระราชโองการสั่งให้กำหนดเอาคนไปการณรงค์สงคราม และขุนมูลนายมิได้เอาคนไปการณรงค์สงคราม แลเอาเงินค่าจ้างเป็นอาญาประโยชน์แก่ตนก็ดี แลเกณฑ์เอาผู้คนบ่าวไพร่เข้ากองทัพแล้วกลับเอาเงินค่าจ้าง แลมิได้เอาไปการณรงค์สงครามก็ดี...ให้ลงโทษ 8 สถานแก่มูลนายนั้น³⁸

เพื่อที่จะเกณฑ์ผู้คนของตนได้อย่างรวดเร็ว นายจะต้องสำรวจความเคลื่อนไหวของคนที่ลงทะเบียนไว้กับตน เนื่องจากในสมัยนั้นยังไม่มีตำรวจ เพราะเพิ่งมีในปลายสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้นนี้เอง นายจึงมีหน้าที่รับผิดชอบเกี่ยวกับความประพฤติของคุณคนได้บังคับของตนด้วย ฉะนั้นเมื่อ

³⁸มาตรา 4 ลักษณะอาญาหลวง, *ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1*, เล่ม 2, หน้า 203.

ใดก็ตามที่บุคคลใดกระทำการฟ้องร้องไพร่ ศาลก็จะส่งหมายไปยังนายและสั่งให้นายส่งตัวไพร่ผู้นั้นมายังศาล ถ้านายผู้ไม่ปฏิบัติตามคำสั่งศาลก็จะได้รับการลงโทษเช่นเดียวกัน ในกรณีที่มีการละเมิดกฎหมายอย่างรุนแรงเช่น โจรกรรม เมื่อนายได้รับหมายสั่งก็ต้องแจ้งกำหนดเวลาการจับกุมผู้กระทำความผิดต่อศาล ถ้านายไม่สามารถนำตัวผู้ต้องหาตามกำหนดเวลาที่ให้ไว้ต่อศาลก็ได้ หรือพยายามหลบซ่อนไพร่ของตนด้วยประการใดประการหนึ่งก็ได้ นายจะต้องถูกลงโทษเหมือนกับตนเป็นผู้ร้ายกระทำผิดเอง³⁹

ตามกฎหมายพ.ศ. 1898 ไพร่เป็นสมบัติของนาย และถูกจัดไว้ในหมวดทรัพย์สินเลี้ยงทาสรกรรยาและบุตร กฎหมายนี้ได้กำหนดไว้ว่า ผู้ใดก็ตามที่ลักพาไพร่ ทาส ภรรยาและบุตรของผู้อื่นไปก็ถือว่าเป็นขโมย ถ้าหากไพร่ ทาส ภรรยาและบุตรยินยอมที่จะไปกับขโมยก็จะถูกลงโทษด้วย⁴⁰ ตามกฎหมายพ.ศ. 1902 กล่าวว่า ผู้เป็นนายเข้าเฝ้าพระมหากษัตริย์ได้⁴¹ ฉะนั้นนายจึงเป็นข้าราชการชั้นสูง เช่นเจ้านายและขุนนาง

หลักฐานฉบับแรกที่กล่าวถึงฐานะและตำแหน่งของข้าราชการคือพระไอยการตำแหน่งนาพลเรือนและพระไอยการตำแหน่งนาทหารหัวเมือง พ.ศ. 1997⁴² ในกฎหมายนี้มีการแบ่งฐานะตามศักดินา ยศ บรรดาศักดิ์และตำแหน่งในราชการ

ดร. ควอริช เวลส์ (Quaritch Wales) กล่าวว่า ศักดินา⁴³ เป็น

³⁹ มาตรา 7 ลักษณะรับฟ้อง, *ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1*, เล่ม 1, หน้า 297.
มาตรา 4-6 ลักษณะโจร, *ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1*, เล่ม 2, หน้า 296-298.

⁴⁰ มาตรา 1 ลักษณะลักพา, *ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1*, เล่ม 2, หน้า 125-126.

⁴¹ มาตรา 4 ลักษณะโจร, *ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1*, เล่ม 2, หน้า 296-297.

⁴² H. G. Quaritch Wales. *Ancient Siamese Government and Administration*, p. 26.

⁴³ Ibid. p. 35.

ดร. วรชนีสาคัญที่สุดซึ่งบอกให้รู้ฐานะของผู้ที่ได้รับ มหาอุปราช (คือตำแหน่งของเจ้านายซึ่งส่วนมากตกอยู่กับพระราชโอรสพระอนุชาหรือพระปิตุลา) มีสิทธิได้รับศักดินา 100,000 ไร่ เสนาบดีได้รับ 10,000 ไร่ ไพร่ได้ 10-25 ไร่ และทาสได้ 5 ไร่⁴⁴

ดร. ควอริช เวลส์ (Quaritch Wales) กล่าวว่า คำว่า ศักดินา หมายถึง “อำนาจในการถือที่นา”⁴⁵ คำว่า นว หมายถึงที่นาปลูกข้าว (หรือที่ดิน) ส่วนคำว่า อำนาจ นั้นปรากฏว่าในภาษาไทยมีคำอยู่หลายคำซึ่งหมายถึงอำนาจ แต่ความหมายเกี่ยวกับอำนาจของคำเหล่านี้แตกต่างกันในรายละเอียด คำที่มีความหมายถึงอำนาจ มีคำว่า ศักดิ์ หรือ ศักดิ์ิ เดช หรือ เดชา ฤทธิ์และอำนาจ ฤทธิ์และอำนาจหมายถึงการใช้อำนาจ ส่วนศักดิ์ หรือ ศักดิ์ิ หมายถึงที่มาของอำนาจ หรือบางทีอาจถือได้ว่าเป็นทรัพยากรอย่างหนึ่ง แต่ในภาษาไทยปัจจุบันคำว่าศักดิ์หรือศักดิ์ิ หมายถึงการเกิดมาในตระกูลสูง ฉะนั้นจึงกล่าวกันว่าเจ้านายสมัยปัจจุบันมีศักดิ์สูงทั้ง ๆ ที่ไม่มีอำนาจอะไรเลย

ปรากฏว่าจำนวนศักดินาที่บุคคลใดบุคคลหนึ่งถืออยู่ มีความเกี่ยวข้องกับจำนวนคนซึ่งอยู่ใต้ปกครองของผู้นั้นด้วย สมเด็จพระยาตากษัตริย์ทรงกล่าวว่า ศักดินาแต่ดั้งเดิมนั้นหมายถึงข้อจำกัดเกี่ยวกับที่ดินจำนวนหนึ่ง ซึ่งบุคคลผู้หนึ่งมีสิทธิ์ครอบครอง เช่น ไพร่ไม่ได้รับอนุญาตให้มีที่ดินเกินกว่า 25 ไร่ ข้าราชการที่มีศักดินา 400 ก็ไม่ได้รับอนุญาตให้มีที่ดินเกินกว่า 400 ไร่ เหตุผลในการจำกัดจำนวนที่ดินดังกล่าวก็คือ ต้องการให้คนมีจำนวนที่ดิน

⁴⁴พระไอยการตำแหน่งนาพลเรือน และพระไอยการตำแหน่งนาทหารหัวเมือง, *ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1*, เล่ม 1, หน้า 178-271.

⁴⁵H.G. Quaritch Wales, *op. cit.*, p. 49.

เฉพาะที่ตนสามารถทำประโยชน์ได้จริง ๆ เท่านั้น⁴⁶ ฉะนั้นจำนวนของศักดินาและจำนวนที่ดินที่บุคคลหนึ่งถืออยู่นั้น อาจจะเพิ่มขึ้นตามการเพิ่มขึ้นของจำนวนคนซึ่งอยู่ใต้ปกครอง ศักดินาต่ำสุดคือ 5 ไร่ ซึ่งเป็นศักดินาของทาสไม่ว่าทาสจะมีครอบครัวหรือไม่ก็ตาม ศักดินาของทาสก็คงเป็น 5 ไร่อยู่เช่นเดิม เพราะลูกของทาสเป็นทรัพย์สินของนาย ส่วนศักดินาของไพร่คือ 15 ไร่ แต่อาจเพิ่มขึ้นเป็น 20 หรือ 25 ไร่ได้เมื่อไพร่นั้นมีครอบครัว ข้าราชการบ้านาญนั้นถ้าหากยังคงมีไพร่อยู่ในครอบครองก็จะได้รับอนุญาตให้ถือศักดินาได้ครึ่งหนึ่งของศักดินาเดิมเมื่อครั้งยังรับราชการอยู่ นาย เอช. จี. ควอริช เวลส์ กล่าวว่า ศักดินานั้นบอกให้ทราบถึงจำนวนไพร่ที่มีอยู่ใต้ปกครองของนาย ฉะนั้นสมมุติว่าไพร่แต่ละคนมีศักดินา 25 ไร่ นายผู้ซึ่งมีศักดินา 400 ก็จะมีผู้อยู่ใต้ปกครองได้เพียง 16 คน⁴⁷

ยศเป็นตำแหน่งซึ่งจัดลำดับลดหลั่นกันเป็นชั้น ๆ ยศอันดับแรกเป็นของเจ้านายตั้งแต่ชั้นพระมหากษัตริย์ พระอนุชาธิราช พระเจ้าลูกเธอ พระเจ้าหลานเธอ จนถึงชั้นหม่อมเจ้า ยศอันดับสองเป็นของขุนนางตั้งแต่ชั้นเจ้าพระยา พระยา พระ หลวง ขุน หมื่น จนถึงพัน

ราชทินนามที่พระมหากษัตริย์พระราชทานแก่ข้าราชการนั้นยาว แต่ละคราชการทินนามมักจะมี ความหมายเกี่ยวข้องกับตำแหน่งราชการในกรมนั้น ๆ ฉะนั้นเมื่อข้าราชการใดได้เลื่อนจากตำแหน่งไปยังอีกตำแหน่งหนึ่ง ข้าราชการผู้นั้นก็จะได้รับพระราชทานใหม่ด้วย

แม้ว่าในพระไอยการตำแหน่งนาพลเรือนและพระไอยการตำแหน่งนาทหารหัวเมือง จะกล่าวถึงกรมต่าง ๆ มากมาย แต่ก็ไม่ประจักษ์ชัดว่าในสมัย

⁴⁶สมเด็จพระบรมราชพงษาวดาร, ลักษณะการปกครองประเทศสยามแต่โบราณ (กรุงเทพฯ, 2502), หน้า 13.

⁴⁷H.G. Quaritch Wales, op. cit., p. 50.

กรุงศรีอยุธยาตอนต้นมีกรมอยู่เท่าใด (พ.ศ. 1893-2112) ^{๕๕} ทั้งนี้เพราะตำแหน่งใหม่ๆที่เพิ่มขึ้นในกฎหมายนั้นเป็นตำแหน่งที่ตั้งขึ้นในภายหลัง อย่างไรก็ตาม พงศาวดารก็ได้กล่าวถึงกรมที่สำคัญที่สุดว่ามีอยู่ 4 กรม คือ เมืองวัง คลัง นา แต่ละกรมมีเสนาบดีประจำ ⁴⁸ ในรัชสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ (พ.ศ. 1991-2031) พลเมืองซึ่งอยู่บริเวณรอบๆกรุงศรีอยุธยาแบ่งออกได้เป็นสองฝ่ายด้วยกัน คือ ฝ่ายทหารและฝ่ายพลเรือน จึงมีการตั้งตำแหน่งเสนาบดีขึ้นสองตำแหน่ง ในพงศาวดารกล่าวถึงตำแหน่งทั้งสองว่าเป็นตำแหน่งเสนาบดีกลาโหมและเสนาบดีมหาดไทยตามลำดับ ⁴⁹ แต่ชื่อทหารและชื่อพลเรือนก็ได้มีความหมายเกี่ยวข้องกับหน้าที่ เพราะทั้งทหารและพลเรือนก็ทำหน้าที่เหมือนกัน คือ ไนยามศึกทั้งสองฝ่ายก็ต้องทำหน้าที่รบทัตเทียมกัน ⁵⁰

การควบคุมกำลังไพร่พลเป็นปัจจัยสำคัญที่สุดในการจัดกรม ดังได้กล่าวมาแล้วว่าขุนนางแต่ละท่านต่างก็มีไพร่ที่ลงทะเบียญไว้กับตนจำนวนหนึ่งเมื่อนายได้รับแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งต่างๆในกรม ไพร่ก็ได้รับเข้าประจำกรมด้วย อย่างน้อยที่สุดในแต่ละกรมจะประกอบด้วยขุนนางสามท่าน ได้แก่ เจ้ากรม ปลัดกรมและสมุหบัญชี ⁵¹ อย่างไรก็ตามกรมมีขนาดต่างๆกัน กรม

⁴⁸สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงพระราชดำริว่าราชการแผ่นดิน, พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา, เล่ม 1, หน้า 107.

⁴⁹เฟิ่งอั้ง, หน้า 107.

⁵⁰พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ทรงแถลงนโยบายแก่ไขการปกครองแผ่นดิน (กรุงเทพฯ ฯ, 2470), หน้า 2-3.

⁵¹สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงพระราชดำริว่าราชการแผ่นดิน, “ตำนานการเกณฑ์ทหารไทย,” ประชุมพงศาวดาร, เล่มที่ 6, ตอนที่ 23, หน้า 310.

ใหญ่ประกอบด้วยกรมเล็ก ๆ หลายกรม ซึ่งกรมยังแบ่งออกเป็นกอง กองแบ่งออกเป็นหมู่ การจัดกรมเปรียบเทียบกับการจัดกองทหาร กรมใหญ่เปรียบได้กับกองพล กรมที่เล็กกว่าเป็นกองพัน กองเป็นกองร้อยและหมู่ตามลำดับ การเปรียบเทียบการจัดกรมเหมือนกับการจัดกองทหารนี้เป็นการเปรียบเทียบที่เหมาะสม เพราะคนไทยมักจะมีแนวคิดในการจัดระบบตามแบบทหารอยู่แล้ว ฉะนั้นคำว่าเสนาบดีนั้นจึงมีความหมายดั้งเดิมว่า นายพล⁵²

ในเมื่อไพร่ต้องปฏิบัติตามคำสั่งนาย ข้าราชการต้องปฏิบัติตามคำสั่งผู้บังคับบัญชา⁵³ เจ้ากรมก็จะมีทั้งนายและไพร่ซึ่งตนสามารถบังคับบัญชาให้เป็นไปตามจุดประสงค์ทางการเมืองของตนได้ เสถียรภาพของพระมหากษัตริย์จึงขึ้นอยู่กับพระปรีชาสามารถของพระองค์เองในการรักษาไว้ซึ่งดุลย์แห่งอำนาจของขุนนางเหล่านี้

การรักษาไว้ซึ่งดุลย์แห่งอำนาจนี้กระทำได้โดยการกำหนดกำลังไพร่พลที่อยู่ใต้ปกครองของขุนนางและนโยบาย “การก่อให้เกิดการแบ่งแยกแล้วปกครอง” เนื่องจากในแต่ละกรมมีสมุหบัญชีรายชื่อไพร่ของกรมอยู่ จึงได้มีการสร้างตำแหน่งนายทะเบียนส่วนกลางขึ้นเรียกว่า พระสุรัสวดีซึ่งทำหน้าที่เป็นผู้ถือบัญชีไพร่ทุก ๆ กรม พระสุรัสวดีขึ้นตรงต่อพระมหากษัตริย์ โดยที่มีการแบ่งพลเมืองออกเป็นสองฝ่าย กรมทุกกรมจึงต้องแบ่งออกเป็นฝ่ายทหารและฝ่ายพลเรือน อัครมหาเสนาบดีแต่ละฝ่ายก็มีอำนาจควบคุมโดยเด็ดขาดในการแจกจ่ายกำลังไพร่พลให้ทุกกรมภายในฝ่ายของตน ฉะนั้น อัครมหาเสนาบดีจึงตระหนักดีว่าหน้าที่สำคัญที่สุดของตนคือการจัดจำนวนไพร่พลที่แน่นอนและการแจกจ่ายกำลังไพร่พลภายในฝ่ายของตน

⁵² สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, *ลักษณะการปกครองประเทศสยามแต่โบราณ*, หน้า 10.

⁵³ มาตรา 89 ลักษณะอาญาหลวง, *ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1*, เล่ม 2, หน้า 418.

การปกครองบ้านเมืองของเราซึ่งได้จัดมาแต่ก่อนนั้น ได้แบ่งเสนาบดี เป็น 6 ตำแหน่ง ยกเป็นอัครมหาเสนาบดีสอง คือสมุหนายกได้บังคับการฝ่าย พลเรือนทั่วไป สมุหพระกลาโหมได้บังคับการฝ่ายทหารทั่วไป เมื่อพิเคราะห์ดู ตามตำแหน่งที่ตั้งขึ้นแต่เดิมก็ดูเหมือนจะให้บังคับการได้สิทธิ์ขาดตลอดในการ พลเรือนฝ่ายหนึ่ง การทหารฝ่ายหนึ่ง แต่เมื่อตรวจดูตามพระราชพงศาว- ดารก็เห็นได้ว่า อัครมหาเสนาบดีทั้งสองคนนั้นหาได้บังคับการทั่วไปในฝ่ายพล เรือนและฝ่ายทหารสิทธิ์ขาดดังที่ตั้งขึ้น เป็นแต่เหมือนกับสมุหบัญชีที่จะรวบรวมจำนวนคนฝ่ายพลเรือนคนหนึ่งฝ่ายทหารคนหนึ่งเท่านั้น อีกประการหนึ่ง การซึ่งแบ่งเป็นฝ่ายพลเรือนฝ่ายทหารนั้น ถึงว่ากฎหมายจะรับยกไพร่หลวง ฝ่ายทหารและฝ่ายพลเรือนผัดกันบ้างในบางแห่ง แต่การที่ใช้ไปทัพบ้างศึกอัน ไต่ ก็ใช้ทั้งสองฝ่ายเหมือนกัน เสมอกันจนไม่เข้าใจได้ว่าซึ่งแบ่งเป็นฝ่ายทหาร และฝ่ายพลเรือนนี้มีประสงค์แต่เดิมอย่างไร⁵⁴

เหตุที่ จำต้องมีอัครมหาเสนาบดี สองท่านนั้นก็เพื่อเป็นการรักษาตุลย์ แห่งอำนาจ เพื่อป้องกันมิให้ข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ร่วมกันโค่นราชบัลลังก์ จึง ได้มีกฎหมายห้ามข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ติดต่อกันเป็นส่วนตัวชั่วระยะเวลาหนึ่ง จะมีการลงโทษประหารแก่ข้าราชการที่ถือศักดินาตั้งแต่ 1,600-10,000 ไร่ ถ้าหากมีการไปมาหาสู่กันที่บ้านหรือมีการพูดคุยกันอย่างลับๆ หากข้าราชการ ที่มีศักดินาตั้งแต่ 1,600-10,000 ไร่ รู้ว่ามีผู้ละเมิดกฎหมายนี้แล้ว และ ยังไม่กราบบังคมทูลให้ทรงทราบก็จะต้องได้รับโทษฐานกบฏ⁵⁵ อีกประการหนึ่ง เพื่อเป็นการแสดงความจงรักภักดีต่อองค์พระมหากษัตริย์ จึงได้จัดให้มีพิธี ถือน้ำพิพัฒน์สัตยาชน⁵⁶

⁵⁴พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, อ้างแล้ว, หน้า 2-3.

⁵⁵มาตรา 75 กฎมณเฑียรบาล, *ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1*, เล่ม 1, หน้า 84.

⁵⁶มาตรา 80 กฎมณเฑียรบาล, เฟื่องอ้าง, หน้า 85.

พระมหากษัตริย์ทรงดำรงฐานะอยู่เหนือมวลชนทั้งปวง จึงได้มีพระราชพิธีเนื่องในวันราชาภิเษกและพระราชพิธีต่างๆ มากมาย มีราชาศัพท์ใช้เฉพาะองค์พระมหากษัตริย์⁵⁷ ซึ่งนับว่าเป็นการยืนยันฐานะและอำนาจของพระมหากษัตริย์ว่ามีอยู่เหนือเจ้านายและขุนนางทั้งปวง แม้กระนั้นก็ตาม ปรากฏว่าพระมหากษัตริย์ผู้ทรงไว้ซึ่งพระปรีชาสามารถเท่านั้น จึงจะปกครองไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินได้โดยสงบสุข ดังมีตัวอย่างมากมายเกิดขึ้นเกี่ยวกับการแย่งราชบัลลังก์และการโค่นพระมหากษัตริย์ที่ทรงอ่อนแอ

ในสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนต้น ได้มีการส่งเจ้านายไปปกครองหัวเมืองสำคัญ ๆ เช่น พิษณุโลก ลพบุรี และสุพรรณบุรี เจ้านายเหล่านี้จะปกครองหัวเมืองอย่างอิสระ ทำนองเดียวกันกับหัวเมืองที่ต้องส่งเครื่องบรรณาการ⁵⁸ ปรากฏว่าเจ้านายเหล่านี้มีบทบาทมากในการช่วงชิงราชบัลลังก์แห่งกรุงศรีอยุธยาเมื่อพระมหากษัตริย์สวรรคต เจ้านายที่ปกครองหัวเมืองสำคัญๆ เหล่านี้ จะยกกองทัพเข้ามายังกรุงศรีอยุธยาและทำการต่อสู้กันเองเพื่อช่วงชิงบัลลังก์ หรือมิฉะนั้นก็จะปลงพระชนม์รัชทายาทที่อ่อนแอ หนึ่งๆ ที่มักจะเป็นนัดดาพระญาติ ผู้ที่มีชัยชนะก็จะได้อำนาจครองราชย์สมบัติ⁵⁹

⁵⁷ มาตรา 81 กฎมณเฑียรบาล, เฟื่องอ้าง, หน้า 85.

⁵⁸ H.G. Quaritch Wales, op. cit., pp. 108-109.

⁵⁹ พ.ศ. 1912-1913 เมื่อสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 เสด็จสวรรคต พระราชโอรสซึ่งเป็นรัชทายาทต้องสละราชสมบัติให้แก่พระบรมราชาที่ 1 ซึ่งเป็นเจ้าเมืองสุพรรณบุรี พ.ศ. 1931 เมื่อสมเด็จพระบรมราชาที่ 1 เสด็จสวรรคต พระรามเมศวรซึ่งเป็นพระญาติและเป็นเจ้าเมืองลพบุรี ได้ปลงพระชนม์พระราชโอรส ซึ่งเป็นรัชทายาทเสีย

พ.ศ. 1952 พระราชโอรสซึ่งเป็นรัชทายาทของพระรามเมศวร ทรงปกครองกรุงศรีอยุธยาได้เพียง 15 ปี ก็ต้องสละราชบัลลังก์ให้แก่พระอินทราชา เจ้าเมืองสุพรรณบุรี

พ.ศ. 1970 เมื่อพระอินทราชาสวรรคต พระราชโอรสสองพระองค์ซึ่งเป็นเจ้าเมืองสุพรรณบุรีและเจ้าเมืองสรคบุรี ได้ทำการสู้รบกันเอง แม้จะชิงราชบัลลังก์กลับคืนพระชนม์ทั้งสองพระองค์

มีเหตุผลสามประการที่กรุงศรีอยุธยาสามารถปกครองหัวเมืองเหล่านั้นได้คือ ประการที่หนึ่งเกิดจากความสัมพันธ์อันเครือญาติ ด้วยเจ้าเมืองต่าง ๆ เหล่านี้ล้วนเป็นพระญาติสนิทของพระมหากษัตริย์ผู้ครองกรุงศรีอยุธยาทั้งสิ้น ประการที่สอง สืบเนื่องมาจากการกวาดต้อนผู้คนซึ่งเกิดจากการชนะสงครามแต่ละครั้ง และเมื่อมีการช่วงชิงราชสมบัติกันนั้น เจ้าเมืองต่าง ๆ ยกทัพเข้ามายังกรุงศรีอยุธยา⁶⁰ ดังนั้นจึงอาจทำให้กรุงศรีอยุธยาเป็นเมืองที่เข้มแข็งที่สุดในด้านกำลังไพร่พล ประการที่สาม ตามนโยบาย “การก่อกำเนิดการแบ่งแยกแล้วปกครอง” ดำเนินในรูปที่ว่า ถ้าเจ้าเมืองเมืองหนึ่งไปสมคบกับเจ้าเมืองอีกเมืองหนึ่งถือว่าเป็นการก่อกบฏ⁶¹

การรวมกำลังกันอย่างหละหลวมนับเป็นปัญหาใหญ่ของการจัดระเบียบการปกครองแบบนี้ ความจงรักภักดีของเจ้านายและขุนนางที่มีต่อองค์พระมหากษัตริย์เท่านั้นจึงจะทำให้รวมกำลังเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันได้ การเป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกันนี้ จะดำเนินสืบต่อไปได้ด้วยดีก็ต่อเมื่อองค์พระมหากษัตริย์ทรงรบชนะและมีการแผ่พระบรมเดชานุภาพออกไป ถ้าหากบ้านเมืองถูกโจมตี

พ.ศ. 2076—2077 เมื่อพระบรมราชาที่ 4 สวรรคต เจ้าเมืองพิษณุโลกก็ได้ปลงพระชนม์พระราชโอรสผู้เป็นรัชทายาทเสีย

ดูรายละเอียดในสมเด็จพระนเรศวรมหาราช, *พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา*, เล่ม 1, โดยเฉพาะเรื่องคำอธิบาย

⁶⁰ใน พ.ศ. 1912 สมเด็จพระรามาธิบดีได้ยกทัพไปตีนครวัด และได้กวาดต้อนเชลยกลับมาเป็นจำนวนมาก ใน พ.ศ. 1918 พระบรมราชาที่ 1 ยกทัพไปตีเมืองพิษณุโลกและกวาดต้อนผู้คนกลับมาเป็นอันมาก ประมาณปี พ.ศ. 1927—1938 พระรามาธิบดียกทัพไปตีเมืองเขมรใหม่ และกวาดต้อนผู้คนจากหัวเมืองฝ่ายเหนือมาเป็นจำนวนมาก [Ibid. ดู O.W. Walters, “The Khmer King at Basan (1371—73) and The Restoration of the Cambodian Chronology During The Fourteenth and Fifteen Centuries,” in *Asia Major*, vol. XII, part I, pp. 44—87, เรื่องตอนต้นนครวัด].

⁶¹มาตรา 77 กฎมณเฑียรบาล, *ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1*, เล่ม 1, หน้า 84.

จากข้าศึกที่มีกำลังเข้มแข็งกว่า เจ้าเมืองต่าง ๆ ก็มักจะปลีกด้าวออกจากกรุงศรีอยุธยาเพื่อเอาตัวรอด การรวมกำลังอย่างหละหลวมดังกล่าว จึงนับว่าเป็นสาเหตุหนึ่งที่กรุงศรีอยุธยาแตกครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. 2112⁶²

การแพ้ศึกใหญ่ครั้งนี้ทำให้ชาวกรุงศรีอยุธยาเสียขวัญมาก ทุกสิ่งทุกอย่างไม่มีทางจะกลับเป็นเช่นเดิมได้อีกเพราะการปกครองแบบนี้มีข้อบกพร่องมาก ฉะนั้นเมื่อเริ่มสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนปลาย (พ.ศ. 2112-2310) จึงเกิดการเปลี่ยนแปลงระเบียบการปกครองขึ้นอย่างมากมาย ดังจะได้กล่าวต่อไป

ประการแรก ไม่มีการแต่งตั้งให้เจ้านายไปเป็นเจ้าเมือง แต่มีการสร้างวังให้เจ้านายประทับในเมืองหลวง จึงเกิดมีวังหน้าและวังหลังขึ้น สมเด็จพระนารายณ์ทรงกล่าวไว้ว่า เมืองหลวงเป็นสัญลักษณ์ของราชอาณาจักร โดยมีพระบรมมหาราชวังเป็นจุดกลาง แวดล้อมด้วยวังเจ้านายต่าง ๆ เสมือนหนึ่งเป็นหัวเมือง⁶³ เจ้านายที่สำคัญที่สุดได้แก่พระมหากุปราชซึ่งประทับอยู่วังหน้า รองลงมาได้แก่เจ้านายที่ประทับอยู่วังหลัง⁶⁴ สมเด็จพระนารายณ์ทรงกล่าวไว้ว่า ประเพณีการจัดวังที่ประทับเดิมนั้นคงจะได้มาจากการจัดกองทัพพระมหากษัตริย์ทรงคุมทัพหลวง พระมหากุปราชทรงคุมทัพหน้า เจ้าวังหลัง

⁶²สมเด็จพระนารายณ์, *พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา*, เล่ม 1, หน้า 166-183. ในรัชสมัยของสมเด็จพระมหาจักรพรรดิและพระมหินทร์ พระธรรมราชา เจ้าเมืองพิษณุโลกให้ความร่วมมือกับบุรณทอง แม่ทัพพม่าโจมตีกรุงศรีอยุธยา

⁶³จดหมายเหตุของสมเด็จพระนารายณ์ ลงวันที่ 14 มิถุนายน 2476, *สารานุกรมสมเด็จพระนารายณ์* (กรุงเทพฯ, 2499), เล่ม 1, หน้า 126.

⁶⁴ในรัชสมัยของพระธรรมราชา (พ.ศ. 2112-2133) เมื่อเจ้านายเจ้าประทับในเมืองหลวง พระนเรศวรซึ่งเป็นมหากุปราชและเจ้าเมืองพิษณุโลกได้ประทับอยู่วังหน้า // และพระเอกาทศรถพระอนุชาประทับอยู่วังหลัง, สมเด็จพระนารายณ์, *พระราชพงศาวดาร*, เล่ม 5, ตอน 13, หน้า 85-86.

ทรงคุมทัพหลัง⁶⁵ เจ้านายเหล่านี้ต่างมีไพร่และข้าราชการที่ทรงแต่งตั้งเอง ทำหน้าที่ดูแลรับใช้

เนื่องจากเจ้านายต่าง ๆ ประทับอยู่ในเมืองหลวง ส่วนกลางจึงสามารถควบคุมหัวเมืองต่าง ๆ ไว้ได้มากกว่าสมัยก่อน มีอัครมหาเสนาบดีสองคน คนหนึ่งปกครองดูแลหัวเมืองฝ่ายใต้ อีกคนหนึ่งดูแลหัวเมืองฝ่ายเหนือ สมุหกลาโหมมีอำนาจการควบคุมการแจกจ่ายกำลังไพร่พลทางหัวเมืองฝ่ายใต้ และมีอำนาจเหนือเจ้าเมืองฝ่ายใต้ด้วย สมุหนายกมีอำนาจควบคุมการแจกจ่ายกำลังไพร่พลทางหัวเมืองฝ่ายเหนือ และมีอำนาจเหนือเจ้าเมืองฝ่ายนี้ทั้งหมด⁶⁶ ส่วนกลางทำหน้าที่แต่งตั้งยกกระบัตร์ไปตามหัวเมืองทุกหัวเมือง⁶⁷ โดยผ่านทางกรมวัง ยกกระบัตร์ทำหน้าที่เหมือนกับเป็นผู้สอดแนมให้กับส่วนกลาง จะต้องสอดส่องการกระทำของเจ้าเมืองซึ่งเป็นนายโดยตรงของยกกระบัตร์ เมื่อใดก็ตามที่ยกกระบัตร์ต้องการจะเข้ามาเมืองหลวง เจ้าเมืองไม่มีสิทธิ์ห้าม⁶⁸ ตามกฎหมายเจ้าเมืองต้องมีหน้าที่รับผิดชอบในการกระทำของคนที่มิต่อส่วนกลาง ถ้าหากว่าปกครองอย่างกดขี่ประชาชน หรือปล่อยให้มีการปล้นสะดมเกิดขึ้นภายในเขตปกครองของตน เจ้าเมืองก็จะต้องถูกลงโทษ⁶⁹ ตามกฎหมาย

⁶⁵ เฟิงอ๋อง, หน้า 84-85.

⁶⁶ ไม่ปรากฏว่า เมื่อใดที่อัครมหาเสนาบดีได้รับอำนาจในส่วนภูมิภาค แต่ปรากฏต่อมาว่า เสนาบดีคลังได้รับมอบอำนาจนี้ด้วยเมื่อ พ.ศ. 2286 เสนาบดีทั้ง 3 นัต่างมีอำนาจในส่วนภูมิภาค, มาตรา 19-21 พระธรรมนูญ, *ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1*, เล่ม 1, หน้า 141-144.

⁶⁷ H.G. Quaritch Wales, op. cit., p. 112.

⁶⁸ มาตรา 139 ลักษณะอาญาหลวง, *ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1*, เล่ม 2, หน้า 443-444.

⁶⁹ มาตรา 51 ลักษณะอาญาหลวง, *ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1*, เล่ม 2, หน้า 403; พระราชกำหนด พ.ศ. 2142 (พระราชกำหนดเก่า 15), *ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1*, เล่ม 3, หน้า 621.

ตำแหน่งเจ้าเมืองเทียบเท่ากับเจ้ากรม⁷⁰

นอกจากนั้นแล้วยังมีการขยายกรมในเมืองหลวงให้กว้างขึ้น ในสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนต้นการจัดไพร่และนายเป็นหมวดหมู่อาจเป็นไปได้ตามอาณาเขตหรือหลักดินแดน ความใกล้ชิดระหว่างนายและไพร่ให้เห็นได้ในกฎหมาย พ.ศ. 1902 เมื่อไพร่ทำการโจรกรรม พระมหากษัตริย์จะทรงมีบัญชาให้นายออกไปจับตัวผู้ร้ายด้วยตนเอง⁷¹ แต่ต่อมาพระราชกำหนด พ.ศ. 2275 กล่าวไว้ว่า นายจะถูกกักตัวไว้ที่ศาลในขณะที่ลูกน้องออกไปตามจับไพร่ผู้นั้น⁷² กฎหมาย พ.ศ. 2190 ซ้ำให้เห็นว่า ในสมัยนั้นนายอาจอยู่ในเมืองหลวงในขณะที่ไพร่อยู่ตามหัวเมือง และเมื่อนายหรือเจ้ากรมส่งหมายประทับตราสั่งให้ไพร่ซึ่งอยู่ในหัวเมืองเข้ามาพบตน ผู้ใดก็ตามที่พยายามขัดขวางไม่ให้ไพร่เข้ามาพบนายของตนก็จะถูกลงโทษ⁷³ สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 1 ทรงกล่าวว่า การควบคุมกำลังไพร่พลในสมัยโบราณไม่ได้เป็นไปตามอาณาเขตหรือหลักเรื่องดินแดน นอกเหนือจากระดับขุนนางแล้วแต่ละกรมจะมีขุนหมื่นอยู่มากมายในเขตที่ไพร่ของกรมนั้นอาศัยอยู่ ขุนหมื่นแต่ละคนทำหน้าที่รับผิดชอบไพร่ของกรมของตนซึ่งอาศัยอยู่ด้วย⁷⁴ ในเรื่องของกำลังไพร่พล เขตที่มีไพร่ขึ้นกับกรมในเมืองหลวงอาศัยอยู่มาก ย่อมจะทำให้

⁷⁰มาตรา 40 ลักษณะอาญาหลวง, *ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1*, เล่ม 2, หน้า 398-399.

⁷¹มาตรา 4 ลักษณะโจร, *ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1*, เล่ม 2, หน้า 296-297.

⁷²พระราชกำหนด พ.ศ. 2275 (พระราชกำหนดเก่า 6), *ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1*, เล่ม 3, หน้า 116.

⁷³มาตรา 81 ลักษณะอาญาหลวง, *ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1*, เล่ม 2, หน้า 415.

⁷⁴สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 1, "ตำนานการเกณฑ์ทหารไทย," *ประชุมพงศาวดาร*, ภาค 6, ตอนที่ 23, หน้า 310.

อำนาจของเจ้าเมืองที่มีต่อคนในเขตของตนลดน้อยลง หนึ่งเนื่องจากความไม่สะดวกในการคมนาคมและสภาวะที่ไพร่ของกรมซึ่งอยู่ในเมืองจำต้องเดินทางไปเมืองหลวงเมื่อถูกเกณฑ์แรงงานไปใช้ จึงทำให้หัวเมืองใดถ้ายังอยู่ใกล้กลับเมืองหลวงมากเท่าใด การควบคุมกำลังไพร่พลของเจ้าเมืองที่มีอยู่ในเขตของตนก็ยิ่งลดน้อยลงเท่านั้น

กระบวนการรวมอำนาจไว้ที่ส่วนกลางนี้ ดำเนินไปได้เป็นอย่างดีเนื่องจากจำนวนไพร่หลวงที่เพิ่มขึ้นอย่างมากมาย นายขจร สุขพานิช ได้กล่าวไว้ว่า การเพิ่มจำนวนไพร่หลวงนี้เห็นได้จากหลักฐานที่ว่ามีการประกาศใช้กฎหมายหลายฉบับว่าด้วยเรื่องไพร่หลวงเมื่อตอนต้นของ สมัยกรุงศรีอยุธยาตอนปลาย⁷⁵ ตามที่กล่าวมาแล้วข้างต้นว่า ไพร่หลวงคือผู้ที่ไม่ได้ลงทะเบียนไว้กับนาย ฉะนั้นเมื่อถูกจับก็จักต้องถูกเกณฑ์แรงงานไปใช้เป็นเวลา 6 เดือนของทุกปี เหตุการณ์เช่นนี้มักเกิดขึ้นหลังจากการพ่ายแพ้สงคราม หัวเมืองต่าง ๆ ถูกยึดไปหรือกรุงศรีอยุธยาแตก ไพร่ที่ขาดนายจำนวนมากก็จะถูกกวาดต้อนไปพม่าด้วย บ้างก็ตายในการรบ บ้างก็หนีเข้าป่า เมื่อไพร่ขาดนายไปเช่นนี้ก็กลายเป็นไพร่หลวง จึงเป็นธรรมดาอยู่เองที่ไพร่หลวงจะต้องมีจำนวนเพิ่มขึ้นหลังจากแพ้สงครามพม่า ฉะนั้นเมื่อเจ้าเมืองคนใหม่ได้รับแต่งตั้งให้ไปปกครองหัวเมือง จึงเป็นการไปปกครองไพร่หลวงมิใช่ปกครองไพร่สมของตนเอง

เมื่อเป็นดังนี้ ไพร่จึงแบ่งออกได้เป็นสองประเภท คือไพร่หลวงและไพร่สม ไพร่หลวงเป็นของพระมหากษัตริย์และจะต้องถูกเกณฑ์แรงงานไปใช้เป็นเวลา 6 เดือนต่อปี เรียกว่าทำราชการ⁷⁶ อย่างไรก็ตามพระมหา-

⁷⁵ขจร สุขพานิช, *ฐานันดรไพร่*, หน้า 21.

⁷⁶เฟิ่งอั้ง, หน้า 21; 25-26, 30; สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยา..., *ลักษณะการปกครองของประเทศสยามแต่โบราณ*, หน้า 11-12.

กษัตริย์ก็ได้ทรงแจกจ่ายให้ไพร่หลวงเหล่านี้ไปอยู่ใต้ปกครองดูแลของขุนนาง
กรมต่าง ๆ⁷⁷ ขุนนางเหล่านี้จึงมีฐานะเป็นนาย ส่วนไพร่สมนั้นขึ้นอยู่กับ
นายของตนและไม่ต้องถูกเกณฑ์แรงงานไปใช้หรือทำราชการ แต่ต้องรับใช้
เจ้านายของตน⁷⁸ ฉะนั้นนายของไพร่หลวงจึงมีอำนาจบังคับบัญชาไพร่หลวง
ได้ตราบเท่าที่ยังดำรงตำแหน่งอยู่ในกรมซึ่งมีไพร่หลวงอยู่ ไพร่สมนั้นนอก
จากเป็นสมบัติส่วนหนึ่งของนายแต่ละคนแล้ว ยังเป็นมรดกตกทอดถึงลูก
หลานของนายอีกด้วย⁷⁹

แม้ว่าเจ้านายและขุนนางต่างก็มีไพร่สมเป็นของตนเองได้ ก็ยังปรากฏ
ว่าผู้ที่มีไพร่สมส่วนมากได้แก่เจ้านาย⁸⁰ และมากที่สุดได้แก่ มหาอุปราชซึ่ง
เป็นเจ้าวังหน้า ไพร่ของเจ้านายคือไพร่สมซึ่งอาจได้รับจากพระมหากษัตริย์
หรือได้มาโดยทางอื่น การที่ถือว่าไพร่ที่ได้รับมาจากพระมหากษัตริย์หรือโดย
ทางอื่นเป็นไพร่สมของเจ้านายเช่นนี้จะเกิดจากคิดว่า เจ้านายเป็นผู้ปก-
ครองหัวเมือง ซึ่งมีฐานะเท่ากับหัวเมืองที่ต้องส่งเครื่องบรรณาการ คติโบราณ
ของไทยเรื่องหัวเมืองนี้แตกต่างไปจากคติสมัยใหม่เรื่องจังหวัด เพราะความ
สำคัญของเมืองตามคติโบราณอยู่ที่พลเมือง ไม่ใช่อาณาเขต ฉะนั้นถึงแม้จะ
ไม่ได้ปกครองเมืองดังกล่าว เจ้านายก็ยังคงมีไพร่สมของตนทำหน้าที่รับใช้
เสมือนหนึ่งเป็นชาวเมืองที่ตนปกครอง

⁷⁷มาตรา 103 ลักษณะอาญาหลวง, *ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1*, เล่ม 2, หน้า
426.

⁷⁸จจร สุขพานิช, อ้างแล้ว, หน้า 30; สมเด็จพระยาตราช, อ้างแล้ว, หน้า
11-12.

⁷⁹หลวงศรีวรรณ (ศรีวรรณ), "วิธีปกครองบ้านเมืองโบราณ," *ประชุมพงศาวดาร*,
ภาค 5, ตอนที่ 15, หน้า 371.

⁸⁰ข้อเท็จจริงเรื่องนี้ ปรากฏในพระราชกำหนดสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนปลาย
กล่าวถึงการสูญเสียไพร่หลวง ดูจจร สุขพานิช, อ้างแล้ว, หน้า 21.

ตามกฎหมายไทย หัวเมืองเทียบเท่ากรม ฉะนั้นเจ้านายจึงมีกรรม
 ของตนเองและแต่งตั้งขุนนางของตนเองให้ดูแลไพร่สม กรมของมหาอุปราช
 มีชื่อว่ากรมพระราชวังบวรสถานมงคล ระเบียบการเลื่อนชั้นและตำแหน่งข้าราชการ
 ของมหาอุปราชก็จำลองแบบมาจากระเบียบการปกครองส่วนกลางของ
 พระมหากษัตริย์ แต่มีขนาดและขอบเขตแคบกว่ามาก⁸¹ กรมของมหาอุปราช
 จึงมีขนาดเท่า ๆ กับกรมใหญ่ ๆ เท่านั้น วังหลังมีกรมชื่อว่า กรมพระราช
 วังบวรสถานพิมุข ซึ่งเป็นกรมมีข้าราชการน้อยกว่ากรมของมหาอุปราชมาก
 โดยเฉพาะในรัชสมัยของสมเด็จพระนารายณ์มหาราช (พ.ศ. 2199-2231)
 และหลังจากนั้นสืบมาก็มีการตั้งกรมของเจ้านายต่าง ๆ ขึ้นสำหรับพระเชษฐ-
 ภคินี พระธิดาและเจ้านายอื่น ๆ⁸² เนื่องจากไพร่ในกรมของเจ้านายเป็นแต่
 ไพร่สมไม่ใช่หลวง การตั้งกรมของเจ้านายใหญ่ ๆ จึงอาจเป็นการเพิ่มไพร่สม
 ในราชอาณาจักรด้วย

ในสมัยนั้นไม่ปรากฏว่ามีอาวุธทันสมัยและกองทัพประจำ ดังนั้น
 อำนาจการเมืองจึงขึ้นอยู่กับการคุมกำลังไพร่พลเป็นส่วนใหญ่ ในเมื่อไพร่สม
 ขึ้นกับนายโดยเด็ดขาดเช่นนั้น บุคคลที่มีไพร่สมจำนวนมากจึงอาจก่อความ
 กระทบกระเทือนต่อราชบัลลังก์ได้ ฉะนั้นในกฎหมายและราชกำหนดที่ออก
 ประกาศใช้ในสมัยนี้ จึงพยายามเพิ่มจำนวนไพร่หลวงและลดจำนวนไพร่สม
 ลง⁸³

อีกประการหนึ่ง จะเห็นได้ว่าการเพิ่มไพร่หลวงนี้เท่ากับเป็นการเพิ่ม
 อำนาจให้แก่ขุนนาง ทั้งนี้เพราะพระมหากษัตริย์เป็นผู้ทรงอำนาจในการที่

⁸¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ “ตำนานวังหน้า,” *ประชุมพงศาวดาร*, ภาค 5, ตอน
 ที่ 13, หน้า 153-155.

⁸² เฟื่องอ้าง, หน้า 89-91.

⁸³ ดุ้ยหน้า 31-32.

จะพระราชทานไพร่หลวงให้อยู่ใต้ปกครองดูแลของขุนนาง⁸⁴ พฤติการณ์เช่นนี้อาจจะเป็นอันตรายต่อองค์พระมหากษัตริย์ได้ โดยเฉพาะองค์พระมหากษัตริย์ที่ทรงอ่อนแอ ดังเช่นในกรณีซึ่งอัครมหาเสนาบดีแย่งราชบัลลังก์ของพระมหากษัตริย์ที่ทรงอ่อนแอใน พ.ศ. 2172 ถึงกระนั้นก็ตาม การเพิ่มไพร่หลวงก็นิยมกระทำกันด้วยเหตุผลดังต่อไปนี้ ประการแรกทำให้เกิดความมั่นคงในราชบัลลังก์มากขึ้น โดยวิธีการลดอำนาจเจ้านายต่าง ๆ ซึ่งเป็นคู่แข่งชั้นกับองค์พระมหากษัตริย์ ประการที่สอง การที่พระมหากษัตริย์ทรงสามารถควบคุมอำนาจที่เพิ่มขึ้นของขุนนาง ได้ด้วยการทรงแจกจ่ายไพร่หลวงให้กับกรมต่าง ๆ และยังทรงป้องกันมิให้ขุนนางกรมต่าง ๆ สมคบกันต่อต้านพระองค์ ประการที่สาม ดังปรากฏในกฎหมายต่าง ๆ สมัยนั้นว่า ไพร่สมมักเพิ่มจำนวนขึ้นเสมอ ซึ่งทำให้ไพร่หลวงมีจำนวนลดน้อยลงพร้อมกันไปด้วย ทั้งนี้เพราะไม่มีผู้ใดต้องการจะเป็นไพร่หลวง⁸⁵ เหตุผลประการแรกนั้นเห็นได้ชัด เพราะการที่เจ้านายมีไพร่สมมากมาย ทำให้เกิดความจำเป็นต้องลดจำนวนไพร่สมของเจ้านายโดยการเพิ่มจำนวนไพร่หลวง เหตุผลประการที่สองก็คือ เมื่อพระมหากษัตริย์ทรงไว้ซึ่งพระราชอำนาจในการพระราชทานไพร่หลวงให้อยู่ใต้ การปกครองดูแลของขุนนาง ก็เท่ากับว่าพระองค์ทรงควบคุมการแจกจ่ายไพร่หลวงเอง ดังได้กล่าวมาแล้วว่ามีกฎหมายสองสามฉบับที่อ้างถึงความพยายามที่จะป้องกันมิให้ข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ติดต่อกัน และพยายามสร้างความระแวงซึ่งกันและกันให้เกิดขึ้น⁸⁶ กฎหมายทำนองเดียว

⁸⁴ข้าราชการที่พระมหากษัตริย์ทรงแต่งตั้งให้ดูแลไพร่หลวงจำนวนหนึ่งของพระองค์ ต้องไม่ปล่อยให้ไพร่หลวงหนีหายไปแม้แต่คนเดียว ข้าราชการผู้นั้นต้องมีเมตตาต่อไพร่หลวงเพื่อว่าไพร่หลวงจะไม่ตกระกำลำบาก... วรรค 135 ลักษณะอาญาหลวง, *ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1*, เล่ม 2, หน้า 441.

⁸⁵มีกฎหมายและพระราชกำหนดต่าง ๆ กล่าวถึงการสูญเสียไพร่หลวง

⁸⁶ดูข้างต้นหน้า

กันแต่มีรายละเอียดเพิ่มมากขึ้นได้ออกประกาศใช้ใน พ.ศ. 2190 อีกหลายฉบับ⁸⁷

เหตุผลประการสุดท้ายก็คือ ไพร่หลวงมักพยายามหนีการเป็นไพร่หลวงดังมีเหตุผลอย่างน้อย 2 ประการ ประการแรกและสำคัญที่สุดก็คือ การแบกภาระในการถูกเกณฑ์แรงงานไปใช้เป็นเวลา 6 เดือนต่อปี สาเหตุการสูญเสียไพร่หลวงนี้มีอยู่ในพระราชกำหนด พ.ศ. 2291⁸⁸ อีกประการหนึ่ง ไม่มีหลักฐานใด ๆ ชี้ให้เห็นว่า มีการเกณฑ์แรงงานไพร่สมไปใช้ทำงานหลวงเป็นเวลาปีละ 6 เดือน เหมือนไพร่หลวงในสมัยนี้เลย⁸⁹ หน้าที่ของไพร่สมมีเพียงแต่รับใช้นายของตนเท่านั้น

เพื่อความกระจ่าง จะได้เปรียบเทียบงานของไพร่สมที่อยู่ในกรมของเจ้านายกับงานของไพร่หลวง ถ้าหากไพร่สมอยู่ใกล้หรืออยู่ในวังของเจ้านาย ไพร่สมอาจมีหน้าที่ดูแลรักษาวังหรือรับใช้เจ้านายเยี่ยงคนใช้ ด้วยการรับใช้ เช่นนี้ไพร่สมก็อาจได้รับอาหารการกินจากโรงครัวของเจ้านาย ไพร่สมยังอาจมีหน้าที่ซ่อมแซม ต่อเติมหรือตัดแปลงวังหรือบริเวณวังอีกด้วย บางครั้งยังต้องเดินทางติดตามเจ้านายหรือเป็นผู้เดินสาส์นในธุรกิจของเจ้านาย งานที่ค่อนข้างหนักของไพร่สมได้แก่งานก่อสร้าง เช่นงานสร้างวัดของเจ้านาย หน้าที่สำคัญของไพร่สมคือ “การนำส่วย” มาถวายเจ้านายหรือขุนนางที่ตน

⁸⁷มาตรา 44 ลักษณะอาญาหลวง ระบุว่าข้าราชการผู้ใดก็ตามที่มีความประสงค์จะไปเยี่ยมเยียนข้าราชการผู้อื่นด้วยธุรกิจใด ๆ จะต้องแจ้งแก่นายของตนเสียก่อน, มาตรา 83 ระหว่างผู้ใดทราบว่ามีผู้ละเมิดกฎหมาย แต่มิได้แจ้งให้พระมหากษัตริย์ทรงทราบ ผู้นั้นจะต้องถูกลงโทษ, มาตรา 15 ระบุว่า เมื่อข้าราชการออกคำสั่งขัดกับกฎหมาย ผู้ที่ปฏิบัติตามคำสั่งจะต้องถูกลงโทษ, มาตรา 72 ระบุว่า ผู้กล่าวโทษพระมหากษัตริย์จะต้องถูกลงโทษ ดูมาตรา 83, 88 และ 94, *ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1*, เล่ม 2, หน้า 383-413.

⁸⁸พระราชกำหนด พ.ศ. 2299 (พระราชกำหนดเก่า 48), *ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1*, เล่ม 3, หน้า 265-272.

⁸⁹จจร สุขพานิช, *ก้างแล้ว*, หน้า 30.

อยู่ใต้ปกครองอย่างสม่ำเสมอ ในยามศึกหรือยามเกิดความไม่สงบภายในซึ่งเจ้านายมีส่วนพัวพันด้วย ไพร่สมก็จะต้องถูกเกณฑ์มาเป็นทหารภายใต้บังคับบัญชาของเจ้านายโดยตรง ส่วนไพร่หลวงนั้นต้องทำงานก่อสร้างต่าง ๆ มากมาย เช่นสร้างพระบรมมหาราชวังของเจ้านายต่าง ๆ บ้อมตามเมืองและหัวเมืองต่าง ๆ สร้างวัดและเจดีย์ สร้างเขื่อน ทำนบและอื่น ๆ ไพร่หลวงยังมีหน้าที่เฝ้าพระบรมมหาราชวัง เฝ้าเมืองและหัวเมืองต่าง ๆ รวมทั้งดูแลงานหลวงอื่น ๆ งานของไพร่สมและไพร่หลวงจึงต่างกัน ทั้งนี้เป็นเพราะกรรมส่วนกลางและการปกครองส่วนภูมิภาคอันมีฐานะเท่าเทียม มีหน้าที่ในการบริหารงานต่างกัน กรรมของเจ้านายไม่มีหน้าที่ในการบริหารงานในราชอาณาจักรเลย คงมีหน้าที่แต่เพียงส่งเครื่องอุปโภคบริโภคให้แก่เจ้านาย และรับใช้เจ้านายในฐานะเป็นกองทหารประจำตัว

ยิ่งกว่านั้นเมื่อไพร่หลวงอยู่ระหว่าง *รับราชการ* ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว จะไม่ได้รับค่าจ้างหรืออาหารการกินเลย⁹⁰ แม้เมื่อรับราชการในฐานะไพร่หลวงเรียบร้อยแล้ว ก็ยังต้องไปรับใช้นายซึ่งเป็นขุนนางที่ตนอยู่ใต้ปกครองในฐานะเสมือนเป็นไพร่สมอีกด้วย⁹¹

ไพร่สมได้เปรียบไพร่หลวงอีกประการหนึ่งก็คือ ไม่มีกฎหมายห้ามไพร่สมเปลี่ยนนาย แม้ว่าในทางปฏิบัติ ไพร่สมจะต้องได้รับการยินยอมจากนายของตนก็ตาม ถ้าจะคำนึงถึงเรื่องการมีผู้คนมากเป็นการแสดงถึงความมั่งคั่งแล้ว ก็นับว่าเป็นเรื่องที่ยากอยู่ที่ไพร่สมจะเปลี่ยนนาย เพราะการนี้

⁹⁰สมเด็จพระบรมราชดำรัสฯ, *ลักษณะการปกครองประเทศสยามแต่โบราณ*, หน้า 11-12.

⁹¹พระราชกำหนด พ.ศ. 2291, พระราชกำหนดเก่า 48, *ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1*, เล่ม 3, หน้า 265-272; มาตรา 25 ลักษณะอาญาหลวง, *ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1*, เล่ม 2, หน้า 388-389.

ปรากฏตามข้อเท็จจริงแล้วมิได้เป็นเช่นนั้น เพราะไพร่สมมีโอกาสนับเปลี่ยน นายได้ง่ายมาก ในการเลือกนายใหม่ ไพร่มักแสวงหานายที่มั่งคั่งกว่า เพราะตนจะได้ทำงานน้อยลง นายที่มั่งคั่งอาจมิใช่ไพร่และทาสเป็นจำนวนมาก ฉะนั้น ในกรณีที่ไพร่สมต้องการเปลี่ยนนาย ไพร่สมก็จะให้นายที่มั่งคั่งกว่าซื้อตนจากนายเก่าตามที่บาริงกล่าวไว้ว่า วิธีการซื้อนี้เป็นวิธีการซื้อทาสและกระทำได้ง่ายด้วย⁹² นายเป็นผู้ทำการซื้อขายไพร่สมได้⁹³

เท่าที่ได้รวบรวมหลักฐานจากกฎหมายหลายฉบับ ปรากฏว่าการจะพ้นจากสภาพการเป็นไพร่หลวงมีอยู่ 4 วิธีด้วยกัน ประการแรก ไพร่สามารถหนีเข้าป่าไป เนื่องจากประเทศยังมีผู้คนน้อยและยังไม่มีวิธีการทำเครื่องหมายประจำตัวบุคคลได้อย่างมีประสิทธิภาพ⁹⁴ นายใหม่ย่อมยินดีจะรับไพร่ที่หนี นายเก่ามา เพราะการเพิ่มจำนวนไพร่ย่อมหมายถึงการเพิ่มความมั่งคั่งและอำนาจด้วย ประการที่สอง ไพร่หลวงสามารถติดสินบนนายให้ช่วยตนในการหาคนอื่นไปรับราชการเป็นไพร่หลวงแทน หรือให้ช่วยลูกของตนไม่ให้อ้อง จดทะเบียนเป็นไพร่หลวงได้⁹⁵ ข้าราชการก็รับสินบนกันมาก เพราะทำงาน

⁹²Sir John Bowring, op. cit., p. 193.

⁹³พระราชกำหนด พ.ศ. 2331 (พระราชกำหนดใหม่ 18), *ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1*, เล่ม 3, หน้า 370.

⁹⁴นอกจากคนไทยจะไม่มีนามสกุลแล้ว ยังมีการเปลี่ยนชื่อกันบ่อย ๆ เครื่องหมายไพร่ก็ยังไม่มีการตั้ง พ.ศ. 2316 ดู สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช, *พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา*, เล่ม 2; *พระราชพงศาวดารกรุงสยาม*, British Museum Edition, p. 689; พระราชกำหนด พ.ศ. 2317.

⁹⁵ดูพระราชกำหนด พ.ศ. 2317, 2321 (พระราชกำหนดเก่า 48, 60), *ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1*, เล่ม 3, หน้า 265-272, 303; พระราชกำหนด พ.ศ. 2327 (พระราชกำหนดใหม่ 5), *ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1*, เล่ม 3, หน้า 322; มาตรา 22, 41, 57 ลักษณะอาญาหลวง, *ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1*, เล่ม 2, หน้า 387, 399, 406; มาตรา 1, 5 พระอัยการบ้านแพน (กฎหมายหมวดไพร่), *ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1*, เล่ม 1, หน้า 273, 292-293.

กันโดยไม่ได้รับเงินเดือนอยู่แล้ว⁹⁶ ประการที่สาม คนไทยส่วนมากออกบวชในช่วงระยะเวลาหนึ่ง ระหว่างการบวชพระก็ได้รับการยกเว้นจากการเกณฑ์แรงงานไปใช้ พวกไพร่หลวงที่ลาบวชนาน ๆ ก็อาจมีหนทางที่จะเล็ดลอดพ้นไปจากบัญชีไพร่หลวงได้⁹⁷ ประการสุดท้ายไพร่หลวงสามารถพ้นสภาพการเป็นไพร่หลวงได้ด้วยการเปลี่ยนไปเป็นทาส ทาสที่เกิดจากการเป็นหนี้นั้นมีอยู่มากมาย เมื่อเป็นหนี้มากเข้าก็ต้องตกเป็นทาส⁹⁸

ในสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนปลาย ปรากฏว่ายังมีไพร่ที่สำคัญอยู่อีกประเภทหนึ่ง เรียกว่าไพร่ส่วย คือไพร่ที่อยู่อาศัยในบริเวณที่มีทรัพยากรที่หลวงต้องการ โดยเฉพาะอย่างยิ่งดีบุกและดินปืน ไพร่ประเภทนี้แทนที่จะถูกเกณฑ์แรงงานไปใช้ ต้องจัดส่งสินแร่ดังกล่าวเป็นจำนวนที่กำหนดไว้แน่นอนให้หลวงทุก ๆ ปี⁹⁹ โดยลักษณะการเกณฑ์ไพร่พลแล้ว ไพร่ประเภทนี้อาจเป็นเหมือนไพร่หลวงหรือไพร่สมก็ได้ กล่าวได้ว่า ไพร่ส่วยเป็นของพระมหากษัตริย์หรือของบุคคลอื่นก็ได้

สำหรับบทนี้เรื่องที่กล่าวต่อไปอีกได้แก่ ความเปลี่ยนแปลงเกี่ยวกับอัตราส่วนของไพร่หลวงและไพร่สมกับผลอันเกิดจากอัตราส่วนหนึ่ง ซึ่งมีต่อความมั่นคงและความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของราชอาณาจักร ดังกล่าวมาแล้วข้างต้นว่า ตอนต้นของสมัยนี้จำนวนไพร่หลวงได้เพิ่มขึ้นอย่างมาก

⁹⁶ คุสมเด็จกรมพระยาดำรงฯ, *ลักษณะการปกครองประเทศสยามแต่โบราณ*, หน้า 13.

⁹⁷ กฎหมาย พ.ศ. 2265 มาตรา 6 พระอัยการบานแพนง, *ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1*, เล่ม 1, หน้า 293.

⁹⁸ เมื่อไพร่หลวงตกเป็นหนี้ จะถูกนำไปขายหมายลงไปเป็นทาส

⁹⁹ สมเด็จกรมพระยาดำรงฯ, *อ้างแล้ว*, หน้า 12.

การเพิ่มขึ้นนี้มีได้มาจากไพร่สมที่ขาดนายเท่านั้น แต่ยังได้เพิ่มมาจากการวางแผนโยกย้ายราษฎรและการให้ราษฎรเข้ามาตั้งถิ่นฐานบ้านเรือนใหม่ เพื่อเตรียมทำสงครามกู้เอกราช รวมทั้งการให้พวกเชลยที่สมเด็จพระนเรศวรและสมเด็จพระเอกาทศรถพระอนุชา (พ.ศ. 2112-2163) ทรงกวาดต้อนมาเนื่องจากการรบชนะหลายครั้งเข้าตั้งถิ่นฐานบ้านเรือนใหม่¹⁰⁰ การที่ไพร่หลวงมีเพิ่มขึ้นนี้ส่งผลสะท้อนไปถึงขุนนางให้มีอำนาจเพิ่มขึ้นด้วย ในระยะเพียง 10 ปี หลังจากสมเด็จพระเอกาทศรถสวรรคตเท่านั้น ปรากฏว่าในระหว่าง พ.ศ. 2171-2173 สมุหกลาโหมมีบทบาทมากในการต่อสู้ช่วงชิงราชบัลลังก์ ใน พ.ศ. 2171 สมุหกลาโหมก็ได้ช่วยชนะในการกบฏต่อพระเจ้าเชษฐา และตั้งพระอาทิตย์วงศ์ขึ้นเป็นเพียงหุ่นเชิดเท่านั้น ส่วนสมุหกลาโหมเองได้ถือบังเหียนอยู่ ใน พ.ศ. 2172 ก็ได้ยึดราชบัลลังก์และสถาปนาตนเองเป็นพระเจ้าปราสาททอง¹⁰¹

สมัยที่การสูญเสียไพร่หลวงในระยะต่อมาน่าจะเริ่มตั้งแต่สมัยของพระเจ้าปราสาททอง (พ.ศ. 2172-2199) และการสูญเสียไพร่หลวงมีมากที่สุดครั้งแรกของพุทธศตวรรษที่ 23 ข้อเท็จจริงปรากฏอยู่ในกฎหมายที่ประกาศใช้ในช่วงสมัยนี้ กฎหมายปี พ.ศ. 2190 ระบุไว้ว่า ห้ามข้าราชการใช้ไพร่ของตนเลี้ยงทาสน์¹⁰² ในพ.ศ. 2214 การขโมยไพร่หลวงถือเป็น

¹⁰⁰สมเด็จพระนเรศวรมหาราช, พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา, เล่ม 1, หน้า 202-328, 553-554, 570, 600.

¹⁰¹เรื่องราวเกี่ยวกับเหตุการณ์นี้ ดู J. Van Vliet, "Historical Account of Siam in XVII Century," และ Francis H. Giles, "Critical Analysis of Van Vliet's Historical Account," The Siam Society, *Selected Articles from the Journal*, vol. VII, pp. 91-177.

¹⁰²มาตรา 25 ลักษณะอาญาหลวง, ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1, เล่ม 2, หน้า 388-389.

คดีอาญาที่หนักที่สุด¹⁰³ กฎหมาย พ.ศ. 2233 ออกระเบียบให้เจ้าหมื่นเจ้ากรมหาไพร่มาเพิ่มเติม และให้จับกุมไพร่ที่หนีไป และยังห้าม “ยกยอก” ไพร่ ห้ามลงทาบเบียนไพร่หลวงที่อยู่ใต้ปกครองของตนว่าเป็นไพร่สม¹⁰⁴ พระราชกำหนดปี พ.ศ. 2266 กำหนดไว้ว่า ถ้าไพร่สมชายไปสมสู่กับไพร่หลวงหญิงลูกที่เกิดมาจะต้องเป็นไพร่หลวง¹⁰⁵ ซึ่งต่างจากกฎทั่วไปที่ว่า เมื่อไพร่ต่างกรมหรือต่างนายแต่งงานกัน ลูกจะต้องถูกแบ่งไปอยู่กับสองกรมหรือสองนายเท่า ๆ กัน¹⁰⁶ กฎ พ.ศ. 2254 ระบุว่าถ้าไพร่ผู้ใดต้องการออกจากกลุ่มนาย ล้อออกจากนายเดิมของตนไปอยู่กับกลุ่มนายคนใหม่ ไพร่ผู้นั้นจะต้องช่วยนายเก่า ในการนำเอาไพร่ที่หนีไปกลับคืนมาเสียก่อน¹⁰⁷

การสูญเสียไพร่หลวงซึ่งเท่ากับการเพิ่มไพร่สมโดยอัตโนมัติ นั้น กลายเป็นปัญหาหนัก ในระยะไม่นานนักก่อนรัชสมัยของสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ (พ.ศ. 2275–2301) เหตุการณ์ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2275 จนถึงสิ้นกรุงศรีอยุธยา พ.ศ. 2301 และสำนวนกฎหมายกับพระราชกำหนดในสมัยนั้นชี้ให้เห็นถึงความรุนแรงในด้านการสูญเสียไพร่หลวง มีการรบกัตนเองในบรรดาเจ้านาย

¹⁰³ มาตรา 27 ลักษณะรับฟ้อง, *ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1*, เล่ม 1, หน้า 310.

¹⁰⁴ มาตรา 1 พระอัยการบ้านแพนท, *ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1*, เล่ม 1, หน้า 272–277.

¹⁰⁵ พระราชกำหนดปี พ.ศ. 2266 (พระราชกำหนดเก่า 22), *ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1*, เล่ม 3, หน้า 184–185.

¹⁰⁶ ตามปกติ เมื่อไพร่ต่างกรมหรือต่างนายมาแต่งงานกัน กฎมีอยู่ว่าลูกชายคนโตต้องเป็นของกรมหรือนายฝ่ายแม่ ลูกชายคนที่สองต้องเป็นของกรมหรือนายฝ่ายพ่อ ลูกชายคนที่สามเป็นของกรมหรือนายฝ่ายแม่... ส่วนลูกสาวคนแรกเป็นของฝ่ายพ่อ ลูกสาวคนที่สองเป็นของฝ่ายแม่ ลูกสาวคนที่สามเป็นของฝ่ายพ่อ... [ดู ขจร สุขพานิช, *เรื่องฐานันดรไพร่*, หน้า 22, และ มาตรา 3 ในพระอัยการบ้านแพนท, *ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1*, เล่ม 1, หน้า 282–288].

¹⁰⁷ กฎข้อ 10 ในกฎ 36 ข้อ, *ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1*, เล่ม 3, หน้า 67.

ก่อนสมเด็จพระเจ้าบรมโกศขึ้นครองราชสมบัติ ในรัชสมัยของพระเจ้าบรมโกศเมื่อคราวเสด็จไปนมัสการพระพุทธบาทสระบุรี ก็ได้มีชาวจีน 300 คน บังอาจบุกรุกเข้าไปในพระราชฐาน เมื่อพระเจ้าบรมโกศเสด็จพระราชทานเพลิงเจ้านายฝ่ายในพระองค์หนึ่ง ปรากฏว่าเจ้าหน้าที่นำขบวนพระศพขาดหายไป 60 คน และเสนาบดีก็ไม่สามารถหาคนมาแทนได้ เสนาบดีจึงต้องกราบบังคมทูลให้ทรงทราบ พระเจ้าบรมโกศจึงมีพระบรมราชโองการให้ไปนำทหารที่รักษาการณ์ในพระบรมมหาราชวัง 60 คนมาทำหน้าที่แทน¹⁰⁸ กฎหมาย และพระราชกำหนดเป็นจำนวนมากที่ออกใช้ในสมัยพระเจ้าบรมโกศนั้นแสดงให้เห็นถึงการสูญเสียไพร่หลวง ยังมีการออกกฎหมายและพระราชกำหนดซ้ำ ๆ กับที่มีอยู่แล้วเพื่อเป็นการยับยั้งการสูญเสียไพร่หลวงที่จะมีต่อไปอีก มีมาตรการเพิ่มเติมดังต่อไปนี้คือ พระราชกำหนด พ.ศ. 2287 ระบุว่า ทุกครั้งที่กรมทำบัญชีไพร่หรือเพิ่มจำนวนไพร่ใหม่ในรายการหรือเมื่อมีการสำรวจทำบัญชีไพร่ ทั้งเจ้ากรมและปลัดกรมจักต้องอยู่ในที่นั้นด้วย¹⁰⁹ กฎหมาย พ.ศ. 2265 สั่งให้นายดูแลเป็นพิเศษในการที่จะนำเอาตัวไพร่หลวงซึ่งลาบวชกลับมา *รับราชการ*¹¹⁰ พระราชกำหนด พ.ศ. 2291 แสดงให้เห็นว่า การสูญเสียไพร่หลวงอย่างมากมาขึ้นอยู่กับสภาพอันเลวร้ายของไพร่หลวงมากกว่าไพร่ประเภทอื่น ๆ หรือแม้แต่ทาส¹¹¹ มีวิธีการเดียวที่จะช่วยไพร่หลวงได้ก็คือ การออกกฎหมายใน พ.ศ. 2267 ซึ่งอนุญาตให้ไพร่หลวง

¹⁰⁸ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานุรักษ์, “ตำนานการเกณฑ์ทหารไทย,” *ประชุมพงศาวดาร*, เล่ม 6, ตอนที่ 23, หน้า 304–305.

¹⁰⁹ พระราชกำหนด พ.ศ. 2287 (พระราชกำหนดเก่า 60), *ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1*, เล่ม 3, หน้า 303.

¹¹⁰ มาตรา 6 พระอัยการบานแพนง, *ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1*, เล่ม 1, หน้า 293.

¹¹¹ พระราชกำหนด พ.ศ. 2291 (พระราชกำหนดเก่า 48), *ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1*, เล่ม 3, หน้า 265–272.

ที่มีหนี้สินล้นพ้นตัวไปรับราชการเพียง 4 เดือนต่อปีเท่านั้น และให้ทำงานรับใช้เจ้าหนัดอกเบี้ย 4 เดือน¹¹²

ดังได้กล่าวมาแล้ว การเพิ่มไพร่สมเป็นการเพิ่มอำนาจให้แก่เจ้านาย พฤติการณ์เช่นนี้จึงก่อให้เกิดการฉ้อราษฎร์บังหลวง และความยุ่งเหยิงขึ้นในด้านตุลาการ พระราชกำหนด พ.ศ. 2283 แสดงว่ามีคนนำคดีเอาไปปรึกษาเจ้านายต่าง ๆ และข้าราชการของเจ้านายนั้น ๆ ก็มีได้พิพากษาไปตามคติความนั้นเลย¹¹³ และพระราชกำหนดอีกฉบับหนึ่งก็แสดงว่ามีภารกิจกรมชุกชุม¹¹⁴ ผลที่สำคัญที่สุดที่เจ้านายต่าง ๆ มีอำนาจเพิ่มขึ้นก็คือ การทะเลาะวิวาทกันเองในหลายเรื่องและอย่างรุนแรงอันนำไปสู่การสู้รบและศึกกลางเมือง โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อมีการสืบราชสมบัติ พระเจ้าบรมโกศเองก็ทรงขึ้นครองราชย์หลังจากที่ทำศึกอย่างหนักกับเจ้านายอื่น ๆ ใน พ.ศ. 2301 พระเจ้าอุทุมพรก็ได้สืบราชสมบัติต่อจากพระราชบิดาหลังจากที่ได้สำเร็จโทษเจ้านายที่สำคัญ ๆ เสียสามพระองค์ กระนั้นก็ตามพระองค์เองก็ต้องสละราชบัลลังก์ให้แก่พระเชษฐาในปีเดียวกันนั้นเอง เพื่อมิให้เกิดศึกกลางเมืองขึ้น¹¹⁵ ความแตกแยกที่เกิดขึ้นภายในกรุงศรีอยุธยา อาจเป็นสาเหตุที่ทำให้กรุงศรีอยุธยาอ่อนแอเกินกว่าที่จะต่อต้านการโจมตีของพม่าใน พ.ศ. 2310 ได้

¹¹²มาตรา 5 พระอัยการบานแพนง, *ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1*, เล่ม 1, หน้า 292-293.

¹¹³พระราชกำหนด พ.ศ. 2283 (พระราชกำหนดเก่า 40, 50), *ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1*, เล่ม 3, หน้า 242-244, 282-286.

¹¹⁴พระราชกำหนด พ.ศ. 2295 (พระราชกำหนดเก่า 12), *ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1*, เล่ม 3, หน้า 140-151.

¹¹⁵*พงสาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ*, หน้า 301-303, สมเด็จพระบรมราชาฯ ดำรงฯ, *พระราชพงสาวดารฉบับพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว*, เล่ม 3, หน้า 236-243.

บทที่ 3

สถาบันกษัตริย์

พระอาณาจักรไทยเคยมีการปกครองระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ โดยมีพระมหากษัตริย์เป็นผู้ทรงไว้ซึ่งพระราชอำนาจทั้งมวลในด้าน บริหาร ตุลาการและนิติบัญญัติพิจารณาตามประวัติศาสตร์จะเห็นได้ว่าพระมหากษัตริย์ไทยทรงยึดถือหลักธรรมอย่างน้อยสามประการเป็นหลักในการปกครอง ในทางปฏิบัติ พระมหากษัตริย์อาจทรงให้ความสำคัญแก่หลักธรรมประการใด ประการหนึ่งมากกว่าหลักธรรมประการอื่นๆ ในบรรดาหลักธรรมทั้งสามประการเหล่านี้ ทั้งนี้แล้วแต่ยุคแต่สมัยในประวัติศาสตร์

หลักธรรมข้อแรกก็คือ ปิตุราชา อันได้แก่การปกครองแบบพ่อปกครองลูก ซึ่งเป็นลักษณะการปกครองของมหากษัตริย์ในสมัยสุโขทัย ตามหลักธรรมข้อนี้ พระมหากษัตริย์เปรียบเสมือนบิดาของประชาชน ทรงเป็นทั้งผู้นำในยามศึกและทรงเป็นผู้พิพากษาคดี ในฐานะที่ทรงเป็นบิดาของประชาชน พระมหากษัตริย์ก็ทรงพร้อมที่จะให้คำปรึกษาและตัดสินชี้ขาดปัญหา ยุ่งยากและคดีพิพาทต่าง ๆ ของประชาชน¹ ในสมัยสุโขทัยจึงมีฆ้องแขวนไว้หน้าประตูวังสำหรับผู้ต้องการความช่วยเหลือหรือต้องการร้องทุกข์ จะได้ ไปตีฆ้องดังกล่าว²

¹Prince Dhani, "The Old Siamese Conception of The Monarchy," *JSS*, 2 (December 1947), pp. 91-107.

²*Ibid.*

จากการที่ได้มีการติดต่อเกี่ยวข้องกับชนชาติเขมร ซึ่งนับถือศาสนาพราหมณ์ จึงได้มีการนำเอาหลักธรรมข้อที่สอง ซึ่งได้แก่ทฤษฎีเรื่องเทวราชามาใช้ ดังปรากฏในพิธีบรมราชาภิเษกซึ่งพราหมณ์สาธยายว่ายมนต์อัญเชิญพระศิวะผู้เป็นเจ้าของให้เข้ามาสิงสถิตย์ในองค์พระมหากษัตริย์ แล้วใช้คำพูดกับพระองค์ดูแก่พระศิวะผู้เป็นเจ้าของ การถวายพระสังวาลย์ธูรอันพราหมณ์ถือเป็นเครื่องหมายของพระศิวะและพระวิษณุกัถี การถวายพระแสงราชาวุธของพระศิวะและพระวิษณุกัถี และการถวายพระบรมนามาภิไธย ซึ่งมีคำว่า “ทิพยเทพาวตาร” (ทิพยอวตารหมายถึงการอวตารของพระเป็นเจ้าบนสรวงสวรรค์) กัถี ล้วนเป็นสัญลักษณ์แสดงถึงองค์ของพระมหากษัตริย์ได้กลายเป็นพระเป็นเจ้าแล้ว³ แม้แต่พิธีพระบรมศพก็ใช้โกศทรงพระบรมศพซึ่งแต่เดิมก็คือครอบสำหรับเครื่องหมายพระศิวะ เป็นเครื่องแสดงว่าพระมหากษัตริย์ทรงเป็นพระเป็นเจ้าอวตารลงมา

พระมหากษัตริย์ในสมัยกรุงศรีอยุธยา ทรงให้ความสำคัญแก่ทฤษฎีเรื่องเทวราชามากกว่าหลักธรรมข้ออื่น ๆ มาตั้งแต่ต้น ดังจะเห็นได้จากคำสัตย์ปฏิญาณเพื่อถวายความจงรักภักดีต่อองค์พระมหากษัตริย์ ซึ่งถือกันว่าเขียนขึ้นในรัชกาลต้นของกรุงศรีอยุธยา ก็เริ่มโดยการกล่าวถึงการอัญเชิญเทพเจ้าของฮินดู 3 องค์ ได้แก่ พระศิวะ พระวิษณุ และพระพรหม⁴

“ลัทธิพราหมณ์ทำให้สถาบันกษัตริย์เป็นสถาบันที่เปี่ยมล้นด้วยอำนาจมหัศจรรย์ เป็นสถาบันที่ตั้งอยู่ในชั้นจักรวาล ซึ่งคำจุนพระราชอำนาจของ

³กรมหมื่นพิทยลาภฯ. “เรื่องบรมราชาภิเษก.” ใน *ชุมนุมกนิพนธ์* (กรุงเทพฯ, 2507).

⁴พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ, *พระราชกัลยานุสรณ์* (กรุงเทพฯ : 2507), หน้า 15-16.

พระมหากษัตริย์ในการปกครองไพร่ฟ้าประชาราษฎร์ทั่วทุกสารทิศ⁵ ฐานะขององค์พระมหากษัตริย์ได้รับการยกย่องเทิดทูนไว้สูง จนกระทั่งราชวรมรรดาไม่สามารถจะเข้าถึงได้อีกต่อไป พระมหากษัตริย์เสด็จออกประทับให้เห็น ณ ช่องพระบัญชร เมื่อโปรดเกล้าให้ข้าราชการเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทในพระราชวังหลวงเท่านั้น และเมื่อเสด็จออกนอกพระราชฐาน ราชวรมรรดาผู้ใดเฝ้าหน้าชนมวงพระองค์ก็จะถูกยิงด้วยลูกกระสุนจากทหารรักษาพระองค์ ซึ่งนำหน้าขบวนเสด็จ⁶ กฎมณเฑียรบาล พ.ศ. 2011 ก็ได้วางกฎเกณฑ์ไว้อย่างละเอียดถี่ถ้วนในการที่จะคุ้มครองพระมหากษัตริย์ให้พ้นจากภัยอันตรายต่าง ๆ และประสิทธิ์ประสาทให้พระบรมมหาราชวังเป็นสถานที่แห่งความศักดิ์สิทธิ์แห่งหนึ่ง⁷ ฉะนั้นหลักเกณฑ์ในการปกครองแบบพ่อปกครองลูกจึงด้วยความสำคัญลงไปมาก คงเหลืออยู่แต่เพียงสิทธิที่ราษฎรจะถวายฎีกาได้เท่านั้น แม้กระนั้นก็ตาม การถวายฎีกาก็ยังถูกกีดกัน ราษฎรจำต้องยื่นฎีกาผ่านทางนายของตน และจากนายก็ผ่านไปยังอัครมหาเสนาบดีสองท่านในฝ่ายของตนตามลำดับ⁸

หลักธรรมข้อที่สาม คือ*ธรรมราชา* เป็นหลักธรรมที่สำคัญที่สุดสืบเนื่องมาจากพระธรรมศาสตร์ ซึ่งไทยได้รับมาจากมอญ พระมหากษัตริย์ที่ดีเลิศ คือพระมหากษัตริย์ผู้ทรงไว้ซึ่งคุณธรรมหรือธรรมราชา ทรงได้รับเลือกจากราษฎร ทรงเป็นกษัตริย์ผู้ทรงประกอบด้วยทศพิธราชธรรมสิบ

⁵David K. Wyatt, "The Beginning of Modern Education in Thailand," p. 16.

⁶G. Coedes, *The Making of Southeast Asia*. (Berkeley and Los Angeles, 1966), pp. 146-147.

⁷กฎมณเฑียรบาล, *ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1*, เล่ม 1, หน้า 58-129.

⁸พระราชกำหนดปี พ.ศ. 2216 (พระราชกำหนดเก่า 18), *ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1*, เล่ม 3, หน้า 170-171.

ประการ อันได้แก่ การทำทาน การรักษาศีลเป็นนิจ การบริจจาคทรัพย์ทำบุญ ความซื่อตรงทางกาย วาจา ใจ ความอ่อนโยน ความประพฤติดะบะ ความไม่โกรธ ความไม่เบียดเบียนในหมู่ประชาราษฎร์ ความอดทน ทศพิชราชธรรมนี้มีปรากฏอยู่ในวรรณคดีไทยและชาดกเนื่อง ๆ นอกเหนือจากทศพิชราชธรรมแล้ว พระมหากษัตริย์ที่ดีเลิศยังต้องทรงมีคุณสมบัติอีกสี่ประการอันได้แก่ “สสุสเมธ” มีความรู้เรื่องการอาชีพ “ปรีสมธ” มีความรู้เรื่องคนและสังคม “สสุมาปาส” มีความสามารถเอาชนะใจคน “วาจาเปยย” มีถ้อยคำอ่อนหวานไพเราะ⁹

หลักเรื่องทศพิชราชธรรมเกี่ยวข้องกับคติเรื่องจักรวาทิน อันเป็นคติเกี่ยวกับพระมหากษัตริย์ผู้ทรงเป็นในจักรวาล ความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกันระหว่างหลักเรื่องทศพิชราชธรรมกับคติเรื่องจักรวาทิน มีปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎก (ที่มณิกายจกักรัตติสูตร) พระไตรปิฎกกล่าวถึงเรื่องนี้เป็นใจความว่าพระมหากษัตริย์ที่ดีเลิศนั้น เมื่อได้ทรงประพฤติดำตามทศพิชราชธรรมแล้ว ก็จะได้ชื่อว่าเป็นพระมหากษัตริย์ผู้ทรงไว้ซึ่งคุณธรรมสมควรได้รับยกย่องว่าเป็นจักรวาทิน กรมหมื่นพิทยลาภฯ ทรงแปลและย่อเนื้อความในพระไตรปิฎกไว้ดังต่อไปนี้

ขอเดชะ หน้า^๕ของจักรพรรดิผู้ทรงถือธรรมจักร (จักรวาทิน) คืออะไร ? หน้า^๕ของจักรวาทิน คือทรงสรรเสริญ เคารพ ยกย่อง เทอดทูนในหลักธรรม รักษาสังฆธรรม ทรงเป็นผู้ถือธรรมะ ทรงเป็นเครื่องหมายแห่งธรรมะ มีธรรมะเป็นหลักประจำ ทรง

⁹Prince Dhani, "The Old Siamese Conception of The Monarchy," JSS XXXVI, 2 (December 1947), pp. 91-107.

จักรวรรดิวัตรในชนภายในและในหมู่ทหาร ในกษัตริย์ทั้งหลาย
 ในผู้ติดตามทั้งหลาย ในพราหมณ์และคหบดีทั้งหลาย ในชาวนิคม
 และชาวชนบททั้งหลาย ในสมณะและพราหมณ์ทั้งหลาย ในเนื้อ
 และนกทั้งหลาย ห้ามการไม่เป็นธรรม การให้ทรัพย์สินแก่ผู้ไร้ทรัพย์สิน
 ทั้งหลาย

ทรงจักรวรรดิวัตรในการเข้าไปหาสมณพราหมณ์ แล้วถาม
 ปัญหาว่า สิ่งใดดี สิ่งใดชั่ว สิ่งใดเป็นอาชญากร การกระทำใดเป็น
 ความรุ่งเรืองหรือการกระทำใดเป็นความฉิบหาย

ตำนานเล่าสืบไปว่า วันหนึ่งจักรพรรดิผู้ซึ่งสืบราชบัลลังก์ต่อ
 จากพระราชบิดาผู้ทรงสละราชย์สมบัติเนื่องจากพระชนมายุมากแล้ว
 ได้ทรงพบพระธรรมจักรหมุนไปทางทิศตะวันออกเป็นทิศแรก แล้ว
 จึงหมุนต่อไปทางทิศอื่น ๆ ทั่วจักรวาล จักรพรรดิพร้อมด้วยกองทัพก็
 ทรงติดตามพระธรรมจักรนี้ไปที่ใดก็ตามที่พระธรรมจักรหยุด จักร-
 พรรดิผู้นั้นก็จะทรงพักอยู่ที่นั่นพร้อมด้วยจำนวนไพร่พลอันมากเป็น
 สี่เท่า พระราชาที่ทรงเป็นอริราชศัตรูในดินแดนเหล่านั้นก็จะเข้ามา
 สวามิภักดิ์และกราบบังคมทูลให้พระราชทานธรรม จักรพรรดิก็ทรง
 แสดงจักรวรรดิวัตรให้ละเว้นการฆ่าสัตว์ลักทรัพย์ และความกำหนัด
 ในอธรรม คือการล่วงประเวณี ละความละโมภอันไม่สม่าเสมอ ละ
 การดื่มของมึนเมา และจบธรรมะด้วย “การพึงพอใจในสิ่งที่มีอยู่
 ดังปรกติ . . .”¹⁰

ตำนานเรื่องนี้ก็ปรากฏใน *ไตรภูมิิกถา* ซึ่งเป็นเรื่องราวทางศาสนา
 ที่แพร่หลายมาก สมเด็จพระเจ้าลิไทแห่งกรุงสุโขทัยทรงนิพนธ์ขึ้น¹¹ สัญ-

¹⁰Ibid., p. 96.

¹¹ไตรภูมิ เชื่อว่าเป็นพระราชนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้าลิไท แห่งกรุงสุโขทัย
 อยู่ในหอสมุดแห่งชาติ, *เรื่องพระร่วง* (กรุงเทพฯ, 2498).

ลักษณะของการเป็นจักรวาทินตามตำนานดังกล่าวจะเห็นได้จากพิธีบรมราชาภิเษก ในพิธีตอนหนึ่งพระมหากษัตริย์ทรงประทับ ณ บัลลังก์แปดเหลี่ยมและบรรดาผู้แทนของคณะสงฆ์ทั่วจักรวาลได้อันเชิญพระมหากษัตริย์ให้ทรงเป็นองค์อุปถัมภ์คุ้มครองศาสนจักร ส่วนในพิธีอีกตอนหนึ่ง พระมหाराชครูและพราหมณาจารย์ก็ได้กราบบังคมทูลเชิญให้พระมหากษัตริย์ทรงเป็นองค์อุปถัมภ์คุ้มครองราชอาณาจักร พระมหากษัตริย์ทรงมีพระราชดำรัสตอบว่า

ท่านพราหมณาจารย์ทั้งหลาย มาบัดนี้ข้าพเจ้ามีหน้าที่ปกครองประเทศอย่างเต็มที่แล้ว ข้าพเจ้าจะปกครองด้วยศัพทพิชราชธรรมเพื่อความเจริญรุ่งเรืองของไพร่ฟ้าประชาราษฎร์ ข้าพเจ้าจะใช้อำนาจของข้าพเจ้าปกครองตัวท่านและทรัพย์สินของท่าน และในฐานะที่เป็นพระเจ้าแผ่นดินของท่าน โดยนัยนี้ข้าพเจ้าก็จะให้ความปกป้องคุ้มครองและดูแลรักษาท่านอย่างเป็นทางการ จงไว้วางใจข้าพเจ้าและจงอยู่กับอย่างผาสุก¹²

พิธีบรมราชาภิเษกนี้สิ้นสุดลงด้วยการเสด็จเสวยพระนคร ในเรื่องจักรวาทิน จักรพรรดิจะเสด็จไปในจักรวาลตามทิศทางการหมุนของพระธรรมจักร

การผสมผสานหลักธรรมเรื่องเทวราชาและธรรมราชาเข้าด้วยกันดังกล่าวมาแล้วนี้ ก่อให้เกิดการแปรเปลี่ยนในคติเรื่องเทวราชาของลัทธิพราหมณ์ ศาสตราจารย์วายออตต์ (Wyatt) กล่าวว่า

¹²Prince Dhani, op. cit., p. 104.

ในการปฏิรูปแปรเปลี่ยนเรื่องราวของจักรวาลตามลัทธิพราหมณ์มาใช้ พุทธศาสนาได้กำหนดอำนาจอันถูกทำนองคลองธรรมของสถาบันกษัตริย์ขึ้นใหม่ ให้เป็นอำนาจที่พระมหากษัตริย์จะต้องทรงใช้ตามหลักจริยธรรมในพุทธศาสนา คติเรื่องเทวราชาตามลัทธิพราหมณ์ซึ่งถือว่าพระมหากษัตริย์เปรียบเสมือนพระเป็นเจ้า ก็ได้ถูกปฏิรูปแปรเปลี่ยนมาเป็นคติที่ถือว่าพระมหากษัตริย์เปรียบเสมือนที่รวมของกฎหมาย และการที่พระมหากษัตริย์จะต้องทรงใช้อำนาจปกครองตามหลักจริยธรรมในพุทธศาสนา จะเป็นหลักประกันว่าองค์พระมหากษัตริย์จะไม่ทรงกระทำการใด ๆ อันเป็นการละเมิดกฎหมาย¹³

เมื่ออิทธิพลพราหมณ์มีมากที่สุด ในสมัยกรุงศรีอยุธยา นั้น หลักธรรมเรื่องจักรวาทินหรือธรรมราชา จึงไม่ค่อยปรากฏเป็นหลักฐานมากนัก ส่วนคติที่เชื่อว่าพระมหากษัตริย์ทรงอยู่เหนือมนุษย์สามัญปรากฏอยู่ในพระราชกำหนดปี พ.ศ. 2283 ดังนี้

อนึ่งแผ่นดินเป็นใหญ่แต่สมเด็จพระมหากระษัตริย์ด้วยเหตุว่าพระมหากระษัตริ์เจ้านั้นเป็นสมมติเทวดา จะให้ผู้น้อยเป็นผู้ใหญ่เป็นใหญ่ก็ได้ ถ้าสมเด็จพระมหากระษัตริ์มีพระราชโองการด้วยกิจสิ่งใด ๆ ก็ดี ดุจดั่งขวานผ่า ถึงมาทว่าผ่าถูกต้องต้นไม้แลภูเขามิอาจสามารถจะทนทานได้ ย่อมจะหักทำลายไป¹⁴

¹³David K. Wyatt, op. cit., p. 41.

¹⁴พระราชกำหนดปี พ.ศ. 2283, *ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1*, เล่ม 3, หน้า 277.

ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ปรากฏว่าได้มีการเปลี่ยนแปลงเกิดขึ้นตั้งแต่รัชกาลที่หนึ่งเป็นต้นมา ถ้าหากว่าเคยมีความเข้าใจจริงเกี่ยวกับพิธีพราหมณ์อยู่แต่เดิม ความเข้าใจในเรื่องนี้ก็อาจจะสาปสูญไปหมดแล้ว แม้แต่องค์พระมหากษัตริย์เองก็ไม่ทรงเข้าพระทัยถึงความสัมพันธ์ระหว่างพระองค์กับองค์วิษณุ พระศิวะและพระพรหมเลย หลักฐานการขาดความรู้เรื่องดังกล่าวนี้มีปรากฏอยู่ในพระราชกำหนดปี พ.ศ. 2325 ตามพระราชกำหนดนี้ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงมีรับสั่งให้คนไปทำลายศิวลึงค์ซึ่งผู้คนพากันไปเคารพบูชาเสีย เหตุที่ทรงมีพระราชดำรัสสั่งเช่นนี้ก็เนื่องมาจากว่า ทั้งพระองค์เองและราชบัลลังก์ได้ทำการสำรวจตรวจสอบพระไตรปิฎกเพื่อหาหลักฐานประเพณีการบูชาศิวลึงค์ และการณ์ปรากฏว่าไม่มีหลักฐานใด ๆ ทั้งสิ้น ฉะนั้นรัชกาลที่หนึ่งจึงทรงสรุปว่า การบูชาศิวลึงค์เป็นการกระทำของคนถ่อย เพื่อที่จะล่อเลียนหญิงแพศยากับแม่มดหมอมผี และผู้ที่ไม่รู้จักถือปฏิบัติกันสืบมา¹⁵ จากพฤติการณ์นี้จึงเป็นที่ประจักษ์ว่า แม้แต่สัญลักษณ์ของพระศิวะก็ไม่เป็นที่เข้าใจกันอีกแล้ว

รัชกาลที่ 1 ทรงเคร่งศาสนามาก ดังปรากฏหลักฐานในกฎหมายและพระราชกำหนดรวมทั้งพระราชกรณียกิจต่าง ๆ แต่ความสนพระทัยในด้านศาสนาของพระองค์นั้นหนักไปในทางสติปัญญา อันอาจจะเป็นปฏิกริยาที่ทรงปฏิบัติให้ค้ำกับประเพณีปฏิบัติของพระเจ้าตากสินก็ได้ พระราชกรณียกิจเกี่ยวกับการสังคายนาพระไตรปิฎกเป็นที่ประจักษ์กันอย่างดี¹⁶ พระ

¹⁵พระราชกำหนดปี พ.ศ. 2325 (พระราชกำหนดใหม่ 35), *ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1*, เล่ม 3, หน้า 420.

¹⁶Prince Dhani, "The Reconstruction of Rama I," *JSS XLIII* (August 1955), p. 25.

องค์เองได้ทรงศึกษาพระไตรปิฎกอย่างถึถ้วน และมักจะทรงใต้ถามสมเด็จพระสังฆราชถึงปัญหาในการตีความหมายในพระไตรปิฎก รัชกาลที่ 1 จึงนำที่จะเข้าพระทัยในหน้าที่ของพระมหากษัตริย์ในอุดมคติทางพระพุทธศาสนา คือจักรวาทินเป็นอย่างดี พระราชกำหนดต่าง ๆ ของพระองค์จึงมักจะแสดงว่า พระองค์ทรงตั้งอยู่ในทศพิธราชธรรม มีพระราชกำหนดอยู่สองฉบับเป็นอย่างน้อยที่พระองค์ได้ทรงแสดงพระธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า โดยอธิบายให้เห็นถึงความหมายและการตีความหมายของพระธรรมคำสั่งสอน¹⁷ อาจจะเป็นเพราะผลของการศึกษาพระไตรปิฎกนั่นเอง รัชกาลที่ 1 จึงได้ทรงออกพระราชบัญญัติเมื่อปี พ.ศ. 2328 ให้มีการเปลี่ยนแปลงพิธีการถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาเสียใหม่ คือให้ข้าราชการมาเคารพบูชาพระพุทธรูปแทน กล่าวกันว่าพิธีการบูชาพระบรมรูปพระมหากษัตริย์องค์ก่อน ๆ ก่อนที่จะมีการเคารพบูชาพระพุทธรูปนั้นเป็นการกระทำที่ไม่เคร่งศาสนา ทั้งนี้เพราะไม่มีสิ่งใดจะสูงไปกว่าพระรัตนตรัย อันได้แก่ พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ อีกแล้ว พระองค์มีกระแสร์พระราชดำรัสว่า ประเพณีการบูชาพระบรมรูปพระมหากษัตริย์นั้นสืบเนื่องมาจาก พระมหากษัตริย์ในสมัยก่อน ๆ ทรงตีค่าพระองค์เองสูงเกินไป เมื่อเป็นเช่นนั้นจึงได้ตั้งประเพณีขึ้นเพื่อยินยอมพระเกียรติของพระองค์เอง¹⁸

การเปลี่ยนแปลงพระราชพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยานี้ นับว่าเป็นสัญลักษณ์ของการเปลี่ยนแปลงในสถาบันกษัตริย์ไทย รัชกาลที่ 2 (พ.ศ. 2352-2367) ทรงสั่งห้ามยิงลูกนัยน์ตาคนที่เียงหน้าขึ้นมองพระมหากษัตริย์

¹⁷พระราชกำหนดปี พ.ศ. 2325, 2328, (พระราชกำหนดใหม่ 33, 36), *ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1*, เล่ม 3, หน้า 411-415, 421-435.

¹⁸พระราชกำหนดปี พ.ศ. 2328 (พระราชกำหนดใหม่ 40), *ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1*, เล่ม 3, หน้า 445-446.

เมื่อเสด็จพระราชดำเนินผ่าน รัชกาลที่ 4 (พ.ศ. 2394–2411) ทรงโปรดให้ประชาชนออกมาเฝ้าบ้านเพื่อเฝ้าและถวายความเคารพในขณะที่เสด็จออกนอกพระราชฐาน¹⁹ พระองค์ได้ทรงมีพระกระแสรับสั่งชกถามทุกข์สุขของราษฎร²⁰ พระองค์ทรงใฝ่พระทัยในฎีกาที่ราษฎรยื่นถวายพระองค์เป็นอย่างยิ่ง²¹ รัชกาลที่ 5 ก็ทรงมีพระราชดำรัสว่า แต่ละเดือนมีผู้ยื่นถวายฎีกาถึง 120–130 ฉบับ²² รัชกาลที่ 4 หรือพระราชโอรสพระองค์หนึ่งพระองค์ใดก็มักเสด็จไปยังพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ ที่อยู่ ณ กำแพงพระบรมมหาราชวัง เพื่อทรงทานแก่ผู้ยากไร้ และทรงรับฎีกาจากราษฎรผู้ร้องต่อเดือน²³ นอกจากนั้นยังทรงสนพระทัยในเรื่องการจ้อราษฎ์บังหลวงในฝ่ายตุลาการ และทรงสั่งให้มีการทำหนังสือฟ้องร้องและส่งมาถวายพระองค์อีกด้วย²⁴

จากกระบวนการเปลี่ยนแปลงนี้เป็นที่ประจักษ์ว่ายุคกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้นเป็นยุคแห่งการเริ่มต้นถือหลักธรรมเรื่องจักรวาทีนหรือธรรมราชา ในขณะที่เดียวกันหลักธรรมเรื่องเทวราชาก็มิได้มีอิทธิพลอีกต่อไป เพราะเหตุว่าหลักธรรมเรื่องปีตุราชาสมัยสุโขทัยเข้ากันได้กับหลักธรรมเรื่องธรรมราชา แต่เข้ากันไม่ได้กับหลักธรรมเรื่องเทวราชา ฉะนั้นหลักธรรมเรื่องปีตุราชา

¹⁹ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 (พ.ศ. 2394–2400), หน้า 281–287.

²⁰ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 (พ.ศ. 2401–2404), หน้า 54–55.

²¹ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 (พ.ศ. 2401–2404), หน้า 33–35, 91–92, 98–100; *ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4* (พ.ศ. 2394–2400), หน้า 67–68, 103–104, 106–108, 188–189, 263.

²²พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ, *นโยบายแก้ไขการปกครองแผ่นดิน*, หน้า 31.

²³ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 (พ.ศ. 2394–2400), หน้า 263–264.

²⁴ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 (พ.ศ. 2405–2408), หน้า 9; *ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4* (พ.ศ. 2401–2404), หน้า 174.

จึงได้รับการฟื้นฟูขึ้นอีกใน สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น ดังเห็นได้จาก พระราชกรณียกิจ และจริยวัตรของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

การวิเคราะห์ต่อไปเกี่ยวกับลักษณะของสถาบันกษัตริย์และหน้าที่ของ องค์พระมหากษัตริย์ตามความนึกคิดของประชาชน จะได้กล่าวแยกกัน ออกไป

สถาบันกษัตริย์ไทยนั้นมีลักษณะทางศาสนา ลักษณะทางศาสนา ประการแรกคือ พระมหากษัตริย์ทรงเป็นสื่อกลางระหว่างธรรมชาติ (โลก มนุษย์) และสิ่งนอกเหนือธรรมชาติ (โลกผีสว่างเทวดา) ดังจะเห็นได้จากตัวอย่างดังต่อไปนี้ ในสมัยสุโขทัย พระเจ้ารามคำแหงมหาราชทรงเช่นสรวง บุชาติที่คุ้มครองราชธานี คือพระกะพุงผี ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น พระมหากษัตริย์ทรงจัดให้มีพระราชพิธีแรกนาขวัญอันเป็นพระราชพิธีที่ควบคุมระดับน้ำและควบคุมลมฝน²⁵ เมื่อคราวเกิดโรคคอหิວาต์ระบาดอย่างร้ายแรง เมื่อ พ.ศ. 2392 รัชกาลที่ 3 ก็ทรงตั้งสัตย์อธิษฐานว่าจะทรงศีลและทรง บริจาคพระราชทรัพย์เป็นอันมากซื้อสัตว์มาปล่อย นอกจากนี้ยังทรงประกาศให้ราษฎรทำบุญและปล่อยสัตว์ที่กักขังไว้ให้เป็นอิสระตามความเชื่อถือที่ว่า การทำบุญดังนี้จะเป็นการบรรเทาโรคระบาดลงได้²⁶

ตัวอย่างประการสุดท้ายเป็นตัวอย่างเกี่ยวกับคติเรื่องบุญ ซึ่งถือว่าเป็น ลักษณะทางศาสนาของสถาบันกษัตริย์อีกประการหนึ่ง ในการที่จะเข้าใจคติ เรื่องนี้ได้ดี เราต้องเข้าใจว่าฐานะของพระมหากษัตริย์ที่เป็นตำแหน่งสูงสุดใน ราชอาณาจักรนั้น เป็นฐานะสำหรับบุคคลที่สร้างสมบุญไว้มาแต่อดีตอย่างมาก

²⁵ดู ร. 5, พระราชพิธีสิบสองเดือน, พ.ศ. 2496 ; H.G. Quaritch Wales, *Siamese State Ceremonies*, (London, 1931).

²⁶ประชุมประกาศรัชกาลที่ 3, เล่ม 2, หน้า 146—147.

มากที่สุด ตามที่เคยได้กล่าวไว้แล้ว คนเราจะทราบว่าได้สร้างสมบุญมาไว้
 มากน้อยเพียงใด ก็จะต้องได้จากฐานะที่เป็นอยู่ในชีวิตนี้ ดังนั้นผู้ที่ได้เป็นถึง
 พระมหากษัตริย์นั้น ต้องเป็นผู้ได้สร้างสมบุญไว้อย่างมากมาย อีกประการ
 หนึ่งถ้าผู้ใดยังคงทำแต่บาปถ้ายเดียว ผลของบาปนั้นก็ต้องตอบสนองทันที
 ที่บุญที่สร้างสมมาแต่อดีตได้หมดสิ้นลง ความทุกข์สุขของบ้านเมืองขึ้นอยู่กับ
 การสร้างสมบุญของพระมหากษัตริย์ ฉะนั้นการที่เกิดอหิวาห์ระบาดหรือเกิด
 ปรากฏการณ์ธรรมชาติที่แปลก ๆ ขึ้น ก็อาจเป็นสัญญาณแสดงให้เห็นว่า
 อำนาจบุญของพระมหากษัตริย์ลดน้อยลงแล้ว เพื่อเป็นการบำบัดความหายนะ
 นี้ พระมหากษัตริย์ที่ตักต้องทำบุญ จากผลแห่งความเชื่อถือเช่นนี้ พระ
 มหากษัตริย์จึงต้องทรงปฏิบัติตามพระธรรมคำสั่งสอนของพระสัมมาสัมพุทธ-
 เจ้า และสร้างสมบุญต่อเนื่องกันไปเพื่อเป็นหลักประกันว่า บ้านเมืองของ
 พระองค์จะประสบแต่ความรุ่งเรือง พระมหากษัตริย์ที่ทรงอยู่ในวัยฉกรรจ์
 ย่อมแสวงหาพระธรรมจักรอันจะนำให้พระองค์ทรงเป็นผู้ครองโลก ด้วยการ
 ศึกษาธรรมะ

ในเมื่อองค์พระมหากษัตริย์ ทรงเป็นผู้ถือหลักปฏิบัติธรรมและทรง
 เป็นเครื่องหมายแห่งธรรม สถาบันกษัตริย์ย่อมเป็นสัญลักษณ์แห่งธรรมโดย
 แท้ในการปกครองบ้านเมืองพระมหากษัตริย์ต้องทรงเป็นผู้ออกคำสั่งตามหลัก
 พระธรรมศาสตร์ ฉะนั้นตามทฤษฎีที่ว่านี้ พระมหากษัตริย์จึงทรงไม่มีพระ
 ราชอำนาจในทางนิติบัญญัติ

นักปราชญ์ทางด้านประวัติศาสตร์กฎหมายกล่าวว่า หน้าที่
 ของพระมหากษัตริย์ มิใช่ทรงออกกฎหมาย แต่ทรงมีหน้าที่ปกป้องคุ้มครอง
 ครอบงำไพร่ฟ้าประชาราษฎร์ และชำระไว้ซึ่งกฎหมายอันศักดิ์สิทธิ์²⁷

²⁷Prince Dhani, "Old Siamese Conception of The Monarchy," *JSS* XXXVI, 2 (December 1947), p. 99.

แม้ว่าความเจริญที่แท้จริงของกฎหมายไทยเกิดจากการประมวลเอาพระราชวินิจฉัย และพระราชกำหนดของพระมหากษัตริย์ในอดีตเข้าไปเป็นกฎหมายได้หัวข้อพระธรรมศาสตร์ (กฎหมายพระมนู) เป็นลำดับมากที่สุดตามพระราชวินิจฉัยและพระราชกำหนดเหล่านี้ก็ใช้บังคับได้ประการหนึ่งเป็นกฎหมายมิใช่เป็นเพราะว่าพระราชวินิจฉัยและพระราชกำหนดเหล่านี้มาจากพระมหากษัตริย์แต่เป็นเพราะมีการเข้าใจว่าพระราชวินิจฉัยและพระราชกำหนดเหล่านี้เป็นการแสดงออกของกฎหมาย อมตะและดำรงไว้ซึ่งอำนาจในตัวเองอยู่แล้ว²⁸ ด้วยเหตุฉะนั้นสถาบันกษัตริย์ของไทยจึงศักดิ์สิทธิ์ เพราะเป็นสัญลักษณ์แห่งธรรมะ อันเป็นหลักที่บ้านเมืองยึดถืออยู่

พระมหากษัตริย์องค์แรก ๆ แห่งราชวงศ์จักรีก็ทรงยึดถือปฏิบัติตามกฎหมายที่มีอยู่ในพระธรรมศาสตร์ และทรงปฏิบัติหน้าที่ในทำนองเดียวกับตำนานเรื่องของจักรพรรดิผู้ทรงหมั้นตามพระธรรมจักร หน้าที่ของพระมหากษัตริย์ตามที่กำหนดไว้ในพระธรรมศาสตร์ก็คือ ทรงเป็นองค์อุปถัมภ์ศาสนา ค้ำครองไฟฟ้าพระราชาราชฎีร์และให้ความยุติธรรม

ในการอุปถัมภ์ศาสนา พระมหากษัตริย์ทรงประพฤติปฏิบัติตามหลักธรรมะ อันหมายถึงทรงตั้งอยู่ในทศพิธราชธรรมสิบประการ ได้แก่ การทำทาน การรักษาศีลเป็นนิจ การบริจาคทรัพย์ทำบุญ ความซื่อตรงทั้งกาย วาจาใจ ความอ่อนโยน ความประพฤติดะเบา ความไม่โกรธ ความไม่เบียดเบียนในหมู่ประชาราษฎร์ ความอดทน ความไม่ประพฤติดีความ ทรงมั่นอยู่ในนิติศาสตร์ ราชศาสตร์ และทรงรักษาศีล 5 ส่วนในวันพระก็ทรงรักษาศีล 8 และทรงตั้งมั่นอยู่ในเมตตาธรรม และโอบอ้อมอารีต่อไฟฟ้าพระราชาราชฎีร์ พระองค์ยังทรงเพียรศึกษาพระธรรมศาสตร์และยึดถือหลักแห่งความ

²⁸R. Lingat, "Evolution of Law in Burma and Siam," *JSS XXXVIII*, 1 (January 1950), p. 27.

ยุดิธรรม 4 ประการ อันได้แก่ ทรงวินิจฉัยได้ว่าสิ่งใดเป็นการกระทำที่ถูกต้อง
 สิ่งใดเป็นการกระทำที่ผิด ทรงยึดถือความดีและความจริง ทรงแสวงหาพระ
 ราชมหาราชด้วยวิธีการอันสุจริตยุดิธรรมเท่านั้น และทรงชำระไว้ซึ่งความ
 เจริญรุ่งเรืองของบ้านเมืองด้วยความสุจริตยุดิธรรม²⁹ นอกจากนี้พระธรรม
 ศาสตร์ยังได้กำหนดพระราชกรณียกิจประจำวันของพระกษัตริย์ไว้อีกด้วย
 ซึ่งพระมหากษัตริย์ไทยก็ทรงประพฤติปฏิบัติตามข้อกำหนดในพระธรรม
 ศาสตร์อย่างเคร่งครัด³⁰ พระมหากษัตริย์ในราชวงศ์จักรีก็ทรงปฏิบัติตามกฎ
 อันพึงปฏิบัติในพระธรรมศาสตร์ ดังปรากฏในพระบรมราชาวาทของพระบาท
 สมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ที่ทรงมีถึงสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาว
 ชิรุณหิศ และในพระราชกรณียกิจอื่น ๆ ของพระมหากษัตริย์อีกด้วย ใน
 พระบรมราชาวาทนี้ รัชกาลที่ 5 ทรงมีพระราชดำรัสว่า ราชวงศ์จักรีตั้งอยู่
 นานกว่าราชวงศ์อื่น ๆ ทั้งหมด ก็เพราะว่าพระมหากษัตริย์ในราชวงศ์นี้ทรง
 ตั้งมั่นอยู่ในหลักแห่งธรรมะอย่างสม่ำเสมอ พระมหากษัตริย์ทรงละเว้นจาก
 อกติ 4 (อันได้แก่ รัก โลภ โกรธ หลง) พระมหากษัตริย์ต้องไม่ทรงผูก
 พยาบาทหรืออิจฉาริษยา ทรงพยายามที่จะรักษาความเป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกัน
 ให้เกิดขึ้นในบรรดาเจ้านายและข้าราชการทั้งปวง³¹

เราอาจจะกล่าวได้ว่า ในบรรดาหลักปฏิบัติในศัพทราชาธรรม 10
 ประการ และหลักปฏิบัติที่มีอยู่ในหน้าที่ของจักรวาทิน สิ่งที่สำคัญที่สุดได้แก่

²⁹มาตรา 4 พระธรรมศาสตร์, *ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1*, เล่ม 1, หน้า 14-15.

³⁰H.G. Quaritch Wales, op. cit.

³¹พระราชหัตถเลขา ลงวันที่ 23 พฤษภาคม พ.ศ. 2436, *ประชุมพระบรมราชาวาท
 และพระโอวาท* (กรุงเทพฯ, 2499), หน้า 7-8. รัชกาลที่ 5 ยังทรงอธิบายอย่างละเอียด
 ในพระบรมราชาวาทที่มีอยู่ในพระราชหัตถเลขาเช่นด้วย.

การทำทาน เพราะฉะนั้นจึงได้มีการสร้างโรงงานขึ้นในรัชกาลที่ 2³² รัชกาลที่ 3 ได้ ทรงโปรดให้ต่อเติมและขยายโรงงานนี้ นอกจากนี้พระองค์ยังทรงพระราชทานข้าวให้แก่กัปตันเรือเพื่อนำไปแจกจ่ายเป็นทานแก่ผู้อดอยากจนในเมืองจีนอีกด้วย³³ รัชการที่ 4 ก็ทรงทำทานแก่ผู้ยากไร้เดือนละ 4 ครั้งเมื่อเสด็จออกรับฎีกาจากราชบุรุษ³⁴

พระมหากษัตริย์แห่งราชวงศ์จักรียังได้ทรงอุปถัมภ์ศาสนาด้วยวิธีการอื่นๆ อีกหลายอย่างหลายประการ นอกเหนือจากการสร้างวัดมากมายแล้วยังมีปูชนียสถานที่รู้จักกันอย่างแพร่หลายอีกด้วย รัชกาลที่ 1 ยังได้ทรงส่งคายนาพระไตรปิฎก นอกจากนี้ พระมหากษัตริย์ทุกพระองค์ยังได้กระทำการอันเป็นการคุ้มครองศาสนาอีกด้วย ดังที่กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากรทรงกล่าวไว้แล้วว่ามิใช่ว่าจะเป็นการป้องกันการล่องละเมิดจากภายนอก แต่ว่าเป็นการป้องกันมิให้เกิดความบกพร่องขึ้นในหมู่สงฆ์เอง³⁵ อาทิ รัชกาลที่ 1 ทรงออกพระราชกำหนด อันได้แก่กฤษฎีกา 10 ฉบับ ให้ความคุ้มครองในด้านตุลาการแก่หมู่พระสงฆ์ในพระบรมพุทธศาสนา รัชกาลที่ 4 ทรงออกประชุมประกาศเกี่ยวกับการขาดความเคร่งครัดในทางปฏิบัติของพระสงฆ์³⁶

การให้ความคุ้มครองแก่ไพร่ฟ้าประชาราษฎร์ นับว่าเป็นพระราชกรณียกิจที่สำคัญที่สุดประการหนึ่งของพระมหากษัตริย์ เนื่องจากพระองค์

³² พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ, *พระธรรมเทศนาเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว* (กรุงเทพฯ, 2481), หน้า 91-92.

³³ เพิ่งอ้าง, หน้า 117.

³⁴ ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2396, *ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4* (พ.ศ. 2394-2400), หน้า 67.

³⁵ Prince Dhani, *Monarchical Protection of The Buddhist Church in Siam* Sarnath, 1964, p. 1.

³⁶ ดู *ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4* (พ.ศ. 2401-2404), หน้า 130, 250, 257, 296.

ทรงคุ้มครองราษฎร จึงทรงสามารถเรียกร้องให้ราษฎรมารับราชการให้พระองค์ได้ อาทิ ในกรณีที่ไพร่พลเกลี้ยการเกณฑ์แรงงานในสมัยที่มีการสร้างเมือง รัชกาลที่ 1 ทรงมีพระบรมโสมชาติดังนี้ ตามจารีตประเพณีของแผ่นดิน สงฆ์ พราหมณ์ และราษฎรสามารถอยู่เย็นเป็นสุขได้ก็เนื่องมาแต่บุญญาภพของพระมหากษัตริย์ พระมหากษัตริย์เสด็จเสวยราชสมบัติก็เพื่อที่จะคุ้มครองป้องกันราษฎรและราชอาณาจักรของพระองค์ให้พ้นจากอริราชศัตรูผู้ซึ่งต้องการแต่จะทำร้ายและทำลายราษฎรและชาติบ้านเมือง เมื่อพระราชอาณาจักรได้รับความคุ้มครองจากพระมหากษัตริย์แล้วดังนี้ พระพุทธศาสนาก็จะเจริญรุ่งเรืองและราษฎรก็จะสามารถทำการสักการบูชาได้อย่างเสรี ทั้งนี้เพราะพระมหากษัตริย์ทรงให้ความคุ้มครองได้ ฉะนั้นพระมหากษัตริย์จึงทรงกระทำแต่กรรมดีต่อสัตว์โลกทั้งมวลไว้มากมาย ราษฎรจึงพึงต้องสวามิภักดิ์ต่อพระองค์และพร้อมที่จะอุทิศกำลังกายในการทำงานถวายพระองค์ เพื่อเป็นการแสดงถึงความซื่อสัตย์กตัญญู³⁷

การปกป้องคุ้มครองขององค์พระมหากษัตริย์ที่สำคัญ ๆ มีอยู่สองประการ คือ ประการแรก การรวบรวมและนำกองทัพเข้าต่อสู้อริราชศัตรู ประการที่สอง การป้องกันภัยอันตรายทั้งหลายอันพึงบังเกิดต่อทรัพย์สินและชีวิตของราษฎร พระมหากษัตริย์ทุก ๆ พระองค์ในราชวงศ์จักรี โดยเฉพาะอย่างยิ่งรัชกาลที่ 1 ทรงถือว่าหน้าที่ประการแรกเป็นหน้าที่ที่สำคัญยิ่ง

ในด้านความคาดหวังของราษฎรนั้น อาจกล่าวได้ว่าพระมหากษัตริย์ผู้ทรงเป็นนักรบที่ยิ่งใหญ่มักทรงได้รับการสรรเสริญมาก ถ้าหากแพ้สงคราม พระมหากษัตริย์ก็จะทรงได้รับคำตำหนิติเตียน ฉะนั้นเมื่อกรุงศรีอยุธยาเสีย

³⁷ พระราชกำหนดใหม่ 12 พ.ศ. 2328, *ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1*, เล่ม 3, หน้า 349.

แก่พม่าในครั้งแรก จึงกล่าวกันว่า เมื่อสมเด็จพระมหาจักรพรรดิสิ้นพระชนม์ สมเด็จพระมหินทรีไม่ค่อยเอาพระทัยใส่ในเรื่องการสงครามเลย ประทับอยู่แต่ในพระบรมมหาราชวังตลอดเวลา³⁸ เมื่อกรุงศรีอยุธยาแตกครั้งที่สอง พระมหากษัตริย์ก็ทรงได้รับคำตำหนิติเตียนหลายประการด้วย อาทิว่าทรงใช้ชีวิตอย่างสำมะเลเทเมา ทรงดื่มน้ำจัณฑ์และทรงฟักไข่แต่อิสตรีมิได้ทรงสนพระทัยในการศึกสงครามเลย ทรงเห็นความสุขสำราญส่วนพระองค์สำคัญยิ่งกว่าการป้องกันบ้านเมือง

หน้าที่ในการป้องกันโจรผู้ร้ายก็นับว่าเป็นหน้าที่ที่พระมหากษัตริย์จะต้องตระหนักมากประการหนึ่ง ดังจะเห็นได้ว่า เจ้าเมืองคนใดที่ปล่อยให้โจรผู้ร้ายชุกชุมในหัวเมืองของตนจะถูกลงโทษ ในกรณีที่เกี่ยวข้องกับอันตรายแก่ชีวิต รัชกาลที่หนึ่งก็ได้ทรงออกพระราชกำหนดในปี พ.ศ. 2334 ตักเตือนราษฎรมิให้ลูกหลานของตนประดับประดาด้วยเครื่องประดับอันมีค่า เพราะจะเป็นเหยื่อแก่ขโมยโจรได้ง่าย ๆ และอาจจะเป็นอันตรายแก่ชีวิตได้³⁹ ประชุมประกาศรัชกาลที่สี่ ก็ทรงประกาศเตือนราษฎรในทำนองเดียวกันนี้เมื่อปี พ.ศ. 2409⁴⁰ นอกจากนี้รัชกาลที่ 4 ยังทรงออกประกาศเตือนราษฎรให้สังเกตเห็นกลอุบายของพวกขโมย และยังทรงแนะนำให้ราษฎรใส่กลอนประตูบ้านเสียด้วย⁴¹

หน้าที่ของพระมหากษัตริย์ในฐานะที่ทรงเป็นผู้ปกป้องคุ้มครองราษฎรนั้นเกี่ยวเนื่องกับการที่ทรงเป็นผู้อุปถัมภ์ศาสนาด้วย ปรากฏว่า พระ

³⁸ประชุมพงศาวดารฉบับพระราชกำหนด เล่ม 1, หน้า 175.

³⁹พระราชกำหนด พ.ศ. 2334 (พระราชกำหนดใหม่ 20), *ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1*, เล่ม 3, หน้า 375-377.

⁴⁰ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 (พ.ศ. 2408-2411), หน้า 37-45.

⁴¹ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 (พ.ศ. 2394-2400), หน้า 158-160, 256-260.

มหากษัตริย์ทรงตั้งพระทัย ในการที่จะให้ราษฎรประพฤติปฏิบัติตามหลัก
 ขรรมะ ดังในพระราชกำหนดปี พ.ศ. 2343 ห้ามการชนไก่ ทรงตั้งเดือน
 ราษฎรว่าการกระทำที่โหดร้ายทารุณอันเนื่องมาจากกีฬาประเภทนี้จะทำให้ผู้
 เล่นตกรอก⁴² รัชกาลที่ 3 ทรงพยายามต่าง ๆ นานาในอันที่จะทำให้ราษฎร
 เลิกการฆ่าสัตว์⁴³ คงจำกันได้ว่าพระราชกำหนดสองฉบับของรัชกาลที่ 1
 กล่าวถึงการแสดงธรรมและการอธิบายความหมายของหลักขรรมะ⁴⁴ และประ
 กาศรัชกาลที่ 4 เนื่องในพิธีสังกรานต์ก็มักจะมีพระธรรมเทศนาแทรกอยู่ด้วย⁴⁵

ตามหลักพระธรรมศาสตร์และตามหลักการปกครองแบบพ่อปกครอง
 ลูกในสมัยสุโขทัย หน้าที่ของพระมหากษัตริย์ในฐานะที่ทรงเป็นผู้พิพากษา
 ก็เป็นหน้าที่ที่สำคัญประการหนึ่ง กล่าวโดยทั่วไปแล้ว ความใส่พระทัยของ
 พระมหากษัตริย์ในเรื่องนี้ จะปรากฏให้เห็นได้จากสิทธิที่ทรงให้แก่ราษฎรใน
 การยื่นถวายฎีกา เพราะพฤติการณ์เช่นนี้ขัดกันกับหลักขรรมะเรื่องเทวราชาที่
 ยกองค์พระมหากษัตริย์ไว้เหนือราษฎรและราษฎรจะเข้าถึงมิได้ สิทธิในการ
 ที่ราษฎรสามารถยื่นฎีกาถวายพระมหากษัตริย์ได้เช่นนี้ จึงได้ถูกเพิกถอนไป
 เสียมากในสมัยกรุงศรีอยุธยา แต่อย่างไรก็ตามในสมัยรัชกาลที่ 3 ก็ทรงจัด
 กลองใบใหญ่ไว้ให้ราษฎรผู้ซึ่งต้องการจะถวายฎีกาต่อพระองค์ได้มาตี⁴⁶ ส่วน

⁴²ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1, เล่ม 3, หน้า 449—451.

⁴³ประชุมประกาศ พ.ศ. 2399, *ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4* (พ.ศ. 2394—2400),
 หน้า 234—237.

⁴⁴พระราชกำหนดปี พ.ศ. 2325, 2328 (พระราชกำหนดใหม่ 33, 36), *ประมวล
 กฎหมายรัชกาลที่ 1*, เล่ม 3, หน้า 411—415, 421—435.

⁴⁵ประชุมประกาศ พ.ศ. 2405, 2407, 2408, *ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4* (พ.ศ.
 2405—2408, พ.ศ. 2408—2411), หน้า 1—15, 181—191, 264—278.

⁴⁶พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ, *พระธรรมเทศนาเฉลิมพระเกียรติพระบาทสม
 เด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว*, หน้า 92.

รัชกาลที่ 4 นั้นเสด็จออกรับฎีกาจากราชฎราชด้วยพระองค์เองเลยเดือนละ 4 ครั้ง และทรงสนพระทัยในด้านตุลาการเป็นอย่างยิ่ง⁴⁷

จะสังเกตเห็นได้ว่า หน้าที่ของพระมหากษัตริย์ได้เปลี่ยนแปลงไปในระหว่างสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์นี้ การเปลี่ยนแปลงที่สำคัญที่สุดได้แก่ความสัมพันธ์ระหว่างพระมหากษัตริย์และสามัญชน ซึ่งอาจจะเป็นการเปลี่ยนแปลงในด้านหลักเกณฑ์ของวิธีการปกครอง เมื่อก่อน ๆ ในสมัยกรุงศรีอยุธยาหรือแม้แต่สองสามรัชกาลแรก ๆ ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น พระมหากษัตริย์ทรงปกป้องคุ้มครองราชฎราชด้วยการให้ราชฎราชไปอยู่ใต้อารักขาของขุนนาง ถึงแม้ว่าจะมีพระราชกำหนดและกฎหมายต่าง ๆ วางไว้เกี่ยวกับการลงโทษอย่างหนักแก่ขุนนางผู้ซึ่งกดขี่ข่มเหงสามัญชนก็ตาม พระมหากษัตริย์ก็มีได้ทรงรับฟังหรือทรงสอบถามสาเหตุว่าสามัญชนเหล่านั้นได้รับการกดขี่ข่มเหงอย่างไรบ้าง จะทรงลงโทษขุนนางได้ก็ในกรณีที่มีการกดขี่ข่มเหงราชฎราชอย่างรุนแรงจนไม่สามารถจะปิดบังองค์พระมหากษัตริย์ได้ และก็ถือว่าความสัมพันธ์โดยวิธีการดังกล่าวเป็นการเพียงพอแล้ว ฉะนั้นจึงไม่มีการรายงานขึ้นมาจนถึงองค์พระมหากษัตริย์ เว้นไว้แต่ผ่านทางขุนนางเอง อย่างไรก็ตามรัชกาลที่ 4 ได้ทรงเปลี่ยนแปลงวิธีการนี้เสีย โดยการเสด็จออกให้ราชฎราชเข้าเฝ้าและทรงมีความกระตือรือร้นในอันที่จะรับฟังเรื่องราวร้องทุกข์ของราชฎราชด้วยพระองค์เอง ฉะนั้นความสัมพันธ์ระหว่างองค์พระมหากษัตริย์และสามัญชนจึงเกิดเป็นการต่อต้านการใช้อำนาจอย่างผิด ๆ ของขุนนางขึ้น เพราะฉะนั้นพระมหากษัตริย์จึงทรงเป็นผู้ที่ราชฎราชหวังพึ่งในการแก้ปัญหาของตน และทรงเป็นผู้ปกป้องคุ้มครองราชฎราชโดยแท้จริง

ประชาชนชาวไทยถือว่า พระมหากษัตริย์ทรงเป็นผู้คุ้มครองพวกตน

⁴⁷ เฟื่องอ้าง, หน้า 56.

โดยแท้และสามารถบันดาลความยุติธรรมให้ได้ การที่พระมหากษัตริย์ทรงได้รับการเคารพยกย่องนั้น มิใช่เพราะว่าทรงอวดรามมาจากพระเป็นเจ้าตามลัทธิฮินดู หากแต่ทรงเป็นสัญลักษณ์แห่งธรรมะซึ่งเป็นหลักของชาติ ฉะนั้นจึงได้ถวายความเคารพยกย่องอย่างสูงแก่พระองค์ ทรงได้รับพระนามภิไธยว่า พระพุทธเจ้าอยู่หัว พระพุทธเจ้าหลวง และในการพูดกับพระองค์ท่านก็เรียกตนเองว่า ข้าพระพุทธเจ้า คำว่าพระพุทธเจ้านี้ใช้กับสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าด้วย คำว่าพุทธ หมายถึง “องค์พระพุทธเจ้า” คำอื่นๆ ที่ใช้เรียกพระมหากษัตริย์ก็ได้แก่ขุนหลวง ในหลวง พระเจ้าแผ่นดิน เจ้าชีวิต คำว่าขุนหลวงมาจากการใช้คำว่า ขุนในสมัยสุโขทัย อันหมายถึงผู้ครองเมือง ส่วนคำว่าหลวงหมายถึงเป็นใหญ่ ส่วนคำว่าในหลวงมาจากวลีว่า ในวังขุนหลวง⁴⁸ ส่วนคำว่าพระเจ้าแผ่นดินหมายถึงเจ้าแห่งแผ่นดิน และเจ้าชีวิต หมายถึง เจ้าแห่งชีวิต

สถาบันกษัตริย์ของไทยนั้นมีลักษณะทางศาสนาเป็นส่วนมาก แม้แต่ทุกวันนี้ ไม่ว่าพระมหากษัตริย์จะเสด็จไปทางไหน ภายในประเทศ ราษฎรก็จะเข้าเฝ้าแวดล้อมพระองค์ ปลูกฝังบนพื้นและอัญเชิญให้เสด็จพระราชดำเนินบนผืนผ้าที่ตนได้ปูไว้ แล้วนำผ้าที่มีรอยประทับพระบาทมาเก็บไว้เคารพบูชา พฤติการณ์เช่นนี้พอจะให้อธิบายได้เป็นสองประการ ประการแรกได้แก่พระมหากษัตริย์ทรงเป็นสัญลักษณ์แห่งธรรมะ พระองค์จึงได้รับการเคารพบูชาจากราษฎร และประการที่สองได้แก่ โลกทัศน์ของคนไทยเกี่ยวกับการได้ฐานะสูงในสังคม พระมหากษัตริย์ทรงอยู่ในฐานันดรอันสูงส่งอันเนื่องมาจากทรงมีบุญญาธิการมาก พระองค์จึงได้รับการเคารพบูชาจาก

⁴⁸ดูลายพระหัตถ์สมเด็จพระยาดำรงฯ ที่ทรงมีถึงสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ
ลงวันที่ 27 มกราคม 2480, *สารานุกรมไทย*, (กรุงเทพฯ, 2499), เล่ม 5, หน้า 69—76.

ราชฎร เหตุประการแรกคือการที่ได้สร้างสมบุญต่อเนื่องสืบกันมาหลายชาติ
 คนเราอาจจะเป็นพระอรหันต์หรือพระพุทธเจ้าได้ เพราะฉะนั้น จึงเป็นที่
 เชื่อกันว่า พระมหากษัตริย์ก็ทรงอยู่ในระหว่างสร้างสมบุญเพื่อที่จะได้เป็น
 พระพุทธเจ้าในอนาคต ฉะนั้นจึงอาจถือได้ว่า พระราชาก็คือพระโพธิสัตว์
 เจ้าพระองค์หนึ่ง⁴⁹ เหตุผลประการที่สองคือเชื่อกันว่าคนที่มียุญมากอาจจะ
 มีคุณสมบัติเหนือมนุษย์ เช่นพระสงฆ์บางรูปที่บำเพ็ญทุกขกิริยาและเคร่งต่อ
 ระเบียบวินัยการปฏิบัติของสงฆ์ ก็ถือว่ามีคุณสมบัติเหนือมนุษย์⁵⁰ คนบาง
 คนที่ได้รับความนิยมนับถือมากก็เป็นที่มีคุณสมบัติเช่นนั้นได้ ไม่ว่าจะเป็ชชาย
 หรือหญิง มีความเชื่อถือกันทั่ว ๆ ไปว่า คำพูดที่บุคคลเช่นนี้กล่าวออกมา
 สามารถบันดาลเหตุการณ์ในอนาคตได้ เช่นไม่ว่าจะพูดอะไรออกมา ก็กลาย
 เป็นเรื่องจริงไปหมด มีหลักฐานเกี่ยวกับความเชื่อทำนองนี้ปรากฏอยู่ในเรื่อง
 ราวต่าง ๆ ของพระมหากษัตริย์ในอดีต ฉะนั้นเมื่อพระชายาทรงมีประสูติกาล
 ยาก เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร (ซึ่งต่อมาเป็นรัชกาลที่ 2) จึงทรงขอ
 พระราชทานน้ำล้างพระบาทของพระราชบิดาของพระองค์ มาให้พระชายา
 เสวย⁵¹ อย่างไรก็ตาม นับเป็นเรื่องประหลาดที่เรื่องราวของอำนาจนอก
 เหนือธรรมชาติมักจะมีปรากฏแต่กับพระมหากษัตริย์องค์ที่ยิ่งใหญ่เท่านั้น ไม่มี
 เหตุการณ์ทำนองนี้ปรากฏกับพระมหากษัตริย์ที่หย่อนความสามารถหรือไร้
 ศีลธรรมเลย

⁴⁹ดู *ศาสนสมเด็จ*, เล่ม 2, หน้า 596, ถายพระหัตถ์สมเด็จพระกรมพระยาดำรงฯ
 ที่ทรงมีถึงสมเด็จพระขานวิเศษ ลงวันที่ 6 พฤศจิกายน พ.ศ. 2475

⁵⁰ดู สมเด็จพระกรมพระยาดำรงฯ “เรื่องพระครูดลอง,” *นิทานโบราณคดี* (กรุง
 เทพฯ, 2494), หน้า 11—12.

⁵¹“Khattiya Ratchaboriphat,” *The Social Science Review*, II, 3 (February),
 1965, p. 16.

ในการปกครอง หน้าที่ของพระมหากษัตริย์ก็คือ การออกพระบรมราชโองการให้เป็นไปตามหลักธรรมะและพระธรรมศาสตร์ อีกนัยหนึ่ง ราชฎารเป็นผู้ที่จะต้องปฏิบัติตามพระบรมราชโองการนั้น ทั้งยังรับใช้และเทิดทูนองค์พระมหากษัตริย์และปฏิบัติตามที่ทรงแนะนำด้วย

สถาบันกษัตริย์ได้ทำหน้าที่ก่อให้เกิดความเป็นปึกแผ่นในสังคมไทยพอ ๆ กับศาสนาไทย คนไทยต่างกับจีนหรือญวนเนื่องจากไม่ค่อยวิตกถึงขนาดและเขตแดนของราชอาณาจักรมากนัก ฉะนั้นการขับออกที่ตั้งของอาณาเขตจึงคลุมเครือ แต่คนไทยกลับวิตกในเรื่องจำนวนผู้คนซึ่งอยู่ภายใต้ความปกป้องคุ้มครองของพระมหากษัตริย์ คนไทยพยายามหาผู้คนให้มิเพิ่มขึ้นในหมู่ของตนโดยการโยกย้ายคนจากเมืองและนครที่ตนตีได้ให้มาอยู่กับตน และเอาใจใส่เป็นพิเศษมิให้ข้าศึกศัตรูมาช่วงชิงเอาคนของตนกลับไป เพราะฉะนั้นราชอาณาจักรจึงวัดกันด้วยจำนวนไพร่พลที่อยู่ภายใต้การปกป้องคุ้มครองของพระมหากษัตริย์ และจำนวนผู้คนที่ถวายความจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์

สรุปได้ว่า สถาบันกษัตริย์และศาสนาเป็นสิ่งที่เกาะเกี่ยวกันอย่างเหนียวแน่น ศาสนาย่อมดำรงอยู่ไม่ได้ถ้าไม่ได้รับการอุปถัมภ์ค้ำจุน และไม่ได้รับความปกป้องคุ้มครองจากพระมหากษัตริย์ ในทำนองเดียวกัน ฐานะทางพระมหากษัตริย์จะมั่นคงอยู่ได้ก็เพราะธรรมะเป็นหลัก และธรรมะจะเป็นเครื่องยืนยันพระราชอำนาจสูงสุดของพระองค์ ในการปกครองไพร่ฟ้าประชาชน พระมหากษัตริย์ย่อมทรงมีพระราชอำนาจเด็ดขาดตามกฎหมาย หน้าที่ของประชาชนก็คือ การเชื่อฟังพระราชบัญชาของพระองค์ แต่ก็สามารถตัดสินใจการกระทำอันเป็นการละเมิดต่อหลักธรรมะของพระมหากษัตริย์ได้ เพราะพระมหากษัตริย์ต้องทรงบัญชาตามหลักแห่งธรรมะ สถาบันกษัตริย์และศาสนาจึงเป็นที่เชื่อมโยงกันโดยไม่สามารถแยกออกจากกันได้

บทที่ 4

การปกครองสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น

ในบทก่อน ๆ ได้กล่าวถึงวิวัฒนาการของการจัดระเบียบทางสังคมและการเมืองของไทยมาแล้ว สำหรับบทนี้จะกล่าวถึงหลักของการจัดระเบียบทางสังคมและการเมืองต่อไป พระราชดำรัสของรัชกาลที่หนึ่ง ซึ่งมีใจความว่า ราษฎรทุกคนมีหน้าที่ที่จะต้องรับใช้พระมหากษัตริย์เป็นการตอบแทนที่พระองค์พระราชทานการปกป้องคุ้มครองให้¹ ฉะนั้นราษฎรทุกคนจึงต้องรับราชการ นับได้ว่าเป็นพระราชดำรัสอันสะท้อนให้เห็นถึงหลักที่ใช้จัดระเบียบทางสังคมและการเมืองได้อย่างชัดเจน

ตามหลักการดังกล่าว เราสามารถจะเปรียบเทียบการจัดระเบียบสังคมได้ว่าเหมือนกับการจัดกองทหารนั่นเอง หมายถึงว่าชายฉกรรจ์ทุกคนในราชอาณาจักรเป็นทหาร ระยะแรก ๆ โครงสร้างในการจัดระเบียบเป็นไปอย่างง่าย ๆ หน่วยที่เล็กที่สุดได้แก่ กลุ่มคนกลุ่มหนึ่งขึ้นอยู่กับนายผู้ซึ่งเป็นขุนนางหรือเจ้านาย แต่เมื่อกาลเวลาล่วงเลยไป การจัดระเบียบนี้ก็เริ่มมีความยุ่งยากซับซ้อนมากขึ้น จึงจัดให้กลุ่มคนดังกล่าวขึ้นเป็นกรม ซึ่งประกอบด้วยหน่วยย่อย ๆ เรียกว่ากองและหมู่ ต่อมาจึงได้มีการจัดลำดับกรมขึ้นเป็นลำดับชั้น บางกรมก็ใหญ่ บางกรมก็เล็ก กรมที่เล็ก ๆ ลงไปหลายกรมจัดให้ขึ้นอยู่กับ

¹พระราชกำหนดปี พ.ศ. 2382 (พระราชกำหนดใหม่ 12), *ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1*, เล่ม 3, หน้า 349-350.

กรรมที่ใหญ่ ๆ กว่า แล้วจึงมอบหมายหน้าที่ในการปกครองออกไปต่าง ๆ กัน เพราะฉะนั้นจึงทำให้ความสัมพันธ์ระหว่างกรรมมีความยุ่งยากซับซ้อนเป็นอันมาก ดังจะได้อธิบายถึงสภาวะการณีนี้นี้เมื่อเริ่มสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น โดยสังเขป

เจ้าทรงกรม

การปกครองซึ่งเกิดจากการพัฒนามาเป็นเวลา 432 ปี นับตั้งแต่เริ่มตั้งกรุงศรีอยุธยาจนถึงตั้งกรุงรัตนโกสินทร์นั้น เป็นการปกครองในรูปกรมและกอง ซึ่งจัดเป็นลำดับชั้นลดหลั่นกัน พระมหากษัตริย์ผู้ทรงเป็นสมบูรณาญาสิทธิราชย์ประทับอยู่ในชั้นสูงสุด จากนั้นก็เป็นลำดับชั้นต่าง ๆ ของเจ้านายและขุนนางผู้ซึ่งมีตำแหน่งเป็นหัวหน้ากรม สำหรับความแตกต่างกันในฐานะและตำแหน่งของเจ้านายและขุนนางทั้งหลาย สามารถสังเกตเห็นได้จากความแตกต่างในศักดิ์นาของเจ้านายและขุนนางเหล่านี้²

ผู้ซึ่งมีชั้นรองจากพระมหากษัตริย์ลงมาได้แก่มหาอุปราช ซึ่งเป็นเจ้าวังหน้าและเป็นผู้ที่ได้ศักดิ์นาสูงที่สุด คือ 100,000 ไร่³ มหาอุปราชเป็นผู้แต่งตั้งข้าราชการของตนเอง และเป็นผู้มีไพร่สมมากที่สุด ในราชอาณาจักร การจัดแบ่งข้าราชการในมหาอุปราช มีการจัดแบ่งออกเป็นหมู่ ๆ ทำนองเดียวกันกับข้าราชการในพระมหากษัตริย์ ตามพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ เราทราบได้ว่า พระอนุชาธิราชของรัชกาลที่ 1 ผู้ซึ่งเป็นมหาอุปราชนั้น ทรงแต่งตั้งข้าราชการในวังหน้าให้ดำรงตำแหน่งเจ้าพระยา (อาจมีตำแหน่งเท่าเทียมกับอัครมหาเสนาบดี) พระยากลาโหม (เสนาบดีกลาโหม)

² ความหมายของศักดิ์นาที่กล่าวมาแล้ว, หน้า 28—29.

³ มาตรา 2 พระไอยการตำแหน่งนาพลเรือน, *ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1*, เล่ม 1, หน้า 178—179.

พระยาจำแสนยากร (ตำแหน่งสำคัญอยู่ในกรมมหาดไทย) พระยามณเฑียรบาล (เสนาบดีกรมวัง) และพระยาแสนจำภูธร (จางวางมหาดเล็ก)⁴

นอกจากมหาอุปราชแล้ว ก็ยังมีเจ้านายอีกหลายพระองค์ที่ได้รับพระราชทานเลื่อนยศให้เป็นเจ้าทรงกรม และได้รับพระราชทานกรมด้วย โดยทั่วไป เมื่อพระมหากษัตริย์ทรงแต่งตั้งเจ้าให้ทรงกรมนั้นก็จะพระราชทานผู้คน ได้แก่ไพร่และข้าราชการให้ด้วย⁵ ไพร่เหล่านี้ก็จะกลายเป็นไพร่สมของเจ้านายองค์นั้น ในกรมของเจ้าทรงกรม จะมีข้าราชการที่เป็นขุนนางอย่างน้อยที่สุด 3 คน ได้แก่ เจ้ากรม ปลัดกรม และสมุหบัญชี ตำแหน่งเจ้ากรมจะสอดคล้องไปกับตำแหน่งของเจ้านายผู้ซึ่งเป็นเจ้าของกรม ถ้าเจ้านายที่ทรงมีฐานะเป็นกรมหลวงมีกรม ๆ หนึ่ง เจ้ากรมก็จะได้รับตำแหน่งเป็นหลวง ถ้าเจ้านายผู้ทรงมีตำแหน่งเป็นกรมหมื่นมีกรม ๆ หนึ่ง เจ้ากรมก็จะได้รับตำแหน่งเป็นหมื่นเช่นเดียวกัน⁶ ในตอนต้นรัชสมัยของรัชกาลที่ 1 พระองค์ทรงแต่งตั้งพระญาติ 11 พระองค์ให้ทรงกรม มีกรมพระที่เป็นพระเชษฐภคินีพระขนิษฐภคินี 2 พระองค์ มีกรมหลวงที่เป็นพระราชโอรสพระราชธิดา 5 พระองค์ มีกรมขุนที่เป็นพระราชโอรสพระราชธิดา 2 พระองค์ และมีกรมหมื่นซึ่งเป็นภัสตาของพระขนิษฐาต่างพระมารดา 1 พระองค์⁷ ในรัชสมัยของรัชกาลที่ 1 ดูเหมือนว่าข้าราชการกรมดังกล่าวรวมทั้งเจ้ากรมด้วย ได้รับแต่งตั้งโดยเจ้านายเอง มิใช่พระมหากษัตริย์ทรงแต่งตั้ง

⁴เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์* (รัชกาลที่ 1 และที่ 2), หน้า 27-28.

⁵สมเด็จพระยาดำรงฯ, "ตำนานวังหน้า," *ประชุมพงศาวดาร* ภาค 5, ตอนที่ 13, หน้า 89-90, 156; *ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4* (พ.ศ. 2394-2400).

⁶สมเด็จพระยาดำรงฯ, *เรื่องเฉลิมพระยศเจ้านาย*, เล่ม 1, หน้า 46-101.

⁷เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์* (รัชกาลที่ 1 และรัชกาลที่ 2), หน้า 18-19.

จุดมุ่งหมายในการแต่งตั้งเจ้าทรงกรมนั้น อาจเห็นได้จากกระบวนการพัฒนาที่ตั้งได้บรรยายมาแล้วในบทที่สามดังต่อไปนี้ ประการแรก เป็นการมอบหมายคนกลุ่มหนึ่งให้เจ้านายปกครองดูแลแทนที่จะจัดตั้งเมืองให้ปกครอง ประการที่สอง โดยเฉพาะอย่างยิ่งในกรณีกรมของมหาอุปราช เนื่องจากมหาอุปราชเป็นผู้บังคับบัญชากองทัพที่สำคัญซึ่งมักจะถูกส่งไปสงคราม การให้มหาอุปราชมีกองทหารซึ่งมหาอุปราชสามารถเกณฑ์มาได้อย่างรวดเร็วในยามที่มหาอุปราชถูกส่งไปรบป้องกันเมืองใดเมืองหนึ่ง⁸ ประการที่สาม สำหรับเจ้านายพระองค์อื่น ๆ การที่ได้รับแต่งตั้งให้ทรงกรมนั้นถือว่าเป็นการให้ตำแหน่ง เกียรติยศและความมั่งคั่งแก่เจ้านาย ดังปรากฏต่อไปว่า บรรทัดฐานสำคัญที่ใช้ในการประเมินค่าของฐานะในสังคมไทยนั้นอยู่ที่การมีอำนาจ ซึ่งส่วนใหญ่ขึ้นอยู่กับการควบคุมจำนวนไพร่พลว่ามีมากน้อยเท่าใด⁹ อีกประการหนึ่ง ขุนนางและเจ้านายไทยก็ขึ้นอยู่กับไพร่ การมีไพร่ไว้ในครอบครองย่อมหมายความว่ามีความมั่งคั่งและมีอำนาจด้วย¹⁰ ฉะนั้นเพื่อเป็นการธำรงไว้ซึ่งฐานะของเจ้านายจึงต้องมีการแต่งตั้งให้ทรงกรม

ในระหว่างสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น ได้มีการเปลี่ยนแปลงอย่างใหญ่หลวงเกี่ยวกับขอบเขต อำนาจของเจ้านาย การเปลี่ยนแปลงนี้เกิดจาก

⁸มหาอุปราชมักจะถูกส่งไปรบเนื่อง ๆ เช่น สมเด็จพระนเรศวรในสมัยที่ทรงดำรงตำแหน่งเป็นพระมหากษัตริย์ ก็มักจะต้องทรงนำทัพไปรบข้าศึกเกือบทุกครั้งในรัชสมัยของพระราชบิดา เมื่อสมเด็จพระนเรศวรได้เสด็จเสวยราชสมบัติแล้ว พระอนุชาคือพระเอกาทศรถ ซึ่งทรงเป็นพระมหากษัตริย์ ก็ทรงนำทัพไปรบหลายครั้ง... ในรัชสมัยของรัชกาลที่ 1 พระอนุชาซึ่งทรงเป็นพระมหากษัตริย์ก็ทรงถูกส่งไปรบหลายครั้ง ดูสมเด็จพระกรมพระยาดำรงฯ, *พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา*, เล่ม 1, และ 2.

⁹ดูบทที่ 7.

¹⁰ดูบทที่ 7.

การนำปรีชนที่¹¹ได้รับจากการที่กรุงศรีอยุธยาแตกเมื่อปี พ.ศ. 2310 มาใช้เพียงไม่ถึงสิบปีหลังจากที่กรุงศรีอยุธยาแตกแล้ว ก็มีการนำเอามาตรการควบคุมไพร่พลมาใช้ และการกระทำเช่นนี้ก็มีผลต่ออำนาจของเจ้านายด้วย

พระราชกำหนดเท่าที่มีอยู่ในสมัยสมเด็จพระเจ้าตากสินก็คือ พระราชกำหนดปี พ.ศ. 2317 ให้เหตุผลเกี่ยวกับการวางกฎเกณฑ์ให้ไพร่ทุกคนต้องสังกัดตามนายและตามเมืองที่ตนอยู่ พระราชกำหนดฉบับนี้ระบุไว้ว่า ผู้ใดที่ปลอมแซมสักหรือสักไพร่ปลอมว่าเป็นไพร่ของตนจะต้องได้รับโทษถึงตาย¹² ปรากฏว่าไม่มีหลักฐานเรื่องการสักชื่อของนายและเมืองที่ข้อมือของไพร่ก่อนสมัยสมเด็จพระเจ้าตากสิน เหตุผลในการทำเครื่องหมายดังกล่าวนี้ก็เพื่อให้ทุกคนได้รับราชการ อันได้แก่การรบและการเกณฑ์แรงงานไปใช้การสักไพร่ นับว่าเป็นก้าวที่สำคัญในการควบคุมกำลังไพร่พล การรู้ตัวไพร่แน่นอนนับว่าเป็นปัญหาสำคัญอันพึงต้องได้รับการแก้ไขก่อนที่จะมีการป้องกันการสูญไพร่หลวงให้ได้ผล

การสักไพร่ นับว่าเป็นเรื่องที่สำคัญที่สุดของบ้านเมือง รัชกาลที่ 2 (พ.ศ. 2352-2367) ทรงตั้งประเพณีการส่งข้าราชการชั้นสูงจากเมืองหลวงไปทำการสักไพร่ทั่วราชอาณาจักรในระยะเริ่มต้นทุก ๆ รัชกาลใหม่¹³ ในรัชสมัยของสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (2394-2411) มีหลักฐานปรากฏว่า อัครมหาเสนาบดีสองท่านได้รับแต่งตั้งให้ไปดำเนินการสักไพร่เอง¹⁴

¹¹สำหรับสาเหตุในการที่กรุงศรีอยุธยาแตก ดูบทที่ 2.

¹²พระราชกำหนด พ.ศ. 2317 (พระราชกำหนดเก่า 34), *ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1*, เล่ม 3, หน้า 231-232.

¹³เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์* (รัชกาลที่ 1 และรัชกาลที่ 2), หน้า 374, 386-387.

¹⁴ประชุมประกาศ พ.ศ. 2394, *ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4* (พ.ศ. 2394-2400), หน้า 136-140.

ยังมีมาตรการป้องกันการสูญญไฟร์หลวงอีกมาก¹⁵ ถึงแม้ว่าไฟร์จะได้รับอนุญาตให้ชดใช้เงินแทนการถูกเกณฑ์แรงงานไปใช้มาตั้งแต่สมัยปลายกรุงศรีอยุธยาแล้วก็ตาม แต่จำนวนไฟร์ที่พยายามหนีจากสภาพของตนหาได้ลดน้อยลงไม่ ที่เป็นดังนี้เนื่องมาจากว่าไฟร์สมหรือทาส ไม่ต้องถูกบังคับในการเกณฑ์แรงงานไปใช้ให้แก่บ้านเมือง¹⁶

อย่างไรก็ตามในปี พ.ศ. 2331 การณ์ปรากฏว่าทาสเป็นสามัญชนประเภทเดียวเท่านั้นที่ได้รับการยกเว้นการเกณฑ์แรงงานไปใช้¹⁷ ทั้งไฟร์สมและไฟร์หลวงต้องถูกเกณฑ์แรงงานไปใช้ ตามพระราชกำหนด พ.ศ. 2328 ปรากฏว่าในกรณีของไฟร์หลวง การเกณฑ์แรงงานประจำปีลดลงเหลือเพียง 4 เดือน¹⁸ พระราชกำหนด พ.ศ. 2353 มีการลดการเกณฑ์แรงงานลงมาอีกให้เหลือเพียง 3 เดือน¹⁹ และไฟร์หลวงยังได้รับอภิสิทธิ์บางประการด้วย ในรัชสมัยของรัชกาลที่ 1 และรัชกาลที่ 2 (พ.ศ. 2325-2367) ไฟร์หลวงบางพวกได้รับตราภูมิคุ้มห้าม ซึ่งเป็นเอกสารที่ยกเว้นภาษีบางประเภท เช่นภาษีตลาดและบางที่ที่เป็นภาษีการจับปลา ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 3 (พ.ศ. 2367-2394) ไฟร์หลวงทุกคนได้รับช้อยกเว้นนี้²⁰ นอกจากนั้นรัชกาลที่ 4

¹⁵พระราชกำหนด พ.ศ. 2281 (พระราชกำหนดใหม่ 48), *ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1*, เล่ม 3, หน้า 265-272.

¹⁶จจร สุขพานิช, *ฐานันดรไฟร์*, หน้า 30.

¹⁷พระราชกำหนด พ.ศ. 2332 (พระราชกำหนดใหม่ 17), *ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1*, เล่ม 3, หน้า 366-367.

¹⁸พระราชกำหนด พ.ศ. 2328 (พระราชกำหนดใหม่ 12), *ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1*, เล่ม 3, หน้า 350.

¹⁹เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์* (รัชกาลที่ 1 และรัชกาลที่ 2), หน้า 382-387

²⁰ประชุมประกาศ พ.ศ. 2398, *ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4* (พ.ศ. 2394-2400).

(พ.ศ. 2394-2411) ยิ่งทรงยกเว้นภาษีที่ดินให้แก่ไพร่หลวงบางพวกที่ด้
รับรายงานว่าทำงานมากกว่าพวกอื่น ๆ²¹ พ.ศ. 2416 ไพร่และทาสทุกคนต้อง
ถูกเกณฑ์แรงงานไปใช้หรือชดใช้เงินจำนวนหนึ่งแทนการเกณฑ์แรงงานก็ได้²²

สำหรับมาตรการในการที่จะเพิ่มจำนวนไพร่หลวงนั้น ปรากฏว่าในปี
พ.ศ. 2326 ได้มีการออกพระราชกำหนดว่า ไพร่สมผู้ที่ไม่พอใจและปรารถนา
ที่จะฟ้องร้องนายของตน จะต้องไปเป็นไพร่หลวง²³ หนึ่งในระหว่างปี
พ.ศ. 2325-2416 ก็ได้เริ่มถือปฏิบัติกันว่า เมื่อเจ้านายสิ้นพระชนม์ลงหรือ
ขุนนางชั้นผู้ใหญ่ถึงแก่อนิจกรรม ให้ไพร่สมทั้งหมดไปเป็นไพร่หลวง²⁴

ดังได้กล่าวมาแล้วว่า ผู้ที่เป็นเจ้าของไพร่สมส่วนใหญ่ได้แก่เจ้านายที่
ทรงกรม เมื่อคนหนีสภาพการเป็นไพร่หลวงก็เท่ากับว่าผู้นั้นพยายามที่จะ
เป็นไพร่สมนั่นเอง ฉะนั้น เมื่อยังไม่มียุทธวิธีที่จะหยุดยั้งการหนีสภาพการเป็น
ไพร่หลวงได้ จำนวนไพร่สมของเจ้านายที่ทรงกรมก็ยังคงเพิ่มจำนวนมากขึ้น
เรื่อย ๆ และพระมหากษัตริย์ก็ไม่ทรงมีหนทางใดที่จะควบคุมกำลังไพร่พลของ
บรรดาเจ้านายได้ ดังปรากฏในเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในตอนปลายของสมัยกรุง
ศรีอยุธยาว่า การเพิ่มอำนาจของเจ้านายนำไปสู่กรณีพิพาทอันก่อให้เกิดความ
แตกแยกกันอย่างรุนแรงและคีกระหว่างเจ้านาย โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อมีการ
สืบราชบัลลังก์ ด้วยการนำเอาวิธีสักไพร่มาใช้ การสูญเสียไพร่หลวงจึงมีไม่มาก
อีกสืบไป การจำกัดอำนาจของเจ้านายลงจึงสามารถกระทำได้บ้าง

หลักฐานที่ปรากฏว่า พระมหากษัตริย์ ทรงปรวิติคเกี่ยวกับการเพิ่ม

²¹ประชุมประกาศ พ.ศ. 2403, *ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4* (พ.ศ. 2401-2404).

²²จร สุขพานิช, อ้างแล้ว, หน้า 38-39.

²³พระราชกำหนด พ.ศ. 2326 (พระราชกำหนดใหม่ 4), *ประมวลกฎหมาย
รัชกาลที่ 1*, เล่ม 3, หน้า 319-320.

²⁴จร สุขพานิช, อ้างแล้ว, หน้า 38-39.

จำนวนไพร่พลที่อยู่ใต้ปกครองของเจ้านาย ตอนหนึ่งในพระราชพงศาวดาร
กรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 3 มีดังนี้

ฝ่ายที่กรุงเทพมหานคร เมื่อ ณ วันเดือน 3 ขึ้น 11 ค่ำ¹
(¹ พุทธศักราช 16 กุมภาพันธ์) พระประทุมเทวา เจ้าเมืองหนองคาย
บอกลงมาว่า พระลครบ้านพร้าวชักเอาไพร่เมืองหนองคาย เมือง
หนองหาร ครัวเวียง ครัวพวน ไปถวายสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ
เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์เป็นอันมาก พระพิเรนทรเทพข้าหลวง
ขึ้นไปชำระบัญชีคนก็ไม่รู้ที่จะทำอย่างไรได้ โปรดให้มีตราตอบขึ้น
ไปถึงพระพิเรนทรเทพ พระประทุมเทวาว่าพระลครเอาครูลาวเมือง
หนองคาย เมืองหนองหาร ครัวพวน ครัวเวียงไปให้เป็นข้าเจ้าต่าง
กรม ทั้งนี้ให้ชำระตุลาได้ความจริงแล้ว พระลครล่องพระราชอาชญา
มีโทษมากอยู่รายหนึ่งขุนประเสริฐ เมืองภูเขียว ไปเกลี้ยกล่อมชักชวน
เลิกเมืองสุวรรณภูมิ เมืองเขมราฐ ไปถวายไว้ในกรมเหมือนอย่างนี้
ก็ได้ให้ลูกขุนปรึกษาโทษ ลูกขุนปรึกษาว่าผิดเป็นมหันตโทษ ให้
ประหารชีวิตเสีย ก็ได้ส่งตัวขุนประเสริฐขึ้นมาให้เจ้าเมืองสุวรรณภูมิ
ประหารชีวิตเสียแล้ว ตัวพระลครนั้นก็ให้พระพิเรนทรเทพริบราช-
บาตรแล้วให้ทำโทษให้เหมือนกันกับขุนประเสริฐ การที่เก็บความ
ขึ้นมากล่าวไว้ดังนี้ มีความปรารถนาให้เจ้าและขุนนางต่อไปภายหน้า
รู้ไว้ จะได้ไม่คิดตั้งช่องสมผู้คนหาผลประโยชน์²⁵

มหาอุปราชก็ทรงเป็นเจ้าทรงกรมด้วย มีพระยศเป็นกรมพระ
ราชวังบวรสถานมงคล และโดยเฉพาอย่างยิ่งในสมัยกรุงศรีอยุธยาตอน

²⁵เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์* (ในรัชกาลที่ 3),
เล่ม 1, หน้า 179-180.

ปลาย(พ.ศ. 2112—2310) และสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น มักจะเรียกกันว่ากรมพระราชวังบวรมากกว่ามหาอุปราช ความสัมพันธ์ระหว่างพระมหาอุปราชและพระมหากษัตริย์ตามที่ปรากฏในพระราชพงศาวดารนั้นดูรู้สึกว่ายังคลุมเครืออยู่ และบ่อยครั้งที่เดียวจะเห็นว่าทั้งสองฝ่ายมีความหวาดระแวงกัน ดังที่ได้ทราบมาแล้วว่า สมัยกรุงศรีอยุธยาตอนต้น (พ.ศ. 1893—2112) มหาอุปราชทรงได้รับแต่งตั้งให้ไปครองเมืองพิษณุโลกซึ่งเป็นหัวเมืองที่สำคัญหัวเมืองหนึ่งในราชอาณาจักร สมัยต้นของกรุงศรีอยุธยาตอนปลาย มหาอุปราชก็ทรงถูกเรียกให้กลับมาอยู่ในเมืองหลวงและมีการตั้งกรมอันมีไพร่สมให้มหาอุปราชปกครองชน²⁶ ตำแหน่งนี้โดยทั่วไปแล้วมักได้แก่ พระอนุชาหรือพระราชโอรส ความสัมพันธ์ระหว่างมหาอุปราชและพระมหากษัตริย์จึงปรากฏชัดในเหตุการณ์ที่บันทึกไว้ในพระราชพงศาวดาร ดังที่จะนำมากล่าวโดยสรุปดังนี้

ในรัชสมัยของสมเด็จพระนเรศวร (พ.ศ. 2133—2148) พระเอกาทศรถ พระอนุชาทรงเป็นมหาอุปราช ความสัมพันธ์ของทั้งสองพระองค์นี้เป็นไปด้วยดีเป็นพิเศษ ข้อที่น่าสังเกตในกรณีนี้ก็คือ สมเด็จพระนเรศวรไม่ทรงมีพระราชโอรส

ในรัชสมัยของสมเด็จพระเอกาทศรถ (พ.ศ. 2148—2163) เจ้าฟ้าสุทัศน์พระราชโอรสทรงเป็นมหาอุปราช มหาอุปราชทรงกระทำอติวินิบาตกรรม เหตุผลเรื่องนี้ก็มีปรากฏในพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขาว่า เนื่องมาจากพระราชบิดาทรงระแวงว่ามหาอุปราชได้ทรงก่อความกระด้างกระเดื่องขึ้น สมเด็จพระนเรศวรพระยาดำรงฯ ทรงกล่าวว่า หลักฐานทางฝรั่งเล่า

²⁶ คุปทท 2.

ว่า พระมหาอุปราชทรงถูกสำเร็จโทษ เพราะพระราชบิดาทรงคิดว่าพระองค์
ทรงก่อความกระด้างกระเดื่องขึ้น²⁷

อีกหกรัชกาลต่อมา พ.ศ. 2163—2199 ไม่ปรากฏว่ามีผู้ใดได้รับแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งมหาอุปราชเลย

ในปี พ.ศ. 2199 พระเจ้าศรีสุธรรมราชาได้ขึ้นครองราชสมบัติต่อจากเจ้าฟ้าชัย (พ.ศ. 2199—2199) โดยการชิงราชสมบัติได้ พระองค์ทรงตั้งพระราชนัดดา คือ เจ้าฟ้านารายณ์ผู้ซึ่งช่วยให้พระองค์ได้ขึ้นครองราชสมบัติเป็นมหาอุปราช และในปีเดียวกันนั้นเอง (พ.ศ. 2199) มหาอุปราชก็ได้ทำศึกชิงบัลลังก์พระเจ้าศรีสุธรรมราชาเป็นผลสำเร็จ และสำเร็จโทษเสียพระมหาอุปราชพระองค์นี้ต่อมาได้เป็นสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ครองราชสมบัติตั้งแต่ พ.ศ. 2199—2231²⁸ พระองค์มิได้ทรงแต่งตั้งผู้ใดให้ดำรงตำแหน่งพระมหาอุปราช

ในปี พ.ศ. 2231 พระเพทราชาได้ขึ้นครองราชสมบัติและทรงตั้งพระราชโอรส ขุนหลวงสรศักดิ์ให้ดำรงตำแหน่งมหาอุปราช²⁹ ตอนปลายรัชสมัยของพระองค์ พระมหาอุปราชพระองค์นี้ได้ปลงพระชนม์เจ้าฟ้าขวัญ ซึ่งเป็นพระอนุชาต่างพระมารดาและทรงเป็นที่โปรดปรานของพระเพทราชา พระเพทราชาทรงกริ้วมากถึงกับทรงแต่งตั้งพระพิชัยสุนทร ซึ่งเป็นพระราชนัดดาอีกพระองค์หนึ่งให้สืบราชสมบัติแทน แต่ด้วยความกลัวพระมหาอุปราช พระพิชัยสุนทรจึงได้ถวายราชสมบัติให้แก่พระมหาอุปราชเมื่อพระ

²⁷ สมเด็จพระบรมพงศาวดารฯ, พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา, เล่ม 1, หน้า 343, 658—660.

²⁸ สมเด็จพระบรมพงศาวดารฯ, พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา, เล่ม 2, หน้า 24—25.

²⁹ เฟื่องกว้าง, หน้า 120.

เพทราชาสวรรคตในปี พ.ศ. 2246³⁰

สมเด็จพระเจ้าเสือ (พ.ศ. 2246–2251) ทรงตั้งพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ให้ดำรงตำแหน่งมหาอุปราช พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขาบันทึกไว้ว่า มีอยู่ครั้งหนึ่งที่ทรงระแวงพระมหาอุปราชว่า จะทรงก่อความกระด้างกระเดื่องต่อพระองค์ พระองค์จึงได้ทรงลงพระอาญาพระมหาอุปราชอย่างหนัก³¹

ในปี พ.ศ. 2251 เมื่อสมเด็จพระเจ้าเสือสวรรคตแล้ว พระมหาอุปราชเป็นรัชทายาทสืบราชบัลลังก์ต่อมา³² เป็นพระเจ้าท้ายสระ (พ.ศ. 2251–2275) ซึ่งทรงตั้งพระอนุชาให้ดำรงตำแหน่งพระมหาอุปราช เมื่อพระเจ้าท้ายสระใกล้สวรรคตก็ทรงใช้พระราชอำนาจแต่งตั้งให้พระราชโอรสคือ เจ้าฟ้าอภัยสืบราชสมบัติแทน³³

เมื่อพระเจ้าท้ายสระสวรรคต จึงได้เกิดศึกกลางเมืองขึ้นระหว่างพระมหาอุปราชและเจ้าฟ้าอภัย พระมหาอุปราชมีชัยและได้ขึ้นเป็นพระเจ้าบรมโกศ (พ.ศ. 2275–2301) พระองค์ทรงตั้งพระราชโอรสพระองค์ใหญ่คือ เจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์ให้ดำรงตำแหน่งพระมหาอุปราช³⁴ อย่างไรก็ตามพระมหาอุปราชพระองค์นี้ก็ต้องถูกลงพระอาญาด้วยการโยยจนสิ้นพระชนม์ ตามพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขากล่าวไว้ว่า พระมหาอุปราชทรงเป็นชู้กับพระสนมของพระราชบิดา³⁵ ตอนปลายรัชสมัยของพระเจ้าบรมโกศ

³⁰ เฟื่องอ้าง, หน้า 162–164.

³¹ เฟื่องอ้าง, หน้า 175–180.

³² เฟื่องอ้าง, หน้า 187.

³³ เฟื่องอ้าง, หน้า 189, 202–203.

³⁴ เฟื่องอ้าง, หน้า 202–208, 215–216.

³⁵ เฟื่องอ้าง, หน้า 231–233.

พระองค์ได้ทรงตั้งพระราชโอรสองค์ที่สาม คือเจ้าฟ้าอุทุมพรให้ดำรงตำแหน่งพระมหากษัตริย์ ทรงข้ามพระราชโอรสองค์ที่สอง คือเจ้าฟ้าเอกทัศน์ โดยทรงพระดำริว่า³⁶ อย่างไรก็ดีตามหลังจากที่พระเจ้าบรมโกศสวรรคตแล้ว พระเจ้าอุทุมพรก็ทรงถวายราชสมบัติให้แก่พระเชษฐาคือพระเจ้าเอกทัศน์ และพระองค์เองทรงออกผนวช³⁷

เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ทรงขึ้นครองราชสมบัติเมื่อ พ.ศ. 2325 ทรงตั้งพระอนุชาคือเจ้าพระยาสุรสีห์ให้ดำรงตำแหน่งมหาอุปราช³⁸ ถึงแม้ว่าทั้งสองพระองค์จะมีความรักใคร่กลมเกลียวกันเป็นอันดีก็ตาม ในราวเดือนตุลาคม พ.ศ. 2339 ปรากฏว่ามีการตั้งปืนเข้าหากันที่บ่อนประจําพระราชวังทั้งสองแห่งและเกือบจะเกิดเป็นศึกกลางเมืองขึ้น³⁹ หลังจากกรมพระราชวังบวร (มหาอุปราช) สิ้นพระชนม์ในปี พ.ศ. 2346 พระโอรสได้แก่ พระองค์เจ้าลำดวนและพระองค์เจ้าอินทปัต ก็ได้ก่อการกระด้างกระเดื่องขึ้น แต่ทั้งสององค์ก็ทรงถูกจับและถูกลงโทษประหาร⁴⁰

เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย (พ.ศ. 2352–2367) ได้ขึ้นครองราชสมบัติสืบต่อจากพระราชบิดา ทรงตั้งให้พระอนุชา คือเจ้าฟ้ากรมหลวงเสนานุรักษ์เป็นกรมพระราชวังบวร⁴¹ ได้มีการเปลี่ยนแปลงอย่างใหญ่หลวงในการแต่งตั้งข้าราชการในกรมพระราชวังบวร รัชการที่ 2

³⁶ เฟื่องอ้าง, หน้า 236–239.

³⁷ เฟื่องอ้าง, หน้า 236–239.

³⁸ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์* (ในรัชกาลที่ 1 และรัชกาลที่ 2), หน้า 18.

³⁹ เฟื่องอ้าง, หน้า 221–223.

⁴⁰ เฟื่องอ้าง, หน้า 265–267.

⁴¹ เฟื่องอ้าง, หน้า 366–367.

ทรงได้รับบทเรียนมาจากเหตุการณ์เมื่อเดือนตุลาคม พ.ศ. 2339 จึงเมื่อทรง
 แต่งตั้งพระอนุชาเป็นกรมพระราชวังบวรแล้ว ก็ทรงพระราชทานข้าราชการ
 ไปด้วย บรรดาข้าราชการเหล่านี้ล้วนเลือกพื้นมาจากญาติพี่น้องของขุน
 นางของพระองค์เอง เช่นจากตระกูลขุนนาค พี่ชายที่ซื่อสัตย์ให้เป็นจมนไว
 วรรณาล หัวหมื่นมหาดเล็ก น้องชายที่ซื่อสัตย์ เป็นจมนเด็กษา หัวหมื่น
 มหาดเล็กในกรมพระราชวังบวร⁴² แต่รัชกาลที่ 3 (พ.ศ. 2367-2394)
 ไม่ทรงเจริญรอยตามพระราชบิดา เมื่อเสด็จขึ้นครองราชสมบัติทรงตั้งพระ
 ปิตุลาให้เป็นกรมพระราชวังบวร แต่ก็ทรงละเลยในการพระราชทานผู้คน
 และข้าราชการไปด้วย จึงกล่าวกันว่ากรมพระราชวังบวรพระองค์นี้ทรงหาผู้
 คนให้มาดำรงตำแหน่งข้าราชการในวังของพระองค์ได้ยากมาก⁴³ รัชกาลที่ 4
 (พ.ศ. 2394-2411) ทรงตั้งพระอนุชา คือพระปิ่นเกล้าให้เป็นกรมพระ
 ราชวังบวร และให้ทรงพระยศเสมอด้วยพระองค์พระมหากษัตริย์ด้วย อย่าง
 ไรก็ตาม ข้าราชการและผู้คนของกรมพระราชวังบวรก็เป็นผู้ที่ทรงพระราช
 ทานให้ทั้งสิ้น ในเรื่องนี้รัชกาลที่ 4 ได้ทรงเจริญรอยตามรัชกาลที่ 2 อีกทั้ง
 ข้าราชการของพระปิ่นเกล้า ผู้ทรงพระยศเสมอด้วยพระมหากษัตริย์พระองค์
 ที่สองก็มาจากญาติของขุนนางในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวด้วย⁴⁴ นับ

⁴² สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 3, “ตำนานวังหน้า,” *ประชุมพงศาวดาร*, เล่ม 5 ตอน
 ที่ 13, หน้า 155-156.

⁴³ เฟิงอั้ง, หน้า 157-158.

⁴⁴ เฟิงอั้ง, หน้า 157-158. ถึงแม้ว่าพระปิ่นเกล้าจะได้รับพระราชทานยศให้
 เสมอเหมือนพระมหากษัตริย์ก็ตาม ผู้เขียนก็ยังสงสัยอยู่ว่าพระองค์จะทรงมีพระราช
 อำนาจเท่าองค์พระมหากษัตริย์หรือไม่ ดังปรากฏในพระราชวิจารณ์ของพระบาทสมเด็จพระ
 จุลจอมเกล้าฯ ดังนี้

“ตำแหน่งที่พระมหากษัตริย์ทรงตั้งกรมพระราชวังบวรสถานมงคลนั้น การเปลี่ยนแปลง
 มาหลายชั้นจนถึงกรุงสยามได้ผูกพันทางพระราชไมตรีกับนานาประเทศ ซึ่งมีธรรมเนียม

ตั้งแต่รัชกาลที่ 2 จนถึงสิ้นรัชกาลที่ 4 จึงไม่ปรากฏหลักฐานว่ามีการขัดแย้งกันอย่างรุนแรงระหว่างพระมหากษัตริย์และกรมพระราชวังบวรเลย

เหตุการณ์ที่บันทึกอยู่ในพระราชพงศาวดารแสดงให้เห็นว่า มีการขัดแย้งเกิดขึ้นระหว่างสถาบันพระมหากษัตริย์ และสถาบันของมหาอุปราชอย่างน้อยที่สุดตั้งแต่เริ่มสมัยกรุงศรีอยุธยาจนถึงรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ความสัมพันธ์ระหว่างองค์พระมหากษัตริย์และมหาอุปราชนั้น มักเต็มไปด้วยความไม่ไว้วางใจซึ่งกันและกัน ฝ่ายพระมหากษัตริย์ทรงมีแต่ความระแวงในเรื่องความกระด้างกระเดื่อง ส่วนพระมหาอุปราชก็ทรงหวั่นเกรงว่าพระมหากษัตริย์จะโค่นอำนาจ การที่พระมหากษัตริย์ทรงมีความหวาดระแวงมหาอุปราช ส่วนหนึ่งก็เนื่องมาจากว่าพระมหากษัตริย์ไม่ทรงสามารถควบคุมกำลังไพร่พลของมหาอุปราชได้ แต่อย่างไรก็ตาม นับตั้งแต่ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเป็นต้นมา พระมหากษัตริย์ทรงสามารถควบคุมไพร่พลของพระมหาอุปราชได้โดยทางอ้อม ดังจะเห็นได้ชัดเจนยิ่งขึ้นเมื่อมีการ ขยายอำนาจการ ปกครองส่วนกลางไปยังหัวเมืองต่างๆ อันเป็นวิธีการแบบไทย ๆ ในการร่วมกันเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน

บ้านเมืองผัดกันกับกรุงสยาม ก็ก่อให้เกิดเป็นที่เข้าใจผิดไปต่างๆ ด้วยตำแหน่งข้างในกรุงสยามนั้นก็เคลื่อนคลาขามาทีละน้อยๆ ไม่ยืนอยู่เหมือนอย่างแบบเมื่อแรกตั้ง ฝ่ายผู้ที่อยู่ต่างประเทศก็ไม่อาจจะเข้าใจตำแหน่งนั้นได้ชัดเจนจึงให้เกิดเบงที่ถลนสงสัยต่างๆ การบ้านการเมืองซึ่งจะเป็นการเรียบร้อยเป็นคุณแก่แผ่นดินอย่างไร ก็เป็นที่ขัดข้องไปหาสะดวกไม่ เป็นตำแหน่งล่อยอยู่ มิได้มีคุณต่อแผ่นดินอย่างหนึ่งอย่างใด เป็นแต่ต้องให้เงินแผ่นดินซึ่งจะต้องใช้รักษาดำเนินยศพระมหาอุปราชอยู่เปล่าๆ โดยมากจึงเห็นชอบพร้อมกันว่า ควรจะยกตำแหน่งที่พระมหาอุปราชนั้นไว้ ไม่ต้องพระบรมวงศานุวงศ์พระองค์ใดขึ้นนั้นชอบแล้ว” [พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ “ประกาศเรื่องกรมพระราชวังบวรสถานมงคลทิวศค,” ใน พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงวิจารณ์เรื่อง พระราชพงศาวดาร กับเรื่องราชประเพณีการตั้งพระมหาอุปราช (กรุงเทพฯ, 2479), หน้า 12-63]

โดยการสร้างความจงรักภักดีให้ขึ้นอยู่กับเจ้านายสองฝ่ายในขณะเดียวกัน ดังได้กล่าวมาแล้วว่ารัชกาลที่ 2 พระราชทานข้าราชการและผู้คนให้แก่พระมหาอุปราชและข้าราชการเหล่านั้นก็เป็นญาติผู้น้อยของข้าราชการในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ฉะนั้นจึงมีความผูกพันอันแน่นแฟ้นที่อาวุโสกว่าซึ่งรับราชการอยู่ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ถึงแม้ว่าพระมหาอุปราชจะมีจำนวนไพร่พลมากก็ตาม ข้าราชการของพระมหาอุปราชซึ่งทำหน้าที่ควบคุมไพร่โดยตรงก็จะมีความจงรักภักดีทั้งต่อมหาอุปราชและพระมหากษัตริย์ บรรดาข้าราชการเหล่านั้นต้องเชื่อฟังคำบัญชาของพระมหาอุปราชผู้ซึ่งเป็นนายเหนือตนโดยตรง แต่ก็ไม่กล้าที่จะทำการกระต้างกระเดื่องต่อองค์พระมหากษัตริย์ ผู้ทรงมีข้าราชการที่ไว้วางพระราชหฤทัย อันเป็นญาติที่อาวุโสของตนด้วย อีกประการหนึ่งโดยวิธีการเช่นนี้ ข้าราชการในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็จะมีฐานะอะไรขึ้นบ้างภายในกรมของพระมหาอุปราช ฉะนั้นความระแวงของพระมหากษัตริย์ที่ทรงมีต่อพระมหาอุปราชย่อมลดน้อยลง แต่อย่างไรก็ตาม ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์มิได้ทรงแต่งตั้งกรมพระราชวังบวรขึ้นเอง แต่สถาปนาและเจ้านายเป็นผู้ตั้งขึ้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคต (พ.ศ. 2411)⁴⁵ ข้าราชการในกรมพระราชวังบวรนี้ได้รับแต่งตั้ง เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ยังทรงพระเยาว์อยู่ สมเด็จพระกรมพระยาดำรงฯ ทรงกล่าวว่า กรมพระราชวังบวรทรงมีผู้คนอยู่ใต้พระองค์มากกว่ากรมพระราชวังบวรองค์ก่อน ๆ ยกเว้นพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าผู้ทรงเป็นพระอนุชา และทรงได้รับพระยศเสมอด้วย

⁴⁵สมเด็จพระกรมพระยาดำรงฯ, *จดหมายเหตุในรัชกาลที่ 4 ถึงรัชกาลที่ 5* (กรุงเทพฯ, 2478), หน้า 26-27.

“พระมหากษัตริย์พระองค์ที่สอง”⁴⁶ ศาสตราจารย์วายออต (Wyatt) ได้อธิบายถึงความขัดแย้งระหว่างกรมพระราชวังบวรและพระมหากษัตริย์ไว้เป็นอย่างดี⁴⁷

อีกกระแษหนึ่งที่เกิดความขัดแย้งขึ้นระหว่างพระมหากษัตริย์และพระมหากษัตริย์ขึ้น คือ เมื่อพระมหากษัตริย์ผู้ทรงแต่งตั้งพระมหากษัตริย์ได้เสด็จสวรรคต ดังปรากฏในเหตุการณ์ที่บันทึกอยู่ในพระราชพงศาวดารว่า เมื่อพระมหากษัตริย์ทรงเป็นพระอนุชาของพระมหากษัตริย์และดำรงพระชนม์ชีพอยู่นานกว่าพระมหากษัตริย์ พระมหากษัตริย์ที่ใกล้จะสิ้นพระชนม์ก็มักจะทรงแต่งตั้งให้พระราชโอรสเป็นผู้สืบราชสมบัติแทน ดังนี้ ไม่มีพระมหากษัตริย์องค์ใดที่จะทนต่อเหตุการณ์เช่นนั้นได้ จึงเกิดศึกกลางเมืองขึ้น กฎที่ว่าด้วยการสืบราชสมบัตินั้นจึงดูเลือนลอย⁴⁸ แต่โดยทั่วไปแล้วเชื่อกันว่าพระมหากษัตริย์ผู้ทรงมีพระราชอำนาจที่จะทรงแต่งตั้งรัชทายาทได้⁴⁹ ราช

⁴⁶สมเด็จพระบรมราชพงศาวดาร, “ตำนานวังหน้า,” *ประชุมพงศาวดาร*, เล่ม 5, ตอนท 13, หน้า 161-162.

⁴⁷David K. Wyatt, “The Beginning of Modern Education in Thailand, 1868-1910,” pp. 81-85.

⁴⁸ลายพระหัตถ์สมเด็จพระบรมราชโอรสถึงสมเด็จพระบรมราชพงศาวดาร ลงวันที่ 18 มิถุนายน 2476 เล่าว่า

“รัชทายาทนั้นในเมืองไทยดูเหมือนจะไม่มีแต่เพียงผู้เดียว แม้ในกฎหมายแต่โบราณก็มิได้กล่าวแย้มพรายไว้ที่ไหนเลย คงมีหลักนิยมอยู่แน่นอนแต่เพียงว่า ผู้สืบราชสมบัติควรต้องเป็นเจ้าเท่านั้น จึงเกิดการชิงราชสมบัติกันขึ้นเรื่อยๆ ใครมีอำนาจวาสนาอยู่ในเวลานั้นก็ได้ราชสมบัติ ตกเป็นว่าใครก็ได้กัน การที่พระเจ้าแผ่นดินทรงตั้งมหาอุปราชขึ้น เพื่อทรงอุดหนุนให้มีกำลังได้สืบราชสมบัติ ตั้งโดยเหตุอันบังคับก็เพราะฉะนั้นจะถือว่ามหาอุปราชเป็นรัชทายาทนั้นไม่ถนัด” [*สาส์นสมเด็จพระ*, เล่ม 1, หน้า 133-134]

⁴⁹ดูพระราชพงศาวดารทวิทุก ๆ ไป

อาณาจักรไทยในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้นนับว่าโชคดี ที่ว่าไม่มีพระมหากษัตริย์เลยในระยะเวลาที่พระมหากษัตริย์เสด็จสวรรคต ยกเว้นในรัชกาลที่ 1 เป็นเรื่องที่น่าทึ่งที่ได้ว่า กรณีพิพาทเกี่ยวกับการสืบราชสมบัติและศึกกลางเมืองระหว่างกรมพระราชวังบวรและพระราชโอรสจะเกิดขึ้นหรือไม่ ถ้าหากกรมพระราชวังบวรมียุทธศาสตร์อยู่เมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคต อย่างไรก็ตามกรณีพิพาทและศึกกลางเมืองคงจะไม่บังเกิดขึ้นในระยะนี้ เพราะทั้งขุนนางและเจ้านายก็ตระหนักดีถึงการแทรกแซงของมหาอำนาจชาติยุโรปที่จะเกิดขึ้นในกรณีเช่นนั้น อีกประการหนึ่งดูเสมือนว่าเมื่อสิ้นรัชกาลสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย บรรดาขุนนางได้ดำเนินการเลือกพระมหากษัตริย์เสียเอง และขุนนางเหล่านี้ก็คงจะมีอำนาจเหนือไพร่พลทั้งของพระมหากษัตริย์และกรมพระราชวังบวร ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น ยกเว้นในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก จึงไม่มีพระมหากษัตริย์พระองค์ใดเลยที่ใช้พระราชอำนาจในการแต่งตั้งรัชทายาท สภาขุนนางและเจ้านายได้พร้อมใจกันเลือกองค์รัชทายาทเอง เมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคต⁵⁰

อำนาจของบรรดาเจ้านายอื่นๆ ก็จำต้องลดลง การที่มีการควบคุมไพร่พลได้ดีขึ้นโดยวิธีการสัก ย่อมจะมีผลต่อการเพิ่มจำนวนไพร่พลภายใต้การควบคุมของเจ้านายเหล่านี้ ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2394—2411) ถึงแม้ว่าบรรดาเจ้านายจะยังคงมีกรมพร้อมด้วยไพร่จำนวนมาก ข้าราชการในเจ้านายเหล่านี้ก็เป็นผู้ที่พระมหากษัตริย์

⁵⁰ดูเจ้าพระยาทิพากรวงศ์, *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์* (รัชกาลที่ 1 และรัชกาลที่ 2), หน้า 305-306, 724; เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์* (รัชกาลที่ 3), เล่ม 2, หน้า 185-192; สมเด็จพระยาตราช. *จดหมายเหตุในรัชกาลที่ 4 ถึงรัชกาลที่ 5*.

ทรงแต่งตั้งโดยตรงและมีความจงรักภักดีต่อองค์พระมหากษัตริย์ อนึ่งมีประกาศรัชกาลที่ 4 กล่าวไว้อย่างแจ่มชัดว่า หน้าที่ของข้าราชการในเจ้านายทรงกรมเหล่านี้ ก็คือ ดูแลมิให้เจ้านายต่าง ๆ ประพฤติผิด⁵¹

การปกครองส่วนกลาง

ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ การปกครองส่วนกลางมีข้าราชการที่มีตำแหน่งสำคัญ 3 คนคือ อัครมหาเสนาบดีฝ่ายมหาดไทย อัครมหาเสนาบดีกลาโหมและพระคลัง เสนาบดีทุกฝ่ายมีอำนาจหน้าที่ในเขตแดนหรือหัวเมืองของตน สมุหนายกมีอำนาจหน้าที่ดูแลหัวเมืองฝ่ายเหนือ สมุหพระกลาโหมมีอำนาจหน้าที่ดูแลหัวเมืองฝ่ายใต้ และพระคลังดูแลหัวเมืองชายทะเล⁵²

ในบรรดาเสนาบดีทั้งสามคนดังกล่าวมานี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าทรงกล่าวว่าหน้าที่ของอัครมหาเสนาบดีสองคนในฐานะสวัสดิ์ของไพร่พลในหัวเมืองต่าง ๆ ที่อยู่ใต้ปกครองของตน นับว่าเป็นความสำคัญยิ่ง⁵³ นอกจากนี้เสนาบดีทั้งสามยังปกครองหัวเมืองต่าง ๆ ที่อยู่ใต้ปกครอง ส่งคำสั่งไปยังหัวเมืองต่าง ๆ และรับรายงานจากหัวเมืองต่าง ๆ เมื่อมีความยุ่งยากเกิดขึ้นในหัวเมืองที่อยู่ใต้ปกครองของตน ไม่ว่าจะเกิดจากข้าศึกโจมตีหรือเกิดการจลาจล เสนาบดีก็จะถูกส่งตัวไปเป็นแม่ทัพต่อสู้กับข้าศึกและปราบปรามจลาจลในเขตที่อยู่ภายใต้การดูแลของตน เสนาบดีแต่ละคนยังมีศาลสถิตยุติธรรมรับฟังฎีกาจากศาลของเจ้าหัวเมืองในท้องที่ของตน นอกจากนี้เสนา-

⁵¹ประชุมประกาศปี พ.ศ. 2403, *ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4* (พ.ศ. 2401-2404), หน้า 199-203.

⁵²สมเด็จพระบรมราชดำรัสฯ, *ลักษณะการปกครองประเทศสยามแต่โบราณ*, หน้า 18.

⁵³พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ, *พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ทรงแถลงนโยบายแก่ข้าราชการปกครองแผ่นดิน*, หน้า 2-3.

บดีแต่ละคนยังทำหน้าที่เก็บภาษีซึ่งหัวเมืองต่าง ๆ จะต้องส่งไปยังส่วนกลางอีกด้วย ฉะนั้นอัครมหาเสนาบดีทั้งสองและพระคลัง ทำหน้าที่เป็นทั้งผู้ปกครองในส่วนภูมิภาค เป็นทั้งเสนาบดีฝ่ายตุลาการ เป็นทั้งผู้บัญชาการกองทัพ และเป็นทั้งพระคลังในเขตปกครองและราษฎรภายใต้ปกครองของตน⁵⁴

นอกจากการทำหน้าที่เป็นผู้ปกครองในเขตของตนแล้ว พระคลังยังมีหน้าที่อื่น ๆ อีก ตามชื่อตำแหน่งแล้วพระคลังแต่เดิมก็มีหน้าที่เป็นผู้ควบคุมท้องพระคลัง เมื่อพระมหากษัตริย์ทรงทำการค้ากับต่างประเทศ พระคลังก็ได้รับมอบหน้าที่ให้แต่งเรือสินค้าของหลวง ด้วยเหตุนี้พระคลังจึงทำหน้าที่ติดต่อกับต่างชาติ และเมื่อผู้แทนหรือพ่อค้าชาวต่างประเทศมาเมืองไทยจึงเป็นหน้าที่ของพระคลังที่จะต้องทำการติดต่อกับผู้ กรมสองกรม คือ กรมท่าและกรมพระคลังสินค้าก็อยู่ใต้ปกครองของพระคลังด้วย ฉะนั้นพระคลังจึงทำหน้าที่เป็นทั้งเสนาบดีพระคลังมหาสมบัติ เสนาบดีต่างประเทศ ผู้ปกครองหัวเมืองชายทะเล เสนาบดียุติธรรม ผู้อำนวยการท่าเรือ และหัวหน้ากรมพระคลังสินค้า ผลก็คือความไม่มีประสิทธิภาพในกรมทุกกรมที่อยู่ใต้การปกครองของพระคลัง ดังที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ทรงแถลงว่า พระคลังได้ละหน้าที่ผู้ควบคุมพระคลังมหาสมบัติให้แก่พระยาราชภักดี (หัวหน้ากรมพระคลังมหาสมบัติ) หน้าที่แต่งเรือสินค้าหลวงให้แก่พระยาศรีพิพัฒน์ (หัวหน้าพระคลังสินค้า) นอกจากนั้นพระคลังยังมีหน้าที่ตรวจตรารายชื่อขุนนางและทำการจ่ายเบี้ยหวัดอีกด้วย แต่ว่าต่อมาพระคลังก็ได้ละหน้าที่นี้ พระยาราชภักดี (หัวหน้ากรมพระคลังมหาสมบัติ) มีอำนาจเพียงเล็กน้อยและไม่สามารถที่จะควบคุมกรมอื่น ๆ ได้ กรมมหาดไทย กรมคลัง กรมเมือง ทำหน้าที่เก็บเงินภาษีอากรของหลวง เงินส่วย (เงินได้

⁵⁴เฟิ่งก้าง, หน้า 3-5.

จากไพร่ส่วย⁵⁵ ที่ไม่สามารถจัดหาสิ่งของมาให้ได้) เงินที่เก็บจากไพร่และทาส
แทนการเกณฑ์แรงงานและภาษีที่ดิน เงินทั้งหมดเหล่านี้เป็นรายได้ของหลวง
ซึ่งจำต้องส่งเข้าพระคลังมหาสมบัติทั้งสิ้น พระยาราษฎร์คฤมาธิบดีมีได้ทราบถึงจำนวน
เงินที่เก็บได้อย่างแท้จริง และไม่มีอำนาจที่จะบังคับให้กรมอื่นส่งภาษีรายได้
มาให้ตน ฉะนั้นตำแหน่งและหน้าที่ที่แท้จริงของพระคลังจึงกระจัดกระจาย
ไปตามกรมต่าง ๆ ด้วยเหตุนี้ภาษีเงินได้จึงกระจัดกระจาย และส่วนกลางก็
ไม่สามารถนำมาใช้ได้⁵⁶

ยังมีตำแหน่งเสนาบดีอื่น ๆ อีกสามตำแหน่ง ได้แก่ *เสนาบดีกรม
เมือง* มีหน้าที่รับผิดชอบในการปกครองท้องที่ภายในเมืองหลวงและรักษา
ความสงบเรียบร้อยในเมืองหลวงด้วย มีกองตระเวนเป็นกองตำรวจประจำ
เมือง 2 กองด้วยกันที่อยู่ใต้บังคับบัญชา และมีอำนาจเหนือเจ้าหน้าที่ท้องถิ่น
ภายในเขตเมือง นอกจากนี้ยังทำหน้าที่เป็นประธานศาลยุติธรรมในคดีที่
ร้ายแรง *เสนาบดีวัง* มีหน้าที่ดูแลพระบรมมหาราชวัง (สมใน) มีอำนาจ
เหนือศาลต่าง ๆ ที่เกี่ยวกับคดีของสมในทุกชนิด *เสนาบดีนา* มีหน้าที่ดูแล
นาหลวง สนับสนุนให้ราษฎรทำนาและเก็บภาษีนา มีหน้าที่ซื้อข้าวเข้าจาง
หลวงและยังมีอำนาจหน้าที่ตั้งศาลว่าความเกี่ยวกับที่นาและวัวควาย⁵⁷

ยังมีกรมเล็ก ๆ อีกมากมาย บางกรมก็ขึ้นอยู่กับกรมใหญ่ซึ่งมี 6
กรม ส่วนกรมอื่น ๆ ก็ขึ้นอยู่กับองค์พระมหากษัตริย์โดยตรง บางกรมที่
สำคัญซึ่งอยู่ใต้ปกครองของพระมหากษัตริย์โดยตรง ได้แก่ *กรมพระสุรัสวดี*

⁵⁵เรื่องไพร่ส่วย, ดุบทที่ 2.

⁵⁶พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ, *พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอม
เกล้าฯ ทรงแถลงนโยบายแก่ไขการปกครองแผ่นดิน*, หน้า 6-7.

⁵⁷เพ็งอั้ง, หน้า 7-12.

(นายทะเบียน) หัวหน้ากรมนี้ทำหน้าที่เก็บรักษาบัญชีไพร่ทั่วราชอาณาจักร และจัดตั้งศาลตัดสินกรณีพิพาทระหว่างกรมเกี่ยวกับจำนวนไพร่ การแก่งแย่งไพร่ กฎหมายและพระราชกำหนดต่าง ๆ เกี่ยวกับกรมนี้ แสดงว่าครั้งหนึ่งเคยเป็นกรมที่สำคัญมาก อย่างไรก็ตามกรมนี้กลายเป็นกรมที่ทำหน้าที่อื่น ๆ เพราะว่่าอัครมหาเสนาบดีต่าง ๆ ไม่ยินยอมให้กรมพระสุรัสวดีทำหน้าที่เกี่ยวกับไพร่ได้ปกครองของตน ฉะนั้นอัครมหาเสนาบดีและเสนาบดีต่าง ๆ จึงละเลยที่จะส่งบัญชีไพร่ไปยังกรมนี้ ด้วยเหตุนี้กรมนิจึงไม่ทราบถึงเรื่องราวอันเป็นหน้าที่ที่ได้รับมอบหมายให้ดูแล⁵⁸

อีกกรมหนึ่งที่น่าจะมีความสำคัญ ถ้ามองดูถึงการจัดตั้งและชื่อของกรมนั้น คือ *กรมลูกขุน* ข้าราชการกรมนี้เป็นพวกพราหมณ์ผู้มีความสามารถในด้านตุลาการ แต่อย่างไรก็ตาม หน้าที่ของข้าราชการเหล่านี้จำกัดอยู่เพียงตีความหมายของกฎหมายเท่านั้น ทั้งนี้เพราะกฎหมายไทยสืบเนื่องมาจากพระธรรมศาสตร์ (กฎหมายพระมนู) ข้าราชการพราหมณ์นี้จึงมีความรู้ทางด้านกฎหมายพระธรรมศาสตร์ดีกว่าผู้อื่น แต่อย่างไรก็ดี ศาลของกรมต่าง ๆ ก็ทำหน้าที่ดำเนินคดีและตัดสินคดี⁵⁹

กรมที่สำคัญที่สุดที่มีหน้าที่เกี่ยวกับการเขียนฐานะทางสังคม คือ *กรมมหาดเล็ก* กรมนี้เป็นกรมของมหาดเล็กหลวงที่รับราชการอยู่ในพระบรมมหาราชวังในฐานะที่เป็นผู้รับใช้ส่วนพระองค์พระมหากษัตริย์⁶⁰ ซึ่งจะนำมากล่าวอย่างละเอียดต่อไป

⁵⁸เฟ็งอั้ง, หน้า 14-15.

⁵⁹ดูรายละเอียด H.G. Quaritch Wales, *Ancient Siamese Government and Administration*, pp. 178-181.

⁶⁰*Ibid.*, p. 40.

การปกครองส่วนภูมิภาค

ดังที่กล่าวมาแล้วว่า การควบคุมและการปกครองหัวเมืองในส่วนภูมิภาคทั้งหมดขึ้นอยู่กับอัครมหาเสนาบดีสองท่านและเสนาบดีคลัง หัวเมืองแบ่งออกเป็นสองชั้นใหญ่ ๆ ได้แก่ หัวเมืองชั้นในและหัวเมืองชั้นนอก นอกเหนือจากการแบ่งเช่นนี้แล้ว หัวเมืองต่าง ๆ ยังแบ่งออกเป็นสี่ชั้นตามความสำคัญทางยุทธศาสตร์และราษฎรด้วย⁶¹

หัวเมืองชั้นในเป็นหน่วยปกครองที่อยู่ไม่ไกลเมืองหลวง ให้เป็นหัวเมืองจัตวา ข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ของหัวเมืองเหล่านี้ ดำรงตำแหน่งเป็นเจ้าเมืองหรือผู้รั้ง⁶²

ส่วนหัวเมืองชั้นนอก จัดแบ่งเป็นสองหน่วยด้วยกันได้แก่ หัวเมืองใหญ่ หัวเมืองชั้นรองและหัวเมืองชายแดน หัวเมืองใหญ่ประกอบด้วยหัวเมืองที่อยู่ห่างไกล แบ่งออกเป็น หัวเมือง เอก โท ตรี หัวเมืองเหล่านี้อยู่ใต้ปกครองของเมืองหลวง และต้องรายงานมายังอัครมหาเสนาบดีมหาไถยหรืออัครมหาเสนาบดีกลาโหม หรือเสนาบดีคลัง หัวเมืองชั้นรองได้แก่เมืองชั้น และขึ้นอยู่กับหัวเมืองใหญ่ซึ่งอยู่ใกล้เคียงกัน ข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ของหัวเมืองชั้นรอง คือ เจ้าเมือง ฐานะของเจ้าเมืองไม่บ่งชัดแต่ถือศักดินาตั้งแต่ 800, 1,000 ถึง 1,600 ตามลำดับชั้นของหัวเมืองใหญ่ที่ตนขึ้นอยู่กับ⁶⁴

หน้าที่ที่สำคัญของเจ้าเมืองคือ ทำหน้าที่ต่าง พระเนตร พระกรรณ ของ

⁶¹ สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 1, อ้างแล้ว, หน้า 9.

⁶² เพิ่งอ้าง, หน้า 9.

⁶³ เพิ่งอ้าง, หน้า 18.

⁶⁴ มาตรา 30-31, พระไอยการตำแหน่งนาทหารหัวเมือง, *ประมวลกฎหมาย*
วินัยคดี 1, เล่ม 1, หน้า 263-271.

พระมหากษัตริย์ ในฐานะทำหน้าที่ต่างพระเนตร เจ้าเมืองมีหน้าที่ดูแลการปกครองในส่วนหัวเมือง ในฐานะทำหน้าที่ต่างพระกรรณ เจ้าเมืองมีหน้าที่คอยกราบบังคมทูลรายงานถึงสภาพและเหตุการณ์ในหัวเมือง ในเขตปกครองของเจ้าเมือง เจ้าเมืองเป็นทั้งผู้ปกครอง เป็นหัวหน้าผู้พิพากษา และเป็นแม่ทัพ ในฐานะเป็นแม่ทัพ เจ้าเมืองมีอำนาจตัดสินประหารชีวิตได้ ถึงแม้ว่าการตัดสินเช่นนี้จะจำกัดให้กระทำได้ในยามศึกและยามไม่สงบเท่านั้นก็ตาม⁶⁵ จากความกดดันเกี่ยวกับการปกครองดังที่ปรากฏอยู่ในกฎหมายและพระราชกฤษฎีกา หน้าที่สำคัญของเจ้าเมืองก็ดูเหมือนจะได้แก่การธำรงรักษาความสงบสุขและความเป็นระเบียบเรียบร้อยของราษฎร ถ้าหัวเมืองได้อยู่ใกล้ทะเลหรือชายแดน เจ้าเมืองมีหน้าที่ป้องกันการรุกรานภายนอก⁶⁶ อีกประการหนึ่ง เจ้าเมืองยังต้องดูแลทุกข์สุขของราษฎร และให้ราษฎรได้รับความพึงพอใจเป็นอันดี คำสั่งต่าง ๆ ในเชิงห้าม เช่นมิให้กดขี่ราษฎรก็มี

⁶⁵มีความเห็นขัดแย้งกันอยู่เกี่ยวกับอำนาจของเจ้าเมืองในเรื่องการตัดสินประหารชีวิต นายไพจิตร เอศวกุล กล่าวว่าโอกาสเดียวที่เจ้าเมืองจะมีอำนาจสิทธิขาดเกี่ยวกับความเป็นความตายก็ในยามศึกเท่านั้น ส่วนพงศาวดารเมืองพัทลุงกล่าวว่า ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เจ้าเมืองก็มีอำนาจบัญชาทัพลูกออกคำสั่งประหารชีวิต หลักฐานที่ปรากฏในกฎหมายและพระราชกำหนดเก่า ๆ มักจะสนับสนุนความเห็นของนายไพจิตร เพราะว่าได้มีการนำเอาตราของอัครเสนาบดีมาใช้ในการออกคำสั่งประหารชีวิตในหัวเมืองต่าง อาจจะมีข้อยกเว้นในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ เกี่ยวกับเรื่องหัวเมืองพัทลุงตอนทำศึกกับพม่าก็ได้ [Phaichitr Uathavikul, "Structure of Provincial Administration," an unpublished paper; หลวงศรีวัชรรัตน์, "พงศาวดารเมืองพัทลุง," *ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1*, ภาค 5 ตอน 15, หน้า 323-368; มาตรา 19 พระธรรมนูญ, *ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1*, เล่ม 1, หน้า 142]

⁶⁶ดูสำเนาฎีกาเรื่องตั้งเจ้าพระยานครศรีธรรมราช, *ประชุมพงศาวดาร*, ภาค 1 ตอน 2, หน้า 474-481, 489-495; มาตรา 5, 51 ถิ่นอะอาญาหลวง, มาตรา 7, 8 ถิ่นอะกะบฏศึก, *ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1*, เล่ม 2, หน้า 374, 403, 465-466.

ลักษณะเฉพาะ มีรายละเอียดและเข้มงวดกวาดขัน⁶⁷ งานของเจ้าเมืองนี้มี
เจ้าหน้าที่กลุ่มหนึ่งช่วยเหลือเรียกว่า กรมการ

กรมการนี้มีสามระดับ ระดับสูงได้แก่ ปลัด เป็นผู้ช่วยที่สำคัญของ
เจ้าเมืองและทำหน้าที่แทนเจ้าเมืองในระหว่างที่เจ้าเมืองไม่อยู่ ยังเป็นผู้พิพาก-
ษาในคดีที่มีการคุมขังอย่างผิด ๆ การใช้อำนาจที่ไม่ถูกต้องของข้าราชการและ
การกดขี่ข่มเหงราษฎร⁶⁸ ตำแหน่งรองจากปลัดมีอีก 3 ตำแหน่ง ที่สำคัญคือ
พล มหาดไทย และยกกระบัตร พลคือผู้บังคับบัญชาการทางทหาร มีหน้าที่
ที่ควบคุมกองทหารและดูแลป้องกันเขตแดน มหาดไทยทำหน้าที่ออกหมาย
และเก็บบันทึกรายงาน ตามที่เคยกล่าวมาแล้วเรื่องยกกระบัตรว่ามีหน้าที่เป็น
กองสอดแนมให้กับรัฐบาลกลาง โดยหน้าที่ยกกระบัตรเป็นผู้เชี่ยวชาญทาง
กฎหมาย หน้าที่ตามกฎหมายที่มีอยู่ในลักษณะอาญาหลวงได้แก่ การสอดส่อง
การกระทำของเจ้าเมืองและเจ้าหน้าที่ในหัวเมือง ถ้าข้าราชการในหัวเมืองใช้
อำนาจที่ผิดในการพิจารณาคดี ยกกระบัตรจะรายงานให้เจ้าเมืองทราบ⁶⁹ เมื่อ
ใดที่เจ้าเมืองนั่งศาลอุทธรณ์ ยกกระบัตรก็ต้องอยู่ด้วย⁷⁰ ในสมัยกรุงศรีอยุธยา
เจ้าหน้าที่ทั้งหมดดังกล่าวนี้เท่านั้นได้รับการแต่งตั้งมาจากเมืองหลวง ส่วนเจ้า
หน้าที่อื่น ๆ เจ้าเมืองเป็นผู้แต่งตั้ง⁷¹

⁶⁷ คุมาตรา 14, 16, 21, 22, 32, 54 ลักษณะอาญาหลวง, *ประมวลกฎหมาย
รัชกาลที่ 1*, เล่ม 2, หน้า 383-455.

⁶⁸ มาตรา 3 พระธรรมนูญ, *ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1*, เล่ม 1, หน้า 132.

⁶⁹ มาตรา 139 ลักษณะอาญาหลวง, *ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1*, เล่ม 2, หน้า
443-445.

⁷⁰ Pbaichitr Uathavikul, op. cit., p. 27.

⁷¹ หลวงศรีวิวัฒน์, "วิชิปกรครองบ้านเมืองโบราณ," *ประชุมพงศาวดาร*, ภาค 5,
ตอน 15, หน้า 370.

ระดับที่สอง มีข้าราชการ เมือง วัง คลัง นา ข้าราชการเมือง ผู้พิพากษาคดีอาญาที่ร้ายแรง และมีอำนาจเหนือข้าราชการในเมืองนั้น ๆ ข้าราชการวังเป็นเจ้าหน้าที่เกี่ยวกับพิธีการต่าง ๆ และยังเป็นผู้พิพากษาคดีแพ่งด้วย ข้าราชการคลังมีหน้าที่เกี่ยวกับการเก็บภาษีรายได้และภาษีที่ดิน และยังเป็นผู้พิพากษาเกี่ยวกับคดีหนี้สิน ข้าราชการนา มีหน้าที่เกี่ยวกับการจดทะเบียนนาและควบคุมยุ้งฉางของประชาชน ข้าราชการนา ยังทำหน้าที่เป็นผู้พิพากษาคดีเกี่ยวกับการทะเลาะเบาะแว้ง เรื่องการเป็นเจ้าของนาและความเสียหายของพืชผลด้วย ⁷² ตามหนังสือเรื่องวิธีปกครองบ้านเมืองโบราณ ปรากฏว่ามีข้าราชการในระดับนี้อีก 4 ตำแหน่ง ได้แก่ สัสดี ผู้มีหน้าที่จดทะเบียนเกณฑ์ผู้คน และเก็บรักษานันทีกและบัญชีไพร่ และเป็นผู้พิพากษาในคดีเกี่ยวกับข้อพิพาทอันเกี่ยวกับการปกครองไพร่ ยังมีผู้พิพากษาอีก 2 ท่านที่ทำหน้าที่ในคดีอาญาและ คดีแพ่งกับเจ้าหน้าที่ฝ่ายกฎหมายทำหน้าที่เป็นผู้ดูแลโรงแสงสรรพาวุธของเมือง ⁷³

ไพร่หลวงพวกหนึ่งขึ้นอยู่กับข้าราชการ ระดับที่หนึ่ง (ปลัด พล ยก กระทบตร มหาดไทย) และข้าราชการระดับที่สอง(เมือง วัง คลัง นา) ไพร่หลวงจะต้องอยู่ใต้ปกครองของข้าราชการตำแหน่งต่าง ๆ นี้ ⁷⁴ ในเมืองพัทลุง มีข้าราชการที่ทำหน้าที่ 12 ตำแหน่งนี้ถึง 19 หรือ คน 20 ยกกระทบตรมีผู้ช่วยสองหรือสามคน ซึ่งมีตำแหน่งเป็นหลวงทัดเทียมกัน สัสดีมีข้าราชการเป็นชั้นหลวงเช่นเดียวกัน 5 คน แม้ว่าบุคคลหนึ่งจะได้รับการแต่งตั้งให้เป็นหัวหน้าก็ตาม ⁷⁵ อันที่จริงแล้วจำนวนข้าราชการในทุกระดับก็แตกต่างกันไป

⁷² เฟิงอ๋าง, หน้า 370-371.

⁷³ เฟิงอ๋าง, หน้า 370-371.

⁷⁴ เฟิงอ๋าง, หน้า 371.

⁷⁵ เฟิงอ๋าง, หน้า 369-374.

ตามแต่หัวเมือง แล้วแต่ขนาด และชั้นของหัวเมือง⁷⁶ อาทิ พัทลุง เป็นหัวเมืองตรี

ข้าราชการระดับสาม โดยทั่ว ๆ ไปเป็นผู้ช่วยข้าราชการระดับหนึ่งและระดับสอง ตามหนังสือ วิธีปกครองบ้านเมืองโบราณ ข้าราชการระดับสามไม่มีไพร่หลวงอยู่ได้ปกครองเลย ถ้าข้าราชการระดับนี้มีไพร่ก็จะเป็นเพียงไพร่สมที่ตนหามาได้หรือได้รับมรดกตกทอดมาจากผู้อื่น⁷⁷

ข้าราชการเมืองไม่ได้รับเงินเดือนหลวงเลย ข้าราชการเหล่านี้ได้รับอนุญาตให้เก็บเงินค่าธรรมเนียมทุกชนิดจากการที่ตนได้ทำหน้าที่ตัดสินคดีพิพาท ทำหน้าที่จดทะเบียนที่ดิน จดทะเบียนไพร่ ฯลฯ ข้าราชการเหล่านี้สามารถทำการกสิกรรมและทำการค้าได้ และยังสามารถสั่งให้ไพร่ทำงานธุรกิจส่วนตัวให้ตนได้ มีข้อจำกัดแต่เพียงว่า มิให้ข้าราชการเหล่านี้กีดกันราษฎร⁷⁸ คำว่า “กีดกัน” มีความหมายเลือนลางมากตามกฎหมาย พระราชกำหนดและคดีต่าง ๆ ที่เกิดขึ้น ดูเหมือนว่าอาชญากรรมที่เจ้าเมืองหรือข้าราชการของเจ้าเมืองก่อขึ้น จะประจักษ์ก็ต่อเมื่อราษฎรทนความกดขี่มิได้แล้วโยกย้ายออกไปจากเมืองหรือเริ่มขอให้นายหรือผู้อุปถัมภ์กราบบังคมทูลพระมหากษัตริย์ หรือแจ้งให้ส่วนกลางทราบ ดูเหมือนว่าราษฎรเองก็จะไม่

⁷⁶ในการเปรียบเทียบตำแหน่งข้าราชการของนครศรีธรรมราช ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, กรมศิลปากร, “ทำเนียบข้าราชการนครศรีธรรมราช,” *ประชุมพงศาวดาร*, ตอนที่ 73 (กรุงเทพฯ, 2486)

⁷⁷หลวงศรีวรวัดน์, อ้างแล้ว, หน้า 271. ในหนังสือนี้เรียกไพร่ทั้งหมดว่า ไพร่สวย เพราะว่ามีเมืองพัทลุงเรียกเก็บภาษีรายได้เป็นสิ่งของ มิใช่การเกณฑ์แรงงานไปใช้

⁷⁸สมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี, “ตำนานเบ็ญจระของ,” *ประชุมพงศาวดาร*, ภาค 50, (กรุงเทพฯ, 2474) หน้า 18.

โยกย้ายหรือทำการร้องเรียนดังกล่าว ถ้าเจ้าเมืองและข้าราชการของเจ้าเมือง
 เพียงแต่บอกว่าเป็นธรรมเนียมของบ้านเมืองนั้น⁷⁹ เหตุผลในการที่จะสรุปว่า
 เจ้าเมืองจะต้องได้รับโทษก็ต่อเมื่อราษฎรทนายการก่อกบฏต่อไปอีกไม่ได้แล้ว และ
 เริ่มโยกย้ายจากเมืองนั้น เพราะการโยกย้ายของราษฎรเป็นเรื่องที่รัฐบาลห่วง
 โยมมาก พระราชกำหนดปี พ.ศ. 2260 (ยังใช้บังคับในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์
 ตอนต้น) ระบุไว้ว่า ถ้าเจ้าเมืองเมืองใดก็ตามพบไพร่ช่อนตัวอยู่ในป่า เจ้าเมือง
 จะต้องถามไพร่ว่าถูกผู้ใดก่อกบฏหรือไม่ ถ้ามีกรณีที่ถูกก่อกบฏจริง เจ้าเมือง
 จำต้องส่งชื่อผู้ทำการก่อกบฏไปยังเมืองหลวง⁸⁰ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้า
 อยู่หัวทรงถือว่า การก่อกบฏราษฎรจะต้องโยกย้ายไปยังเมืองอื่น ๆ หรือสถานที่
 อื่น ๆ เป็นความอาญาที่ร้ายแรง ผู้ใดก็ตามที่ทราบเหตุการณ์ทำนองนี้ ไม่จำ-
 เป็นต้องฟ้องศาล ก็มีสิทธิ์ที่จะแจ้งเสนาบดี หรือทูลเกล้าถวายฎีกาต่อองค์
 พระมหากษัตริย์ได้โดยตรง⁸¹

การปกครองในระดับท้องถิ่นมีหลักฐานเพียงเล็กน้อย หน่วยที่เล็ก
 ที่สุดได้แก่หมู่บ้านหรือบ้าน แต่ละหมู่บ้านจะมีผู้ใหญ่บ้านผู้ซึ่งเจ้าเมืองเป็นผู้
 แต่งตั้งทำหน้าที่ปกครอง ผู้ใหญ่บ้านมิได้บรรดาศักดิ์หรือตำแหน่งใด ๆ ถ้า
 ผู้ใหญ่บ้านบังเอิญเป็นข้าราชการที่ครบเกษียณอายุแล้ว ผู้ใหญ่บ้านผู้นั้นก็
 ยังคงมีบรรดาศักดิ์หรือตำแหน่งเดิมอยู่ หน้าที่ของผู้ใหญ่บ้านจำกัดอยู่เพียง

⁷⁹ รายงานทูลเกล้าถวายพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวโดยผ่านผู้อุปถัมภ์ คูณในปี
 พ.ศ. 2398 *ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4* (พ.ศ. 2394-2400), หน้า 173-175; สำหรับการ
 ทูลเกล้าถวายฎีกา ดู *ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4* (พ.ศ. 2408-2411), หน้า 260-263.

⁸⁰ พระราชกำหนดปี พ.ศ. 2860, *ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1*, เล่ม 2, หน้า 363;
 พระราชกำหนดปี พ.ศ. 2370 (พระราชกำหนดเก่า 23), *ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 2*,
 เล่ม 3, หน้า 188-189.

⁸¹ *ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4*, (พ.ศ. 2405-2408),
 หน้า 151-160.

แต่รักษาความสงบเรียบร้อยภายในหมู่บ้าน และควบคุมดูแลหมู่บ้านให้พ้นจากโจรผู้ร้าย หน่วยที่ใหญ่ถัดขึ้นมาได้แก่ตำบล มีกำนันเป็นผู้ซึ่งได้รับการแต่งตั้งจากเจ้าเมืองทำหน้าที่ปกครองเช่นกัน กำนันทำหน้าที่รายงานมายังข้าราชการเมือง ทำหน้าที่ด้านปกครองและด้านตุลาการเพียงเล็กน้อย และทำหน้าที่สำคัญๆ ในการรักษาไว้ซึ่งความสงบเรียบร้อยภายในตำบล⁸² หน่วยที่ใหญ่ถัดขึ้นมาอีกได้แก่แขวง ข้าราชการแขวงมีบรรดาศักดิ์และตำแหน่งเป็นขุนนาง ถือศักดินา 400 ไร่⁸³ แขวงมีอำนาจในการพิจารณาคดีต่าง ๆ (โจรกรรม ลักขโมยทรัพย์สิน วิวาญ และทาส ไพร่ บุตร และภรรยา การผิดประเวณี และพฤติกรรมทางไสยศาสตร์ที่เป็นภัยอันตราย)⁸⁴ นอกจากนี้ที่ทางด้านตุลาการหน้าที่สำคัญของแขวง คือการรักษาความสงบของประชาชน และการทำงานบำรุงส่งเสริมอาชีพของประชาชนภายในแขวง โดยเฉพาะอย่างยิ่งที่เกี่ยวกับการกสิกรรม⁸⁵ อย่างไรก็ตาม สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทววงศ์วโรปการกล่าวไว้ว่า แขวงไม่มีหน้าที่รับผิดชอบเกี่ยวกับการจดทะเบียนและการเกณฑ์ไพร่ หน้าที่เหล่านี้เป็นหน้าที่ของนายทะเบียนกรมและนายกรม⁸⁶

ความสัมพันธ์ระหว่างการปกครองส่วนกลาง และการปกครองส่วนภูมิภาค

การควบคุมซึ่งการปกครองส่วนกลางมีต่อการปกครองส่วนภูมิกาคนั้น เป็นผลสืบเนื่องมาจากวิวัฒนาการที่มีมาเป็นเวลานาน เมื่อมีการนำเจ้านาย

⁸²Phaichitr Uathavikul, op. cit.

⁸³มาตรา 23 พระอัยการทหารหัวเมือง, *ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1*, เล่ม 1, หน้า 260.

⁸⁴มาตรา 5 พระธรรมนูญ, *ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1*, เล่ม 1, หน้า 133.

⁸⁵Phaichitr Uathavikul, op. cit.

⁸⁶สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทววงศ์วโรปการ, “ตำนานการเกณฑ์ทหารไทย,” *ประชุมพงศาวดาร*, ภาคที่ 4, ตอนที่ 23, หน้า 310.

เข้ามาไว้ในเมืองหลวงในราว พ.ศ. 2112-2133 อัครมหาเสนาบดีและต่อมาคือพระคลัง ก็ได้ควบคุมดูแลหัวเมืองฝ่ายเหนือและฝ่ายใต้ อัครมหาเสนาบดีและพระคลังก็มีหน้าที่ปกครองไพร่ในเขตปกครองของตน ดังนั้นจึงสามารถควบคุมการแจกจ่ายกำลังไพร่พลด้วย แลร์รี สเตอนสไตน์ (Larry Sternstein) เขียนไว้ใน "The Distribution of Thai Centers at Mid-Nineteenth Century" ว่า

การปกครองราชอาณาจักรของกรุงรัตนโกสินทร์ เกิดจากการแบ่งอาณาเขตเป็นเขตย่อย ๆ อย่างดีโดยอาศัยความหนาแน่นของประชากรเป็นหลัก และการจำกัดอำนาจของเจ้าหน้าที่โดยตรงของเขตต่างๆ ดังกล่าว นั่นคือ บริเวณรอบ ๆ เมืองหลวงที่มีประชากรอยู่กันอย่างหนาแน่น ซึ่งปกครองโดยตรงจากการปกครองส่วนกลางหรือกรุงเทพฯ ฯ ยังถูกแบ่งย่อย ๆ ออกไปอีกเป็นตำบลเล็ก ๆ จำนวนมากไกลจากเขตนี้ออกไปแต่ยังคงถือว่าอยู่ในเขตปกครองของกรุงเทพฯ ฯ ตำบลเหล่านี้รวมกลุ่มเข้าด้วยกันเป็นจังหวัด ซึ่งมีขนาดแตกต่างกันแล้วแต่ความหนาแน่นของประชากร ส่วนจังหวัดที่อยู่ห่างไกลออกไปซึ่งมีการควบคุมได้น้อยมากก็จะใช้วิธีการควบคุม เช่น การโยกย้ายสับเปลี่ยนมากกว่าการจัดแบ่งอาณาเขต เพื่อที่จะมิให้ผู้ใดผู้หนึ่งมีอำนาจมากเกินไปกว่าผู้อื่น การจัดเขตปกครองดินแดนทำนองนี้ ซึ่งทำขึ้นเพื่อควบคุมดูแลอาณาบริเวณให้ได้ใหญ่ที่สุดเท่าที่จะทำได้ เพื่อให้มีศูนย์กลาง คือ กรุงเทพฯ ฯ เพียงแห่งเดียว จึงเป็นตัวกำหนดแบบอย่างของการกระจายศูนย์อำนาจของไทย⁸⁷

⁸⁷Larry Sternstein, "The Distribution of Thai Centers at Mid-Nineteenth Century," *Journal of Southeast Asian History*, VII, (March 1966), p. 67.

พระมหากษัตริย์ทรงเป็นผู้แต่งตั้งเจ้าเมืองต่างๆ มาแล้วตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาตอนต้น (พ.ศ. 1893-2112) ดังได้กล่าวมาแล้วว่า ในสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนปลาย (พ.ศ. 2112-2310) พระมหากษัตริย์ทรงแต่งตั้งยกกระบัตรในหัวเมืองแต่ละหัวเมืองโดยทางเสนาบดีวัง ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก พระองค์ได้ทรงออกพระราชกำหนดตัดทอนอำนาจเจ้าเมืองในการแต่งตั้งข้าราชการที่สำคัญ ๆ ทุกตำแหน่ง⁸⁸ ตั้งแต่นั้นมา ตำแหน่งปลัดจะได้รับการแต่งตั้งจากกรมมหาดไทย (กรมสมุหนายก) กรมกลาโหม (กรมของอัครมหาเสนาบดี คือกรมสมุหพระกลาโหม) หรือกรมคลัง (กรมของเสนาบดีคลัง คือ กรมพระคลัง) ทั้งขึ้นอยู่กับเขตปกครองที่เมืองนั้น ๆ ตั้งอยู่ ตำแหน่งพลนั้นได้รับการแต่งตั้งโดยทางกรมอาษา (เป็นกรม ๆ หนึ่งในกรุงรัตนโกสินทร์) ตำแหน่งมหาดไทยแต่งตั้งทางกรมมหาดไทย ตำแหน่งยกกระบัตรและข้าราชการอื่น ๆ แต่งตั้งทางกรมวัง ข้าราชการอื่น ๆ เช่น เมือง วัง คลัง นา ก็ได้รับการแต่งตั้งทางกรมที่มีชื่อทำนองเดียวกันจากในกรุงเทพฯ แม้แต่ข้าราชการแขวงก็ได้รับการแต่งตั้งจากกรมเมืองในเมืองหลวง ดังจะเห็นได้ชัดเจนว่ามีการขยายอำนาจของส่วนกลาง โดยอาศัยการสร้าง ความจงรักภักดีให้ขึ้นกับเจ้านายสองฝ่ายในขณะเดียวกัน ในการปกครองหัวเมือง เจ้าเมืองเป็นผู้บังคับบัญชาของข้าราชการเหล่านี้โดยตรง แต่ข้าราชการหัวเมืองก็ต้องเข้ามากรุงเทพฯ เพื่อแสดงความจงรักภักดีต่อผู้ที่แต่งตั้งตนทุกปี ไม่เคยปรากฏมีความยุ่งยากขึ้นเลยในเรื่องที่ว่าข้าราชการต้องเคารพเชื่อฟังเจ้าเมืองดี หรือข้าราชการในกรุงเทพฯ ผู้ซึ่งแต่งตั้งตนดี

⁸⁸ พระราชกำหนดปี พ.ศ. 2345 (พระราชกำหนดใหม่ 44), *ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1*, เล่ม 3, หน้า 454-458.

บทที่ 5

การจัดระเบียบสังคมไทย

สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น

(พ.ศ. 2325-2416)

รากฐานสำคัญของการจัดระเบียบสังคมไทยเกิดจากแนวความคิดว่า ในทางทฤษฎีพระมหากษัตริย์ทรงเป็นทั้งเจ้าของแผ่นดินภายในอาณาจักร และเป็นเจ้าของราษฎรทุกคนที่ถวายความจงรักภักดีต่อพระองค์ ดังนั้นพระมหากษัตริย์ไทยมิได้เป็นแต่เพียงพระเจ้าแผ่นดินเท่านั้น ยังทรงเป็นเจ้าของชีวิตอีกด้วย ทฤษฎีเรื่องพระมหากษัตริย์เป็นทั้งพระเจ้าแผ่นดินและเจ้าชีวิตนี้เอง ทำให้เกิดแนวความคิดต่อไปว่า คนทุกคนจะต้องมีบุคคลใดบุคคลหนึ่งเป็นผู้คุ้มครองดูแลตนเสมอ ในแต่ละครอบครัว สามิเป็นผู้คุ้มครองดูแลภรรยาและบุตรในแต่ละกรมหรือกอง ขุนนางแต่ละท่านก็เป็นผู้คุ้มครองดูแลไพร่ของตน จากแนวความคิดดังกล่าว จึงมีการจัดลำดับชั้นบุคคลขึ้นอย่างกว้างขวาง ตำแหน่งของแต่ละคนจะปรากฏเห็นได้จากจำนวนศักดิ์นาที่ถืออยู่ ส่วนความเกี่ยวพันระหว่างศักดิ์นาและการครอบครองกำลังไพร่พลนั้นได้กล่าวไว้แล้วในบทแรก ศักดินาของพระเจ้าแผ่นดินไม่ปรากฏเป็นตัวเลข เพราะมีมากมายเหลือคณานับ

ดังที่บรรยายไว้อย่างชัดเจนในบทก่อน ๆ ว่า การจัดระเบียบตามลำดับชั้น ได้แก่ การจัดกรมและกองนั่นเอง สำหรับการวิเคราะห์เรื่องนี้ จะได้

นำเอาวิธีสองวิธีมาใช้ในการวิเคราะห์ วิธีแรกก็คือ วิธีที่นายเอช. จี. ควอริชเวลส์ (H.G. Quaritch Wales) ใช้ วิธีนี้ถือว่า กรมและกองเป็นหน่วยงานหนึ่ง ๆ ซึ่งต่างก็มีหน้าที่เฉพาะในกลไกการบริหารงานของหลวง อย่างไรก็ตาม จากลักษณะสังคมการเมืองไทย อาจจะมองกรมและกองได้อีกวิธีหนึ่ง โดยถือว่ากรมและกองเป็นหน่วยของกำลังไพร่พล ส่วนหน้าที่เฉพาะของกรมและกองในฐานะที่เป็นหน่วยในกลไกการบริหารงานของหลวง ถือว่าเป็นสิ่งที่เพิ่มเติมขึ้นในภายหลัง ดังนั้น หน้าที่เฉพาะจึงถือว่าเป็นรองความสำคัญ ของกรมและกองในฐานะเป็นหน่วยของกำลังไพร่พล ด้วยเหตุนี้ ในขณะที่บางสังคมคำนึงถึงความสำคัญของดินแดน และแบ่งการปกครองออกเป็นภาค โดยมีเขตแดนที่แน่นอน สังคมไทยกลับคำนึงความสำคัญของไพร่พลมากที่สุด โดยแบ่งแยกราชอาณาจักรออกเป็นกลุ่มคนหลายกลุ่ม ในการดำเนินการปกครองประเทศ แต่ละกลุ่มก็มีหัวหน้ารับผิดชอบผู้คนในกลุ่มในรูปของโครงสร้างแบบอุปถัมภ์ เขตแดนของราชอาณาจักร หรือเขตแดนของหัวเมืองมักถูกปล่อยปละละเลยจนเลือนลาง แต่พลเมืองของราชอาณาจักร ประชาชนในเมือง และจำนวนคนในกรมกลับเป็นเรื่องสำคัญของคนไทย ความสำคัญที่ให้แก่กรมในฐานะที่เป็นหน่วยของกำลังไพร่พล แทนที่จะถือว่ากรมมีหน้าที่เฉพาะในกลไกการบริหารงานของหลวง จะเห็นตัวอย่างได้จากลักษณะการปกครองของกรมมหาราชไทย คือกรมใหญ่ที่อยู่ใต้การควบคุมดูแลของสมุหนายก ซึ่งเป็นอัครมหาเสนาบดี

กรมมหาราชไทยประกอบด้วยกรมเล็ก ๆ ๕ กรม กรมแรก ได้แก่ กรมมหาราชไทยกลาง มีขุนราชนิกุลถือศักดินา 1,000 ไร่ เป็นหัวหน้า กรมที่สอง ได้แก่ กรมมหาราชไทยฝ่ายเหนือ มีหลวงมหาอำมาตย์ถือศักดินา 3,000 ไร่ เป็นหัวหน้า กรมที่สาม ได้แก่ กรมมหาราชไทยฝ่ายพลำภัง มีหลวงจำแสนถือ

ศักดิ์นา 2,400 ไร่ เป็นหัวหน้า กรมที่สี่ได้แก่ กรมมหาดไทยตำรวจภูบาล มีหลวงพิศณุเทพถือศักดินา 1,000 ไร่เป็นหัวหน้า¹ หน้าที่ของกรมเล็กๆ ในกรมมหาดไทยเหล่านี้ สมเด็จพระยามะยาตำรงฯ ทรงตรวจพบว่า ข้าราชการในกรมที่หนึ่ง สอง และสาม มีหน้าที่เหมือนกันหมด ทำงานอย่างเดียวกันหมด ทั้งนี้อาจจะเป็นมาแล้วตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา ปรากฏว่าหัวหน้ากรมอีกสองกรมไม่มีหน้าที่อะไรเป็นพิเศษ คงมีหน้าที่แต่ปกครองไพร่หลวงของกรมและทำธุรกิจนอกเมืองเป็นครั้งคราว สมเด็จพระยามะยาตำรงฯ ทรงมีพระดำริว่า ตามชื่อของกรม กรมทั้งสองนี้หน้าที่จะเป็นพนักงานตรวจด่านทางปลายแดนมาก่อน² ที่จริงแล้วกรมใหญ่ๆ สามกรมอันได้แก่ กลาโหม มหาดไทย และคลัง แต่ละกรมประกอบด้วยกรมเล็กๆ อีกหลายกรม กรมเล็กๆ ที่ขึ้นกับกรมใหญ่นี้มีจำนวนแตกต่างกันไปแล้วแต่ยุคแต่สมัย เมื่อไพร่สมในกรมของเจ้านายกลายเป็นไพร่หลวงเมื่อสิ้นเจ้านาย ปรากฏว่าพวกไพร่และข้าราชการในกรมนั้น มักจะได้รับซื้อใหม่และให้อยู่ใต้ปกครองของเสนาบดีกลาโหม เสนาบดีมหาดไทย หรือหัวหน้า กรมใหญ่อื่นๆ เมื่อเป็นเช่นนี้ กรมเล็กๆ ที่เกิดใหม่จึงเท่ากับเป็นกรมสมทบในกรมใหญ่³

ต่อไปจะได้พิจารณาถึงการจัดระเบียบดังกล่าวในด้านสังคม ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น ตามทฤษฎีถือกันว่าพระมหากษัตริย์ทรงเป็นเจ้าของ

¹มาตรา 8 พระไอยการตำแหน่งนาพลเรือน, *ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1*, เล่ม 1, หน้า 182-186.

²สมเด็จพระยามะยาตำรงฯ, *เทศาภิบาล* (กรุงเทพฯ, 2503), หน้า 33-36.

³พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, *พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าทรงแถลงนโยบายแก้ไขการปกครองแผ่นดิน*.

ของไพร่พลทั่วราชอาณาจักร ดังปรากฏชัดในพระราชกำหนด พ.ศ. 2328 ว่า หน้าที่สำคัญของพระมหากษัตริย์ที่มีต่อราษฎรของพระองค์คือให้ความคุ้มครอง เพื่อเป็นการตอบแทนการคุ้มครองที่ได้รับจากพระมหากษัตริย์ หน้าที่ของราษฎรก็จะต้องถวายการรับใช้ในราชกิจของพระองค์ ส่วนในทางปฏิบัติ พระมหากษัตริย์จะทรงแจกจ่ายไพร่พลของพระองค์ให้อยู่ได้ปกครองของข้าราชการ ฉะนั้น มาตรา 103 ลักษณะอาญาหลวงจึงได้กำหนดโทษข้าราชการผู้ซึ่งไม่ดูแลเอาใจใส่ผู้คนที่พระมหากษัตริย์ทรงมอบหมายให้อยู่ในความดูแลอย่างเพียงพอ⁴ ในหนังสือวิธีการปกครองบ้านเมืองโบราณของหลวงศรีวรวงศ์แล้วว่า ไพร่จำนวนหนึ่งถูกส่งไปประจำอยู่กับข้าราชการหัวเมืองเอกและหัวเมืองโท⁵ อีกประการหนึ่ง ในแต่ละกรมจะมีข้าราชการที่มีตำแหน่งต่าง ๆ กันตามที่พระมหากษัตริย์ทรงแต่งตั้งประจำอยู่ และมีไพร่อยู่ได้ปกครองของข้าราชการเหล่านี้ด้วย ฉะนั้น ความสัมพันธ์ประการแรกที่จะนำมากล่าวถึงในการจัดระเบียบอย่างเป็นทางการได้แก่ ความสัมพันธ์ระหว่างนายกับไพร่

ความสัมพันธ์ระหว่างนายกับไพร่

คำว่า นาย ที่ใช้ในภาษาไทยนั้นใช้ในความหมายสองประการ ประการแรกคำว่า นายหรือ มุลนาย หมายถึง ผู้บังคับบัญชาโดยตรง ไม่ได้เกี่ยวกับชั้นหรือประเภทของคนเลย ฉะนั้นเจ้าเมืองจึงเป็นนายของปลัดทั้ง ๆ ที่คนทั้งสองเป็นขุนนางด้วยกัน อย่างไรก็ตามคำว่า นาย ยังใช้ในความ

⁴มาตรา 103 ลักษณะอาญาหลวง, *ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1*, เล่ม 2, หน้า 423.

⁵หลวงศรีวรวงศ์ (พิม จันทโรจวงศ์), “วิถีปกครองกับเมืองโบราณ,” *ประชุมวิชาการ*, เล่ม 5, ตอนที่ 15, หน้า 371.

หมาย ซึ่งหมายถึงประเภทของคนที่มีใช้ไพร่ ในหนังสือ ลักษณะการปกครองประเทศสยามแต่โบราณของสมเด็จพระยาตากสินฯ กล่าวว่ “คราวนี้จะว่าด้วยบุคคลชั้นนายสำหรับคุมบังคับบัญชาไพร่”⁶ กล่าวโดยทั่วไป คำว่า นาย หรือ มุลนาย ที่ใช้ในกฎหมายและพระราชกำหนด มักจะให้ความหมายทั้งสองประการนี้รวมกัน ฉะนั้นคำๆ นี้จึงหมายถึงผู้บังคับบัญชาโดยตรงของไพร่ ในการที่จะกล่าวต่อไปนี้ คำว่า นาย จะนำมาใช้ในความหมายรวมกัน

ตามสายตาของหลวง (รัฐบาล) นายมีหน้าที่ในการควบคุมและดูแลไพร่ที่ตนได้รับมอบหมายให้⁷ หน้าที่สำคัญประการแรกของนายก็คือ การส่งตัวไพร่ไปตามที่หลวงต้องการ นายเป็นผู้เกณฑ์ไพร่ได้ปกครองของตนให้มารับราชการหรือให้ไปรบ⁸ เมื่อไพร่ถูกกล่าวหาว่ากระทำผิดคิดร้ายหรือเป็นจําเลยในคดีในศาล จะมีหมายส่งไปถึงนายเพื่อให้ส่งตัวไพร่ไปดำเนินคดี⁹ มีหลักฐานมากพอที่จะแสดงให้เห็นว่าหน้าที่ของนายดังกล่าวข้างต้น ยังคงปฏิบัติสืบต่อกันมาจนถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น¹⁰

ด้วยเหตุที่นายมีข้อผูกพันต่อหลวง ตามกฎหมายนายจึงมีอำนาจเหนือไพร่มาก นายมีสิทธิในการบังคับบัญชาและมีอำนาจที่จะลงอาญาไพร่ของตนเป็นส่วนตัวได้ ดังในมาตรา 89 ลักษณะอาญาหลวงที่กล่าวว่า ไพร่ยอมถูก

⁶สมเด็จพระยาตากสินฯ, *ลักษณะการปกครองประเทศสยามแต่โบราณ*, หน้า 12.

⁷มาตรา 135 ลักษณะอาญาหลวง, *ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1*, เล่ม 2, หน้า 441.

⁸มาตรา 4, 31 ลักษณะอาญาหลวง, *ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1*, เล่ม 2, หน้า

373—392.

⁹มาตรา 8 ลักษณะรับฟ้อง, *ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1*, เล่ม 1, หน้า 297.

¹⁰พระราชกำหนด พ.ศ. 2326, 2328, 2329, พระราชกำหนด 4. 17. 16. *ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1*, เล่ม 3, หน้า 319—320, 348—353, 363—365.

จำคุกหรือถูกปรับได้ (หรือทั้งสองประการ) ถ้าหากไพร่ขาดการเคารพเชื่อฟังนายโดยการปฏิเสชน์ไม่กระทำตามคำสั่งนาย¹¹

หน้าที่ที่จะต้องเชื่อฟังรวมอยู่ในหน้าที่ที่จะต้องแสดงความเคารพพระราชกำหนดปี พ.ศ. 2326 แสดงให้เห็นว่านายยังมีอำนาจที่จะลงอาญาไพร่ของตนเป็นส่วนตัวได้อีกด้วย เมื่อไพร่ประพฤติผิด¹² ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 กล่าวว่าไพร่หลวงของกรมใดที่กระทำผิดด้วยการดื่มของมึนเมา สูบฝิ่น ฯลฯ หรือกระทำ หรือร่วมกระทำการโจรกรรม ลักขโมย ทำร้ายร่างกายหรือบุกรุก นายจะต้องส่งตัวผู้กระทำผิดไปให้กรมเมือง และจะต้องถูกจำคุกไว้ที่นั่น ถ้าไพร่เป็นไพร่สม เจ้านายหรือข้าราชการซึ่งเป็นนายต้องจับไพร่ใส่โซ่ตรวนไว้และไม่ยอมให้ไพร่ก่อความยุ่งยากขึ้น¹³ ฉะนั้นนายจึงมีหน้าที่ควบคุมความประพฤติของไพร่ได้บังคับด้วย เรื่องนี้เกี่ยวข้องกับเรื่องที่ว่านายต้องรับผิดชอบการไปปรากฏตัวของไพร่ในศาล ในคราวพิจารณาคดีเมื่อไพร่กระทำผิด

ปรากฏว่านายมีอำนาจควบคุมไพร่เกือบทุกด้าน กฎหมายลักษณะเบ็ดเสร็จมาตรา 103, 106 ระบุว่า มิให้ผู้ใดจ้างหรือใช้งานไพร่โดยมิได้รับการอนุมัติจากนายของไพร่นั้น ถ้าหากผู้นั้นยังคงละเมิด และเมื่อมีสิ่งใดเกิดขึ้นกับไพร่ เช่น ถ้าไพร่ตายหรือหนีไป ผู้จ้างไพร่จำต้องใช้ไพร่คืนนาย

¹¹มาตรา 89 ลักษณะอาญาหลวง, *ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1*, เล่ม 2, หน้า 418.

¹²“ไพร่บางคนเกียจคร้านและไม่มาราชการ นายก็จะลงอาญาโดยการเขียนตี” [พระราชกำหนดปี พ.ศ. 2326 (พระราชกำหนดใหม่ 4), *ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1*, เล่ม 3, หน้า 319-320].

¹³ประชุมประกาศ พ.ศ. 2403, *ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4* (พ.ศ. 2401-2404), หน้า 254-257.

เดิม¹⁴ จอห์น ครอว์ฟอร์ด (John Crawford) กล่าวว่า ใน พ.ศ. 2364 ที่เมืองหลวงไม่ปรากฏว่ามีแรงงานที่จะจ้างได้เลย เพราะแรงงานของทุกคนนั้นหัวหน้าหรือผู้อื่นได้ครอบครองไว้แล้ว ถ้าไม่ได้รับอนุญาตจากหัวหน้าผู้นั้นก็จะรับจ้างทำงานไม่ได้¹⁵ เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงอนุญาตให้คนไทยทำงานกับต่างชาติที่เข้ามาอยู่ในเมืองไทยได้ พระองค์ได้ทรงตั้งเดือนให้ผู้นั้นตกลงกับนายของตนเกี่ยวกับงาน หลวงและงานของนายเสียก่อนที่จะทำสัญญาทำงานกับคนต่างด้าว¹⁶

ตามธรรมเนียมนายควบคุมการโยกย้ายของไพร่จากที่หนึ่งไปยังอีกที่หนึ่ง พระราชกำหนด พ.ศ. 2328 ออกคำสั่งให้ข้าราชการเมืองต่าง ๆ คอยจับตามองคนต่างถิ่นที่อยู่ในเขตของตน ถ้าหากว่าพบคนต่างถิ่นในเขตหรือเมืองของตนก็จะต้องสอบถาม ถ้าคนต่างถิ่นผู้นั้นได้รับอนุญาตจากนายของตนให้ไปอยู่ที่นั้นและทำงานได้ คนต่างถิ่นผู้นั้นก็จะได้รับอนุญาตให้อยู่และทำงานที่นั้นได้ตราจนถึงกำหนดที่จะต้องกลับไปทำงานรับใช้นาย ตามลักษณะการเกณฑ์แรงงาน เมื่อถึงเวลาเกณฑ์แรงงานไปใช้และคนต่างถิ่นผู้นั้นยังคงอยู่ที่นั้นอีก ข้าราชการในเมืองนั้นจะต้องจับกุมและส่งตัวบุคคลผู้นั้นไปยังเมืองหลวง¹⁷

เป็นที่ยอมรับกันว่า นายมีสิทธิที่จะใช้แรงงานไพร่สมของตน และ

¹⁴ มาตรา 103, 106, ลักษณะเบ็ดเสร็จ, *ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1*, เล่ม 2, หน้า 237–239; คนแต่ละคนได้รับเงินตราตามศักดินาของตน [ดู พระอัยการพรมสัก, *ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1*, เล่ม 1, หน้า 161–177].

¹⁵ *The Crawford Papers* (Bangkok : 1915), p. 135.

¹⁶ ประชุมประกาศ พ.ศ. 2399, *ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4* (พ.ศ. 2394–2400), หน้า 229–233.

¹⁷ พระราชกำหนด พ.ศ. 2328 (พระราชกำหนดใหม่ 12), *ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1*, เล่ม 3, หน้า 352.

ไพร่เสมอก็นี่หน้าที่จะต้องรับใช้นาย¹⁸ อย่างไรก็ตาม ไพร่หลวงมีหน้าที่สำคัญ
ที่จะต้องรับใช้หลวง เช่น การเกณฑ์แรงงานไปใช้แต่่นายมีสิทธิโดยนัยที่
จะใช้ไพร่หลวงได้บังคับตนได้ ฉะนั้นจึงกำหนดไว้มิให้ข้าราชการใช้แรงงาน
ไพร่ได้บังคับตนเยี่ยงทาส นายสามารถใช้แรงงานไพร่ของตนได้ภายในบ้าน
ถ้าต้องการ แต่ให้ใช้เพียงครั้งละสองหรือสามวันเท่านั้น¹⁹ การกำหนดไว้
เช่นนี้ไม่มีผลเพราะว่าเป็นการกำหนดไว้อย่างคลุมเครือมากที่สุด อีกประการ
หนึ่ง ในทางปฏิบัติ เป็นการยากมากที่ไพร่จะแยกงานหลวงออกจากงาน
ราษฎร์ เมื่อตนถูกเรียกตัวมาทำงาน เพราะมีงานมากมายหลายอย่าง ฉะนั้น
เมื่อไพร่ร้องอุทธรณ์ว่าตนถูกกดขี่ ข้อกล่าวหาจึงมักตกอยู่ที่นายว่านายใช้
งานมากจนกระทั่งไพร่ไม่มีเวลาทำงานหาเลี้ยงชีพของตนเอง หรือกล่าวหาว่า
นายเรียกร้องเงินหรือ “ส่วย” มากเกินไป²⁰

อีกประการหนึ่ง มีหลายกรณีที่นายให้ความช่วยเหลือไพร่ เนื่อง
จากใช้กฎหมายและพระราชกำหนดต่าง ๆ เป็นหลักฐานในเรื่องนี้ จึงปรากฏ
ว่าความช่วยเหลือที่นายให้กับไพร่มีรูปแบบ ๆ โดยที่นายคอยช่วยเหลือไพร่
ของตนอยู่เช่นนี้ จึงมีกฎหมายระบุให้ลงโทษนายอย่างรุนแรงที่ช่วยบีบบัง
ไพร่จากการนำตัวไปดำเนินคดีเนื่องจากกระทำคามผิด²¹ และมีการลงโทษ
นายที่ออกรับแทนไพร่ที่ทำผิดอีกด้วย²² พระราชกำหนดปี พ.ศ. 2187

18 สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 1, *ลักษณะการปกครองประเทศสยามแต่โบราณ*, หน้า
11. ฟังสังเกตความที่อยู่ในวงเล็บด้วย

19 มาตรา 25 ลักษณะอาญาหลวง, *ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1*, เล่ม 2, หน้า 389.

20 พระราชกำหนด พ.ศ. 2326 (พระราชกำหนด 4), *ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1*,
เล่ม 3, หน้า 319.

21 มาตรา 5, 6 ลักษณะโจร, *ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1*, เล่ม 2, หน้า 297-298;
มาตรา 85 ลักษณะตระลาการ, *ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1*, เล่ม 1, หน้า 411.

22 มาตรา 44 ลักษณะตระลาการ, *ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1*, เล่ม 1, หน้า 396.

กล่าวว่า มีอยู่บ่อยครั้งเมื่อมีการพิจารณาคดีในศาลแขวง ไพร่จะติดต่อกับนายในเมืองหลวงทันทีที่ตนตระหนักว่าตนจะหมดหวังในคดีนี้ เมื่อเป็นเช่นนั้นนายก็จะส่งคำสั่งไปยังเจ้าหน้าที่แขวงผู้ซึ่งเป็น ผู้พิพากษาให้ส่งไพร่ไปยังเมืองหลวง ฉะนั้นการดำเนินคดีจึงหยุดอยู่ครึ่งทางเท่านั้นเอง และไพร่ก็หนีการลงโทษไปได้²³ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงกล่าวถึงเรื่องนายที่เป็นขุนนางหรือเจ้านายชั้นสูงว่าสามารถช่วยไพร่ไว้ได้อย่างมากมาย มีข้าราชการตำแหน่งสำคัญๆบางคนได้ให้หนังสือประทับตราสำหรับยกเว้นภาษีแก่ไพร่ที่มิได้มีสิทธิที่จะได้รับตามกฎหมาย²⁴ ขุนนางที่มีอำนาจในเมืองหลวงสามารถที่จะให้ความคุ้มครองและอภิสิทธิ์แก่ไพร่ของตนได้มากกว่าการยกเว้นภาษีเสียอีก ดังปรากฏในประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 ดังนี้

เมื่อท่านผู้มีบรรดาศักดิ์ผู้ใดมีข้าคนบ่าวไพร่ ไปตั้งทำไร่นา ไร่ ไร่ ข้าง ไร่ ไร่ โคกระบืออยู่ในแขวงหัวเมืองใดๆ ถ้ามีหนังสือไปฝากเจ้าเมืองกรมการ หรือว่าด้วยโวหารวาจาตัวเอง ให้เจ้าเมืองกรมการกลัวเกรงจนจะว่ากล่าวอะไรไม่ได้ จะบอกเข้ามายังเวรลูกขุน ณ ศาลาก็ไม่กล้าบอก แล้วท่านผู้เป็นเจ้าของคนเช่นนั้นซึ่งเป็น ผู้ฝากก็ดี ผู้รักษาเมือง กรมการผู้รับฝากด้วยกลัวเกรงจะประจบ ประจบฝากตัวก็ดี เป็นอันไม่ซื้อต่อแผ่นดิน²⁵

²³พระราชกำหนด พ.ศ. 2287 (พระราชกำหนดเก่า 29), *ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1*, เล่ม 3, หน้า 212-217.

²⁴พระราชกำหนด พ.ศ. 2399, *ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4* (พ.ศ. 2394-2400), หน้า 260-262.

²⁵ประชุมประกาศปี พ.ศ. 2298, *เพ่งอ่าง*, หน้า 147-148.

ฉะนั้นจึงปรากฏว่า การให้ความคุ้มครองและให้ความช่วยเหลือแก่ไพร่เป็นหน้าที่ที่สำคัญอย่างหนึ่งของนาย อย่างน้อยที่สุดก็เป็นหน้าที่ซึ่งนายควรปฏิบัติ โดยทั่วไปแล้วหลวงก็มักถือว่าเรื่องนี้เป็นสิ่งที่ไม่สำคัญอะไรมากนัก แต่ถึงกระนั้นก็ตามมีกฎหมายเพียง 2-3 ฉบับที่รับรอง และยืนยันเรื่องนี้ไว้อย่างชัดเจน เมื่อไพร่ประสงค์ที่จะดำเนินคดีตามกฎหมาย จึงเป็นหน้าที่ที่นายของตนจะต้องนำตัวไพร่ไปยังศาลที่ถูกต้อง²⁶ เมื่อไพร่ได้รับความเดือดร้อนก็สามารถขอความช่วยเหลือจากนายได้²⁷ ถ้าหากไพร่ถูกส่งตัวไปทำงานหลวงและภรรยาต้องตกทุกข์ได้ยาก ภรรยาจะต้องแจ้งนาย เพื่อกราบบังคมทูลเรื่องราวให้พระมหากษัตริย์ทรงทราบ²⁸ ในกรณีที่นายไปทำงานหลวงและเอาไพร่ไปด้วย และไพร่เกิดต้องการเงิน กฎหมายระบุไว้นายควรจะให้ไพร่ขอยืมเงินได้โดยไม่คิดดอกเบี้ย²⁹

หน้าที่ของนายอีกอย่างก็คือ การระงับข้อพิพาทระหว่างไพร่ของตน เรื่องนี้จำเป็นต้องทำ เพราะว่าในคดีตามกฎหมายนายจะต้องทำการร้องเรียนให้ไพร่ของตน³⁰ อีกประการหนึ่งกฎหมายไทยยินยอมให้มีผู้ตัดสินชี้ขาดซึ่งคู่กรณีทั้งสองฝ่ายเลือกขึ้นมาเป็นผู้ระงับคดีพิพาทได้³¹ ตามที่ปรากฏจากกฎหมายพอจะสรุปได้ว่า หน้าที่ของนายก็คือ ปกครอง บังคับบัญชา ช่วยเหลือและ

²⁶มาตรา 1 พระบรมมณูญ, *ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1*, เล่ม 1, หน้า 131.

²⁷พระราชกำหนดปี พ.ศ. 2253 (พระราชกำหนดเก่า 18), *ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1*, เล่ม 3, หน้า 170-171.

²⁸มาตรา 63 ลักษณะตัวเมีย, *ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1*, เล่ม 2, หน้า 32.

²⁹มาตรา 63 ลักษณะกู่หน, *ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1*, เล่ม 2, หน้า 198.

³⁰H.G. Quaritch Wales, *Ancient Siamese Government and Administration*, pp. 185-186.

³¹*Ibid.*, p. 184.

ให้ความคุ้มครองไพร่ของตน ยกเว้นในกรณีที่ไพร่หลวงจะไปรับราชการหลวง ซึ่งอย่างไรก็ตาม การรับราชการก็อยู่ภายใต้การดูแลของนาย นายจึงมีสิทธิควบคุมการทำงานและการโยกย้ายที่อยู่ไพร่ของตนอย่างเต็มที่

ตามลักษณะหลักฐาน เราได้ทราบเรื่องเกี่ยวกับการกระทำของนาย ในด้านการปกป้องคุ้มครองไพร่ในกรณีที่กระทำการเกินขอบเขตและเป็นการละเมิดกฎหมาย เช่น การช่วยไพร่ให้หนีการถูกเกณฑ์แรงงาน การเข้าไปสอดแทรกในการพิจารณาคดีเกี่ยวกับไพร่ของตน และการได้รับยกเว้นภาษีหลวงอย่างไม่ถูกต้องตามกฎหมาย เป็นต้น

หน้าที่ที่สำคัญของไพร่ก็คือ จะต้องส่ง “ส่วย” ให้นายของตน ข้าราชการที่ไม่ได้รับเงินเดือนยังชีพอยู่ได้ด้วย “ส่วย” และแรงงานของไพร่³² ดังที่ปาเลกัวชกล่าวไว้ว่า

ตามธรรมดา พวกเลิกเป็นกำลังหารายได้อันสำคัญให้แก่เจ้าขุนมูลนาย ถ้าไม่กดขี่เกินไปและปล่อยให้ทำมาหากินตามปกติสุข พวกเลิกจะนำของกำนัล เช่น ข้าว ผลไม้ ผักและปลาให้เป็นอันมาก³³

ต่างกับระบบศักดินาของยุโรป ความสัมพันธ์ระหว่างนายกับไพร่มิได้ตั้งอยู่บนพื้นฐานการเป็นเจ้าของที่ดิน นับตั้งแต่เริ่มสมัยกรุงศรีอยุธยา ผู้ใดก็ตาม ไม่ว่าไพร่หรือขุนนางสามารถจะเป็นเจ้าของที่ดินซึ่งตนได้หักร้าง

³²สมเด็จพระมหาจักรพรรดิ, ลักษณะการปกครองประเทศสยามแต่โบราณ, หน้า

³³ปาเลกัวช, เล่าเรื่องเมืองไทย, แปลโดย สันต์ โกมลบุตร, หน้า 280-281.

ทางพงและปลูกพืชผลลงไป³⁴ อีกประการหนึ่งเป็นการขัดต่อผลประโยชน์ของหลวงที่จะยอมให้ขุนนาง และเจ้านายครอบครองที่ดินเป็นจำนวนมาก ๆ ทั้งนี้เพราะที่ดินเป็นของบุคคลเหล่านี้ไม่ต้องเสียภาษีจนกระทั่งถึงสมัยรัชกาลที่ 3 (พ.ศ. 2367-2394)³⁵ แต่อย่างไรก็ตาม ขณะที่มีที่ดินเพียงพอกลับขาดกำลังไพร่พล แรงงานจึงเป็นสิ่งที่ต้องการยิ่ง นายมีอำนาจควบคุมการทำงานของไพร่ และสามารถบังคับไพร่ให้ทำงานในที่ดินของตนหรือประกอบธุรกิจให้ตนได้

ลักษณะความสัมพันธ์ระหว่างไพร่และนายเป็นแบบอุปถัมภ์ ความสัมพันธ์แบบนี้มีผู้ให้คำจำกัดความไว้ว่า เป็นความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลสองบุคคลที่ไม่ใช่ญาติ แต่อยู่ในฐานะที่ผู้หนึ่งเป็นผู้อยู่เหนือกว่าอีกผู้หนึ่ง คำอธิบายที่อาจดีที่สุดก็คือ “ความเป็นมิตรโดยที่ฝ่ายหนึ่งมีฐานะต่ำกว่า” “ความเป็นมิตร” ในที่นี้จึงหมายถึง “การอาศัยความเป็นมิตรเป็นเครื่องมือเพื่อวัตถุประสงค์บางอย่าง” เป็นความสัมพันธ์ส่วนตัวที่มีการแสวงหาทรัพยากรเป็นสำคัญ ทรัพยากรนี้อาจเป็นทรัพยากรธรรมชาติหรือทรัพยากรในสังคมก็ได้³⁶ มีผู้ให้ข้อสังเกตว่า การต้องการความคุ้มครองทำให้เกิดความสัมพันธ์แบบนี้ขึ้น³⁷ ไพร่ต้องการนายให้คุ้มครองตนให้พ้นจากเงื้อมมือ

³⁴มาตรา 45 ลักษณะเปิดเสรี, *ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1*, เล่ม 2, หน้า 212. [ธนิต อยู่โพธิ์ ให้อรรถกถาหมายนว่า พ.ศ. 1886 ในบันทึกการสอบศักราช, *ประชุมพงศาวดาร*, ภาค 2, ตอนที่ 5, หน้า 645.]

³⁵พระราชกำหนด พ.ศ. 2367 (พระราชกำหนดให้เรียกค่านารายคด 2 ถัง, นารายคด 2 ถัง), *ประชุมกฎหมายประจำศก*, เล่ม 4, หน้า 59-63.

³⁶J.A. Pitt-Rivers, *The People of Sierra* (London, 1954), p. 140; Eric. R. Wolf. “Kinship, Friendship, Patron-Client Relation in Complex Societies,” *A.S.A. Monograph 4* (London, 1966), pp. 1-20.

³⁷Lucy Mair, *Primitive Government*, p. 113.

ของข้าราชการที่เป็นขุนนางอื่นๆ เนื่องจาก ในขณะนั้น บ้านเมืองไม่มีกอง
ตำรวจ อำนาจการจับกุมจึงตกอยู่กับข้าราชการ ทงหมดที่เป็นขุนนาง³⁸ ผู้
ใดก็ตามที่ไม่มีนายอาจถูกจับ เพราะเป็นการละเมิดกฎหมายในข้อที่มีได้จด
ทะเบียนขึ้นอยู่กับนายผู้ใดเลย อีกประการหนึ่งนายทำหน้าที่เป็นเพียงผู้เชื่อม
โยงระหว่างไพร่และหลวงเท่านั้น เพราะการที่ไพร่จะเข้าถึงศาลยุติธรรมได้
จะต้องผ่านนาย และการร้องทุกข์ของไพร่ต่อ หลวงจะกระทำได้อีกก็โดยผ่าน
ทางนายเท่านั้น ถ้าไม่มีนายไพร่ก็ไม่สามารถอยู่ได้ นอกจากจะอยู่ป่าที่ทหาร
หลวงเข้าไปไม่ถึง การที่จะมีที่ดินหนึ่งเพื่อปลูกข้าวประทังชีวิต ไพร่
จำต้องติดต่อกับข้าราชการ เพราะว่าที่ดินที่จะ หักร้างถางพงได้จะต้องได้รับ
การจดทะเบียน³⁹ ถ้าไม่มีนาย ไพร่ก็ไม่สามารถจดทะเบียนที่ดินได้ เพราะ
ว่าเมื่อไพร่ไปติดต่อกับข้าราชการ ไพร่จะถูกจับเนื่องจากไม่มีนาย แต่
อย่างไรก็ตาม ถ้าไพร่หักร้างถางพงและปลูกข้าวโดย มีได้จดทะเบียนที่ดิน
ก็จะไม่ถือว่าที่ดินนั้นเป็นของไพร่ผู้นั้น ใครก็ตามสามารถใช้อำนาจขับไล่
ไพร่จากที่ดินนั้นได้ และไพร่ก็ไม่สามารถจะขอความช่วยเหลือจากหลวงได้
ถ้าไม่มีนายช่วย จึงจำเป็นที่ไพร่ต้องมีนาย

การที่ไพร่มีนาย ไพร่ก็ต้องอยู่ใต้คำสั่งของนาย นายสามารถสั่งให้
ไพร่ไปทำงานส่วนตัวของนายได้ และคำสั่งของนายที่ให้ทำงานนั้นอาจจะมาก
จนไพร่ไม่มีเวลาทำมาหากินของตนได้ ถึงแม้ว่าในลักษณะอาญาหลวงมาตรา 25

³⁸ พระราชกำหนด พ.ศ. 2291 กล่าวถึงขุนนางทำการจับกุม เมื่อเห็นว่าคน
ทะเลาะกันตักัน (พระราชกำหนดเก่า 49), *ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1*, เล่ม 3, หน้า
272-273.

³⁹ มาตรา 45 ลักษณะเปิดเสรี, *ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1*, เล่ม 2, หน้า

จะระบุไว้ว่า ห้ามออกคำสั่งให้ไพร่หลวงทำงานมากเกินไป⁴⁰ แต่ตามความจริง กฎหมายนี้มิอาจให้ความคุ้มครองแก่ไพร่ได้เพียงพอ วิธีหนึ่งที่จะป้องกันมิให้นายใช้งานมากจนเกินไปก็คือ นำส่วยมาให้นายเป็นการเอาใจ นับเป็นเรื่องสำคัญที่จะต้องทำให้นายชอบ ดังปรากฏในเรื่องขุนช้างขุนแผน พระอาจารย์ของขุนแผนพยายามที่จะหน่วงเหนี่ยวขุนแผนมิให้ลาสิก

จะสึกไปให้เขาสักเอ็งหรือหว่า

ข้อมือดำแล้วระกำทุกเวลา

โพล่กับบ่าแบกกันจนบรรลัย

ถ้ามุลนายรักมันจะยังชั่ว

เอ็นดูตัวหาให้ทำการหนักไม่

แม้ชังก็จะใช้ให้เจ็บใจ

เลื่อยไม้ลากซุงสารพา⁴¹

อย่างไรก็ตาม มีกบฏที่ควบคุมนายมิให้ใช้ไพร่ทำงานมากเกินไป เมื่อไพร่ไม่สามารถจะทนต่อการเรียกร้องของนายได้ ไพร่ก็จะเตลิดหนีเข้าไป มีกฎหมายและพระราชกำหนดหลายฉบับที่แสดงว่าหลวงวิตกกังวลเกี่ยวกับเหตุการณ์ทำนองนี้ เพราะการที่ไพร่หนีไปมีผลต่อการเกณฑ์ทหารในยามศึก นายผู้ที่ไพร่หนีไปจะต้องถูกลงโทษฐานกตัญญู⁴² ดังที่กล่าวมา

⁴⁰ดูหน้า 116 และเชิงอรรถที่ 19.

⁴¹ขุนช้างขุนแผน, ฉบับหอสมุดวชิรญาณ (กรุงเทพฯ พ.ศ., 2505), หน้า 119.

⁴²มาตรา 25, 31, 54, 103, 135 ลักษณะอาญาหลวง, ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1, เล่ม 2, หน้า 367-454, พระราชกำหนด พ.ศ. 2152 (พระราชกำหนดเก่า), ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1, เล่ม 3, หน้า 162.

แล้วข้างต้นว่า เจ้าเมืองได้รับคำสั่งให้ดูแล้วว่ามีผู้ใดหลบซ่อนอยู่ในป่าในเขต
 ของเจ้าเมืองนั้น ๆ หรือไม่ ถ้ามีคนหลบซ่อนอยู่ เจ้าเมืองจะต้องถามว่าผู้ใด
 กดขี่ข่มเหงมา⁴³

ในสมัยกรุงศรีอยุธยาเราได้กล่าวถึงความแตกต่างเกี่ยวกับงานของ
 ไพร่ประเภทต่างๆกัน และได้แสดงว่า งานทำให้ไพร่หลวงพยายามหลบ
 หนีสภาพของตน ถึงแม้ว่าทั้งไพร่หลวงไพร่สม และทาสจำต้องทำงานให้
 หลวงหรือต้องจ่ายให้หลวงแทน ความแตกต่างในเรื่องงานก็ยังคงปรากฏอยู่
 ไพร่หลวงจำต้องรับราชการหลวงเป็นเวลาสามเดือนต่อปี หรือต้องจ่ายเงิน
 18 บาททดแทน ในทางปฏิบัติ ไพร่หลวงจะต้องรับราชการเป็นเวลาหนึ่ง
 เดือนและทำมาหากินของตนเองอีกสองเดือนก่อนที่จะถูกเรียกกลับมารับราชการ
 ใหม่อีกจนครบสามเดือน⁴⁴ ไพร่หลวงรับราชการหลวงตามคำสั่งของนาย
 และถ้าไพร่หลวงเลือกเอาการใช้เงินแทนการรับราชการก็ต้องจ่ายเงินนั้น
 ให้แก่นาย⁴⁵ ไพร่สมจำต้องรับราชการหลวงเพียงหนึ่งเดือนต่อปีหรือเสียเงิน
 6 บาทแทนการรับราชการ ส่วนทาสจำต้องรับราชการหลวงเพียง 8 วันต่อ
 ปี หรือเสียเงิน 1.50 บาทแทนการรับราชการ⁴⁶ จึงยังปรากฏว่ามีการ
 พยายามหนีสภาพการเป็นไพร่หลวงอยู่

หลังจากมีการทำเครื่องหมายไพร่และทาสตามชื่อของนายและชื่อของ
 เมืองที่ไพร่หรือทาสอยู่มาใช้แล้ว หนทางต่างๆในการหนีจากสภาพความเป็น

⁴³พระราชกำหนด พ.ศ. 2270 (พระราชกำหนดเก่า 23), *ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1*, เล่ม 3, หน้า 189.

⁴⁴จจร สุขพานิช, *ฐานันดรไพร่*, หน้า 36, 38.

⁴⁵พระราชกำหนด พ.ศ. 2291, 2329 (พระราชกำหนดเก่า 44 ใหม่ 16), *ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1*, เล่ม 3, หน้า 265-272, 363-365.

⁴⁶จจร สุขพานิช, *อ้างแล้ว*, หน้า 38-39.

ไพร่หลวงมาเป็นไพร่สมจึงถูกปิดลง มีเพียงสองทางเท่านั้นที่พอจะทำได้ คือ เติลิดหนีเข้าป่าไปหรือกลายมาเป็นทาส พระราชกำหนดในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยกล่าวไว้ว่า ไพร่ที่เติลิดหนีเข้าป่าไปมีจำนวนมิใช่น้อยเลย และกล่าวสืบไปว่าเป็นดังนี้เพราะนายใช้งานไพร่มากจนเกินไปในพระราชกำหนดฉบับนี้ได้มีการประกาศชักชวนให้ไพร่กลับมายังถิ่นที่อยู่ และในชั่วระยะเวลาประกาศนี้ ไพร่จะไม่ถูกลงโทษและจะได้รับอนุญาตให้เลือกนายใหม่ได้⁴⁷ ในสมัยของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ปราบกฏว่ามีการหนีจากสภาพไพร่หลวงมาเป็นทาสเพิ่มขึ้น พระราชกำหนด พ.ศ. 2330 และ 2331 กล่าวว่าไพร่หลวงปลอมตัวเป็นทาสกัน ซึ่งพฤติกรรมเช่นนี้ย่อมได้รับความช่วยเหลือจากนาย⁴⁸ พระราชกำหนด พ.ศ. 2331 กล่าวว่าธุรกิจของนายที่ทำได้เจริญดีก็คือ การขายไพร่สมและเอาเงินนั้นมาซื้อไพร่หลวงไปเป็นทาส⁴⁹ พระราชกำหนดฉบับนี้จึงระบุให้การซื้อขายดังกล่าวเป็นการผิดกฎหมายและเป็นโมฆะไป และยังได้กำหนดโทษนายที่ให้ความร่วมมือในการซื้อขายไพร่หลวงอีกด้วย ประสิทธิภาพในมาตรการ ป้องกันการสูญเสียไพร่หลวงที่กำหนดขึ้นในสมัยกรุงธนบุรี (พ.ศ. 2310-2352) และในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. 2325-2416) ช่วยให้เกิดความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์อย่างไม่เป็นทางการขึ้น ดังจะได้บรรยายในบทที่ 7

ลักษณะความสัมพันธ์ระหว่างไพร่และนายในความเป็นจริงก็คือความ

⁴⁷พระราชกำหนดสักเลก รัชกาลที่ 2, ดูเจ้าพระยาทิพากรวงศ์, *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์* (รัชกาลที่ 1 และรัชกาลที่ 2), หน้า 383-387.

⁴⁸พระราชกำหนด พ.ศ. 2330, 2331 (พระราชกำหนดใหม่ 17, 18), *ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1*, เล่ม 3, หน้า 365-371.

⁴⁹พระราชกำหนด พ.ศ. 2331 (พระราชกำหนดใหม่ 18), *ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1*, เล่ม 3, หน้า 383-387.

สัมพันธ์แบบผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์นั่นเอง สังคมไทยเป็น สังคมชาวบ้าน ที่มีไพร่
 จำนวนมากประกอบกันขึ้นเป็นชาวบ้าน หลวงโดยผู้อยู่ในเมืองเป็นผู้ควบคุม
 ไพร่และเป็นผู้กำหนดการดำเนินชีวิตให้ มีทางเดียวที่ไพร่จะเรียกร้อง
 และให้ได้รับความช่วยเหลือจากหลวงได้ก็โดยทางนายเท่านั้น ความสัมพันธ์
 ระหว่างไพร่และนายจึงเป็นความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลสองฝ่าย โดยมีข้อ
 ตกลงกันว่า ฝ่ายหนึ่งคือไพร่เป็นผู้ส่งส่วยและทำงานให้อีกฝ่ายหนึ่ง อันได้
 แก่นาย เพื่อให้ได้มาซึ่งความช่วยเหลือและความคุ้มครอง การจัดระเบียบ
 การปกครอง จึงได้แก่การกระทำให้ความสัมพันธ์ดังกล่าวเป็นทางการขึ้นมา
 นายจะให้ความช่วยเหลือและความคุ้มครองไพร่แต่ละคนตามจำนวนส่วยและ
 งานที่ไพร่ทำให้ แต่อย่างไรก็ตามความสัมพันธ์ที่กระทำให้เป็นทางการขึ้นมา
 นี้ ทำให้นายมีอำนาจเหนือไพร่มากขึ้น และเป็นการลดทอนเสรีภาพของ
 ไพร่หลวงที่จะเลือกและเปลี่ยนนายของตนได้ ฉะนั้นการกดขี่เข้มงวดจะเป็น
 ผลตามมาเมื่อไพร่ต้องการจะเลิกความผูกพันที่ไว้กับนายหรือเมื่อนายทำการ
 เรียกร้องจากไพร่จนเกินความสามารถ เมื่อเป็นเช่นนี้จึงเป็นการดีกว่าที่จะ
 เป็นไพร่ของนายที่มั่งคั่งและมีไพร่และทาสมากกว่านายที่จน ๆ เพราะว่าข้อ
 เรียกร้องทั้งส่วยและการใช้แรงงานย่อมน้อยกว่า อีกประการหนึ่ง ความมั่งคั่ง
 ตำแหน่งและอำนาจมักจะไปด้วยกัน ดังนั้นย่อมเป็นการดีกว่าที่มีนายซึ่งมี
 ตำแหน่งสูง ๆ เพราะว่านายสามารถให้ความคุ้มครองและช่วยเหลือได้มาก
 กว่านายที่มีตำแหน่งต่ำ ๆ ⁵⁰

ความสัมพันธ์ระหว่างผู้บังคับบัญชา และผู้อยู่ใต้บังคับบัญชา

ความสัมพันธ์อีกประการหนึ่งที่จะนำมากล่าวก็คือ ความสัมพันธ์
 ระหว่างผู้บังคับบัญชาโดยตรงและผู้อยู่ใต้บังคับบัญชาโดยตรงในกรมเดียวกัน

⁵⁰ดูคำอธิบายต่อไป.

เมื่อทั้งสองฝ่ายต่างก็เป็นขุนนางแต่ทว่ามีตำแหน่งต่างกัน ฉะนั้นปลัดกรมหรือสมุหบัญชีจึงเป็นผู้อยู่ใต้บังคับบัญชาโดยตรงของเจ้ากรมในกรมนั้น ในกรณีที่เป็นกรมใหญ่ เช่น กรมมหาดไทย ข้าราชการที่อยู่ในกรมได้สังกัดรวมทั้งหัวหน้ากรมก็ต้องเป็นผู้อยู่ใต้บังคับบัญชาของหัวหน้ากรมใหญ่ด้วย ดังจะเห็นต่อไปว่า เป็นเรื่องยากมากทีเดียวที่จะอธิบายให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างผู้บังคับบัญชากับผู้ใต้บังคับบัญชาอย่างชัดเจน เพราะปรากฏว่ามีความแตกต่างกันมากในแต่ละกรณี ๆ แต่อย่างไรก็ตาม ผู้อยู่ใต้บังคับบัญชาจำต้องแสดงความคารวะต่อผู้บังคับบัญชาของตนเอง ในความหมายของไทยผู้บังคับบัญชาโดยตรงก็เรียกว่า นาย เหมือนกัน ถึงแม้ว่าจะไม่ปรากฏว่ามีคำศัพท์ที่ใช้เรียกผู้อยู่ใต้บังคับบัญชาโดยตรงที่มีใช้พอ ลักษณะอาญาหลวงมาตรา 89 ก็ระบุไว้ว่าเมื่อนายออกคำสั่งตามระเบียบประเพณี ผู้อยู่ใต้บังคับบัญชาที่ปฏิเสธไม่กระทำตามคำสั่งนั้น จะถือว่าคูหมีนนายและจะต้องกลายไปเป็นไพร่⁵¹ เมื่อเป็นดังนี้ หน้าที่ของผู้บังคับบัญชาโดยตรงก็คือ การออกคำสั่งให้ผู้อยู่ใต้บังคับบัญชาโดยตรงปฏิบัติตามระเบียบประเพณีและกฎหมาย ส่วนหน้าที่ของผู้อยู่ใต้บังคับบัญชาโดยตรงก็คือการเคารพและเชื่อฟังผู้บังคับบัญชาของตน อย่างไรก็ตาม พระมหากษัตริย์แต่เพียงพระองค์เดียวเท่านั้นที่ทรงมีสิทธิ์แต่งตั้ง เลื่อนตำแหน่ง ลดตำแหน่ง หรือลงโทษขุนนางทุกคน⁵² พระมหากษัตริย์อาจทรงเลื่อนตำแหน่งขุนนางผู้หนึ่งผู้ใดได้ด้วยคำรับ

⁵¹มาตรา 89 ลักษณะอาญาหลวง, *ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1*, เล่ม 2, หน้า 418.

⁵²พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, “พระบรมราชาธิบายว่าด้วยยศขุนนาง,” ใน ประยูรศศิธรพันธ์, *ต้นตระกูลขุนนางไทย* (กรุงเทพฯ, 2503) ข้าราชการที่อยู่ในภายใต้กรมเป็นผู้แต่งตั้งข้าราชการ ที่ถือศักดินาต่ำกว่า 400 ไร่ (ที่มีใช้เป็นขุนนาง) [พระราชกำหนด พ.ศ. 2396]

รองของผู้บังคับบัญชา หรือด้วยคำรับรองของบุคคลอื่น ๆ หรือแม้แต่ด้วยเหตุ
 ๕๓
 ๕๓ ส่วนพระองค์เอง

ตั้งได้อธิบายมาแล้วข้างต้น จะเห็นได้ว่าการจัดระเบียบอย่างเป็นทางการ
 การเกิดจากสายงานการบังคับบัญชา พระมหากษัตริย์ทรงเป็นสมบูรณาญา
 สิทธิราชย์ จึงทรงเป็นที่มาของอำนาจทั้งหมด ถัดลงมาได้แก่ ลำดับชั้นต่างๆ
 ของกรม และสายการบังคับบัญชาอย่างเป็นทางการก็มาจากผู้บังคับบัญชาไป
 ยังผู้อยู่ใต้บังคับบัญชา แต่อย่างไรก็ตาม พึงระลึกไว้ว่า ภาพพจน์ที่ได้นำมา
 กล่าว^{๕๓}เป็นเพียงตัวอย่าง การจัดระเบียบ^{๕๓}เป็นทางการ และสิ่งที่จะได้เห็น
 ต่อไป^{๕๓}ก็จะเป็นที่เข้าใจง่ายขึ้น

ตามที่กล่าวมาแล้วข้างต้นว่า การสร้างความจงรักภักดีสองชั้นมีส่วน
 ทำให้การขยายอำนาจจากส่วนกลางได้รับผลสำเร็จ ฉะนั้นข้าราชการในกรม
 ของเจ้านายและข้าราชการหัวเมืองจึงมีผู้บังคับบัญชาโดยตรงสองคน ตาม
 กฎหมายข้าราชการของเจ้านายจำต้องเชื่อฟังคำสั่งของเจ้านาย และข้าราชการ
 หัวเมืองก็จำต้องเชื่อฟังเจ้าเมือง แม้กระนั้นในกรณีของข้าราชการหัวเมืองโดย
 เฉพาะการเลื่อนตำแหน่งและลดตำแหน่งก็คงขึ้นอยู่กับ พระมหากษัตริย์แต่
 เพียงพระองค์เดียว ในกรณีที่มีการขัดแย้งกัน พระมหากษัตริย์อาจทรง
 เลือกฟังคำแนะนำหรือข้อกล่าวหาทางเจ้าเมืองหรือทางราชการในกรุงเทพ
 ก็ได้ การที่พระมหากษัตริย์จะทรงเลือกเช่นไรนั้นก็ขึ้นอยู่กับความสัมพันธ์ที่
 พระองค์ทรงมีต่อเจ้าเมืองหรือข้าราชการในกรุงเทพฯ และข้าราชการในหัวเมือง

^{๕๓} ตัวอย่างเรื่อง^{๕๓} นี้ ดูได้จากการแต่งตั้งเจ้าเมืองตากที่มอยู่ในลายพระราชหัตถ์
 เลขาวงพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีถึงพระยาศรีวิชัยดิษฐ์ ลงวันที่ 12
 สิงหาคม พ.ศ. 2504, พระราชหัตถ์เลขาวงพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, เล่ม 2,
 หน้า 43-53.

แล้วแต่กรณี วิธีที่ดีที่สุดสำหรับข้าราชการผู้นั้นก็คือต้องมีความสัมพันธ์อันดีต่อทั้งสองฝ่าย แต่ถ้าจะต้องเลือก ก็ควรจะเลือกบุคคลผู้ซึ่งคิดว่ามีอิทธิพลมากพอต่อองค์พระมหากษัตริย์ ให้เป็นบุคคลที่ตนจะเชื่อและพยายามเอาอกเอาใจด้วย

ความสัมพันธ์ระหว่างผู้ใหญ่และผู้น้อย

ความสัมพันธ์ระหว่างผู้ใหญ่และผู้น้อยตั้งอยู่บนการเคารพระบอบบุคคลที่เป็นผู้ใหญ่เป็นบุคคลที่มีฐานะสูงกว่าตน และฉะนั้นจึงเป็นบุคคลที่เหนือกว่า ในสังคมไทยสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้นมีการจัดฐานันดรไว้อย่างละเอียดลออตามจำนวนศักดินาที่ได้รับมอบของแต่ละบุคคลในระบบศักดินา ความสัมพันธ์ในด้านการเคารพนับถือของผู้ใหญ่และผู้น้อยจึงขึ้นอยู่กับจำนวนศักดินาของแต่ละบุคคลถืออยู่ ฉะนั้นหลังจากกรุงศรีอยุธยาแตกในปี พ.ศ. 2310 ไม่นาน เมื่อพระยาตากหนีไปอยู่เมืองจันทบุรีและเจ้าเมืองจันทบุรีได้ส่งข้าราชการมาเชิญให้พระยาตากเข้าไปในเมือง ปรากฏในบันทึกว่า พระยาตากได้ส่งสาส์นถึงเจ้าเมืองมีความว่า “ซึ่งพญาจันทบุรีเป็นผู้น้อย ควรจะออกมากกระทำสัมมาคารวะแก่เราอันเป็นผู้ใหญ่ก่อนจึงจะชอบ และซึ่งจะให้เราผู้ใหญ่เข้าไปหาผู้น้อยก่อนนั้นมิบังควร เรายังไม่เข้าไปก่อน จงไปบอกให้พญาจันทบุรีออกมาหาเรา”⁵⁴ รัชกาลที่ 1 ทรงกล่าวถึงการทะเลาะวิวาทระหว่างข้าราชการของพระองค์ แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างผู้ใหญ่และผู้น้อยกว่า

⁵⁴ พระราชพงศาวดารกรุงสยาม, British Museum Edition, หน้า 657; สมเด็จกรมพระยาดำรงฯ, พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา, เล่ม 2, หน้า 301-302. ขณะนั้นพระยาตากดำรงตำแหน่งเป็นเจ้าเมืองกำแพงเพชร ซึ่งเป็นหัวเมืองโท ฉะเชิงเทราเป็นหัวเมืองตรี พระยาตากถือศักดินา 10,000 ไร่ พระยาจันทบุรีถือศักดินา 5,000 ไร่

พญารามคำแหงเป็นผู้น้อย มิให้การระยำเกรงแก่ผู้ใหญ่
ทรงจิตตรีอิสระเดิรลอยชายเข้าไปในจวน พญาศรีราชาเดโชแล้วซ้ซั้ม
ศัรษะพญาศรีราชาเดโชไป⁵⁵

เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็แสดงถึงความสัมพันธ์ระหว่างผู้ใหญ่และผู้น้อยด้วย เมื่อมีการก่อสร้างขึ้นที่วัดพระเชตุพน มหาดเล็กผู้หนึ่งเตือนพระยาศรีพิพัฒน์ ผู้เป็นผู้ควบคุมการก่อสร้างว่า เชือกที่ใช้ดึงซุงยาวเกินไป เป็นอันตรายได้เมื่อซุงแกว่งและกระทบผนังตึก แทนที่พระยาศรีพิพัฒน์จะฟังกลับตอบว่า “เจ้าเป็นเด็กเกินไป ไม่รู้เรื่องอะไรจะมาสอนผู้ใหญ่นะ” ผลปรากฏว่าตึกได้รับความเสียหายมาก และคนงานก็เสียชีวิตหลายคน⁵⁶

หน้าที่ของความสัมพันธ์ระหว่างผู้ใหญ่และผู้น้อยก็คือ การรวบรวมไพร่พลของหน่วยต่าง ๆ ที่แบ่งเป็นกรม กอง ฯลฯ ให้เข้าร่วมอยู่ในสังคมทั้งหมด ดังปรากฏในจดหมายของคุณหลวงอุดมสมบัติที่มีถึงพระยาศรีพิพัฒน์ รายงานว่า ได้พูดอะไรและทำอะไรกันบ้างในพระบรมมหาราชวัง อันเกี่ยวกับขบถรัฐมลายู พ.ศ. 2381 ถึง พ.ศ. 2382 ความสัมพันธ์ระหว่างผู้ใหญ่และผู้น้อยก็ได้รับการยกขึ้นมาพิจารณาในการแต่งตั้งและมอบหมายงาน เมื่อมีข้าราชการที่มีตำแหน่งเท่ากันอยู่ในที่เดียวกัน ก็จำเป็นต้องมีผู้ใหญ่ (ผู้มีตำแหน่งสูงกว่า) อยู่เพื่อตัดสินชี้ขาดในกรณีที่ข้าราชการเกิดทะเลาะวิวาทกัน

⁵⁵พระราชกำหนด พ.ศ. 2335 (พระราชกำหนดใหม่ 22), *ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1*, เล่ม 2, หน้า 380-381. พญาศรีราชาเดโช เจ้ากรมพหุ ถือศักดินา 10,000 ไร่ พญารามคำแหงเจ้ากรมอาษาขวา ถือศักดินา 5,000 ไร่ การแสดงกิริยาเช่นนั้นถือว่าเป็นการขาดความเคารพอย่างมาก

⁵⁶ประยูรทศ สัททิพันธ์, *ต้นตระกูลขุนนางไทย*, หน้า 87-88.

จะเห็นได้ว่า มีการเน้นความสำคัญเรื่องการเคารพอย่างมาก อย่างไรก็ตาม การมีสัมมาคารวะในสังคมไทยหมายถึงการเชื่อฟังเมื่ออยู่ต่อหน้าและมีความสงบเสงี่ยมทั้งในทางกิจกรรมายาทและคำพูดอีกด้วย ฉะนั้นจึงเป็นการยากที่จะถกเถียงผู้ใหญ่หรือให้คำแนะนำที่มีได้ขอร้อง โดยไม่ถูกกล่าวหาว่าขาดสัมมาคารวะ ความสัมพันธ์แบบผู้ใหญ่และผู้ผู้น้อยนี้กระจายอยู่ทั่วไปในทุกระดับสังคมตั้งแต่สังคมชั้นสูงจนถึงสังคมชั้นต่ำ ความสัมพันธ์แบบนี้เคยเป็นและอาจยังเป็นความสัมพันธ์ที่สำคัญยิ่งในโครงสร้างของสังคมไทย คำที่ทักทายคำที่ใช้พูดกันธรรมดาๆ บรูซสรรพนามเหล่านี้ ล้วนเป็นเครื่องแสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์แบบนั้น ความแตกต่างย่อมขึ้นอยู่กับฐานันดร ฉะนั้นความแตกต่างเรื่องวัยก็นับว่ามีความสำคัญมากขึ้นในสังคมชาวบ้าน ส่วนความแตกต่างในตำแหน่งราชการก็มีความสำคัญในวงสังคมชั้นสูงขึ้นไป ในสังคมชาวบ้านสมัยปัจจุบันของไทย กล่าวกันว่า

ความสัมพันธ์แบบพ่อกับน้อง อาจถือว่าเป็นเครื่องบอกพฤติกรรมทางสังคมในหมู่ประชาชนทั่วไป เมื่อเด็กเจริญวัยพอสมควรที่จะเข้าใจความได้ เด็กนั้นก็เรียนรู้ได้เองว่า จำต้องไหว้พี่หรือทักทายเป็นพิธีรีตองเมื่อแรกพบ⁵⁷

ความสำคัญที่ให้แก่ฐานันดรสูงกว่าหรือต่ำกว่าในฐานะเป็นแนวปฏิบัติของคนไทย จึงทำให้คนไทยได้ถามกันในเรื่องส่วนตัวก่อนเมื่อแรกพบ คำถาม

⁵⁷จดหมายเหตุหลวงอุดมสมบัติ (พระนคร, 2505)

⁵⁸Howard K. Kaufman, *Bangkok*, p. 5. คำว่า “พี่” แปลตรงตัวว่า “คนที่แก่กว่า” คนไทยมักเรียก “พี่” ทำนองเป็นเครือญาติกับคนที่ไม่ใช่ญาติ

เกี่ยวกับอายุ เกี่ยวกับตำแหน่งของพ่อแม่ ตำแหน่งของฝ่ายหนึ่ง ราคาสิ่งของที่ฝ่ายหนึ่งเป็นเจ้าของ เหล่านี้ย่อมเป็นคำถามที่ทำให้ชาวต่างชาติตกตะลึง ความสำคัญของการตอบคำถามเหล่านี้เป็นแนวทางบอกความแน่นอนของตำแหน่งที่โดยเทียบเคียงและมีผลต่อการประพฤติปฏิบัติต่อกันในสมัยที่กล่าวถึงนี้ แม้ว่าจะมีศักดิ์นาเป็นเครื่องชี้บอกถึงฐานะของแต่ละคนอยู่แล้ว ก็ยังมีปัจจัยอีกหลายประการที่ทำให้เกิดปัญหาในการกำหนดบุคคลว่ามีฐานะสูงกว่าหรือต่ำกว่าตนเอง ปัจจัยประการหนึ่งก็คือ ลำดับชั้นต่าง ๆ ในความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์อย่างไม่เป็นทางการที่มีอยู่ทั่วไป⁵⁹

ความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์อย่างเป็นทางการ

ในสังคมไทย การกระทำที่นับว่าสำคัญที่สุดอย่างหนึ่งซึ่งทำหน้าที่เป็นสัญลักษณ์แสดงถึงสิ่งอื่น คือ การกระทำที่เกี่ยวกับการให้หรือการถวาย การบวงสรวงบูชาของไทยมักจะเป็นการกระทำซึ่งเป็นสัญลักษณ์ดังกล่าว ทุก ๆ ปีคนไทยจะนำของไปถวายพระภูมิเพื่อบนบานให้ปกป้องคุ้มครอง และจะบนบานศาลกล่าวเจ้าพ่อ เจ้าแม่ เทพเจ้า หรือพระพุทธรูปให้ช่วยเหลือตนเมื่อบุคคลใดได้รับผลสำเร็จตามที่ตนบนบานไว้ ก็จะนำของไปถวายเทพเจ้าหรือเทวดาหรือพระพุทธรูป เด็กผู้ชายที่ไปวัดเพื่อเล่าเรียนเขียนอ่านในครั้งแรก ก็จะนำเอาดอกไม้ธูปเทียนหรือสิ่งอื่น ๆ ไปให้ผู้ที่จะเป็นครูของตนต่อไป ตามที่สมเด็จพระยามะยาดีดำรงฯ ทรงเล่าไว้ว่า พระสงฆ์ซื้อบันไดมาเผ้าพระองค์ท่านพร้อมด้วยต้นไม้พุ่ม และกราบทูลขอลาสิกข์เพื่อที่จะมาเข้าทำงานกับพระองค์ท่าน⁶⁰ ด้วยความช่วยเหลือเหลือของสมเด็จพระยามะยาดีดำรงฯ ในที่

⁵⁹ คุปทท์ 7.

⁶⁰ สมเด็จพระยามะยาดีดำรงฯ, “ประวัติเจ้าพระยาบรมราช,” ในพระยาโกมารกุลมนตรี, *ประวัติเจ้าพระยาบวรราชนายก* (พระนคร, 2504), หน้า 54-55.

สุดบันก็ไ้เป็นถึงเจ้าพระยายมราช การเข้าเป็นผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์ของขุนนาง หรือผู้มีฐานะสูงกว่าเรียกว่า “ฝากตัว” การเข้าเป็นผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์ของเจ้านายหรือพระเจ้าแผ่นดินก็เรียกว่า “ถวายตัว” การฝากตัวหรือถวายตัวนี้มักจะให้หรือถวายของด้วย ประเพณีไทยมีอยู่ว่าไม่ควรจะไปหาผู้ใหญ่มือเปล่า ต้องนำสิ่งของไปเป็นกำนัลด้วย ของกำนัลเช่นนี้มักหมายถึงการขอความอนุเคราะห์หรือขอความคุ้มครอง ทำนองเดียวกับการถวายของแด่ศาลพระภูมิ เพื่อขอความคุ้มครองหรือความช่วยเหลือ การนำของกำนัลไปให้ผู้ใหญ่ก็เพื่อให้ผู้ใหญ่อวยช่วยเหลือตนภายหลัง การให้จึงนับว่าเป็นสิ่งสำคัญในการก่อให้เกิดความสัมพันธ์ระหว่างผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์และผู้อุปถัมภ์ ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น ปรากฏว่าผู้น้อยต้องไปหาผู้ใหญ่ก่อนในครั้งแรก เพราะเป็นการเสื่อมเสียเกียรติที่ผู้ใหญ่จะมาหาผู้น้อยก่อน

ค่านิยมที่สำคัญอันส่งเสริมการเป็นผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์คือ กตัญญูกตเวทิต์ ซึ่งเป็นการระลึกถึงบุญคุณที่ผู้หนึ่งกระทำให้แก่ตน และพยายามที่จะกระทำสิ่งหนึ่งสิ่งใดเป็นการตอบแทน คตินี้อาจใช้คำว่าบุญคุณแทน กล่าวได้ว่า คน ๆ หนึ่งจะสร้างบุญคุณต่อคนอื่นคนหนึ่งก็ต่อเมื่อฝ่ายแรกได้ให้สิ่งหนึ่งสิ่งใดหรือทำสิ่งหนึ่งสิ่งใดอันเป็นประโยชน์แก่ฝ่ายหลัง ฝ่ายหลังหรือผู้รับก็จะต้องทำสิ่งหนึ่งสิ่งใดให้เป็นการตอบแทน คตินี้จึงมีความหมายใกล้เคียงกันกับการเป็นหนี้และการตอบแทนซึ่งกันและกัน จะเห็นได้ง่ายๆ ว่าแตกต่างจากความจงรักภักดี เพราะว่าบุญคุณเหมือนกับการเป็นหนี้ซึ่งเป็นคำมั่นสัญญาต่อกัน ถ้าฝ่ายหนึ่งมิได้กระทำหน้าที่ของตนตามสัญญาก็จะเป็นการปลดข้อผูกพันของอีกฝ่ายหนึ่งให้พ้นไปได้ ฉะนั้น เมื่อผู้น้อยนำของกำนัลไปให้ผู้ใหญ่ แต่ฝ่ายผู้ใหญ่มิได้ให้ความอนุเคราะห์ คุ้มครองหรือความช่วยเหลือเป็นการตอบแทน ผู้น้อยก็จะเลิกให้ของกำนัลแก่ผู้ใหญ่ได้ แต่เมื่อผู้ใหญ่

ทำสิ่งหนึ่งสิ่งใดให้แก่ผู้น้อยเป็นการตอบแทนแล้ว ผู้น้อยก็จะมีข้อผูกพันต่อไปในการที่จะนำของกำนัลมาให้หรือทำงานให้ผู้ใหญ่

การที่ผู้ใดจะเป็นขุนนางได้(ข้าราชการที่มีศักดิ์นา 400 ไร่ขึ้นไป) ต้องผ่านการถวายตัว พิธีนี้เป็นพิธีการถวายตัวอย่างเป็นทางการเฉพาะพระพักตร์พระมหากษัตริย์ และถวายดอกไม้ธูปเทียนด้วย⁶¹ การทำพิธีถวายตัวนี้ถือว่าเป็นการฝากตัวเข้าไปอยู่ใต้อุปถัมภ์ของพระมหากษัตริย์ ถึงแม้ว่าขุนนางนั้นจะถูกบรรจุให้ไปดำรงตำแหน่งใดในกรมต่าง ๆ และจะต้องอยู่ใต้บังคับบัญชาของเจ้ากรมนั้นโดยตรงก็ตาม แต่ขุนนางเหล่านั้นก็ยังคงเป็นผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์ของพระมหากษัตริย์ด้วย เพราะฉะนั้นแม้พระมหากษัตริย์จะมีใช้ผู้บังคับบัญชาโดยตรงของขุนนางก็ตาม พระองค์ก็ทรงเป็นผู้มีอำนาจในการลงโทษและเลื่อนตำแหน่ง⁶² ข้าราชการไทยจึงรับราชการไปตลอดชีวิตถ้าไม่ถูกพระมหากษัตริย์ลงโทษหรือปลดเป็นไพร่ไปเสียก่อน

ดังปรากฏว่าลักษณะความสัมพันธ์ระหว่างนาย (ขุนนาง) หรือเจ้านายกับไพร่เป็นความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์ เป็นที่สังเกตได้ว่าหน้าที่ของนายที่มีต่อไพร่มีความคล้ายคลึงกันกับหน้าที่ของพระมหากษัตริย์ที่มีต่อขุนนาง พระมหากษัตริย์ทรงให้ความช่วยเหลือและคุ้มครองป้องกันเป็นพิเศษแก่ขุน

⁶¹การ "ถวายตัว" ดังที่ได้อธิบายไว้ยังกระทำกันมาจนถึงปัจจุบันนี้ โดยเฉพาะผู้ที่ปรารถนาจะให้พระเจ้าแผ่นดินพระราชทานพิธีสมรสให้ การสมรสพระราชทานถือเป็นเกียรติ พวกขุนนางชั้นสูงและเจ้านายส่วนมากมักขอพระราชทานพิธีสมรสให้แก่บุตรหลานและโอรสธิดาของตน ในกรณีเช่นนี้ทั้งเจ้าสาวและเจ้าบ่าวต้องถวายตัวต่อพระเจ้าแผ่นดินและเข้าสู่พิธี

⁶²มาตรา 28 ลักษณะอาญาหลวง กำหนดว่า เมื่อขุนนางถูกกล่าวโทษจะต้องกราบบังคมทูลพระเจ้าแผ่นดิน จะมีการพิจารณาคดีได้ก็ต่อเมื่อพระเจ้าแผ่นดินมีพระบรมราชโองการเท่านั้น ผู้ที่ไม่ปฏิบัติตามกฎหมายจะถูกลงโทษอย่างรุนแรง [ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1, เล่ม 2, หน้า 390]

นางของพระองค์⁶³ พระมหากษัตริย์จึงทรงปกครองขุนนาง พระราชทาน
รางวัลและลงอาญาขุนนาง ส่วนนายมีหน้าที่เลื่อนตำแหน่งและแต่งตั้งไพร่⁶⁴
ดังนี้ไพร่จึงสามารถเป็นขุนหมื่น ถือศักดินาต่ำกว่า 400 ไร่ได้

ด้วยเหตุนี้จึงเห็นได้ว่า มีการจัดลำดับชั้นในความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์
ออกเป็นสองระดับใหญ่ ๆ คือ ไพร่กับนาย และขุนนางกับพระมหากษัตริย์
บรรดาไพร่เป็นผู้อุปถัมภ์ของนายผู้เป็นขุนนาง ส่วนขุนนางทั้งหมดเป็นผู้อยู่
ใต้อุปถัมภ์ของพระเจ้าแผ่นดิน

63 ตัวอย่างดู พระราชกำหนด พ.ศ. 2341 กล่าวถึงการลงโทษผู้ที่เป็นชู้กับภรรยาของข้าราชการขณะอยู่ในเพศบรรพชิต ข้อความในพระราชกำหนดระบุว่าหน้าที่ของพระเจ้าแผ่นดิน จะต้องให้การคุ้มครองและช่วยเหลือครอบครัวของขุนนาง [พระราชกำหนดใหม่ 14, *ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1*, เล่ม 3, หน้า 359]

64 ประชุมประกาศ พ.ศ. 2396 กล่าวห้ามขุนนางไม่ให้ตั้งคนที่ติดฝืนเป็นขุนหมื่น ตัวอย่างเช่น ข้าราชการที่ถือศักดินา ต่ำกว่า 400 ไร่ [*ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4* (พ.ศ. 2394-2400), หน้า 121-122]

บทที่ 6

การจัดระเบียบบนชั้นทางสังคม

ในบทก่อน เราได้ชี้ให้เห็นถึงความสัมพันธ์ที่สำคัญที่สุดประการหนึ่ง ในสังคมไทย คือความสัมพันธ์ระหว่างผู้บังคับบัญชาและผู้อยู่ใต้บังคับบัญชา โดยเริ่มจากความสัมพันธ์ระหว่างผู้อาวุโสและผู้ที่อ่อนวัยกว่าในสังคมชาวบ้าน มาถึงความสัมพันธ์ระหว่างผู้ใหญ่กับผู้น้อยตามลำดับชั้นต่างๆ ในการปกครอง และในกรมกองต่างๆ ฐานันดรที่สูงกว่ากันของบุคคลจะเป็นเครื่องกำหนด การปฏิบัติต่อกันของบุคคล อาทิ การทักทาย การพุดจา และความ ประพฤติทั่วไป นอกจากคติเรื่องผู้บังคับบัญชาและผู้อยู่ใต้บังคับบัญชาแล้ว ความแตกต่างกันของฐานันดรที่สูงต่ำกว่ากันนั้นยังเป็นเครื่องกำหนดการ ปฏิบัติต่อกันด้วย ดังเช่น ความแตกต่างของกิริยามารยาทในการทักทาย และการใช้บุรุษสรรพนามในการพุดจา กิริยามารยาทของไทยในการทักทาย ได้แก่การไหว้และกราบ การไหว้คือการประนมมือเข้าด้วยกันให้อยู่ระหว่าง หน้าผากและอก กราบก็คล้ายๆ กันกับการไหว้ แต่ทว่าต้องคุกเข่าลงและ ก้มตัวจนกระทั่งมือทั้งสองที่ประนมอยู่นั้นจรดพื้น กราบใช้กับบุคคลที่มีฐานะ สูงกว่าบุคคลที่พังกทักทายด้วยการไหว้ การไหว้ก็ยิ่งบอกถึงความแตกต่างใน ฐานะของผู้ไหว้กับผู้ที่ได้รับการไหว้ ผู้ที่ไหว้ก่อนย่อมตระหนกคิดว่าบุคคลที่ ตนไหว้นั้นเป็นผู้เหนือกว่าตน นอกจากนั้นการไหว้ยังกระทำได้อีกหลายแบบ ด้วยกัน เช่นในขณะยืนหรือนั่งด้วยการก้มศีรษะหรือตั้งศีรษะตรง และมีอ อยู่ในระดับต่าง ๆ กัน ถ้ามืออยู่ในระดับสูงเท่าใด ฐานะของผู้ที่ไหว้ก็สูง

เท่านั้น กิริยาการทักทายเช่นนี้แสดงให้เห็นว่าผู้ใหญ่วิเคราะห์ได้ว่าผู้รับไหว้มีฐานะสูงเท่าใด สำหรับการใช้บุรุษสรรพนามในการพูดนั้นก็มียหลายอย่างด้วยกัน เช่น กู ข้า ข้าพเจ้า จัน ผม กระผม กระหม่อม เกล้า กระหม่อม ข้าพระพุทธเจ้า ซึ่งทั้งหมดนี้หมายความถึงบุรุษสรรพนามที่หนึ่ง ผู้พูดจะเลือกใช้คำใดคำหนึ่งได้ตามฐานะสูงต่ำของบุคคลผู้ซึ่งตนพูดด้วย เพราะแต่ละคำบอกให้ทราบถึงความสูงต่ำของฐานะระหว่างบุคคลที่พูดด้วยกับผู้พูด ในทำนองเดียวกันก็ยังมีคำอื่นๆ อีกมากสำหรับบุรุษสรรพนามที่สองและที่สาม แต่ละคำบ่งบอกถึงความแตกต่างของฐานะของผู้พูดและคนที่พูดด้วย

ดังนั้น ในความสัมพันธ์ระหว่างผู้ใหญ่กับผู้ย่อย ความแตกต่างของฐานะของบุคคลจึงเป็นเครื่องกำหนดการปฏิบัติต่อกัน ธรรมเนียมที่สำคัญที่สุดก็คือ ผู้ย่อยจำต้องเคารพผู้ใหญ่ การเคารพในสังคมไทยหมายถึงการเชื่อฟังรวมทั้งกิริยามารยาทอื่น ๆ เช่น ไม่ได้เถียงผู้อยู่เหนือกว่า ไม่ให้คำแนะนำโดยมิได้ขอร้อง ไม่เรียกชื่อผู้ที่อยู่เหนือกว่า ฯลฯ ความแตกต่างกันในการที่จะปฏิบัติตามธรรมเนียมเรื่องความเคารพและเชื่อฟังนั้น ขึ้นอยู่กับความแตกต่างกันของฐานันดรของทั้งสองฝ่าย และขึ้นอยู่กับความมากน้อยของอำนาจที่ผู้ใหญ่มิเหนือผู้ย่อย ดังนั้น ในกรณีที่คนไทยมีความสัมพันธ์ทางสังคมต่อกัน บางทีเราอาจมองคนไทยได้ว่า กำลังมีบทบาทต่อกันตามที่ยกกำหนดไว้ เพราะฉะนั้นบทบาทที่คนไทยมีต่อผู้อื่นแต่ละคนจึงแตกต่างกันไปตามฐานะอีกประการหนึ่ง ยิ่งผู้ใดมีฐานะในสังคมสูงเท่าใด บุคคลผู้นั้นก็ยิ่งจำต้องแสดงความระมัดระวังในทาง มารยาท ที่ถูกต้องต่อบุคคลแต่ละคน ซึ่งบุคคลผู้นั้นจำต้องปฏิบัติต่อ เมื่อเน้นในเรื่องการเคารพ จึงเป็นที่คาดว่าคนไทยมักจะนึกถึงแต่เรื่องฐานะ และจะขุ่นเคืองใจถ้าไม่ได้รับการปฏิบัติตามฐานะที่ถูกต้อง

ระบบศักดินาเป็นเครื่องมือซึ่งทำหน้าที่ชี้ให้เห็นความแตกต่างกันของฐานะของปวงชนที่แน่นอนที่สุด หน้าสำคัญของระบบศักดินาก็คือ เป็นหลักสำหรับการปฏิบัติต่อกันของบุคคลในสังคม ฉะนั้น เราจะใช้ระบบศักดินาศึกษาเรื่องการแบ่งชั้นของสังคม แต่ก่อนอื่นเราจะต้องหาว่าระบบศักดินานั้นมีอะไรเป็นบรรทัดฐาน ดังได้กล่าวมาแล้วว่า ศักดินาที่คน ๆ หนึ่งถืออยู่นั้นมีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับกำลังไพร่พลที่อยู่ใต้การปกครองของคน ๆ นั้น การควบคุมกำลังไพร่พลก่อให้เกิดประโยชน์สองประการ ได้แก่ ความมั่งคั่ง และอำนาจทางการเมือง ในการบรรยายถึงความสัมพันธ์ระหว่างไพร่และนายก็เป็นที่น่าสนใจว่า การมีกำลังไพร่พลหมายถึงความมั่งคั่ง¹ หนึ่งการที่ผู้ใดครอบครองผู้คนซึ่งต้องเชื่อฟังคำสั่งของตนย่อมหมายถึงว่า ผู้นั้นมีอำนาจทางการเมืองไปในตัวด้วยนั่นเอง โครงสร้างของสังคมไทยจึงขึ้นอยู่กับสายการบังคับบัญชา² ฉะนั้นระบบการแบ่งชั้นดังปรากฏอยู่ในระบบศักดินาก็ขึ้นอยู่กับความมั่งคั่งและอำนาจทางการเมืองเป็นสำคัญ การจัดระเบียบชนชั้นทางสังคมของไทยจึงเป็นการจัดตามฐานะทางเศรษฐกิจและการเมือง

การจัดชนชั้นทางสังคมตามกฎหมาย : เจ้าขุนนางไพร่ ทาส

คนไทยเราจัดประเภทคนออกเป็น 4 กลุ่มใหญ่ ๆ ได้แก่ เจ้า ขุนนาง ไพร่ และทาส เจ้าประกอบด้วยบรรดาเจ้านายซึ่งเป็นผู้สืบเชื้อสายใกล้ชิดของพระมหากษัตริย์ ตำแหน่งของเจ้านายค่อย ๆ ลดหลั่นกันลงมาตามหลักการสืบสายราชสกุล ตำแหน่งของเจ้านายแบ่งออกเป็น 2 ประเภทคือ สกุลยศ และอิสริยยศ สำหรับสกุลยศนั้น ก่อนรัชสมัยพระบาท

¹ดูข้างต้น

²ดูข้างต้น

สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีอยู่ 3 ตำแหน่งด้วยกัน คือ เจ้าฟ้า พระองค์เจ้า และหม่อมเจ้า ชั้นหม่อมราชวงศ์ และหม่อมหลวงเพิ่งมีตั้งขึ้นในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า³ และไม่นับอยู่ในฐานะว่าเป็นเจ้า⁴

เนื่องจากมีเจ้านายฝ่ายใน พระมหากษัตริย์จึงทรงมีพระสนมกำนัล และพระราชโอรสธิดามากมาย พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงมีพระราชโอรสธิดา 42 พระองค์ ในพระมเหสีและเจ้าจอม 28 คน พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงมีพระโอรสธิดา 72 พระองค์ ในพระมเหสีและเจ้าจอม 40 คน รัชกาลที่ 3 ทรงมีพระราชโอรสธิดา 51 พระองค์ ในพระมเหสีและเจ้าจอม 37 คน รัชกาลที่ 4 ทรงมีพระราชโอรสธิดา 82 พระองค์ ในพระมเหสีและเจ้าจอม 35 คน⁵ ตำแหน่งของพระราชโอรสธิดาของพระมหากษัตริย์ก็ขึ้นอยู่กับตำแหน่งของพระมารดาพระราชโอรสซึ่งประสูติแต่พระมารดาที่เป็นพระมเหสีหรือเจ้าจะทรงพระยศเป็นเจ้าฟ้า ถ้าพระมารดาเป็นอัคมมเหสีหรือเป็นพระราชธิดาของพระมหากษัตริย์ พระราชโอรสธิดาก็จะทรงพระยศเป็นเจ้าฟ้าชั้นที่หนึ่ง ถ้าพระมารดามิได้เป็นอัคมมเหสีหรือพระธิดาของพระมหากษัตริย์ พระราชโอรสธิดาก็จะทรงพระยศเป็นเจ้าฟ้าชั้นที่สอง⁶ ในบรรดาพระราชโอรสธิดาในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า มีเจ้าฟ้าอยู่ 10 พระองค์ ซึ่งส่วนใหญ่ประสูติแต่พระมเหสีคือสมเด็จพระอมรินทรา ฯ ในบรรดาพระราชโอรส

³สมเด็จพระอมรินทราธิราชฯ, *เรื่องเฉลิมพระยศเจ้านาย* (กรุงเทพฯ, 2472), หน้า 4-5.

⁴ประชุมประกาศ พ.ศ. 2407, *ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4* (พ.ศ. 2405-2408), หน้า 235-237.

⁵กรมศิลปากร, *ราชสกุลวงศ์* (กรุงเทพฯ, 2508)

⁶สมเด็จพระอมรินทราธิราชฯ, *อ้างแล้ว*, หน้า 3.

ธิดาของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย มีเจ้าฟ้าอยู่ 7 พระองค์
 3 พระองค์ประสูติแต่พระมเหสี⁷ และ 4 พระองค์ประสูติแต่เจ้าฟ้ากุณฑล⁸
 พระราชโอรสธิดาของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ปรากฏว่ามีเจ้า
 ฟ้าเลย เพราะว่ามีได้ทรงแต่งตั้งผู้ใดเป็นพระมเหสี ในบรรดาพระราชโอรส
 ธิดาของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีเจ้าฟ้าอยู่ 5 พระองค์ ซึ่ง
 ประสูติแต่พระมเหสีคือ กรมสมเด็จพระเทพศิรินทร์⁹ ส่วนพระโอรส
 ธิดาคืออื่น ๆ เป็นแต่เพียงพระองค์เจ้าทั้งสิ้น

พระองค์เจ้ามีสามชั้น พระองค์เจ้าชั้นที่หนึ่งเป็นพระโอรสเกิดแต่
 เจ้าจอม พระองค์เจ้าชั้นที่สองเป็นพระองค์เจ้าซึ่งมีพระบิดาเป็นเจ้าฟ้าและ
 พระมารดาเป็นเจ้า พระโอรสธิดาของมหาอุปราชก็นับเป็นพระองค์เจ้าชั้นนี้
 ด้วย ส่วนพระองค์เจ้าชั้นที่สามเป็นพระองค์เจ้าที่มีพระบิดาพระมารดาเป็น
 พระองค์เจ้าทั้งสองพระองค์ หรือพระบิดาเป็นเจ้าฟ้าแต่พระมารดามีได้เป็น
 เจ้า

โดยทั่วไปพระโอรสธิดาของพระองค์เจ้าและเจ้าฟ้าเป็น หม่อมเจ้า¹⁰

ในเรื่องอิสริยยศนั้น เมื่อพระมหากษัตริย์ได้ทรงเลื่อนพระยศเจ้าชั้น
 พระยศที่ได้รับเลื่อนเรียกว่าอิสริยยศ อิสริยยศที่สำคัญที่สุดและสูงสุดก็ได้
 แก่ มหาอุปราช ส่วนการพระราชทานตำแหน่งกรมแก่เจ้านายก็ได้อธิบาย
 ไว้อย่างละเอียดในบทก่อน ๆ แล้ว ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระพุทธ-

⁷กรมสมเด็จพระศรีสุริเยนทร์ พระธิดาในพระชนินทรภคินีของพระบาทสมเด็จพระ
 พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

⁸เจ้าฟ้ากุณฑลเป็นพระราชธิดาของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ พระ
 มารดาเป็นเจ้าเวียงจันทน์

⁹พระธิดาของกรมหมื่นมุนีตยาพิทักษ์ ซึ่งเป็นพระโอรสในรัชกาลที่ 3

¹⁰สมเด็จพระบรมราชาธิราชฯ, อ้างแล้ว, หน้า 3-5.

ยอดฟ้าจุฬาโลก ตำแหน่งกรมพระเป็นตำแหน่งที่พระราชทานแก่มหาอุปราช เจ้าวังหน้า เจ้าวังหลัง และพระเชษฐภคินีสองพระองค์ ในรัชกาลที่ 1 ตำแหน่งกรมหลวงและกรมขุนเป็นตำแหน่งพระราชทานแก่เจ้าฟ้า พระองค์เจ้านี้จะได้รับพระราชทานตำแหน่งกรมหมื่น พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศ-หล้านภลัยได้พระราชทานตำแหน่ง กรมสมเด็จพระ แต่พระราชชนนี พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ได้ทรงยกตำแหน่งพระราชชนนีของ พระเจ้าแผ่นดินให้มีอิสริยยศเป็นกรมสมเด็จพระ ฉะนั้น ในรัชสมัยของ พระองค์ ทั้งพระองค์เจ้าและเจ้าฟ้าจึงได้รับพระราชทานแต่งตั้งให้ทรงกรมได้ 5 ตำแหน่งด้วยกัน ได้แก่ กรมหมื่น กรมขุน กรมหลวง กรมพระ กรมสมเด็จพระ ความแตกต่างก็เป็นแต่เพียงว่าพระองค์เจ้าจะต้องได้รับ พระราชทานตำแหน่งกรมหมื่นเป็นขั้นแรก ส่วนเจ้าฟ้าจะได้รับพระราชทาน ตำแหน่งกรมหลวงเป็นขั้นแรก¹¹ หม่อมเจ้าจะได้รับพระราชทานตำแหน่ง เป็นพระองค์เจ้าได้และยังได้รับพระราชทานตำแหน่งกรมได้ด้วย อย่างไรก็ตาม ใ้อิสริยาของพระองค์เจ้าที่ได้รับพระราชทานแต่งตั้งนั้นจะเป็น หม่อมราชวงศ์ เท่านั้น มิใช่หม่อมเจ้า พระญาติอื่น ๆ ของพระมหากษัตริย์ก็ได้รับพระราช ทานตำแหน่งเป็นพระได้ ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ฯ ตำแหน่งพระนี้เปลี่ยนไปเป็น หม่อม

พิธีพระราชทานตำแหน่งกรมนั้น จำต้องมีการลงพระนามเจ้านายใน แผ่นพระสุพรรณบัตร และพระมหากษัตริย์หลั่งน้ำทักษิโณทกพระราชทาน บนพระเศียรเจ้านาย เจ้านายพระองค์นั้นก็ถวายเครื่องบูชาประกอบด้วย รูปเทียน ต้นไม้ทองต้นไม้เงิน ประเพณีการถวายต้นไม้ทองต้นไม้เงินได้ ปฏิบัติกันมาตั้งแต่ครั้งเจ้านายถูกส่งไปปกครองหัวเมืองต่าง ๆ ซึ่งมีฐานะเป็น

¹¹สมเด็จกรมพระยาดำรงฯ, อ้างแล้ว, หน้า 18-20.

เมืองที่ต้องส่งเครื่องราชบรรณาการมาถวาย และมีหน้าที่ส่งต้นไม้ทองและต้นไม้เงินเป็นเครื่องบรรณาการมาถวายพระเจ้าแผ่นดินในเมืองหลวง¹²

ศักดินาของเจ้านาย ปรากฏดังในตารางที่ 2 ต่อไปนี้

ตารางที่ 2 ศักดินาของเจ้านาย

	ไม่ได้ทรงกรม	ทรงกรม
เจ้าฟ้า (พระเชษฐาและพระอนุชา)	20,000	50,000
เจ้าฟ้า (พระราชโอรส)	15,000	40,000
มหาอุปราช		100,000
พระองค์เจ้า (พระเชษฐาและพระอนุชา)	7,000	15,000
พระองค์เจ้า (พระราชโอรส)	6,000	15,000
พระองค์เจ้า (พระราชนัดดา)	4,000	11,000
หม่อมเจ้า	1,500	
หม่อม (ตำแหน่งที่ได้รับพระราชทาน)	1,000-800	
หม่อมราชวงศ์	500	

ที่มา : พระไอยการตำแหน่งนาพลเรือน, *ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1*, เล่ม 1.

สิทธิตามกฎหมายของเจ้านายมีดังนี้คือ ประการที่หนึ่งจะพิจารณา
คดีของเจ้านายในศาลใด ๆ มิได้นอกจากศาลของกรมวัง¹³ ประการที่สอง

¹²เพ็ญอังก, หน้า 23.

¹³ประชุมประกาศ พ.ศ. 2397, *ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4* (พ.ศ. 2394-2400), หน้า 93.

จะนำเจ้านายไปขายเป็นทาสมิได้ เพราะเจ้าหน้าที่จะไม่ยอมให้กระทำสัญญาซื้อขายเช่นนั้นได้อย่างถูกต้องตามกฎหมาย¹⁴

ตามปกติ เจ้านายจะมีทรงได้รับแต่งตั้งให้ไปดำรงตำแหน่งบริหารที่สำคัญ ๆ เลย แต่อย่างไรก็ตาม นับตั้งแต่รัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเป็นต้นมา มีตำแหน่งที่แปลกเกิดขึ้น ตำแหน่งนี้เรียกว่าผู้กำกับราชการคือเป็นที่ปรึกษาราชการ ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงแต่งตั้งเจ้านาย 5 พระองค์ ให้ดำรงตำแหน่งนี้ในฐานะเป็นที่ปรึกษามหาดไทยและวัง มหาดไทยและกลาโหมกับเมือง เมืองและคลัง ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เจ้านายสองพระองค์ทรงได้รับแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งนี้ในฐานะเป็นที่ปรึกษาค้างและมหาดไทย วังและสังฆการี ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็มีเจ้านายสามพระองค์ที่ทรงดำรงตำแหน่งนี้ในฐานะเป็นที่ปรึกษานา วัง และเมือง¹⁵ บางที่ตำแหน่งนี้ก็เพียงตำแหน่งลอย ๆ มิได้มีอำนาจจริง ๆ เลย มีข้อเท็จจริงอยู่เพียงประการเดียวที่ชี้ให้เห็นว่า ข้อสรุปที่ว่าตำแหน่งดังกล่าวเป็นตำแหน่งที่มีอำนาจ เป็นข้อสรุปที่ไม่ถูกต้องก็คือเมื่อรัชกาลที่ 3 ยังดำรงพระอิสริยยศเป็นกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ก็ทรงดำรงตำแหน่งเป็นที่ปรึกษาค้าง (กรมท่า) จึงเป็นไปได้ว่า การที่ทรงดำรงตำแหน่งนี้นับว่าเป็นข้อที่ทำให้เสนาบดีต่าง ๆ ตัดสินใจที่จะอันเชิญพระองค์ขึ้น

¹⁴พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, “ลายพระราชหัตถเลขาถึงกรมหลวงราชบุรี ลงวันที่ 14 มิถุนายน พ.ศ. 2444,” *ประชุมกฎหมายประจำศก*, เล่ม 5, หน้า 344.

¹⁵“ผู้บริหารราชการในอดีต,” ใน *พระราชนิพนธ์รัชกาลที่ 5* (กรุงเทพฯ, 2505), หน้า 65-118.

เกลิงฉวีย์ราชสมบัติแทนเจ้าฟ้ามงกุฏ (ซึ่งต่อมาเป็นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) เมื่อรัชกาลที่ 2 สวรรคต

ตามที่ได้กล่าวมาแล้วว่า ศักดินา ยศ ราชทินนามและตำแหน่ง เป็นเครื่องชี้บอกถึงอำนาจและเกียรติยศของข้าราชการ 4 ประการด้วยกัน สำหรับข้าราชการที่มีโชเจ้านายได้แก่สมเด็จพระเจ้าพระยา ถือศักดินาตั้งแต่ 30,000 ไร่ เจ้าพระยาที่เป็นเสนาบดีถือนักดินา 10,000 ไร่ ศักดินาจะลดหลั่นกันลงมาจนถึง พัน ถือนักดินาต่ำสุด 100 ไร่ ผู้ที่ถือนักดินาตั้งแต่ 400 ไร่ขึ้นไปจึงจะได้เป็นขุนนาง ยกเว้นพวกกรมมหาดเล็ก เพราะว่าพวกนี้ถือว่าเป็นขุนนาง¹⁶ ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ปรากฏว่ามียศอยู่ 8 ลำดับ นับตั้งแต่สูงสุดจนถึงต่ำสุดดังนี้ สมเด็จพระเจ้าพระยา เจ้าพระยา พระยา พระ หลวง ขุน หมื่น และพัน ความสัมพันธ์ระหว่างยศและศักดินา ดูได้ในตารางที่ 3 กล่าวโดยทั่วไปแล้ว ราชทินนามบอกถึงตำแหน่งทางราชการ เพราะราชทินนามแต่ละชื่อมักจะใช้เฉพาะตำแหน่งในกรมนั้น ๆ ในแต่ละกรม ถึงแม้ว่าจะเป็นกรมเล็กเช่นไรก็ตาม โดยทั่วไปแล้วจะมีตำแหน่งขุนนางประจำสามตำแหน่งด้วยกัน ได้แก่ เจ้ากรม ปลัดกรม และสมุหบัญชี

¹⁶พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, “พระบรมราชาธิบายว่าด้วยยศขุนนาง,” ใน ประโยชน์ สิกขิพันธ์, *ต้นตระกูลขุนนางไทย*, หน้า 2.

ตารางที่ 3

ระบบการจัดลำดับยศขุนนาง (ความเกี่ยวพันระหว่างยศและศักดินา)

สมเด็จพระเจ้าพระยา	30,000
เจ้าพระยา	10,000
พระยา	1,000-10,000
พระ	1,000-5,000
หลวง	800-3,000
ขุน	200-1,000
หมื่น	200-800
พัน	100-400

ที่มา : พระไอยการตำแหน่งนาพลเรือนและพระไอยการตำแหน่งนายทหารหัวเมือง, *ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1*, เล่ม 1.

ขุนนางทั้งหมดในฐานะที่เป็นคนกลุ่มหนึ่งในสังคม ได้รับการยกเว้นจากการเกณฑ์แรงงานไปใช้ ดังนั้นการได้รับยกเว้นนี้จึงต่อเนื่องไปถึงบุตรของขุนนางด้วย มาตรา 2 ข้อ 17 กฎหมายขนานแผนก ห้ามมิให้ถือว่าฐานะของบุตรของผู้ถือศักดินาตั้งแต่ 400 ไร่ขึ้นไปเป็นไพร่¹⁷ ข้าราชการที่มียศต่ำจะได้รับเอกสารยกเว้นการสักเป็นรายบุคคล แต่ทว่าเอกสารนี้มิได้คลุมไป

¹⁷ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1, เล่ม 1, หน้า 281.

ถึงลูกของข้าราชการเหล่านั้นด้วย¹⁸ อีกประการหนึ่งข้าราชการพวกนี้จำต้อง
 จ่ายเงินให้นายของตนเพื่อที่จะได้มาซึ่งเอกสารดังกล่าวนี้ ข้าราชการที่ถือ
 ศักดินาตั้งแต่ ๐๐4 ไร่ขึ้นไปจะได้รับสิทธิเข้าเฝ้าในการเสด็จออกขุนนาง อนึ่ง
 บุคคลที่ถือศักดินา 4๐๐ ไร่ขึ้นไป จะได้รับอนุญาตให้ผู้อื่นขึ้นศาลแทนตน
 ได้ บุคคลเหล่านี้สามารถมีไพร่จำนวนหนึ่งเป็นเสมือนทนายของตนได้ตาม
 ยศของตน²⁰ เซอร์ จอห์น บาวริง (Sir John Bowring) ได้กล่าวว่า
 ขุนนางจะไม่ไปไหนโดยไม่มีผู้ถือหีบหมาก²¹ ซึ่งได้รับพระราชทานเป็น
 เครื่องหมายยศ อันที่จริง ตามกฎหมายแล้ว ขุนนางจะไปไหนมาไหนโดย
 ไม่มีคนรับใช้ไม่ได้²² ก่อน พ.ศ. 2367 ขุนนางได้รับยกเว้นภาษีทั้ง²³
 กฎหมายลักษณะมรดกก็ให้สิทธิแก่คนที่ถือศักดินาตั้งแต่ 4๐๐ ไร่ขึ้นไปต่าง
 กับคนอื่น คือกำหนดไว้เป็นพิเศษในการแบ่งมรดกเมื่อถึงแก่กรรม²⁴ ใคร
 ก็ตามที่ใช้คำหยาบคายกับผู้ถือศักดินาตั้งแต่ 4๐๐ ไร่ขึ้นไปจะต้องถูกลงโทษ
 อย่างหนัก²⁵ บ้านของบุคคลเหล่านี้ก็ได้รับการยกเว้นจากการตรวจค้นบาง
 ประการ ฉะนั้น ประกาศ พ.ศ. 2413 จึงกล่าวว่า ถึงแม้จะไม่ถือว่าเป็นการ

¹⁸ ประชุมประกาศ พ.ศ. 2401, *ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4* (พ.ศ. 2401-2404),
 หน้า 31-33.

¹⁹ มาตรา 92 ลักษณะตราการ, *ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1*, เล่ม 1, หน้า
 413.

²⁰ พระราชกำหนด พ.ศ. 2353, *ประชุมกฎหมายประจำศก*, เล่ม 4, หน้า 1-7.

²¹ Sir John Bowring, *The Kingdom and People of Siam*, เล่ม 1, หน้า
 112.

²² มาตรา 32 กฎ 36 ข้อ, *ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1*, เล่ม 3, หน้า 74.

²³ พระราชกำหนด พ.ศ. 2367, *ประชุมกฎหมายประจำศก*: เล่ม 4, หน้า 59-63

²⁴ *ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1*, เล่ม 2, หน้า 141-171.

²⁵ มาตรา 16 พระราชบัญญัติ, *ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1*, เล่ม 3, หน้า 97.

บุกรุก ถ้านายของทาสหรือนายของไพร่ติดตามทาสหรือไพร่เข้าไปในบ้าน ส่วนบุคคล นายก็ไม่ควรจะติดตามทาสหรือไพร่เข้าไปในวังเจ้านายหรือบ้านขุนนางหรือชาวต่างด้าว แต่พึงต้องแจ้งเจ้าของบ้านและขอตัวทาสหรือไพร่กลับคืนมา

ตั้งได้กล่าวถึงไพร่มาอย่างละเอียดแล้ว ก็จะได้กล่าวถึงทาสต่อไป ตามกฎหมายลักษณะทาส ทาสมี 7 ประเภทด้วยกัน

1. ทาสไถ่มาทรัพย์สิน (ทาสสินไถ่)
2. ลูกทาสเกิดในเรือนเบี้ย
3. ทาสไถ่มาแต่ฝ่ายบิดามารดา
4. ทาสมีผู้ให้ (ทาสท่านให้)
5. ทาสอันไถ่ด้วยช่วยกังวล แห่งคนอันต้องทัณฑ์โทษ
6. ทาสอันไถ่เลี้ยงไว้ในกาลเมื่อข้าวยากหมากแพง (เมื่อกาลทุพภิกขะ)
7. ทาสเมื่อนำทรงชัยไปรบศึกแล้วแลได้มาเป็นทาส²⁶ ทาสอันไถ่ด้วย

เชลย

การที่เชื่อกันว่า ทาสประเภทต่าง ๆ นี้เป็นทาสที่มีหน้าที่และข้อผูกพันที่ต่างกันนั้นเป็นความเชื่อที่ผิด เพราะว่าประเภทต่าง ๆ ของทาสนั้นหมายถึงถึงวิธีการที่ได้ทาสมาเท่านั้น ข้อความสำคัญในกฎหมายลักษณะทาสนี้ว่าด้วยเรื่องทาสสินไถ่และทาสชดดอก ส่วนทาสประเภทอื่น ๆ นอกจากนั้นก็จะเป็นทาสตามกฎหมายทั่วไป

หลักสำคัญที่กฎหมายลักษณะทาสถือปฏิบัติดูเหมือนจะมีอยู่ว่า ชายที่เป็นหัวหน้าครอบครัวย่อมมีกรรมสิทธิ์ในตนเองภรรยาและบุตร ฉะนั้นจึงมี

²⁶ลักษณะทาส, ประชุมกฎหมายประจำศก, เล่ม 1, หน้า 370-372.

สิทธิตามกฎหมายที่จะขายตนเอง ภรรยาและบุตรให้คนอื่นได้²⁷ อย่างไรก็ดี ตาม รัฐนะและอำนาจของหัวหน้าครอบครัวก็ถูกจำกัดไว้ตามประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2410²⁸ ว่าการซื้อขายเช่นนี้จะต้องได้รับการยินยอมจากผู้ที่จะถูกนำไปซื้อขาย กล่าวโดยทั่วไป กฎหมายไทยถือว่าทาสเป็นทั้งวัตถุและเป็นทั้งบุคคลตามกฎหมาย ในฐานะที่เป็นวัตถุตามกฎหมาย ทาสถูกนำไปขายได้และให้เช่าแรงงานได้ด้วย ในฐานะที่เป็นบุคคลตามกฎหมาย ทาสได้รับอนุญาตให้เป็นเจ้าของทรัพย์สิน ได้รับมรดกในทรัพย์สิน ให้ทำสัญญา และให้สามารถเข้าถึงศาลยุติธรรมได้ อนึ่งทาสมีสิทธิตามกฎหมายให้ไถ่ถอนตนเองได้²⁹ สำหรับทาสที่ถูกขายไปเป็นทาส ราคาของอิสรภาพก็คือราคาที่ได้กระทำขายจริง ๆ แม้เมื่อนายจะขายทาสผู้นั้นต่อไปอีกทอดหนึ่งด้วยราคาที่สูงกว่าราคาเดิมที่ทำการขายกัน ทาสที่ต้องการได้รับอิสรภาพ ก็จำต้องจ่ายเงินเพียงจำนวนเงินที่กระทำการขายกันในราคาเดิม นายใหม่จำต้องเรียกร้องราคาที่แตกต่างกัน ระหว่างราคาขายครั้งแรกและครั้งที่สองจากนายคนก่อน³⁰ ฉะนั้น กฎหมายจึงระบุไว้ว่าให้ทำสัญญาการขายทาสกันเป็นลายลักษณ์อักษร สารกรมธรรม์การขายทาสกันนี้จะต้องลงวันที่ทำการขายเงินที่จ่ายในการซื้อ ชื่อของผู้ซื้อ ผู้ขาย นายประกันและทาส³¹ นายเป็นผู้

²⁷ มาตรา 3 ลักษณะทาส, เฟ็งอั้ง, หน้า 74.

²⁸ ประชุมประกาศ พ.ศ. 2410, *ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4* (พ.ศ. 2408-2411), หน้า 76-81.

²⁹ พระราชกำหนด พ.ศ. 2438 (พระราชกำหนดใหม่ 30), *ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1*, เล่ม 3, หน้า 404-405.

³⁰ มาตรา 51 ลักษณะทาส, *ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1*, เล่ม 2, หน้า 99.

³¹ ดู ตัวอย่างเอกสารทำนองนี้ใน Sir John Bowring, *The Kingdom and People of Siam*, Vol. 1, p. 192.

ถือสารกรรมธรรม์ซึ่งเป็นต้นฉบับไว้ เพื่อว่าเมื่อใดก็ตามที่จะแสดงราคาขายทาส นายจะได้ระบุราคาตามที่บ่งบอกไว้ในสารกรรมธรรม์³² ดูเหมือนว่าในกรณีที่มีการขายต่ออีกทอดหนึ่งด้วยราคาที่สูงกว่าตามที่ระบุไว้ดังกล่าว ทาสหรือนายประกันทาสจะเป็นผู้ถือสารกรรมธรรม์ของราคาขายครั้งแรกไว้ และด้วยเหตุนี้ทาสจึงรู้จำนวนเงินที่แน่นอนในการซื้อขายครั้งแรก ส่วนราคาในการที่จะได้รับอิสรภาพของทาสในเรือนเบี้ยก็แตกต่างกันไปตามอายุ สำหรับเชลยศึกที่ถูกจับได้และนำตัวไปเป็นทาสก็อยู่ในฐานะเดียวกันกับทาสในเรือนเบี้ย³³

ทาสส่วนใหญ่ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น เป็นทาสขัตติยกฎหมายแบ่งทาสขัตติยกอกออกเป็น 3 ประเภท

ก. ทาสไถ่ไม่ได้ขาดค่า (คือทาสไถ่ไม่เต็มค่า) เอช.จี.ควอริช เวลส์ (H.G. Quaritch Wales) เรียกว่า “ทาสสินไถ่” (redeemable slaves)

³²Ibid., p. 191.

³³กล่าวกันว่าทาสที่เป็นเชลยไม่มีสิทธิขอน ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น ทาสที่เป็นเชลยมีสิทธิเพราะในปี พ.ศ. 2344 มีกฎหมายว่าด้วยกฎหมายราคาทาสในเรือนเบี้ย ทาสที่ซอมมาพร้อมกับมารดา และทาสขงเป็นเชลย ดังต่อไปนี้ (โดยสังเขป)

ทาสชาย

อายุ 1-25 ปี	ราคาตั้งแต่ 16 ถึง 52 บาท	ตามอายุที่สูงขึ้นไป
อายุ 26-40 ปี	ราคา 56 บาท	
อายุ 41-70 ปี	ราคาตั้งแต่ 52 บาทถึง 16 บาท	ลดลงตามอายุ
อายุ 71-100 ปี	ราคา 12-4 บาท	ลดลงตามอายุ

ทาสหญิง

อายุ 1-20 ปี	ราคาตั้งแต่ 12 ถึง 24 บาท	ตามอายุที่สูงขึ้นไป
อายุ 21-30 ปี	ราคา 48 บาท	
อายุ 31-60 ปี	ราคาตั้งแต่ 44 ถึง 24 บาท	ลดลงตามอายุ
อายุ 61-100 ปี	ราคาตั้งแต่ 16 ถึง 3 บาท	ลดลงตามอายุ

และแซมมวล เจ. สมิท (Samuel J. Smith) เรียกทาสประเภทนี้ว่า
 “ทาสชั่วคราว” (temporary slaves)³⁴

ทาสประเภทนี้รวมถึงทาสทั้งหมดที่ถูกขายไปเป็นทาสตามราคาหรือต่ำกว่าราคาที่กำหนดไว้ เช่น ทาสหญิง 180 บาท ทาสชาย 219 บาท³⁵ ในเมื่อราคากำหนดขายทาสประเภทนี้ไว้สูง ผู้เขียนจึงขอสรุปเอาเองว่า ทาสส่วนใหญ่ในเมืองไทยสมัยที่กล่าวถึงนี้เป็นทาสประเภทนี้ทั้งสิ้น การขายนั้นโดยทั่วไปแล้วกระทำกับนายประกัน ในกรณีที่ทาสหลบหนีไป นายสามารถเรียกเงินชดใช้จากนายประกันได้³⁶ ถ้านายไม่พอใจทาสประเภทนี้ นายสามารถจะส่งตัวทาสคืนแก่ผู้ขายได้ นายสามารถลงโทษทาสได้แต่ก็เป็นเพียงบังคับให้เชื่อฟังเท่านั้น ถ้านายลงโทษและเป็นเหตุให้ถึงแก่ความตาย นายก็ต้องถูกลงโทษและถูกปรับแล้วแต่ฐานะยศ³⁷ ในกรณีที่ทาสเป็นญาติกับผู้ขายและถูกขายราคาต่ำ นายไม่อาจจองจำทาสไว้ในที่คุมขังและล่ามโซ่ตรวน นายยังไม่อาจลงโทษทาสในอันที่จะก่อให้เกิดแผลเป็นรอยแตก หรือตาบอดได้³⁸ ถ้าทาสประเภทนี้ได้รับบาดเจ็บจนพิการในหน้าที่ค่าตัวทาสก็จะลดลงและสามารถไต่ตัวเองได้ในราคาที่ต่ำกว่าราคาที่กำหนดไว้ในการขายดั้งเดิม³⁹

ข. ทาสไถ่ขาดค่า (ทาสไถ่เต็มค่า) แซมมวล เจ. สมิท (Samuel

³⁴H.G. Quaritch Wales, *Ancient Siamese Government and Administration*, p. 61 ; Samuel J. Smith, “Siamese Domestic Institution,” *Old and New Laws on Slavery*, p. 1

³⁵Samuel J. Smith, *ibid.*; มาตรา 5 ลักษณะทาส, *ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1*, เล่ม 2, หน้า 74-75.

³⁶มาตรา 2 ลักษณะทาส, *ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1*, เล่ม 2, หน้า 73-74.

³⁷มาตรา 8 ลักษณะทาส, *พेंงอ้าง*, หน้า 76.

³⁸มาตรา 9 ลักษณะทาส, *พेंงอ้าง*, หน้า 76-77.

³⁹มาตรา 25 ลักษณะทาส, *พेंงอ้าง*, หน้า 84-85.

J. Smith) เรียกทาสประเภทนี้ว่า “ทาสโดยสมบูรณ์” (absolute slaves) และ เอช. จี. ควอริช เวลส์ (H.G. Quaritch Wales) เรียกว่า “ไม่ใช่ทาสสินไถ่” (non-redeemable slaves)⁴⁰ เมื่อคนถูกขายไปเป็นทาสด้วยราคาที่สูงกว่าราคาที่กำหนดไว้ “สำหรับทาสชั่วคราวหรือทาสไถ่ถอนได้”⁴¹ คนเหล่านี้ก็จัดเป็นทาสไถ่ขาดค่า การซื้อขายทาสไถ่ขาดค่านี้กระทำได้โดยไม่ต้องมีนายประกัน ถ้าทาสหลบหนีไปนายก็จำต้องยอมรับการสูญเสียทาส นายไม่สามารถจะเรียกค่าชดใช้จากผู้ใดได้เลย⁴² ทาสประเภทนี้ นายสามารถลงโทษอย่างหนักได้ แต่ตามมาตรา 7 (หมวดทั่วไป) ในกฎหมายลักษณะทาสกล่าวว่า “การลงโทษต้องไม่รุนแรงเกินไป ถ้าลงโทษจนเป็นแผลบ่อหรือรอยแตกในกรณีเช่นนี้ ต้องแบ่งค่าตัวทาสออกเป็นสามส่วน แล้วให้ลดค่าตัวลง 2 ใน 3 ส่วน ในฐานะที่ถูกกระทำทารุณ” ความนี้หมายถึงว่าในกรณีเช่นนี้ทาสสามารถซื้ออิสรภาพของตนได้ด้วยการจ่ายเงินให้เพียง 1 ใน 3 ส่วนของราคาขายดั้งเดิม ถ้าหากการลงโทษเป็นเหตุให้ถึงแก่ความตาย นายต้องใช้หนี้ความผิดด้วยชีวิต⁴³ ฉะนั้นจึงเป็นสิ่งที่แน่นอนว่านายไม่มีอำนาจเหนือความเป็นความตายของทาสทุกประเภท

ก. ทาสไถ่ไม่ได้ใช้ (ทาสสินไถ่แต่ทว่าไม่ได้ใช้) ทาสประเภทนี้ แซมมวล เจ. สมิท (Samuel J. Smith) เรียกว่า “ทาสไถ่แล้วให้ผูกคอก”⁴⁴ การขายทาสประเภทนี้กระทำขึ้นเพื่อเป็นหลักประกันหนี้ แทนที่

⁴⁰Samuel J. Smith, op. cit., p. 10, H.G. Quaritch Wales, op. cit., p. 59.

⁴¹มาตรา 42 ลักษณะทาส, *ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1*, เล่ม 2 หน้า 95.

⁴²มาตรา 2 ลักษณะทาส, *เพ่งอั้ง*, หน้า 47.

⁴³มาตรา 53 ลักษณะทาส, *เพ่งอั้ง*, หน้า 100.

⁴⁴มาตรา 3 ลักษณะทาส, *เพ่งอั้ง*, หน้า 73-74 ; Samuel J. Smith, op. cit., p. 2.

จะรับใช้นาย ทาสที่ขายไปแล้วกลับมีเสรีภาพในการเลือกที่อยู่และทำงานตามที่ตนชอบ ข้อผูกพันประการเดียวที่ทาสประเภทนี้มีต่อนายก็คือ การจ่ายดอกเบียให้นาย กรณีที่เห็นประจักษ์แจ้งคือ เรื่องราวที่ชายยากจนคนหนึ่งขายเมียของตนให้กับเศรษฐีผู้หนึ่ง แต่แทนที่จะให้เมียไปรับใช้เศรษฐีผู้นั้น เมียก็ยังคงอยู่กับตัว และผัวต้องจ่ายดอกเบียให้ทุกเดือนหรือตามแต่จะตกลงกันในพระราชกำหนด พ.ศ. 2337 ปรากฏว่าผู้ซื้อไม่มีสิทธิ์ที่จะเป็นเจ้าของทาสดังกล่าว พระราชกำหนดกล่าวถึงกรณีที่ต้องจ่ายดอกเบียที่ค้างค้างมาถึง 14 ปีว่า

แต่หนี้สับไปเมื่อหน้า ถ้าทวยราษฎรมีทุกข์มีร้อน เอาผู้คนลูกเมียมาขายฝากไว้แก่ผู้มีทรัพย์มากข้าหลายผูกดอกเบียไปเอาดอกเบียมาให้รายวันรายเดือนเป็นลากแก่นายเงิน ถ้าทาสผูกดอกไปมิได้เอาดอกเบียมาให้ก็ตี หนีไปก็ตี พันกำหนดสิบปีขึ้นไป เจ้าเบียนายเงินจับได้ เอามาให้สภาเจ้าเมืองเรียกหาว่ากล่าวให้เอาดอกเบียแต่ต่อหน้าโดยระบิลเมือง⁴⁵

กฎหมายลักษณะทาสในพระราชกำหนดไม่ได้บ่งถึงสิทธิการเป็นเจ้าของของผู้ซื้อเลย อันที่จริงพระราชกำหนดระบุไว้ว่า ทาสจำต้องจ่ายเงินเป็นสองเท่าเมื่อถึงกำหนด

ความจำเป็นที่ต้องใช้คำ “slave” ในภาษาอังกฤษหมายถึง “ทาส” นั้นนับว่าไม่ค่อยจะดีอยู่สักหน่อย ทั้งนี้เพราะความหมายของคำว่า “slave”

⁴⁵พระราชกำหนด พ.ศ. 2337 (พระราชกำหนดใหม่ 28), *ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1*, เล่ม 3, หน้า 400.

ในภาษาฝรั่งนั้นต่างกันกับความหมายของคำว่า ทาสในภาษาไทย ดังที่เซอร์จอห์น บอว์ริง (Sir John Bowring) กล่าวว่า

ในหนังสือสั้นทงเล่ม ผู้เขียนใช้คำว่า “slaves” และ “slavery” ให้มีความหมายตรงกับคำภาษาไทยว่า “บ่าว” และ “บาท” (ทาส) ผู้เขียนใช้คำทั้งสองนี้เป็นการอนุโลมตามความเห็นของผู้เขียนก่อน ๆ แต่ผู้เขียนเห็นว่าน่าจะมีคำอื่นที่มีความหมายดีกว่านี้มาก⁴⁶

ปรากฏว่า ในหนังสือ Ancient Siamese Government and Administration ของเฮช. จี. คอวริช เวลส์ ก็ให้ใช้คำว่า “slave” หมายถึง “ทาส”⁴⁷ แต่คอวริช เวลส์ ก็ยังหลีกเลี่ยงไม่ยอมอธิบายถึงทาสไถ่ไม่ได้ใช้ (ทาสผูกดอกหรือทาสไถ่แล้วให้ผูกดอก) หนึ่ง ๆ ที่ทาสไถ่แล้วให้ผูกดอกนี้ คนไทยก็เรียกว่า ทาสเช่นกัน และในกฎหมายที่เกี่ยวกับทาสประเภทนี้ก็มิปรากฏอยู่ในกฎหมายลักษณะทาสด้วย สิ่งที่คุณเขียนต้องการจะอธิบายให้กระจ่างก็คือ การจัดประเภทของคนที่เราเรียกกันว่าทาสตามกฎหมายไทยนั้น ปรากฏว่าคลุมไปถึงคนประเภทอื่น ๆ กว้างเกินกว่าคำว่าทาส หรือ slave ในภาษาอังกฤษจะคลุมถึง คนบางประเภทเข้าลักษณะการเป็นทาสจริง ๆ เช่นทาสโดยสมบูรณ์ หรือไม่ใช่ทาสสินไถ่ แต่ทาสผูกดอกนั้นเป็นทาสอีกชนิดหนึ่งต่างออกไป การที่เอาคำว่าทาสตามหมายของฝรั่งมาใช้กับคำว่าทาสตามความหมายของไทย จึงเป็นการทำให้เข้าใจคำว่าทาสผิดโดยสิ้นเชิง มีทางเดียวที่จะเข้าใจคำว่าทาสก็ต้องเข้าใจสังคมไทย

⁴⁶Sir John Bowring, op. cit., p. 189.

⁴⁷H.G. Quaritch Wales, op. cit., p. 59.

ในสังคมไทย ไม่มีตลาดค้าทาส หรือไม่มีหลักฐานปรากฏว่ามี การขายทาสเพื่อเอากำไร ถึงแม้จะปรากฏว่ามีทาสถึง 1 ใน 3 ของพลเมืองทั้งหมดก็ตาม⁴⁸ “ทาสส่วนใหญ่เป็น “ทาสสินไถ่หรือทาสชั่วคราว” เหตุผลก็คือว่า “ทาสโดยสมบูรณ์” หรือ “ไม่ใช่ทาสสินไถ่” นั้นไม่มีนายประกัน “ฉะนั้นเมื่อมีโอกาส ทาสพวกนี้จึงหนีไปได้มากกว่า 4 ใน 5 ส่วน และเจ้าของทาสก็แก้ไขไม่ได้”⁴⁹ บาทหลวงปาเลกัวซ์ (Pallegoix) กล่าวว่า ทาสได้รับการเลี้ยงดูอย่างดีเยี่ยมคนใช้ฝรั่งเศส และเซอร์ จอห์น บอว์ริง ก็กล่าวว่า ทาสได้รับการเลี้ยงดูอย่างดีเสียยิ่งกว่าคนใช้ในอังกฤษอีก⁵⁰ และยังได้กล่าว สืบไปว่า เมื่อใดก็ตามที่ทาสได้รับการปลดปล่อยเป็นอิสระก็มักจะขายตัวเองต่อ ไปอีกโดยให้เหตุผลว่า

นายทาสรุ่นต่อทาสของตนไม่ได้ เพราะทาสมักหาเงินมาไถ่ตน ได้ ทาสคนใดก็ตามที่ไม่สามารถหาผู้ใดมาออกเงินล่วงหน้าให้ก่อน ได้ ทาสคนนั้นจะต้องเป็นผู้ที่มีความประพฤติเหลวไหลมากที่สุดทีเดียว⁵¹

เพราะฉะนั้นเราจึงกลับมาสู่ปัญหาการขาดกำลังไพร่พลอีก อย่างไรก็ตาม ติในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังที่จะเห็นได้ในบท ต่อไปว่าปัญหาเกี่ยวกับเรื่องการขาดไพร่พลนั้น มิใช่เป็นการขาดกำลังไพร่พลเพื่อทำงานจริงๆ แต่ทว่าเป็นการขาดกำลังไพร่พลเพื่ออำนาจทางการเมือง และเพื่อเกียรติยศต่างหาก

⁴⁸Sir John Bowring, op. cit., p. 191, footnote.

⁴⁹Ibid., p. 191.

⁵⁰Ibid., p. 193.

⁵¹Ibid., p. 193.

คำซึ่งใช้ในการซื้อทาสในภาษาไทยนับเป็นเรื่องที่น่าสนใจ เพราะคำที่มีความหมายใหม่ใช้คำว่า “ซื้อทาส” แต่เป็นคำว่า “ช่วยเหลือ” เหตุผลที่ใช้คำว่า “ช่วย” ก็คือคนผู้หนึ่งได้ช่วยคนจนด้วยการให้ขอยืมเงิน คนจนผู้ซึ่งได้รับความช่วยเหลือผู้นั้น อาจจะเป็นผู้ที่กำลังจะถูกซื้อหรือเป็นพ่อแม่ของเขาก็ได้ คนยากจนเชิงุญใจและขอทานซึ่งมิใช่เป็นทาสและคนที่เป็นทาสต่างก็ถือศัคคตินา 5 ไร่เท่าๆ กัน⁵²

สังคมไทยเป็นสังคมที่มีความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์ จนกระทั่งได้มีการกฎหมายกำหนดให้ความสัมพันธ์แบบนี้เป็นความสัมพันธ์อย่างเป็นทางการ ดังเช่นในกรณีของนายและไพร่หลวง ความสัมพันธ์แบบนี้จึงกลายเป็นความสัมพันธ์แบบกตัตขขณา โดยทั่วไปแล้วความสัมพันธ์ระหว่างผู้อุปถัมภ์และผู้ที่อยู่ใต้อุปถัมภ์นี้เป็นการพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน หนึ่งเป็นหน้าที่ของผู้อุปถัมภ์ที่ต้องคุ้มครองและช่วยเหลือผู้ที่อยู่ใต้อุปถัมภ์ เมื่อผู้ที่อยู่ใต้อุปถัมภ์ไว้ทรัพย์ผู้อุปถัมภ์จำต้องช่วยเหลือผู้ที่อยู่ใต้อุปถัมภ์ด้วยการให้ยืมเงิน ในสังคมเช่นนี้ เป็นการง่ายที่ลูกหนี้จะหลบหนีไป ในเมื่อไม่มีกองตำรวจ ดังนั้นจึงจำเป็นที่อัตราดอกเบี้ยก็ต้องสูงมาก⁵³ หลักประกันที่มั่นคงที่สุดในการให้ใครกู้ยืมก็คือการเอาตัวลูกหนี้ ลูกหรือเมียของลูกหนี้เข้ามาอยู่และรับใช้ในบ้านของผู้ให้กู้ยืม การรับใช้นี้ถือว่าเป็นดอกเบี้ย ซึ่งการตกลงยินยอมนี้ก็เป็นทีพอใจของทั้งสองฝ่าย ฉะนั้นลูกหนี้ ลูกหรือเมียของลูกหนี้จึงกลายเป็นทาส ดังที่เซอร์ จอห์น บาวริงได้อธิบายให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างนายและทาสดังต่อไปนี้

ในครอบครัวเล็กๆ ทาสได้รับการเลี้ยงดูเยี่ยงลูกหลานของนาย ได้รับการถามไถ่ในทุกๆ เรื่อง และแต่ละคนก็จะรู้สึกเหมือนนายมัง

⁵²พระไอยการนาทาหารหัวเมือง, *ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1*, เล่ม 1, หน้า 261.

⁵³Sir John Bowring, op. cit., p. 195.

คั่งตัวเองก็พลอยมั่งคั่งไปด้วย ฝ่ายทาสก็ซื้อสัตย์และเมื่อนายยากจน
ลงก็จะสละเงินทุกเฟื้องที่ขอมมาได้หรือขโมยมาได้ให้แก่ นาย และ
ตราบเท่าที่นายสามารถจะดูแลทาสได้ ทาสก็จะยอมทนต่อความทุกข์
ยากได้ทุกประการ⁵⁴

ยังมีกรณีที่อยู่ใต้อุปถัมภ์ไม่มีเงิน แต่ก็สามารถทำความพอใจให้ผู้
อุปถัมภ์ได้หลายอย่างหลายประการ ในกรณีเช่นนี้ เมื่อผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์มาขอ
กู้เงินจากผู้อุปถัมภ์และยอมให้เมียของตนมาเป็นทาสรับใช้นาย ผู้อุปถัมภ์อาจ
จะปล่อยให้เมียกลับไปอยู่กับหัวได้ กรณีนี้ก็ถือเป็นทาสผูกดอก เหตุผลที่มี
การทำให้การกัฎมกลายเป็นการทำสัญญาขายทาสผูกดอกก็คือ ได้มีการ
บันทึกการกัฎมไว้เป็นลายลักษณ์อักษรและเก็บดอกเบี้ยต่ำ ด้วยเหตุนี้จึงเป็น
สาเหตุว่าทำไมจึงได้มีดอกเบี้ยคั่งค้างกันเป็นเวลาถึง 14 ปี⁵⁵

ถึงแม้ว่าจะไม่มีหลักฐานแน่นอนในการสร้างสมมติฐานอธิบายเกี่ยว
กับทาสดังที่กล่าวมาแล้วก็ตาม แต่ก็นับว่าเป็นอรรถาธิบายที่พอฟังได้เกี่ยวกับ
ทาสผูกดอก การปฏิบัติเช่นนี้ก็ยังมีส่วนกระทำกันอยู่ในปัจจุบัน⁵⁶ เราได้
กล่าวมาแล้วถึงเหตุที่ไพร่หลวงพยายามที่จะหนีสภาพของตนโดยการเป็นทาส

⁵⁴Ibid., p. 194.

⁵⁵พระราชกำหนด พ.ศ. 2337 (พระราชกำหนดใหม่ 28), *ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1*, เล่ม 3 หน้า 398-399.

⁵⁶บางที่ข้าเก่าที่ลาออกจางานกลับไปอยู่ชนบท ก็จะนำลูกสาวหรือลูกชายกลับมาให้เป็นคนรับใช้นายอีกและขอกัฎมเงินด้วย ในสมัยก่อน นายก็มักจะให้กัฎมเงินแต่ในัจจุบันนี้เมืองไทยไม่มีทาสแล้วและไม่มีการทำสัญญากันเป็นลายลักษณ์อักษรเพราะฉะนั้นจึงมีเหตุการณเกิดขึ้นบ่อยๆ เมื่อเด็กไม่พอใจนายก็จะทงานไป นายก็จะเสียทั้งเงินและงาน แต่ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้นต่างกับสมัยนี้ เพราะเด็กจะต้องเป็นทาส และมีการทำสัญญากันเป็นลายลักษณ์อักษร ฉะนั้นเมื่อเด็กหนีไป นายก็จะฟ้องเรียกเงินกัฎมได้

ปรากฏว่าเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าอยู่หัว ทรงมีพระราชประสงค์จะให้เลิกทาสขึ้นในเมืองไทย มีทาสเป็นจำนวนมากที่ไม่อยากเป็นอิสระ⁵⁷

ในการคุ้มครองทาสตามกฎหมาย ได้มีการให้สิทธิทาสที่เง่ตัวเองในกรณีที่นายไม่ยอมรับเงินค่าเง่⁵⁸ เมื่อทาสทำงานให้นายมาเป็นเวลานาน และหนีไปอยู่ที่อื่น นายไม่สามารถตามตัวทาสนั้นกลับมาได้ ถ้าหากว่าเจ้าของสถานที่ที่ทาสหนีไปพักพิงอยู่ไม่ยอมให้ทาสกลับคืน⁵⁹ ในกรณีอื่น ๆ เจ้าของสถานที่ดังกล่าวสามารถจะเรียกร้องรางวัลจากนายได้⁶⁰ นายต้องมีหน้าที่เลี้ยงดูทาสเมื่อเกิดทุกข์ภัย⁶¹ นายจะต้องถูกลงโทษถ้าเป็นชู้กับเมียทาส⁶² นายจะต้องรับผิดชอบกับการให้สวัสดิการแก่ลูกๆของทาสในขณะที่แม่ทำงานอยู่⁶³ นอกจากเง่ตัวเองด้วยการจ่ายเงินแล้ว และการพ้นจากสภาพทาสนั้น ทาสจะเป็นอิสระโดยอัตโนมัติถ้าทาสถูกส่งตัวไปทำงานและถูกศัตรูจับตัวไป⁶⁴ และเมื่อเจ้าของทาสอนุญาตให้ทาสบวชเป็นพระหรือเป็นชีได้⁶⁵ ทาสหญิงจะเป็นอิสระได้โดยอัตโนมัติ ถ้ามีลูกกับนายหรือญาติของนาย⁶⁶

57 พระยาอนุমানราชธนะ, *เรื่องเลิกทาสในรัชกาลที่ 5* (กรุงเทพฯ, 2499), หน้า 27.

58 มาตรา 86 ลักษณะทาส, *ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1*, เล่ม 3, หน้า 404-405.

59 มาตรา 55 ลักษณะทาส, *ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1*, เล่ม 2, หน้า 102.

60 มาตรา 61 ลักษณะทาส, *เพ่งอ้าง*, หน้า 105.

61 มาตรา 69 ลักษณะทาส, *เพ่งอ้าง*, หน้า 108.

62 มาตรา 42 ลักษณะผัวเมีย, *เพ่งอ้าง*, เล่ม 2, หน้า 19.

63 มาตรา 93 ลักษณะทาส, *เพ่งอ้าง*, เล่ม 2, หน้า 118.

64 มาตรา 80 ลักษณะทาส, *เพ่งอ้าง*, เล่ม 2, หน้า 112.

65 มาตรา 75 ลักษณะทาส, *เพ่งอ้าง*, เล่ม 2, หน้า 110.

66 มาตรา 96 ลักษณะทาส, *เพ่งอ้าง*, เล่ม 2, หน้า 120.

ตารางที่ 4

ตำแหน่ง (ยศ) ประเภทตามกฎหมาย และศักดินา

ยศ (ตำแหน่ง)	ประเภทตามกฎหมาย	ศักดินา
พระมหากษัตริย์		จำนวนไม่มีกำหนด
อุปราช	เจ้า	100,000
เจ้าฟ้า (พระเชษฐา, พระอนุชา, หรือพระราชโอรสธิดาที่ได้ รับพระราชทานให้ทรงกรม)	เจ้า	50,000—40,000
สมเด็จพระเจ้าพระยา	ขุนนาง	30,000
เจ้าฟ้า (พระเชษฐา, พระอนุชา หรือพระราชโอรสธิดา)	เจ้า	20,000—15,000
พระองค์เจ้า (พระเชษฐา, พระอนุชา ต่างพระมารดาหรือพระโอรสธิดา ที่ได้รับพระราชทานให้ทรงกรม)	เจ้า	15,000
พระองค์เจ้า (พระโอรสธิดาที่ประสูติแต่ เจ้าฟ้าและได้รับพระราชทาน ให้ทรงกรม)	เจ้า	11,000
เจ้าพระยา	ขุนนาง	10,000—3,000
พระยา	ขุนนาง	10,000—1,000
พระองค์เจ้า (พระโอรสธิดาต่างพระมารดา)	เจ้า	7,000
พระองค์เจ้า (พระโอรสธิดาที่ประสูติแต่เจ้าจอม)	เจ้า	6,000
พระ	ขุนนาง	5,000—1,000

ตารางที่ 4 (ต่อ)

ยศ (ตำแหน่ง)	ประเภทตามกฎหมาย	ศักดินา
พระองค์เจ้า (พระโอรสธิดาที่ประสูติแต่เจ้าฟ้า)	เจ้า	4,000
หลวง	ขุนนาง	3,000—800
หม่อมเจ้า	เจ้า	1,500
หม่อม (ตำแหน่งที่ได้รับพระราชทานของพระญาติ)		1,000—800
ขุน	ขุนนางหรือไพร่	1,000—200
หมื่น	ขุนนางหรือไพร่	800—200
หม่อมราชวงศ์ (บุตร, ธิดาของหม่อมเจ้า)		500
พัน	ขุนนางหรือไพร่	400—100
ข้าราชการชั้นผู้น้อยตามหัวเมืองเช่นรองแขวง	ไพร่	300—100
ไพร่ (หัวหน้าไพร่ที่มีและไม่มีครอบครัว)	ไพร่	25—10
ผู้ไร้ทรัพย์สิน ขอกาน หรือ ทาส	ไพร่หรือทาส	5

หมายเหตุ

- การเรียงลำดับตามให้ไว้^๕ ศักดินาที่แท้จริงของแต่ละบุคคลขึ้นอยู่กับขนาดและความสำคัญของกรมที่ประจำอยู่
 - ในการเรียงลำดับตามตารางที่แสดงมาคนที่ถือศักดินาต่ำกว่า 400 ไร่เป็นไพร่
- ที่มา : พระไอยการตำแหน่งนาพลเรือนและพระไอยการตำแหน่งนาทหารหัวเมือง, *ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1*, เล่ม 1, หน้า 178—271; กรมพระสมมตฯ, *เรื่องตั้งเจ้าพระยาในกรุงรัตนโกสินทร์*.

ชนชั้นทางสังคม

ประเด็นแรกซึ่งจะหยิบยกขึ้นมาพิจารณาก็คือการแยกประเภทคนตามกฎหมาย ดังที่ได้บรรยายมาแล้วเป็นการแบ่งชนชั้นทางสังคมที่แท้จริงหรือไม่ ดังที่กล่าวมาแล้วว่าระบบศักดินาเปรียบเสมือนแผนที่แสดงโครงสร้างการจัดระเบียบชนชั้นของสังคมไทย ฉะนั้นจะถือโอกาสเริ่มต้นที่ศักดินาสำหรับบุคคลทุกประเภทตั้งแต่สูงสุดจนถึงต่ำสุด

ปัญหาประการแรกที่เราจะพิจารณาก็คือ เจ้าเป็นชนชั้นที่เหนือกว่าขุนนางหรือไม่ ถ้าพิจารณาตามระบบศักดินาแล้วจะต้องตอบว่า เจ้ามิได้เป็นชนชั้นหนึ่งเหนือกว่าขุนนาง ทั้งนี้ในบรรดาเจ้านายทั้งหลาย อุปราชาและพระราชโอรสธิดาที่ประสูติแต่พระมหากษัตริย์หรือมีพระมารดาเป็นเจ้า และทรงดำรงตำแหน่งกรม จะถือศักดินาสูงกว่าสมเด็จพระยาซึ่งเป็นขุนนางที่มียศสูงสุด แต่เจ้านายอื่นๆที่เป็นพระอนุชาหรือพระเชษฐาต่างพระมารดา ถึงแม้จะทรงกรมก็ตามก็ถือศักดินาต่ำกว่าสมเด็จพระยา อันที่จริงแล้วสมเด็จพระยามียศเท่ากับเจ้าที่ดำรงตำแหน่งกรมหลวง นามของสมเด็จพระยาจะจารึกไว้ในพระสุพรรณบัฏเมื่อได้รับแต่งตั้งเช่นเดียวกับเจ้าที่ทรงกรม สัญลักษณ์แสดงฐานะก็คือ กลด เสลียง และดาบ มีลักษณะเหมือนกับสัญลักษณ์ของเจ้านายที่ทรงกรม⁶⁷ สมเด็จพระยามีบางสิ่งบางอย่างเหมือนกับเจ้านายที่ทรงกรม แต่หัวหน้ากรมสมเด็จพระยาจะมีได้เรียกว่าเจ้ากรม เรียกว่า จางวาง แทน หัวหน้ากรมของสมเด็จพระยาก็มีตำแหน่งเป็นหลวง ในทำนองเดียวกันกับเจ้านายที่ดำรงตำแหน่งกรมหลวง หัวหน้ากรมนี้มีผู้อยู่ได้บังคับบัญชาเป็นปลัดจางวาง ซึ่งมีฐานะเท่ากับปลัดกรมที่มีตำแหน่งเป็นขุน และสมุหบัญชีที่มีตำแหน่งเป็นหมื่น⁶⁸ ในรัชสมัยของ

⁶⁷ กรมพระสมมตฯ, *เรื่องตั้งเจ้าพระยาในกรุงรัตนโกสินทร์* (กรุงเทพฯ, 2374),

หน้า 36-37, 58-59.

⁶⁸ เฟื่องอ้าง, หน้า 36-37.

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อมีการแปลตำแหน่งของไทย เป็นภาษาอังกฤษ คำว่าสมเด็จพระยามักแปลกันว่า “non-royal Duke” แต่ตำแหน่งเจ้านายที่ทรงกรมแปลกันว่า “royal Duke” และมีราชาศัพท์ บางคำที่ใช้กับสมเด็จพระยา เช่น องค์แทนคน การที่ใช้เช่นนั้นนับว่า เป็นการยกฐานะให้เห็นความสำคัญของตำแหน่งสมเด็จพระยา ดังที่เราพูดว่า “สมเด็จพระยาสององค์” แทนที่จะพูดว่า “สมเด็จพระยาสองคน” ซึ่งตาม ปกติก็มักใช้กันกับตำแหน่งขุนนางอื่น ๆ⁶⁹ ดังในตารางที่ 4 พระองค์เจ้าที่เป็นพระอนุชาหรือพระเชษฐาต่างพระมารดา และพระราชโอรสและพระราชธิดาที่มีได้ประสูติแต่พระมเหสี เว้นไว้แต่ว่าพระองค์เจ้าเหล่านั้นจะได้รับพระราชทานแต่งตั้งให้ทรงกรม ก็มีตำแหน่งยศต่ำกว่าเสนาบดีทั้งหลาย เจ้าเมืองในหัวเมืองเอกและหัวเมืองโทที่ดำรงตำแหน่งเจ้าพระยาหรือพระยาถือศักดินา 10,000 ไร่⁷⁰ หม่อมเจ้ามีตำแหน่งยศต่ำกว่าเจ้าพระยาและพระยาบางคน หม่อมราชวงศ์มีตำแหน่งยศต่ำกว่าหลวง ที่เป็นดังนี้เพราะว่าเมื่อหม่อมราชวงศ์เข้ารับราชการโดยการ ถวายตัวอาจจะได้รับแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งหลวง ฉะนั้นตามระบบศักดินา เจ้าทั้งหมดมิได้มีตำแหน่งยศสูงกว่าขุนนางเลย แต่ทว่ามีตำแหน่งยศเท่า ๆ กันกับขุนนาง อย่างไรก็ตาม เจ้านายที่ทรงพระยศสูงสุดก็ย่อมจะทรงมีฐานะสูงกว่าขุนนางที่ดำรงตำแหน่งสูงสุด

อีกปัญหาหนึ่งที่จำต้องกล่าวถึงก็คือ ระบบศักดินานี้เปรียบเสมือนแผนที่ที่แน่นอนในการจัดระเบียบชนชั้นสังคมไทยได้หรือไม่ ดังที่ได้กล่าวมาแล้วสองกรณีว่า ศักดินาใช้เป็นเครื่องชั่งบอกความสัมพันธ์ระหว่างผู้ที่อยู่เหนือกว่าและผู้ที่อยู่ต่ำกว่า⁷¹ ยังได้กล่าวไว้ด้วยว่ามีความเกี่ยวเนื่องกันอยู่

⁶⁹ ตัวอย่าง ดู เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์* (รัชกาลที่ 4). เล่ม 1, (กรุงเทพฯ, 2574), หน้า 133, 183; กรมพระสมมตฯ, อ้างแล้ว.

⁷⁰ ดูตารางที่ 4.

⁷¹ ดูข้างต้นหน้า 129-130.

ระหว่างจำนวนศักดินาและจำนวนไพร่พลที่อยู่ใต้การปกครองและความเกี่ยวเนื่องระหว่างไพร่พลกับรายได้และความมั่งคั่งของผู้ถือศักดินา ดูเหมือนว่าระบบศักดินาจะเป็นดรรชนีบอกฐานะของผู้ถือศักดินานั้นเป็นอย่างดี เพราะเมื่อตระกูลขุนนางมีอำนาจและถือบังเหียนการเมืองในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2394—2411) บรรดาศักดิ์ชั้นสมเด็จเจ้าพระยาถือศักดินา 30,000 ไร่ เป็นบรรดาศักดิ์ที่ทรงตงชั้นให้หัวหน้าตระกูลขุนนางได้ดำรงตำแหน่ง⁷² สัญลักษณ์แห่งการมีอำนาจควบคุมไพร่พลเห็นได้ชัดจากจำนวนเสมียนทนายซึ่งอยู่ใต้ปกครอง ดังที่พระราชกำหนด พ.ศ. 2353 ได้ระบุไว้ว่า ข้าราชการที่ถือศักดินา 400—800 ไร่ มีสิทธิตั้งไพร่ให้เป็นเสมียนทนายได้สามคน ข้าราชการที่ถือศักดินา 1,000—1,600 ไร่ มีสิทธิตั้งเสมียนทนายได้หกคน และข้าราชการที่ถือศักดินา 2,500—3,000 มีสิทธิตั้งเสมียนทนายได้เพียง 9 คนเท่านั้น และข้าราชการที่ถือศักดินา 5,000 มีสิทธิตั้งเสมียนทนายได้ 12 คน และข้าราชการที่ถือศักดินา 10,000 ไร่ มีสิทธิตั้งเสมียนทนายได้ 15—30 คน⁷³ เสมียนทนายรับใช้ตามวัตถุประสงค์หลายประการ รวมทั้งการถือหีบหมาก ความสัมพันธ์ระหว่างศักดินาและจำนวนเสมียนทนายนี้ชี้ให้เห็นว่าการมีกำลังไพร่พลอยู่ใต้ปกครองนับว่าเป็นส่วนสำคัญอย่างหนึ่งเกี่ยวกับเกียรติยศบารมี

ในการเปรียบเทียบฐานะของเจ้านายและขุนนาง มีปัจจัยอยู่ประการหนึ่งที่ทำหน้าที่ยกฐานะของเจ้านายให้สูงกว่าระดับที่คาดหมายไว้จากจำนวนศักดินาที่ทรงถืออยู่ ปัจจัยดังกล่าวก็คือความสัมพันธ์โดยทางเชื้อสายกับพระมหากษัตริย์ ในฐานะที่พระมหากษัตริย์ทรงเป็นสัญลักษณ์แห่งศีลธรรมภายใน

⁷²ดู David K. Wyatt, "Family Politics in Nineteenth Century Thailand."

⁷³กฎหมายชำระเลก, ประชุมกฎหมายประจำศก, เล่ม 4, หน้า 5.

ในบ้านเมือง ตำแหน่งของพระมหากษัตริย์จึงสูงส่งเกือบจะเป็นความศักดิ์สิทธิ์ทางศาสนา เพราะฉะนั้นผู้ที่สืบเชื้อสายมาจากพระมหากษัตริย์และพระญาติจึงมีส่วนได้รับความเคารพนับถือที่คนทั่วไปถวายต่อพระมหากษัตริย์ ดังปรากฏให้เห็นได้จากการใช้ราชาศัพท์ในการพูดกับเจ้านาย การมีราชาศัพท์เช่นนี้ก่อให้เกิดความคลุมเครือในการประเมินฐานะของเจ้านาย ฉะนั้นเมื่อหม่อมเจ้ามีตำแหน่งยศต่ำกว่าเจ้าพระยา⁷⁴ เจ้านายและขุนนางต่างก็ประจักษ์ในความจริงเรื่องนี้ดี แต่ความจริงเรื่องนี้ในหัวเมืองมิได้ตระหนักกัน ในทำนองเดียวกันเมื่อมิได้นับหม่อมราชวงศ์ว่าเป็นเจ้าในวงการที่สูงกว่าและมีตำแหน่งยศเทียบเท่ากับหลวง⁷⁵ แต่สามัญชนในหัวเมืองก็ยังคิดว่า เป็นเจ้าอยู่ดี ฉะนั้นหม่อมราชวงศ์จึงอาจจะได้รับตำแหน่งยศสูงกว่าหลวงในสายตาของชนบท เพื่อมิให้ความเคลือบคลุมนี้ทำให้เกิดความสับสนขึ้น หม่อมเจ้าและหม่อมราชวงศ์จึงไม่ได้รับอนุญาตให้ไปหัวเมืองโดยมิได้รับพระบรมราชานุญาต⁷⁶

ตามโครงสร้างการจัดระเบียบชนชั้นที่ต่งขึ้นนี้ เจ้ามิได้เป็นชนชั้นที่สูงกว่าขุนนาง อันที่จริงแล้วเจ้ามิได้มีสิทธิพิเศษมากกว่าขุนนาง จริงอยู่ศาลของกรมวังเท่านั้นที่จะพิจารณาคดีของเจ้าได้ แต่เรื่องนี้ก็ควรจะเป็นเช่นนั้น เพราะในการบริหารทางด้านตุลาการ ข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ในแต่ละกรมมีอำนาจในการพิจารณาคดีต่าง ๆ และข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ในแต่ละกรมก็จะพิจารณาคดีของขุนนางในกรมของตนด้วย เจ้านายขึ้นกับกรมวัง

⁷⁴ราวต้น ๆ ปี พ.ศ. 2483 ขึ้นไป ผู้เขียนได้เห็นหม่อมเจ้าผู้ซึ่งทรงตระหนักถึงฐานะของท่านได้แสดงความเคารพด้วยการไหว้เจ้าพระยา ก่อนการวางพระองค์ทูลต่อเจ้าพระยาโดยทั่วไป ก็คือทรงถือว่าเจ้าพระยามีตำแหน่งสูงกว่า

⁷⁵⁻⁷⁶ในราวสมัยเดียวกัน หม่อมราชวงศ์ต้องแสดงความเคารพด้วยการไหว้หลวงแต่มิได้ไหว้ขุน

อย่างไรก็ตามดังที่กล่าวมาแล้วว่า การพิจารณาคดี ขุนนางจะกระทำมิได้โดย
 ไม่ได้รับพระบรมราชานุญาตจากพระมหากษัตริย์ บุตรของหม่อมเจ้าได้แก่
 หม่อมราชวงศ์มิได้มีฐานะดีไปกว่าบุตรของขุนนางเลย เมื่อจวนสิ้นรัชสมัย
 ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แม้กระทั่งเจ้าที่เป็นพระโอรส
 ของสมเด็จพระปิ่นเกล้าก็ยังเป็นผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์ของสมเด็จพระยาบรมมหา-
 ศรีสุริยวงศ์ ศาสตราจารย์ว้ายอดต์กล่าวว่า “มีเจ้านายในราชตระกูลจำนวน
 หนึ่งหมื่นไม่มากนักที่หาตำแหน่งในราชการทำไม่ได้ เว้นไว้แต่จะไปแต่งงาน
 กับคนในตระกูลขุนนาง แม้กระนั้นก็ตามเจ้านายก็มักไม่ค่อยจะมีอำนาจ”⁷⁸

ดังที่กล่าวมานี้ จึงดูเหมือนว่าจะเป็นเรื่องที่ผิดความเป็นจริงไปในการ
 ที่จะคิดว่า ชนชั้นเจ้านายและชนชั้นขุนนางเป็นสองชนชั้นที่แตกต่างกัน
 โดยที่ฝ่ายหนึ่งสูงกว่าอีกฝ่ายหนึ่ง ยังคงเหลือเรื่องที่จะพิจารณาว่าไพร่และ
 ทาสเป็นชนชั้นสองชนชั้นที่แตกต่างกันหรือไม่ ดังปรากฏในเรื่องทาสผูกดอก
 ที่แสดงให้เห็นว่า คำว่าทาส มีความหมายมากกว่าคำว่า “slave” ในภาษาอังกฤษ
 ทาสดูเหมือนจะเป็น “ลูกหนี้” มากกว่า อีกประการหนึ่งในระบบศักดินา
 ทาสถือศักดินา 5 ไร่⁷⁹ เอช.จี.ควอริช เวลส์ กล่าวว่า ไม่ใช่เป็นเรื่องน่าอายที่
 จะมีฐานะเป็นทาสส่วนตัวของผู้อื่น และสภาพของทาสก็มักดีกว่าไพร่⁸⁰ ตาม
 พระราชกำหนดที่ออกประกาศในสมัยนี้บอกให้รู้ว่า ไพร่หลวงพยายามที่จะ

⁷⁷หลังจากที่พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเสด็จสวรรคต กรมหมื่นบวรวิชัยชาญ
 เสด็จไปบ้านของสมเด็จพระยาทุกเช้าเพื่อศึกษาเรื่องการปกครอง และเพื่อที่จะได้
 ช่วยสมเด็จพระยาทำงาน อาทิเช่น ตกแต่งบ้านเรือน เป็นต้น, ณัฐวุฒิ สุทธิสง-
 กรม, สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์, หน้า 484-485.

⁷⁸David K. Wyatt, “Family Politics in Nineteenth Century Thailand.”

⁷⁹มาตรา 23 พระไอยการนาทหารหัวเมือง, *ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1*, เล่ม 1,
 หน้า 261.

⁸⁰H.G. Quaritch Wales, op. cit., หน้า 63.

หนังสือภาพการเป็นไพร่หลวงด้วยการเป็นทาส⁸¹ จึงดูค่อนข้างจะไม่มีเหตุผลในการที่จะคิดว่า ไพร่และทาสเป็นสองชั้นที่แตกต่างกัน โดยไพร่มีฐานะสูงกว่าทาสในเมื่อไพร่จำนวนมากมาต้องการจะเป็นทาส และจำนวนไพร่ (เช่นคนยากไร้) และขอทานก็นับว่าอยู่ในฐานะเดียวกันกับทาสตามระบบศักดินา

ความแตกต่างกันระหว่างชนสี่ประเภทตามกฎหมายมิได้ขึ้นอยู่กับปัจจุบันทุกอย่าง ซึ่งใช้เป็นเครื่องกำหนดความแตกต่างกันในเรื่องชนชั้น ความแตกต่างกันระหว่างเจ้าและขุนนางส่วนใหญ่ขึ้นอยู่กับความจริงที่ว่า พวกเจ้าสืบเชื้อสายมาจากพระมหากษัตริย์เท่านั้น โดยมีได้ขึ้นอยู่กับอำนาจทางการเมืองการควบคุมกำลังไพร่พลและความมั่งคั่ง ซึ่งเป็นบรรทัดฐานที่สำคัญ อันแสดงให้เห็นความแตกต่างทางฐานะในสังคมไทย ความแตกต่างระหว่างไพร่และทาสเกิดขึ้นเพื่อที่จะให้ลูกหนึ่งเป็นคนอีกประเภทหนึ่งที่ต่างไปจากชาวบ้านอื่น ๆ ฉะนั้นจึงขึ้นอยู่กับความมั่งคั่งเพียงอย่างเดียว ถึงอย่างไรก็ตามมูลฐานเช่นนี้ก็ดูเสมือนว่าเป็นเรื่องที่ผิดความเป็นจริง ในเมื่อไพร่ผู้ต้องการที่จะหนีการถูกเกณฑ์แรงงานไปใช้จะเป็นทาสด้วยความเต็มใจ ถึงแม้ว่าจะมิใช่เป็นคนยากไร้ก็ตาม

ได้มีผู้เสนอความเห็นเกี่ยวกับโครงสร้างการจัดระเบียบชนชั้นของสังคมไทยในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ดังต่อไปนี้

ความพยายามที่จะ วาดภาพให้เห็น ชั้นทางสังคมในสังคมไทย นั้นเป็นความยากลำบาก ทั้งนี้เพราะมีการเข้าใจถึงลักษณะของระเบียบสังคมผิดไป ระเบียบสังคมไทยนั้นละม้ายคล้ายคลึงกับระเบียบ

⁸¹ ตัวอย่าง ดู พระราชกำหนด พ.ศ. 2331 (พระราชกำหนดใหม่ 18), *ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1*, เล่ม 3, หน้า 369-371.

การจัดกองทัพมากกว่าการจัดระเบียบชนชั้นสังคมตามแบบตะวันตก สังคมไทยมีลำดับชั้นเกี่ยวกับตำแหน่งที่แน่นอนซึ่งมีการกำหนดอาชีพ แต่ทว่าบุคคลก็เปลี่ยนแปลงจากอาชีพหนึ่งไปยังอาชีพที่สูงขึ้นหรือต่ำลงได้อย่างเสรีตามลำดับชั้น ทำนองเดียวกันกับกองทัพ⁸²

อย่างไรก็ตาม เมื่อคำนึงถึงการเชยิบฐานะทางสังคม คำบรรยายนี้จะใช้ได้ก็เฉพาะกับสภาพในยามศึกเท่านั้น ไม่ใช่ในทางสงบ ดังจะเห็นได้ต่อไปภายหลังจาก ในยามสงบ การเชยิบฐานะให้สูงขึ้นจากทาสและไพร่ไปเป็นขุนนางนั้นแทบจะไม่ปรากฏเลย

เนื่องจากการประพฤติปฏิบัติอันอยู่ในกรอบประเพณีของคนไทย ถือหลักความสัมพันธ์ระหว่างผู้บังคับบัญชากับผู้อยู่ใต้บังคับบัญชา (นายกับไพร่ ผู้อุปถัมภ์กับผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์) และผู้ใหญกับผู้เยาว์ การจัดแบ่งฐานะของคนไทยจึงมีการแบ่งซอยกันออกไปละเอียดมาก การที่เป็นเช่นนี้ทำให้เกิดความโน้มเอียงในการวาดภาพสังคมไทยว่าไม่มีการแบ่งชั้น

อีกประการหนึ่ง นับว่าเป็นการปลอดภัยกว่าที่จะดูฐานะทางเศรษฐกิจและหน้าที่เกี่ยวกับงานที่ทำของคนไทย ก่อนที่จะตัดสินว่าสังคมไทยในยุคกรุงรัตนโกสินทร์เป็นสังคมที่ไม่มีการแบ่งชั้น คำถามแรกที่ควรถามตัวเองก็คือว่า "ลักษณะของความมั่งคั่งในสังคมไทยสมัยนั้นคืออะไร?" สังคมไทยไม่เหมือนกับสังคมก่อนยุคอุตสาหกรรมอื่นๆ ซึ่งเราเคยได้ศึกษากันมาอย่างคร่ำเคร่ง ความมั่งคั่งมิใช่เรื่องที่ดิน ความจริงเรื่องนี้ปรากฏชัดเจนในบทต้น ๆ ของหนังสือเล่มนี้ อนึ่ง ควรจะกล่าวด้วยว่าเมืองไทยไม่เคยมีความยุ่ง

⁸²L.M. Hanke, Jr. "Merit and Power in The Thai Social Order,"

ยากเกี่ยวกับการจัดสรรที่ดิน ก่อนสมัยสงครามโลกครั้งที่สองก็ยังไม่ปรากฏว่ามีความปรารถนาในการกักกันที่ดินเลย ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อทรงพระราชทานที่ดินผืนใหญ่นอกเมืองให้หลวงจินดารักษ์ และมีพระบรมราชานุญาตให้หลวงจินดารักษ์กำหนดเอาตามใจชอบ แต่หลวงจินดารักษ์ก็คงรับพระราชทานไปเพียง 4 ไร่เท่านั้น เมื่อลูกๆ ของหลวงจินดารักษ์ถามเหตุผลว่าทำไมจึงเอาเพียงแค่นั้น หลวงจินดารักษ์ก็ตอบว่าไม่รู้จะเอาที่ดินมากมายไปทำอะไรกัน มันจะกลายเป็นป่าไปเท่านั้นเอง เพื่อนบ้านของหลวงจินดารักษ์ซึ่งมีตำแหน่งเป็นพระยา เมื่อได้รับพระราชทานที่ดินก็รับไปเพียง 2 ไร่เท่านั้นเอง⁸³ ตามที่ได้ทราบกันมาแล้วว่าประชากรของไทยนั้นมีจำนวนน้อยมาก และผืนแผ่นดินส่วนใหญ่ก็เป็นที่ราบที่มีน้ำท่วมท้นทุกปี ผืนแผ่นดินที่เหมาะสมแก่การปลูกข้าวจึงนับว่าเป็นแผ่นดินที่อุดมสมบูรณ์ ดังที่ปรากฏในศิลาจารึกของพ่อขุนรามคำแหงว่า “ในน้ำมีปลา ในนามีข้าว” ซึ่งเป็นอรรถาธิบายได้อย่างดีถึงความอุดมสมบูรณ์ของธัญญาหารในแผ่นดิน อย่างไรก็ตามมีคำพังเพยกล่าวว่า “รกคนดึกกว่ารกหญ้า” หมายถึงมีคนเป็นลูกน้องมากกว่ามีแผ่นดินที่ไม่ได้ทำการเพาะปลูกมากมาย คนไทยชั้นสูง อาทิ เจ้านายและขุนนางยังชีพอยู่ได้ด้วยแรงงานและส่วยจากไพร่และทาส ดังปรากฏว่ามีกระทะและวิวาทเกี่ยวกับการควบคุมกำลังไพร่พลเป็นหลักฐานอยู่ในกฎหมาย พระราชกำหนดและประชุมประกาศต่างๆ แต่ไม่มีการทะเลาะวิวาทกันเกี่ยวกับการเป็นเจ้าของที่ดินเลย เป็นที่น่าทึ่งที่จะกล่าวว่าทาสยังสามารถมีทรัพย์สินของตนเองได้ ดังได้กล่าวแล้วถึงความเกี่ยวเนื่องกันระหว่างความเป็นทาสกับความเป็นหนี้ จึงเกิดคำถามที่ฟังถามขึ้นว่า “ทำไมเจ้า

⁸³ ผู้เขียนรู้สึกซาบซึ้งในพระคุณของคุณแสด ศรีเพ็ญ ผู้เป็นธิดาของหลวงจินดารักษ์ ซึ่งเป็นผู้เล่าเรื่องนี้ให้ผู้เขียนฟัง

หนังสือขอเอาแรงงานมากกว่าที่ดินเป็นหลักประกัน ?' คำตอบง่าย ๆ น่าจะเป็นเพราะว่า แรงงานของคนนั้นมีมูลค่าสูงกว่าที่ดิน

การได้ครอบครองกำลังไพร่พลเป็นลักษณะของความมั่งคั่ง และสัญลักษณ์ของความมั่งคั่งนี้ก็จะเห็นได้จากจำนวนเสมียนทนาย ซึ่งเป็นบริวารเดินตามขุนนางหรือเจ้านายไม่ว่าจะไปไหนใด นับว่าเป็นแบบฉบับของชีวิตความเป็นอยู่ที่จำต้องมีผู้ติดตามห้อยตาม เดินตามหลังถือสิ่งของนานาชนิด อันบ่งบอกถึงตำแหน่งของบุคคลผู้นั้น และสิ่งของที่ถือก็ยังเป็นสัญลักษณ์บอกตำแหน่งของผู้ติดตามอีกด้วย ดังที่กล่าวมาแล้วข้างต้นว่า บุคคลที่ถือศักดินา 400 ไร่ขึ้นไปจึงจะมีสิทธิในการตั้งไพร่ของตนให้เป็นเสมียนทนายได้

เกี่ยวกับสัญลักษณ์ต่าง ๆ ของบุคคลที่ถือศักดินาตั้งแต่ 400 ไร่ขึ้นไปนั้น มีเรื่องราวที่เกิดขึ้นในปลายรัชกาลที่ 3 ว่า การใช้เสื้อสมปักนั้นจะใช้ได้เฉพาะกับขุนนาง (ผู้ถือศักดินา 400 ไร่ขึ้นไปเท่านั้น)⁸⁴ ข้อความในหนังสือประวัติตระกูลสามตระกูล แสดงให้เห็นภาพของขุนนางผู้หนึ่งในสายตาของคนไทย ข้อความตอนนั้นเล่าว่า หมื่นอนุรักษ (ถือศักดินาดำกว่า 400 ไร่) ซึ่งเป็นทหารมหาดเล็กรักษาพระบรมมหาราชวัง ถูกพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ มีรับสั่งให้เฝ้า แล้วทรงรับสั่งถามว่าไปไหนมา หมื่นอนุรักษกราบบังคมทูลว่า ไปสร้างยุ้งเพื่อเก็บข้าวไว้ขายพ่อค้าฝรั่งเมื่อสนธิสัญญาบาวริงใช้บังคับได้ พระองค์จึงทรงรับสั่งว่าหมื่นอนุรักษไม่จำเป็นต้องทำเช่นนั้น เพราะว่าหมื่นอนุรักษจะได้รับการแต่งตั้งเป็นขุนนางนั่งตั้งอยู่แล้ว แต่หลังจากหมื่นอนุรักษได้เป็นขุนนางแล้วก็ได้ไปหานายทะเบียน ประจํากรมและจัดการซื้อที่ดินผืนหนึ่งเพื่อปลูกบ้านอยู่อาศัย หมื่นอนุรักษซื้อที่ดินผืนนี้ที่ริม

⁸⁴สมเด็จพระอมรินทราบหาราช, *ประวัติสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ* (กรุงเทพฯ, 2472), หน้า 3.

ฝั่งคลองบางกอกน้อย จังหวัดนนทบุรี แล้วจัดการทำอ่าวจอดเรือไว้ที่หน้าบ้านเล็ก 10 ฟุต เพื่อว่าเมื่อไพร่เข้าเวรจะได้นำเรือมาจอดไว้ อีกด้านหนึ่งของที่ตื้นนี้หมื่นอนุรักษก็ได้ทำยกพื้นพิเศษขึ้นสำหรับตากเรือที่จะใช้ในขบวนพระราชพิธี⁸⁵ จากเรื่องราวนี้จะเห็นได้ว่าสัญลักษณ์ของบุคคลที่มีศักดิ์นา 400 ไร่ขึ้นไปนั้น ก็คือการมีไพร่พลอยู่ในครอบครอง มีเรือเข้าขบวนพระราชพิธี และมีตั้งสลักเสลาเป็นพิเศษ ตั้งแบบนี้ใช้กับหมอนสามเหลี่ยมดังที่ เซอร์ จอห์น บาวริง กล่าวไว้ว่า

ขุนนางไทยโดยทั่วไปแล้ว จะมีม้านั่งหรือบัลลังก์ยกพื้นเอก-
เขนกับหมอนสามเหลี่ยม หัวท้ายหมอนประดับประดาด้วยลวดลาย
ปักทอง เราได้รับการบอกเล่ามาว่า หมอนชนิดนี้ห้ามคนธรรมดา
สามัญใช้⁸⁶

ความแตกต่างที่สำคัญอย่างมากอีกประการหนึ่งระหว่างพวกชั้นไพร่
และพวกชนชั้นนาย ปรากฏในคำพังเพยว่า “สำเนียงบอกภาษา กิริยา
บอกตระกูล” จากการสังเกตกิริยามารยาทของบุคคล คนไทยเราจะสามารถ
บอกได้ว่าบุคคลนั้นอยู่ในพวกชนชั้นใด ดังที่เราได้เคยทราบมาแล้วว่ามีความ
แตกต่างกันมากในลักษณะของการทักทายปราศรัย การพูดจา ฯลฯ เกี่ยวกับการ
ประพฤติกฎปฏิบัติที่บุคคลหนึ่งแสดงต่อบุคคลอื่น ๆ ที่มีฐานะต่างกัน ไพร่
จะไม่รู้รายละเอียดเกี่ยวกับความแตกต่างเหล่านี้เลย ไพร่จะเรียกขุนนางและ
เจ้านายด้วยการใช้คำว่าท่านเหมือนกันหมด และเรียกตัวเองว่า กระผม

⁸⁵ ฟัง ฤทธาณีน, *ประวัติตระกูลสามตระกูล* (กรุงเทพฯ, 2502).

⁸⁶ Sir John Bowring, *The Kingdom and People of Siam*, Vol. 1, p. 116.

ไพร่จะทักทายขุนนางและเจ้านายด้วยการนั่งลงไหว้ ไพร่ไม่รู้ว่าขุนนางบางคนนั้นตนต้องใช้คำว่าใต้เท้า บางคนใช้ว่า ท่าน ฯลฯ ไพร่ไม่รู้จักรักการไหว้ ที่ถูกต้องนั้นทำกันเช่นไร และไม่รู้จักรักการเรียกชื่อบุคคลแต่ละตำแหน่งว่าเช่นไรด้วย ฉะนั้นจึงเป็นการสะดวกที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเมื่อทรงเห็นข้าราชการที่เจ้าเมืองพัทลุงแต่งตั้งจะทรงรับสั่งว่าเป็นไพร่ทั้งหมด⁸⁷

ฉะนั้น ถึงแม้ว่าฐานะของคนในสังคมไทยจะดูเหมือนว่าแบ่งซอยออกละเอียดมากดังกล่าวนมาแล้วก็ตาม ก็ยังมีช่องว่างระหว่างผู้ถือศักดินาตั้งแต่ 400 ไร่ขึ้นไปกับผู้ถือศักดินาต่ำกว่า 400 ไร่ ผู้ถือศักดินาต่ำกว่า 400 ไร่ก็จำต้องสังกัดตามชื่อนายและชื่อเมืองที่ดินอาศัยอยู่ การตัดช่องว่างนี้ออกไปจะกระทำได้ก็โดยการถวายตัวต่อพระมหากษัตริย์ ดังเราได้กล่าวถึงความสัมพันธ์ระหว่างไพร่กับนายมาแล้ว

มีคำไทยสามคำซึ่งเข้าประเด็นอยู่ในเรื่องการจัดระเบียบชนชั้นทางสังคมในสังคมไทย คำแรกคือคำว่า “ชั้น” ซึ่งตรงกับคำว่า “class” คำที่สองได้แก่คำว่า “วรรณะ” ซึ่งตรงกับคำว่า “caste” คำที่สามได้แก่คำ “พวก” หมายถึง “group” คำว่า “วรรณะ” นี้ใช้เหมาะที่สุดกับเจ้า คำว่า “พวก” โดยทั่วไปแล้วใช้กับบุคคลทั้ง 4 ประเภทตามกฎหมาย อาทิ พวกเจ้า พวกขุนนาง พวกไพร่ พวกทาส ในเอกสารต่าง ๆ ทั้งหมดที่มีอยู่ในยุคนี้ และแม้แต่ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คำว่าชั้นมิได้

⁸⁷ พระราชกำหนด พ.ศ. 2345 (พระราชกำหนดใหม่ 44), *ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1*, เล่ม 3, หน้า 455.

ใช้กับบุคคลทั้ง 4 ประเภทตามกฎหมาย คำว่า “ชั้น” ใช้กับวลี เช่น “คนชั้นสูง คนชั้นต่ำ” และคนชั้นขุนนาง คนชั้นไพร่ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ ทรงใช้คำว่า ชั้น ในการพูดถึง นาย (เจ้านาย ขุนนาง) และไพร่ (ไพร่และทาส) การที่ทรงกล่าวเช่นนั้นหมายถึง สังคมไทยเราแบ่งออกเป็น 2 ชั้น คือ นายผู้ซึ่งเป็นชนชั้นปกครอง และไพร่ผู้ซึ่งถูกปกครอง⁸⁸ เมื่อเราพิจารณาถึงช่องว่างระหว่างผู้ที่มีศักดินาตั้งแต่ 400 ไร่ขึ้นไป และผู้ที่มีศักดินาต่ำกว่า 400 ไร่ลงมา การแบ่งแยกแบบนี้ก็ดูมีเหตุผลดี ปัญหาที่ว่า คำว่า “class” นี้จะใช้กับคนที่เพิ่งกล่าวข้างต้นนี้ได้หรือไม่นั้นขึ้นอยู่กับว่าเราตีความหมายของคำ ๆ นั้นว่าอะไร เพราะคำนี้สัมพันธ์กับสังคมตะวันตกซึ่งมีการจัดระเบียบที่แตกต่างจากสังคมไทยในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น

พระสงฆ์

ในท้ายที่สุดนี้จะได้กล่าวถึงพระสงฆ์ในส่วนที่เกี่ยวกับเรื่องการจัดระเบียบชนชั้นทางสังคม มีวัดอยู่เกือบทุก ๆ หมู่บ้านในเมืองไทย และเมื่อผู้ชายไทยเกือบทุกคนใช้เวลาส่วนหนึ่งของชีวิตนับตั้งแต่ 2—3 เดือนจนถึงเป็นปี ๆ บวชเป็นสามเณรหรือพระภิกษุ ฉะนั้น จึงปรากฏว่าในระยะหนึ่งระยะใดจะมีพระสงฆ์เป็นจำนวนมากในสังคม โดยทั่วไปฐานะของพระสงฆ์นี้เป็นฐานะสูงมากในสังคมไทย สามัญชนไม่ว่าจะมีฐานะและตำแหน่งเช่นใด ยกเว้นพระมหากษัตริย์จำต้องให้ความเคารพสักการะพระสงฆ์ด้วยการ

⁸⁸สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ, *ลักษณะการปกครองประเทศสยามแต่โบราณ*, หน้า

กราบ⁸⁹ เมื่อเด็กผู้ชายบวชเป็นสามเณร พ่อแม่ของเด็กจำต้องแสดงความ
 คารวะต่อสามเณรนั้น เมื่อผู้ชายบวชเป็นพระภิกษุ ผู้ที่อยู่เหนือกว่า (นาย)
 ก็จำต้องแสดงการคารวะด้วย

คนไทยเราเชื่อว่า โลกของพระสงฆ์เป็นอีกโลกหนึ่งแยกจากโลกของ
 บุคคลธรรมดา ฉะนั้นการแบ่งแยกระหว่างสถาบันศาสนาและสถาบันการ
 ปกครองจึงเกิดขึ้น ซึ่งต่างก็มีภารกิจไม่เหมือนกัน ภารกิจในทางธรรมดำเนิน
 การโดยฝ่ายศาสนจักร ส่วนภารกิจในทางโลกดำเนินการโดยฝ่ายอาณาจักร
 เพราะโลกของพระสงฆ์เป็นโลกของผู้มีชีวิตอันสูงส่ง ส่วนโลกของฆราวาส
 เป็นโลกของผู้มีชีวิตที่ต่ำกว่า มีหลักฐานชี้ให้เห็นว่า การออกบวชและการ
 สึกจากพระถือเสมือนการตายและการเกิดใหม่ ดังได้เคยกล่าวถึงเรื่องนี้อัน
 เกี่ยวกับพิธีการออกบวชของเด็กผู้ชาย ก่อนที่จะเข้ามาสู่โลกของความเป็นผู้
 ใหญ่มาแล้ว เป็นที่น่าสนใจที่จะกล่าวถึงพระราชดำรัสของรัชกาลที่ 6 ใน
 เรื่องการกลับชาติมาเกิดว่า การออกบวชและการสึกเปรียบเสมือนการกลับ
 ชาติมาเกิด คนที่เกิดมาในยามโชคร้าย เช่น ตอนที่ดวงดาวอยู่ในตำแหน่งไม่
 ดี ก็อาจจะเลือกหาฤกษ์ใหม่ในตอนสึกได้โดยกำหนดเวลาสึกจากการเป็นพระ
 สงฆ์ให้เป็นเวลาเกิดของตน เชื่อกันว่าด้วยวิธีเช่นนี้บุคคลผู้นั้นก็จะสามารถ
 หนีอิทธิพลของดาวต่าง ๆ ซึ่งอยู่ในตำแหน่งที่ไม่ดีเมื่อเวลาถือกำเนิด

ในฝ่ายศาสนจักร การจัดระเบียบสังคมก็ตั้งขึ้นโดยมีพื้นฐานแบบผู้
 อยู่ใต้อุปถัมภ์และผู้อุปถัมภ์เช่นเดียวกับฝ่ายอาณาจักร ซึ่งรายละเอียดไม่

⁸⁹ พระเจ้าแผ่นดินทรงแสดงความเคารพสงฆ์มิใช่ด้วยการกราบ แต่ด้วยการยก
 พระหัตถ์ขึ้นข้างหนึ่ง

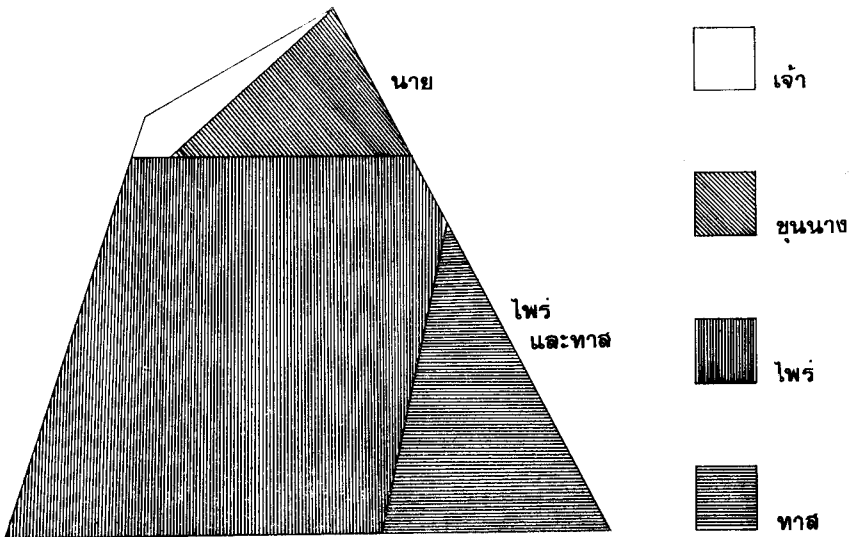
จำเป็นต้งนำมาอีก สังกษราชเป็นนามที่ใช้กับสงฆ์ ตำแหน่งสูงสุดเท่าเทียมกับ “พระมหากษัตริย์ของฝ่ายสงฆ์” รองลงมาคือ เจ้าคณะใหญ่ 3 รูป (ฝ่ายเหนือ ฝ่ายใต้ และส่วนกลาง)⁹⁰ ทำนองเดียวกับสมุหนายก สมุหกลาโหม และเสนาบดีคลังในราชอาณาจักร ในแต่ละวัดจะมีเจ้าอาวาสอย่างน้อยหนึ่งรูปซึ่งมีหน้าที่รับผิดชอบเกี่ยวกับการบริหารกิจการของวัดและลูกวัด พระบวชใหม่ทุก ๆ รูปจะมีพระที่มีตำแหน่งสูงกว่าผู้ซึ่งปฏิบัติตนเหมือนกับเป็นพ่อ และคอยดูแลความประพฤดี⁹¹

จะเห็นได้ว่าในหลายกรณี ประเพณีการออกบวชนั้นทำหน้าที่เสมือนหนึ่งเป็นเกราะป้องกันตัวในสังคมที่ถือฐานันดรเป็นใหญ่ ดังได้กล่าวมาแล้วว่าวิธีการหนึ่งในการหลีกเลี่ยงการถูกเกณฑ์แรงงานก็คือการออกบวช นอกจากนั้นจะเห็นได้ว่าการออกบวชยังทำหน้าที่เป็นการช่วยผ่อน คลายจากการถูกนายกดขี่ข่มเหง เมื่อผู้ใดก็ตามเข้าสู่ร่มกาสาวพัสตร์ ความสัมพันธ์ระหว่างนายและไพร่ ผู้ใหญ่ผู้น้อยซึ่งบุคคลผู้นั้นเป็นข้าอยู่เมื่อยังเป็นฆราวาสก็ยุติไปอย่างน้อยที่สุดก็ชั่วระยะเวลาที่อยู่ในผ้าเหลือง เมื่อเป็นพระสงฆ์ บุคคลผู้นั้นก็จะเห็นว่าตนเป็นผู้ที่อยู่ในฐานะสูงมากในโลกของฆราวาส นายหรือพ่อแม่ซึ่งบุคคลผู้นั้นเคยเคารพและเชื่อฟังก็จะแสดงความเคารพตน นับว่าเป็นการเปลี่ยนแปลงหน้าที่ชั่วคราวเพื่อที่จะช่วยผ่อน คลายความรู้สึกว่าถูกกดขี่จากผู้อื่นไปได้ จะได้ยกหน้าที่ของพระสงฆ์ไปบรรยายไว้ในเรื่องการเปลี่ยนแปลงฐานะทางสังคมในบทต่อไป

⁹⁰ Walter F. Vella, *Siam Under Rama III*, p.p. 33-34.

⁹¹ คุฎกพระสงฆ์, *ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1*, เล่ม 3, หน้า 1-56.

สรุปว่า ถ้าเราติดตามแบบฉบับของไทยในการแบ่งสังคมออกเป็นพระ
ศาสนจักรและพระราชอาณาจักร และให้ความสนใจในพระราชอาณาจักร
แล้ว อาจจะทำแผนผังโครงสร้างของระบบการจัดระเบียบชนชั้นของไทยไว้
อย่างคร่าว ๆ ได้ดังนี้

บทที่ 7

การเปลี่ยนแปลงในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น

พ.ศ. 2325–2416

ถ้าหากมีผู้ถือว่า สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้นเป็นสมัยที่อยู่คงที่ปราศจากการเปลี่ยนแปลงใด ๆ การถือเช่นนั้นจะต้องนับว่าผิดพลาดจากความจริงอย่างแน่นอน แต่ก็มีหลายคนถือว่าสมัยนี้เป็นสมัยคงที่ไม่มี การเปลี่ยนแปลง การที่ถือกันว่าสมัยนี้เป็นสมัยที่คงที่นั้นเกิดจากการเทียบเคียงความเปลี่ยนแปลงใน สมัยนี้กับการ ปฏิรูปครั้งใหญ่ที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงกระทำ ได้บรรลุผลสำเร็จในเวลาต่อมานั่นเอง ถึงกระนั้นก็ตามยังเป็นที่น่าสงสัยว่า การปฏิรูปเหล่านี้จะได้ผลสำเร็จเป็นอย่างดีหรือไม่ ถ้าปราศจากเสียซึ่งการเปลี่ยนแปลงที่มีมาก่อนหน้านี้

มีปัจจัยหลายประการที่ส่งเสริมให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในการจัดระเบียบสังคมไทย

ประการแรกก็คือ บทเรียนที่ได้รับจากประสบการณ์อันขมขื่นสืบเนื่องมาจากการแพ้สงครามพม่าและกรุงศรีอยุธยาแตก แม้การสร้างบ้านเมืองใหม่หลังจากที่ได้รับบิสรภาพแล้ว จะสร้างขึ้นตามแบบกรุงศรีอยุธยา ก็ตามก็ปรากฏว่ามีการเปลี่ยนแปลงและแก้ไขปรับปรุงแบบเดิมไม่น้อย

ประการที่สองก็คือ ภัยอันตรายใหม่อันได้แก่การขยายตัวของประเทศมหาอำนาจล่าอาณานิคม แม้ว่าศัตรูเก่าของประเทศสยามอันได้แก่พม่าและ

ญวนจะเพลออันตราয়ลงไป แต่ราชอาณาจักรสยามกลับถูกคุกคามจากประเทศมหาอำนาจล่าอาณานิคมแทน ซึ่งประเทศสยามก็จำต้องกระทำการโต้ตอบด้วยวิธีการที่ผิดแผกไปจากวิธีที่เคยใช้กับพม่าและญวน ความตระหนักในภยันตรายใหม่นี้ ปรากฏชัดในพระราชกระแสรับสั่งของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวขณะใกล้สวรรคตว่า

การศึกสงครามทั้งญวนและพม่าก็เห็นจะไม่มีแล้ว จะมีอยู่ที่แต่ข้างพวกฝรั่ง ให้ระวังให้ดีอย่าให้เสียทีแก่เขาได้ การงานสิ่งใดของเขาคิดควรจะเรียนเอาไว้ ก็ให้เอาอย่างเขา แต่อย่าให้มันถือเลื่อมใสไปทีเดียว¹

ความเหนือกว่าในด้านกำลังของพวกฝรั่งนี้เป็นที่ตระหนักกันดี ประเทศสยามได้สังเกตว่าประเทศเพื่อนบ้านทั้งหลายที่อยู่รอบ ๆ ได้ตกอยู่ใต้ปกครองของประเทศมหาอำนาจยุโรปเหล่านั้น ความตระหนักดีในข้อนี้ย่อมมีผลกระทบกระเทือนต่อการเมืองภายในของประเทศสยามด้วย

ประการที่สามก็คือ แนวความคิดแบบตะวันตกที่หลั่งไหลเข้ามา เนื่องจากการติดต่อกับประเทศยุโรปเพิ่มขึ้น การตั้งโรงพิมพ์เพื่อใช้เป็นเครื่องมือสื่อสารระหว่างรัฐบาลและประชาชน และเป็นเครื่องมือในการเผยแพร่ความคิดใหม่ ๆ เป็นปัจจัยสำคัญที่ส่งเสริมให้ความคิดแบบตะวันตกแพร่ไปอย่างรวดเร็วและกว้างขวาง

ประการที่สี่ก็คือ การเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจของประเทศ

¹เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์, เล่ม 2, หน้า 188.

อันเนื่องจากการค้าระหว่างประเทศที่เพิ่มขึ้น ประเทศมีความรุ่งเรืองมากขึ้น และค่าครองชีพก็สูงขึ้น

ประการที่ห้าก็คือ การหลั่งไหลเข้ามาของพวกกรรมกรชาวจีน อันมีผลต่อการเกณฑ์แรงงานและการค้าภายในประเทศ

ประการที่หกก็คือ การเปลี่ยนแปลงอันใหญ่หลวงเกี่ยวกับระบบภาษีอากรในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

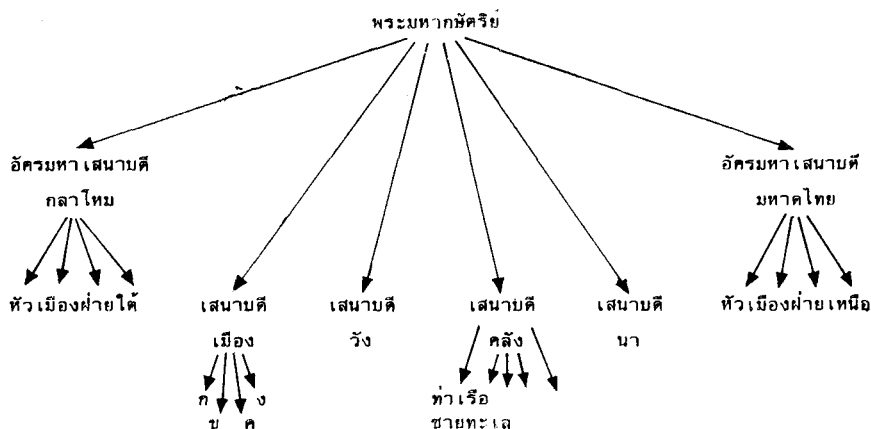
ผลของปัจจัยสามประการหลังยังความกระทบกระเทือนให้เกิดขึ้นกับการจัดระบบต่าง ๆ ทั้งหมด เนื่องจากการค้าระหว่างประเทศเพิ่มขึ้นและค่าครองชีพสูงขึ้น ค่านิยมเกี่ยวกับการครอบครองทรัพย์สินก็สูงขึ้นด้วย ในขณะที่กรรมกรชาวจีนที่หาได้ง่ายลดความสำคัญของกำลังไพร่พลลง ฉะนั้นความมั่งคั่งที่แท้จริงจึงเปลี่ยนมาเป็นการเป็นเจ้าของทรัพย์สินและเงินตราที่ได้รับจากการค้าระหว่างประเทศแทนกำลังไพร่พล

ในบทที่ 4 เราได้กล่าวมาแล้วถึงเรื่องการเปลี่ยนแปลงอย่างใหญ่หลวงซึ่งเกิดขึ้นในสมัยนี้ว่า เป็นเพราะบทรียนที่ได้รับมาจากคราวกรุงศรีอยุธยาแตก การเปลี่ยนแปลงนี้ก็คือการควบคุมอย่างเข้มงวดกวดขันเกี่ยวกับการแจกจ่ายกำลังไพร่พล โดยใช้ระบบการสั๊กไพร่ตามชื่อของนายและเมืองที่ไพร่นั้นอาศัยอยู่ และยังได้กล่าวถึงความเสื่อมอำนาจของเจ้าทรงกรม เพราะการควบคุมอย่างได้ผลในการแจกจ่ายกำลังไพร่พล และการสร้างระบบความจงรักภักดีสองชั้นสำหรับข้าราชการของเจ้าทรงกรม เรายังได้เห็นด้วยว่าการสร้างระบบความจงรักภักดีสองชั้นนั้นทำให้ส่วนกลางได้เพิ่มการควบคุมเจ้าเมืองในหัวเมืองต่าง ๆ ขึ้น การเปลี่ยนแปลงอย่างใหญ่หลวงในสถาบันกษัตริย์ไทยซึ่งทำให้เกิดความใกล้ชิดกับพุทธศาสนาเท่า ๆ กับความใกล้ชิดกับประชาชนดังที่กล่าวไว้ในบทที่ 3 ฉะนั้น จึงเหลือแต่เพียงการเปลี่ยนแปลง

ที่เกิดขึ้นในสังคม อันมีผลกระทบกระเทือนต่อโครงสร้างของการจัดแบ่งชั้น
ที่จะต้องกล่าวสืบไป

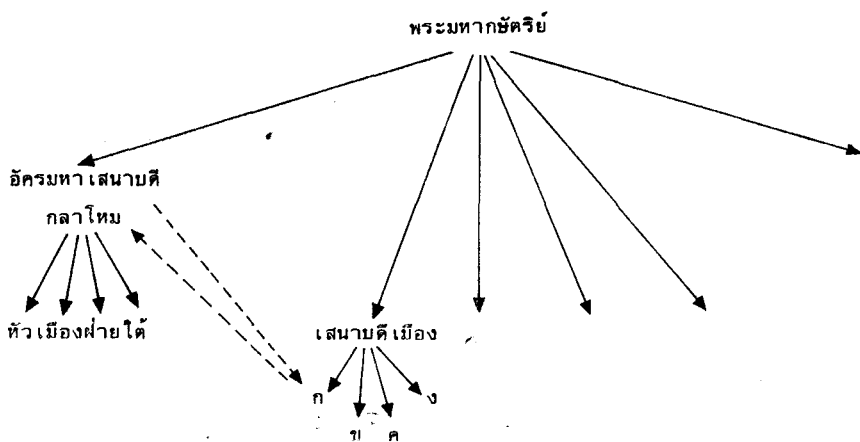
ดังที่นักเขียนต่างชาติมักจะกล่าวว่า สัญลักษณ์ที่เด่นชัดประการหนึ่ง
ของสังคมไทยก็คือ ระบบการอุปถัมภ์ค้ำจุนที่ยังมีอยู่อย่างแพร่หลาย ดังที่ได้
บรรยายเรื่องแบบฉบับของสังคมไทยมาแล้วว่า พื้นฐานของสังคมนี้อยู่ที่ลำดับ
ชั้นความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์ค้ำจุน ได้กล่าวมาแล้วถึงความสัมพันธ์แบบ
ทั้งหมดภายในระบบที่เป็นทางการ อย่างไรก็ตามยังมีความสัมพันธ์แบบผู้
ได้อยู่อุปถัมภ์และผู้อุปถัมภ์อยู่ด้วยนอกเหนือไปจากการจัดระเบียบอย่างเป็นทางการ
ผู้เขียนจึงใคร่ที่จะเรียกความสัมพันธ์แบบนี้ว่า “การอยู่ใต้อุปถัมภ์แบบ
ไม่เป็นทางการ” หรือ “ความสัมพันธ์ระหว่างผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์และผู้อุปถัมภ์
อย่างไม่เป็นทางการ” ทั้งนี้เพราะว่าไม่ได้จัดรวมอยู่ในระบบที่เป็นทางการ
ดังที่จะเห็นได้สืบไปว่ามีความสัมพันธ์ระหว่างผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์และผู้อุปถัมภ์ที่ไม่
เป็นทางการเช่นนี้สามประเภทใหญ่ๆด้วยกัน นับตั้งแต่รัชสมัยของพระบาท
สมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว(พ.ศ. 2367-2394)จนถึงสิ้นกรุงรัตนโกสินทร์
ตอนต้น แต่อย่างไรก็ตาม มีอยู่หนึ่งประเภทที่อาจจะปรากฏมาแล้วตั้งแต่
สมัยกรุงศรีอยุธยา ประเภทนี้นับว่าเป็นความสัมพันธ์แบบผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์ที่
ไม่เป็นทางการระหว่างบุคคลที่อยู่ในชั้นนายด้วยกัน เช่นทั้งผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์
และผู้อุปถัมภ์ต่างก็เป็นขุนนางหรือเจ้านาย กรณีนี้เกิดขึ้นเมื่อฝ่ายหนึ่งเป็นเจ้า
อีกฝ่ายหนึ่งเป็นขุนนาง และทำนองเดียวกันทั้งสองฝ่ายเป็นขุนนางด้วยกันก็
ได้ แผนผังดังต่อไปนี้จะทำให้ความหมายของความสัมพันธ์แบบผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์
และผู้อุปถัมภ์อย่างไรเป็นทางการกระจ่างขึ้น

แผนผัง ก

แผนผัง ก แสดงให้เห็นถึงแผนผังสายงานของรัฐบาลไทยสมัยนั้น
 ยิ่งย่อมาก ๆ ก. ข. ค. ง. คือข้าราชการใต้การปกครองดูแลของเสนา
 บัณฑิตกรมเมือง

แผนผัง ข

แผนผัง ข. แสดงให้เห็นว่า อะไรเกิดขึ้นเมื่อข้าราชการ ก. สร้างความสัมพันธ์แบบผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์และอุปถัมภ์อย่างไม่เป็นทางการกับอัครมหาเสนาบดีกลาโหม ดังที่จะได้เห็นต่อไปว่าการเป็นผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์อย่างไม่เป็นทางการยังผลให้เกิดความสัมพันธ์ทั้งระหว่าง ก. กับผู้บังคับบัญชาโดยตรง (ในกรณีนี้คือเสนาบดีกรมเมือง) และความสัมพันธ์ระหว่างข้าราชการและเพื่อนข้าราชการด้วยกัน (คือ ข. ค. ง.) การอ่านแผนผังข้างต้นนี้อาจจะกระทำดังต่อไปนี้

ก. เป็นขุนนาง ข้าราชการกรมเมืองซึ่งมีศักดินาสูงกว่า 400 ไร่ ในการจัดระบบอย่างเป็นทางการ ขุนนางมักเป็นผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์ของพระมหากษัตริย์ ในฐานะที่อยู่กรมเมือง ขุนนางผู้นี้จึงเป็นผู้อยู่ใต้บังคับบัญชาโดยตรงของเสนาบดีกรมเมือง ฉะนั้นเส้นดำในแผนผังจึงหมายถึงความสัมพันธ์ภายในระบบที่เป็นทางการนี้ อย่างไรก็ตาม ขุนนาง ก. มีโอกาสที่จะได้รับการชักนำให้รู้จักกับอัครมหาเสนาบดีกลาโหม และตระหนักว่าอัครมหาเสนาบดีกลาโหมเป็นผู้มีอำนาจมากในราชอาณาจักรและมีอิทธิพลมากต่อองค์พระมหากษัตริย์ ขุนนาง ก. ผู้นี้จึงนำเครื่องบรรณาการ และทำทุกสิ่งทุกอย่างให้อัครมหาเสนาบดีกลาโหม เมื่อเป็นดังนี้ ขุนนาง ก. จึงเท่ากับสร้างความสัมพันธ์แบบผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์และผู้อุปถัมภ์อย่างไม่เป็นทางการให้เกิดขึ้นกับอัครมหาเสนาบดี ขุนนาง ก. กระทำเช่นนั้นด้วยความคาดหมายว่า อัครมหาเสนาบดีจะรับเป็นผู้อุปถัมภ์ให้ตนเมื่อตำแหน่งในราชการใดว่างลง และขุนนาง ก. ต้องการตำแหน่งนั้น ก็จะไปขออัครมหาเสนาบดีให้กราบบังคมทูลพระมหากษัตริย์ เพื่อว่าจะได้ทรงแต่งตั้งให้ตนได้ดำรงตำแหน่งนั้น อนึ่ง ขุนนาง ก. ก็ย่อมจะคิดว่า ถ้าหากตนได้กระทำให้ผิดและเสนาบดีกรมเมืองกราบบังคมทูลพระมหากษัตริย์ให้ทรงลงอาญาตนแล้ว อัครมหาเสนาบดี

กลาโหมก็อาจจะยื่นมือเข้าไปกราบบังคมทูลขอพระราชทานอภัยโทษให้แก่ตนได้ หรืออาจจะเข้าไปขอภัยโทษต่อเสนาบดีกรมเมืองให้ตนโดยตรง

ความสัมพันธ์แบบนี้เกิดจากลักษณะการปกครองและการชิงดีชิงเด่นในหมู่ขุนนางไทยเพื่อความก้าวหน้าของตน ขุนนางทุกคนหมายถึงข้าราชการที่มีศักดินาตั้งแต่ 400 ไร่ขึ้นไป รวมทั้งบุคคลผู้ได้ผ่านพิธีถวายตัวเหล่านี้ มีสิทธิในการเข้าเฝ้าเวลาเสด็จออกขุนนาง ถึงแม้ว่าจะไม่ได้รับแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งในราชการใด ๆ เลยก็ตาม อย่างไรก็ตาม อย่างไม่กี่ก็ การเข้าเฝ้ามิได้หมายความว่า จะเป็นการได้รับความไว้วางพระราชหฤทัยและทรงโปรดปรานแต่อย่างใดเลย จากการศึกษาจดหมายเหตุของหลวงอุดมสมบัติเล่าเรื่องเกี่ยวกับสิ่งที่เกิดขึ้นในพระบรมมหาราชวังเมื่อตอนเกิดกบฏรัฐมลายู เป็นที่น่าแปลกใจที่ได้พบว่า การดำเนินการของรัฐบาลล้วนแต่เป็นเรื่องส่วนตัวทั้งสิ้น เช่น ในการแต่งตั้งหรือมอบอำนาจหน้าที่ให้แก่ข้าราชการที่สำคัญ ๆ ล้วนแต่กระทำด้วยการคำนึงถึงชีวิตส่วนตัว ความเกี่ยวข้องกันและความสัมพันธ์อันเครือญาติของข้าราชการต่าง ๆ ส่วนองค์พระมหากษัตริย์ทรงปกครองข้าราชการของพระองค์แบบบิดากับบุตร การทะเลาะวิวาทกัน การชอบหรือไม่ชอบพอกันใด ๆ ก็จะได้รับการพิจารณาทั้งหมด² บางครั้งการแบ่งเขตปกครองก็ขึ้นอยู่กับเรื่องส่วนตัวเช่นนี้ด้วย ฉะนั้นการทะเลาะวิวาทระหว่างเจ้าเมืองนครศรีธรรมราชกับเจ้าเมืองสงขลา (บุญหุ้ย) ซึ่งเป็นเมืองขึ้นอยู่กับนครศรีธรรมราช ทำให้สงขลากลายเป็นเมืองหนึ่งขึ้นตรงต่อกรุงเทพ แทนเมืองนครศรีธรรมราชเมื่อ พ.ศ. 2320³ อย่างไรก็ตามใน พ.ศ. 2325 เพราะว่าเจ้าเมืองนครศรีธรรมราชและเจ้าเมืองสงขลาเป็นมิตรสนิทกันอย่าง

²จดหมายเหตุหลวงอุดมสมบัติ (กรุงเทพฯ ฯ, 2405)

³พระยาวิเชียรคีรี, พงศาวดารเมืองสงขลาและพัทลุง, (กรุงเทพฯ ฯ, 2405) หน้า 3-4.

ดี เมืองสงขลาจึงกลับมาขึ้นอยู่กับเมืองนครศรีธรรมราชอีกครั้งหนึ่ง⁴ ใน พ.ศ. 2334 เจ้าเมืองสงขลาและเจ้าเมืองนครศรีธรรมราชเกิดทะเลาะวิวาทกันอย่างรุนแรง และสงขลาาก็กลับมาเป็นเมืองขึ้นอยู่กับกรุงเทพโดยตรงอีก⁵ การเปลี่ยนแปลงครั้งแรกเกิดขึ้นเมื่อพระยาสงขลา (เหยียง) ซึ่งแต่เดิมเป็นผู้เก็บภาษีอากรสัญชาติจีน คำนเคยกับพระเจ้าตากสินเป็นอย่างดี ได้ขึ้นมาเมืองหลวงและกล่าวโทษเจ้าเมืองนครฯว่า เป็นผู้นำพาผู้หญิงช่างทอหูกจากสงขลาไปอยู่เมืองนคร⁶ การเปลี่ยนแปลงครั้งที่สองเกิดขึ้นเมื่อมีการแต่งตั้งเจ้าเมืองนครฯใหม่ เพราะว่ามีอุปราชทรงกราบบังคมทูลพระมหากษัตริย์ให้ทรงทราบว่ เจ้าเมืองคนใหม่และเจ้าเมืองสงขลาเป็นเกลือกกันอย่างยิ่ง⁷ การเปลี่ยนแปลงครั้งสุดท้ายเกิดขึ้นเนื่องมาจากเมืองไทรบุรีซึ่งขึ้นอยู่กับเมืองนครศรีธรรมราช และมีการเคลื่อนย้ายกองทัพในระหว่างเกิดการกบฏปัตตานีขึ้น เจ้าเมืองนครฯก็กล่าวหาเจ้าเมืองสงขลาว่า เจ้าเมืองสงขลายกเอาตำบลแขวงเมืองนั้นไปและยังได้ยุยงส่งเสริมทหารในกองทัพหลวงให้ทะเลาะเบาะแว้งกับกองทัพเมืองหลวงฯ แต่เจ้าเมืองนครฯก็มีได้รับผลสำเร็จในการทำให้เจ้าเมืองสงขลาเสื่อมเสียชื่อเสียง เพราะว่าเจ้าเมืองสงขลาได้ทำการปราบกบฏลงได้ราบคาบดี แต่อย่างไรก็ตาม เมืองสงขลานี้ก็กลับมาอยู่ใต้บังคับกรุงเทพโดยตรงแทนเมืองนครศรีธรรมราชอีก⁸

เห็นได้ว่าการแข่งขันชิงดีกันในบรรดาขุนนางไทยดำเนินไปอย่างเต็มที่ ดังปรากฏให้เห็นตัวอย่างได้ในเรื่องการแข่งขันชิงดีชิงเด่นของขุนนางไทยใน

⁴ เฟิ่งอ๋อง, หน้า 4.

⁵ เฟิ่งอ๋อง, หน้า 13-14.

⁶ เฟิ่งอ๋อง, หน้า 3-4.

⁷ เฟิ่งอ๋อง, หน้า 4.

⁸ เฟิ่งอ๋อง, หน้า 4.

ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 และลายพระราชหัตถ์ในการแต่งตั้งเจ้าเมืองตามหัวเมืองต่าง ๆ ข้าราชการระดับกลางจะติดสินบนเป็นเงิน 3,200 บาท หรือ 4,000 บาท หรือมากกว่านี้กับบุคคลที่อยู่ใกล้เขตพระมหากษัตริย์ เพื่อให้พระมหากษัตริย์ทรงแต่งตั้ง⁹ เหตุการณ์นี้ปรากฏในพระราชหัตถ์เลขาของรัชกาลที่ 4 ที่ทรงมีถึงพระยาวชิรธรณี พ.ศ. 2404 ว่าในระหว่างรัชสมัยของรัชกาลที่ 3 พระพลสงครามอยากจะเป็นเจ้าเมืองตากมากจนกระทั่งไปกล่าวหา เจ้าเมืองตากและเจ้าฟ้ามงกุฎว่าทำการติดต่อย่างลับๆกับอังกฤษ พระพลสงครามนำเจ้าฟ้ามงกุฎเข้าไปเกี่ยวข้องกับขอล่าหานี้ก็เพราะพระพลสงครามรู้ว่าเจ้าเมืองตากเป็นผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์อย่างไม่เป็นทางการของเจ้าฟ้ามงกุฎ อนึ่ง การยื่นขอล่าหาขึ้นมาก็เพราะว่าพระพลสงครามรู้ว่ารัชกาลที่ 3 ในตอนนั้นไม่โปรดอังกฤษอย่างมาก และยังได้ยินข่าวว่ารัชกาลที่ 3 ไม่ทรงโปรดเจ้าฟ้ามงกุฎด้วย แต่ต่อมาไม่นานเมื่อเจ้าฟ้ามงกุฎทรงได้รับเลือกให้ขึ้นครองราชสมบัติเมื่อรัชกาลที่ 3 สวรรคตแล้ว พระพลสงครามกลัวมากจึงพยายามทุกวิถีทางที่จะนำเอาขอล่าหากลับคืนมาและเก็บเรื่องราวทั้งหมดไว้เป็นความลับ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯถึงแม้ว่าจะทรงทราบความจริงข้อนี้ตั้งอยู่แล้ว แต่ด้วยความมีพระทัยกว้างเช่นเคยก็มีได้ทรงคุ้มครองพระพลสงครามเป็นการส่วนพระองค์เลย มีหน้าซำยังได้ทรงแต่งตั้งให้พระพลสงครามได้เป็นพระยาสยามสีมานุรักษ์ด้วย¹⁰ ประกาศรัชกาลที่ 4 (ไม่บ่งวันที่) กล่าวว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมิได้ทรงถือเอาเรื่องกล่าวหา

⁹ประชุมประกาศ พ.ศ. 2406, *ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4* (พ.ศ. 2405-2408), หน้า 152-155.

¹⁰พระราชหัตถ์เลขาถึงพระยาวชิรธรณี ลงวันที่ 12 สิงหาคม พ.ศ. 2404, *พระราชหัตถ์เลขาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว*, เล่ม 2, หน้า 44-48.

เล็ก ๆ น้อย ๆ ซึ่งเกิดจากข้าราชการอิจฉาวิชาซึ่งกันและกันมาเป็นอารมณ์เลย¹¹
การกล่าวหาทั้งหมดเหล่านี้ รวมทั้งการกราบบังคมทูลพระกรุณา ฯลฯ แสดง
ให้เห็นถึงความเอาจริงเอาจังและไหวพริบในการชิงดีชิงเด่นกัน ในหมู่ขุนนาง
อย่างเต็มที่

ความสัมพันธ์แบบผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์และผู้อุปถัมภ์อย่างไม่เป็นทางการ
เหล่านี้ ซึ่งปรากฏอยู่ในวงการขุนนางและเจ้านายมีสองระดับด้วยกัน ระดับ
แรก เป็นความพยายามที่จะสร้างความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับองค์พระมหากษัตริย์
ให้ดำเนินสืบไปและแน่นแฟ้น ในประวัติของตระกูลต่าง ๆ ทุกตระกูลจึง
แสดงให้เห็นการใช้ฝ่ายในให้เป็นประโยชน์เพื่อจุดประสงค์นี้ ขุนนางที่มี
ความก้าวหน้าในราชการขึ้นเป็นลำดับ มักจะนำธิดาขึ้นทูลเกล้าฯถวายองค์
พระมหากษัตริย์ให้ได้ปฏิบัติรับใช้ในพระบรมมหาราชวังหรือให้เป็นพระสนม
กำนัล¹² ผลดีการเช่นนี้ใช้ประโยชน์ได้หลายประการ การทูลเกล้าฯถวาย
เครื่องราชบรรณาการ นับว่าเป็นการสร้างและธำรงรักษาไว้ซึ่งความสัมพันธ์
แบบผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์และผู้อุปถัมภ์ ส่วนการนำธิดาขึ้นทูลเกล้าฯถวายก็นับว่า
เป็นเครื่องราชบรรณาการสูงสุดในอันที่จะธำรงรักษาไว้ซึ่งความสัมพันธ์แบบ
นี้อย่างแน่นแฟ้นหนึ่งในเมื่อราชสำนักเป็นสถาบันที่มีสิทธิพิเศษสูงสุดในราช
อาณาจักรและเป็นศูนย์กลางแห่งวัฒนธรรมเช่นนี้ ภายในราชสำนัก กุลธิดา
ทั้งหลายก็จะได้รับการศึกษาซึ่งไม่สามารถจะแสวงหาได้จากที่ใดอีกแล้ว สุขภาพ
สตรีที่ส่งเข้าไปอยู่ในราชสำนักมิได้เป็นพระสนมกำนัลเสียทั้งหมด บรรดา
กุลธิดาเหล่านี้ก็จะได้รับการฝึกหัดให้พื่อนำหรือปฏิบัติหน้าที่ในพระราชพิธี

¹¹ *ประมุข/ประกาศรัชกาลที่ 4* (พ.ศ. 2408-2411), หน้า 282.

¹² *ดู* ลำดับสกุลวงศ์ตระกูลบนนาค ตระกูลคชเสนี และชั่วประวัติของขุนนาง
อาทิ เจ้าพระยาบดินทรเดชา และอื่น ๆ ในภาคผนวก

ต่างๆด้วย การที่มีธิดาเข้าไปประจำอยู่ในราชสำนักเช่นนี้ รัชธิดาบิดา มารดา ต่างก็ย่อมได้รับสิทธิพิเศษ และยังเป็นที่ยังหวังได้ว่ากุลธิดาผู้ที่เป็นที่โปรดปราน นี้ก็จะเป็นที่พึ่งพาอาศัยของบิดา ญาติพี่น้อง ซึ่งเป็นขุนนางรวมทั้งหมดครอบครัวด้วย โดยเฉพาะในวงการที่มีการชิงไหวชิงพริบกันเช่นนี้ นับว่าเป็นประโยชน์อย่างยิ่งที่จะให้มีสมาชิกในครอบครัวของตนเป็นผู้ได้ใกล้ชิดกับองค์พระมหากษัตริย์ให้มากที่สุดเท่าที่จะมากได้ ตามที่กล่าวมาแล้วในประกาศ พ.ศ. 2406 ว่า กุลสตรีที่นำขึ้นทูลเกล้าถวายแด่องค์พระมหากษัตริย์เพื่อให้ได้เข้าไปอยู่ในพระบรมมหาราชวังนั้น มีมากเหลือเกินจนกระทั่งองค์พระมหากษัตริย์เองก็ไม่ทรงสามารถจดจำหน้าตาหรือชื่อเสียงของบรรดากุลสตรีส่วนใหญ่เหล่านั้นได้¹³

ถึงแม้ว่าจะมีการนำเอาวิธีการนานาชนิดมาใช้ เพื่อเป็นการกระชับความสัมพันธ์แบบผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์กับองค์พระมหากษัตริย์แล้วก็ตาม ก็เป็นไปได้ที่องค์พระมหากษัตริย์จะทรงมีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์ของพระองค์ทุกคนไป ในการแต่งตั้งหรือเลื่อนชั้นข้าราชการใด ๆก็ตาม พระมหากษัตริย์อาจทรงอาศัยคำแนะนำของผู้บังคับบัญชาโดยตรงของข้าราชการผู้นั้น หรือบุคคลอื่นใดก็ได้ที่รู้จักข้าราชการผู้นั้น ถ้ามิตำแหน่งว่างลง พระมหากษัตริย์ก็อาจทรงขอคำแนะนำจากผู้ที่อยู่ในวงการใกล้ชิดกับพระองค์ ให้แนะนำบุคคลที่เหมาะสมกับตำแหน่งนั้นก็ได้ อาทิ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแต่งตั้งพระยาวิชิตชลธีให้เป็นเจ้าเมืองตากตามคำแนะนำของกรมหลวงวงศาธิราช ผู้ทรงคุ้นเคยกับ พระยาวิชิตชลธีเป็นอย่างดี¹⁴

¹³ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 (พ.ศ. 2405-2408), หน้า 125-127.

¹⁴พระราชหัตถเลขาถึงพระยาวิชิตชลธี ลงวันที่ ๒๕ พ.ศ. 2404, พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, เล่ม 2, หน้า 47-48.

ฉะนั้นจึงมีความสัมพันธ์แบบผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์และผู้อุปถัมภ์ขึ้นมากมายในบรรดาบุคคลผู้อยู่ในวงการใกล้ชิดขององค์พระมหากษัตริย์และข้าราชการที่อยู่นอกวงการ ดังปรากฏในพระราชดำรัสของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเกี่ยวกับเรื่องการติดสินบนเพื่อจะได้ตำแหน่งเจ้าเมือง ซึ่งก็นับว่าเป็นตัวอย่าง แสดงว่าความสัมพันธ์แบบนี้ได้มีอยู่ ผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์นำเอาความสัมพันธ์แบบนี้มาใช้ไม่เพียงแต่เพื่อการเลื่อนขั้นเท่านั้น ยังใช้เพื่อความคุ้มครองอีกด้วย มีอยู่สองครั้งด้วยกันในสมัยรัชกาลที่ 2 ที่กรมหมื่นแจษฎาบดินทร์ (ผู้ซึ่งต่อมา เป็นรัชกาลที่ 3 และทรงแต่งตั้งนายสิงห์ให้เป็นเจ้าพระยาบดินทร์) ผู้ทรงเป็นผู้อุปถัมภ์ทรงช่วยนายสิงห์ให้รอดพ้นจากการถูกลงอาญาอย่างหนักไว้ได้¹⁵

ขุนนางที่มีตำแหน่งต่ำ ๆ ก็จะพยายามสร้างความสัมพันธ์แบบผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์และผู้อุปถัมภ์กับขุนนางผู้ที่มีตำแหน่งสูงกว่าตน ซึ่งวันหนึ่งอาจจะมีความจำเป็นต้องตรวจสอบการปฏิบัติงานของตน ข้าราชการที่เป็นขุนนางส่วนใหญ่ นั้นจะเป็นผู้พิพากษาในคดีใดคดีหนึ่ง ทั้งนี้เพราะการบริหารทางด้านตุลาการนั้น แบ่งแยกออกไปในบรรดากรมต่าง ๆ ซึ่งศาลแบบนี้ เอช. จี. คอวิช เวลส์ เรียกว่าเป็นศาลประจำกรม¹⁶ ในหัวเมืองข้าราชการแต่ละคน ก็จะยึดถือศาลของตนเพื่อตัดสินคดีอันเกี่ยวกับกรมของตน การเป็นผู้พิพากษาคดีนับว่าเป็นธุรกิจที่ร่ำรวย หลวงจักรปาณีเล่าว่า เมื่อข้าราชการที่มียศเทียบเท่ากับเจ้ากรม ตระหนักว่ารายได้ของตนไม่เพียงพอ ข้าราชการผู้นั้นก็จะเข้าไปขอความอนุเคราะห์จากผู้บังคับบัญชาให้อนุญาตให้ตนพิพากษาคดีที่บ้านของตน การทำเช่นนั้นนับว่าได้ประโยชน์ดี เพราะในขณะที่ยังคดีดำเนินอยู่ คู่ความทั้งสอง

¹⁵สมเด็จพระกรมพระยาดำรงฯ, *ประวัติเจ้าพระยาบดินทร์เดชา*, หน้า 24-26.

¹⁶H.G. Quaritch Wales, *Ancient, Siamese Government and Administration*,

ฝ่ายและแถมยังมีพยานอีกด้วยที่จำต้องมาอยู่บ้านของผู้พิพากษา ฉะนั้น เมื่อคดีกำลังดำเนินอยู่ ญาติและเพื่อนฝูงของทั้งสองฝ่ายต่างก็จะนำเอาอาหารและสิ่งต่างๆ มาให้ด้วยความซึ่งอยู่ที่บ้านผู้พิพากษา¹⁷ เพื่อเป็นการเอาอกเอาใจผู้พิพากษา ญาติและเพื่อนฝูงของคุณความต่างก็จะนำเอาของกำนัลซึ่งมีทั้งเงินและโภชนาหารมาให้ผู้พิพากษาด้วย อนึ่ง เมื่อข้าราชการได้รับอนุญาตให้ว่าคดีที่บ้านของตนข้าราชการผู้นั้นก็มีห้องซึ่งอยู่ในบริเวณบ้านของตนด้วย และยังสามรถจับคู่ความฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งหรือทั้งสองฝ่ายเข้าห้องซึ่งได้ หรืออาจจับคู่ความฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งโดยหรือใส่โซ่ตรวนได้¹⁷ ฉะนั้นจึงเห็นได้ว่าเหตุการณ์ทำนองนี้เป็นสิ่งที่ล่อใจผู้พิพากษาให้รับสินบนและหักหลังคู่ความได้ คดีเช่นนี้มีอยู่เสมอประกาศรัชกาลที่ 4 กล่าวถึงคดีของผู้พิพากษา แม้แต่คดีของกรมท่า (กรมคลัง) ที่รับสินบน ปรากฏจากการสอบสวนที่จัดให้มีขึ้นตามหลักฐานการถวายฎีกาต่อพระมหากษัตริย์¹⁸ อย่างไรก็ดี ก็มีความยุ่งยากในธุรกิจที่ร่ำรวยแบบนี้ เพราะคู่ความมีสิทธิที่จะยื่นอุทธรณ์ต่อการว่าความคดีเช่นนั้นได้ อาทิ ร้องเรียนว่าผู้พิพากษา รับสินบนของอีกฝ่ายหนึ่ง ดังที่หลวงจักรปาณีเล่าว่า ข้าราชการผู้ซึ่งเป็นผู้พิพากษาที่มีตำแหน่งต่างๆ พยายามที่จะคุ้มครองตนเองด้วยการฝากตัวกับข้าราชการที่อยู่ในศาลอุทธรณ์¹⁹ ฉะนั้น ความสัมพันธ์แบบผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์และผู้อุปถัมภ์อย่างไม่เป็นทางการจึงเกิดขึ้นในบรรดาข้าราชการชั้นผู้น้อยและข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ที่มีตำแหน่งสูงกว่า ด้วยความหวังที่ว่าข้าราชการชั้นผู้นั้นจะสามารถช่วยเหลือคุ้มครองตนได้

¹⁷หลวงจักรปาณีศรีวิสุทธิ, *เรื่องของเจ้าพระยาบทกักร*, หน้า 19-20.

¹⁸*ประมุขประกาศรัชกาลที่ 4* (พ.ศ. 2408-2411), หน้า 257.

¹⁹หลวงจักรปาณีศรีวิสุทธิ, *อ้างแล้ว*, หน้า 20-21. สำหรับความหมายของการ

ความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์อย่างไม่เป็นทางการ ระหว่างชนชั้นไพร่กับชนชั้นนาย

ยังมีความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์ระหว่างขุนนางกับบุคคลต่างๆ ทุกระดับ ในสังคม เหตุผลในการที่ไพร่ต้องการจะเป็นผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์ของขุนนางที่มีอำนาจนั้นมีหลายประการด้วยกัน ประการแรก ความสัมพันธ์ระหว่างไพร่กับนายดังที่ได้เคยอธิบายมาแล้วว่า มีความโน้มเอียงไปในด้านความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์ เพื่อหลีกเลี่ยงการกดขี่และเพื่อเป็นการได้รับความช่วยเหลือ ไพร่พยายามที่จะให้ได้รับความอนุเคราะห์จากนายด้วยการส่งของกำนัลมาให้ นายอย่างสม่ำเสมอ เมื่อไพร่ไม่สามารถเข้ากันกับนายได้ดี ไพร่อาจจะแสวงหาการเป็นผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์ของผู้อื่นซึ่งมีตำแหน่งสูงกว่านายของตน ลักษณะความสัมพันธ์แบบผู้ใหญ่ผู้น้อยนั้นช่วยทำให้เกิดความสัมพันธ์แบบผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์ภายนอกระบบที่เป็นทางการ ผู้อุปถัมภ์ที่มีตำแหน่งสูงกว่านายของไพร่จะสามารถช่วยไพร่ได้หลายทาง มีกรณีพิเศษเกี่ยวกับไพร่ในตำบลสีทา พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีลายพระหัตถ์ไปถึงกรมหมื่นมเหศวรว่า ไพร่หลงในพระบรมมหาราชวังมากกว่า 60 คนผู้ซึ่งอยู่ในตำบลนี้ไม่สามารถจะเกณฑ์ได้ นายก็ไม่สามารถบังคับบัญชาไพร่เหล่านั้นได้ด้วย แม้แต่ที่มีตำแหน่งถึงพระยาซึ่งเคยเรียกคนพวกนี้ไปใช้งานก็ยังถูกลงอาญาเพราะเรื่อง^{๕๒๐} ประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2401 เล่าว่าไพร่ทาสและลูกหนี้หนีนายของตนและเจ้าหนี้ ไปหมด และไปซ่อนตัวอยู่ในบ้านของเจ้านายและขุนนางที่มีอำนาจ และก็ไม่สามารถจับตัวได้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงให้ภาพพจน์ที่ชัดเจนโดยการเปรียบเทียบคนพวกนี้ว่าเสมือนหนึ่งเป็นฝูงละอองที่จับ

^{๒๐}ลายพระราชหัตถเลข่า พ.ศ. 2409 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชหัตถเลข่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, เล่ม 1, หน้า 181.

ติดอยู่กับพันธรองเท้าของผู้มีอำนาจ และทรงกล่าวว่าพวกนี้กำลังเสียมเขาควยให้ชนกันเองโดยไม่รู้ตัว²¹ พระยาสะจจาภิรมย์ได้เขียนเล่าเรื่องเกี่ยวกับพระยาศรีสหเทพ (ทองเพ็ง) ผู้ซึ่งเป็นเสนาบดีที่โปรดปรานของรัชกาลที่ 3 ไว้ว่าพวกมอญมาตั้งถิ่นฐานสองฝั่งคลองใกล้บ้านของท่าน เพื่อฟังใบบุญท่าน ท่านจึงใช้ให้พวกมอญเหล่านี้สร้างสะพานข้ามคลองนั้น²² (มารดาของพระยาศรีสหเทพเป็นธิดาของพระยาระมานวงศ์ ขุนนางมอญรับราชการอยู่ในสมเด็จเจ้าตากสิน)²³ ได้เคยกล่าวมาแล้วถึงเรื่องขุนนางและเจ้านายที่ทรงอำนาจให้ความคุ้มครองไพร่และทาสที่อยู่ในหัวเมืองต่าง ๆ

ความยุ่งยากและความไม่มีประสิทธิภาพของการบริหารด้านตุลาการเป็นการสนับสนุนให้เกิดความสัมพันธ์ทำนองนี้ขึ้นด้วย ไม่มีการแบ่งกันอย่างจริงจัง ๆ จัง ๆ ระหว่างอำนาจฝ่ายบริหาร และอำนาจฝ่ายตุลาการ อำนาจทั้งสองนี้มักจะมีอยู่ในมือของบุคคลคนเดียวกัน กรมหลวงราชบุรีฯ ทรงกล่าวว่าในคดีโจรกรรมบางคดี ศาลของกรมนั้นพิจารณาคดีโดยไม่มีโจทก์ หรือตัวผู้พิพากษาเองกลายเป็นโจทก์เสียเองด้วยก็มี เพราะที่ผู้พิพากษาคิดว่าเป็นหน้าที่ในการบริหารของตนที่จะต้องจัดโจรผู้ร้ายและพวกปล้น สะดม²⁴ เอช. จี. ควอริช เวลส์ ก็ได้อธิบายถึงลักษณะการบริหารด้านตุลาการไว้แล้ว ฉะนั้นจึงไม่จำเป็นที่จะต้องกล่าวซ้ำในที่นี้อีก²⁵ อย่างไรก็ตามข้อบกพร่องในการบริหารด้านตุลาการนั้น ปรากฏเห็นได้จากประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 สาเหตุประการแรกของความไม่มีประสิทธิภาพในการบริหารด้านตุลาการนั้น เกิด

²¹ประชุมประกาศ พ.ศ. 2401, *ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4*, หน้า 59-63.

²²พระยาสะจจาภิรมย์, *เล่าให้ลูกฟัง*, หน้า 14.

²³เพ็งอั้ง, หน้า 10-11.

²⁴ทวิ ตะเวทีกุล, *กฎหมายปกครอง*, หน้า 73.

²⁵H.G. Quaritch Wales, *Ancient Siamese Government and Administration*.

จากข้อเท็จจริงที่ว่า ข้าราชการเหล่านั้น²⁶ ซึ่งเป็นผู้พิพากษามีได้รับเงินเดือนจากรัฐบาล เงินค่าจ้างในการพิจารณาคดีจึงเป็นรายได้ส่วนหนึ่งของผู้พิพากษา ฉะนั้น ผู้พิพากษาจึงมีแนวโน้มที่จะเรียกร้องเงินค่าจ้างมากจนเกินไป หรือมีฉันทันทีจะห่วงเหนียวการพิจารณาคดีเพื่อที่จะได้รับเงินจากคู่ความให้มากขึ้น²⁶ หนึ่งยังเป็นการล่อใจให้ผู้พิพากษาได้รับสินบนจากฝ่ายหนึ่งฝ่ายใดได้ง่ายอีกด้วย บุคคลที่มั่งคั่งและบุคคลที่มีตำแหน่งสูงก็สามารถจะระงับการพิจารณาคดีได้ด้วยการใช้อำนาจของตน²⁷ บางคนที่มีความเชื่อว่าตนเป็นผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์ของชนต่างชาติ หรือผู้มั่งคั่งก็จะก่ออาชญากรรมขึ้น เช่น การบุกรุก การทำร้ายร่างกาย การทำทารุณกรรม การทำลายทรัพย์สินของบุคคลอื่น แล้วโอ้อวดว่ากงสุลต่างชาติสามารถให้ความคุ้มครองให้ตนได้จากศาลยุติธรรม หรือโอ้อวดว่าบุคคลผู้มั่งคั่งที่เป็นผู้อุปถัมภ์ของตนสามารถติดสินบนผู้พิพากษาให้ตนไม่ต้องถูกลงโทษได้²⁸ แต่มูลค่าของการแสวงหาความยุติธรรมโดยชั้นศาลที่ถูกต้องนั้นสูงเกินไป จึงเป็นการดีกว่าที่จะแสวงหาความยุติธรรมด้วยวิธีการอื่น ซึ่งพฤติการณ์เช่นนี้เกี่ยวโยงไปถึงสาเหตุที่สอง อันเกี่ยวกับความไม่มีประสิทธิภาพในการบริหารด้านตุลาการ สิ่งที่จะเป็นบ่อเกิดของสาเหตุประการที่สองได้มากที่สุดก็คือ ความสัมพันธ์ระหว่างผู้ใหญ่ผู้น้อย และข้อเท็จจริงที่ว่าผู้พิพากษานั้นเป็นข้าราชการฝ่ายบริหารด้วย ผู้น้อยจำต้องแสดงความเคารพคารวะด้วยการเซ่อพั่งผู้ใหญ่ ฉะนั้น เมื่อผู้ใหญ่เข้า

²⁶ประชุมประกาศ พ.ศ. 2394, *ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4* (พ.ศ. 2394-2400), หน้า 14-20.

²⁷ประชุมประกาศ พ.ศ. 2407, *ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4* (พ.ศ. 2405-2408), หน้า 208-209.

²⁸ประชุมประกาศ พ.ศ. 2404, *ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4* (พ.ศ. 2401-2404), หน้า 300-304.

สอดแทรกในคดีที่ผู้ต้องหาเป็นผู้พิพากษาอยู่ จึงเป็นธรรมชาติอยู่เองที่ผู้ต้องหาจะคัดค้านความคิดเห็นของผู้ใหญ่ไม่ได้ นอกจากนี้เรื่องนี่ยังเกี่ยวโยงไปถึงปัญหาการแต่งตั้ง การถอดถอนและการมีความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์ในบรรดาข้าราชการอีกด้วย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงประกาศห้ามบุคคลที่มีอำนาจเข้าไปยุ่งเกี่ยวกับการพิจารณาคดี²⁹

ความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์ ระหว่างชาวจีนอพยพกับชนชั้นนาย

นอกเหนือไปจากการใช้ความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์ในระหว่างพวกขุนนางแล้ว ยังสามารถนำเอาความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์นี้ไปใช้เพื่อจุดประสงค์ในการเขยิบฐานะทางสังคมได้ โดยเฉพาะในระหว่างกลุ่มชาวจีนอพยพ ตามที่ผู้เขียนได้พิจารณาจากกรณีต่าง ๆ กัน จะเห็นได้ว่าบุคคลที่ใช้ความสัมพันธ์เพื่อจุดประสงค์เช่นนี้มีใช้พวกไพร่ส่วนใหญ่เลย แต่กลับเป็นพวกชาวจีนอพยพ พฤติการณ์เช่นนี้เกี่ยวเนื่องกับวิธีการผูกขาดภาษีซึ่งนำมาใช้เป็นวิธีการเก็บภาษีรายได้ของบ้านเมืองที่แพร่หลายมานับตั้งแต่รัชกาลที่ 3 บุคคลที่เป็นนายอากรจำต้องได้แต่งตั้งให้เป็นขุนนาง ทั้งนี้เพราะว่าผู้ที่มีศักดินา 400 ไร่ขึ้นไปเท่านั้นสามารถมีการขึ้นศาลแทนได้ งานของนายอากรเป็นงานที่ถูกต้องเกี่ยวกับการขึ้นศาลเป็นคู่ความกันมาก ฉะนั้นจึงจำเป็นต้องให้ยศศักดิ์และถือศักดินา 900 ไร่³⁰ จากตำแหน่งเล็ก ๆ ในฐานะเป็นนายอากรซึ่งมีตำแหน่งเป็นขุนและหลวง ชาวจีนอพยพจำนวนมากก็กลายเป็น

²⁹ประชุมประกาศ พ.ศ. 2396, *ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4* (พ.ศ. 2394-2400), หน้า 98-99.

³⁰สมเด็จพระอมรินทราบหาราช, *เทศาภิบาล*, หน้า 29-30.

คนไทย และได้เข้าขึ้นไปจนมีตำแหน่งสูงๆถึงเจ้าเมือง³¹ แม้ว่าการแต่งตั้งนาย
 อากรจะได้แก่ผู้ที่ประมุขได้สูงที่สุดก็ตาม ไม่เป็นที่น่าสงสัยเลยว่า ผู้ที่สามารถ
 ประเมินได้จะต้องใช้วิธีหลายประการเกี่ยวกับการแสวงหาความสัมพันธ์แบบ
 อุปถัมภ์ด้วย ฉะนั้น จึงปรากฏในประชุมประกาศ พ.ศ. 2410 ว่า นอก
 เหนือจากการส่งจำนวนเงินประจำปีตามที่ได้สัญญาไว้ให้แก่วัฒนบาลแล้ว นาย
 อากรจำต้องจ่ายเงินจำนวนต่าง ๆ กันให้แก่ขุนนางชั้นผู้ใหญ่และเจ้านายทุก ๆ
 ปีด้วย³² ในกรณีของพระยาบุรุษฯ ซึ่งเป็นขุนนางผู้หนึ่งที่มีชาวจีนจำนวนมาก
 มากพึงบุญอยู่ ก็ปรากฏอยู่ในลายพระราชหัตถ์เลขาทิศกาลที่ 4 ทรงมีถึง
 พระยาสุรวงศ์ไวยวัจน์³³ ประกาศ พ.ศ. 2401 กล่าวว่า ขุนนางจำนวน
 มากและบุคคลที่อยู่ในวงการราชสำนักเมื่อต้องการจะช่วยชาวจีนที่พึงในบุญ
 ของตนอยู่ ได้พยายามถวายเป็นค่าชื้อชวนให้พระมหากษัตริย์ทรงตั้งเก็บภาษีใ
 พลุชน³⁴

พวกขุนนางและเจ้านายยอมรับชาวจีนอพยพเป็นผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์อย่าง
 ง่ายตาย เพราะชาวจีนเหล่านี้เป็นพ่อค้าที่ร่ำรวย และเพราะเหตุฉะนั้นจึง
 สามารถหาเงินทองมาให้ได้มากกว่าพวกไพร่ วัตถุประสงค์ประการหนึ่ง
 ของการมีผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์ก็คือความร่ำรวยที่ได้มาในรูปของของกำนัล ผู้อยู่ใต้

³¹ ดูชีวประวัติของพวกชาวจีนอพยพ เช่น “เหยียง” ซึ่งได้เป็นเจ้าเมืองสงขลา
 พ.ศ. 2316 (พระยาวิเชียรคีรี, *พงศาวดารเมืองสงขลาและพัทลุง*, หน้า 1-3) และ “คอ
 ชูเหยียง” ซึ่งเป็นเจ้าเมืองระนอง พ.ศ. 2397 (สมเด็จพระบรมราชาดำรงค์ฯ, “ตำนานเมือง
 ระนอง,” หน้า 3-9)

³² ประชุมประกาศ พ.ศ. 2401, *ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4* (พ.ศ. 2401-2404),
 หน้า 10-15.

³³ พระราชหัตถ์เลขาลงวันเสาร์ แรม 11 ค่ำ เดือน 8 พ.ศ. 2410. *พระราชหัตถ์
 เลขาทรงบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว*, เล่ม 1, หน้า 218-219.

³⁴ *ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4* (พ.ศ. 2401-2404), หน้า 41-42.

อุปถัมภ์ที่ร่ำรวยสามารถให้เงินทองได้มากกว่าผู้ที่ยากจนกว่า ส่วนไพร่ซึ่งมีข้อผูกมัดในเรื่องการโยกย้ายและต้องถูกเกณฑ์แรงงานจากทั้งหลวงและนายของตนด้วย จึงเป็นการยากที่ไพร่จะร่ำรวยขึ้นมาได้ การที่จะเป็นพ่อค้าที่ร่ำรวยได้ก็จำเป็นที่จะต้องเดินทางจากเมืองหนึ่งไปยังอีกเมืองหนึ่งได้อย่างเสรี การที่จะรับจ้างแรงงานโดยรับค่าจ้างนั้น ไพร่ก็จำต้องได้รับอนุญาตจากนายก่อนจะนั้น อาชีพที่ได้กำไรงามทั้งสองอย่างนี้จึงเปิดกว้างไว้ให้ชาวจีนอพยพผู้ซึ่งมิได้ถูกเกณฑ์แรงงานและมีต้องลงทะเลเบียดเบียนขึ้นกับนาย³⁵ จึงดูเสมือนว่าเพื่อวัตถุประสงค์ในอันที่จะบังเกิดความร่ำรวยขึ้น ขุนนางและเจ้านายไทยจึงชอบที่จะให้ชาวจีนอพยพมาเป็นผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์มากกว่าไพร่ไทย

การเกี่ยวพันระหว่างความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์อย่างไม่เป็นทางการกับอย่างเป็นทางการ

การตั้งกลุ่มตามความเข้าใจแบบไทยในสังคมของคนไทยนั้น เปรียบได้กับการจัดกลุ่มของช้าง คือต้องมีหัวหน้าผู้ซึ่งมีลูกน้องในกลุ่มเดียวกันติดตาม ไม่ว่าจะเป็นการจัดแบ่งกลุ่มอย่างเป็นทางการหรือไม่เป็นทางการก็ตาม จำต้องมีบุคคลผู้หนึ่งเป็นผู้บังคับบัญชาให้บุคคลอื่น ๆ ในกลุ่มเดียวกันกระทำตาม กลุ่มมิได้เกิดขึ้นเพียงเพราะว่าคนในกลุ่มมีความมุ่งหมายและจุดประสงค์ร่วมกัน และมาร่วมมือกันเพื่อให้บรรลุซึ่งผลสำเร็จตามต้องการ แต่กลุ่มเกิดขึ้นเพราะความสัมพันธ์ของทั้งสองฝ่ายระหว่างหัวหน้าและสมาชิกในกลุ่มแต่ละคน

กลุ่มตามที่จัดตั้งขึ้นอย่างเป็นทางการนั้น ขึ้นอยู่กับสายงานการบังคับบัญชา ซึ่งก็หมายถึงขึ้นกับฐานันดรของข้าราชการตามระบบศักดินา มีกรณี

³⁵G. W. Skinner, *Chinese Society in Thailand*, pp. 96-97.

พิเศษบางกรณีที่สายงานการบังคับบัญชาอาจได้รับการกระทบกระเทือนจากความสัมพันธ์แบบผู้ใหญ่มากับผู้น้อยได้ เช่น เมื่อผู้ใหญ่ออกคำสั่งให้บุคคลหนึ่งที่มีได้เป็นผู้อยู่ใต้บังคับบัญชาโดยตรงให้ทำงาน คำสั่งนั้นอาจไปขัดกับคำสั่งของผู้อยู่ใต้บังคับบัญชาโดยตรงของบุคคลนั้นเข้าได้ แต่เหตุการณ์ทำนองนี้ก็สามารถไกล่เกลี่ยให้เรียบร้อยลงได้ด้วยลักษณะการปกครองที่มีความสัมพันธ์แบบผู้ใหญ่น้อย เพราะผู้น้อยจำต้องเคารพและเกรงใจผู้ใหญ่ ครอบคลุมถึงความแตกต่างในเรื่องฐานันดรตามระบบศักดินามีได้รับความกระทบกระเทือนทุกคนก็รู้จักฐานะของตนและรู้ว่าตนพึงประพฤติปฏิบัติเช่นใดกับผู้อื่นเมื่อได้เปรียบเทียบฐานันดรกันแล้ว

การที่มีผู้อุปถัมภ์หรือมีผู้บังคับบัญชา สองฝั่งสองฝ่ายในขณะเดียวกันทำให้เกิดความขัดแย้งกันระหว่างผู้บังคับบัญชาโดยตรงและผู้อยู่ใต้บังคับบัญชาโดยตรง แม้กระนั้นทั้งสองฝ่ายก็ทำหน้าที่เป็นมาตรการเดียวกันเพื่อให้สังคมโดยส่วนรวมเกิดบูรณภาพ ความขัดแย้งภายในกลุ่มบุคคลกลุ่มเล็ก ๆ เป็นสิ่งสำคัญต่อบูรณภาพของกลุ่มบุคคลกลุ่มที่ใหญ่กว่า อนึ่งความขัดแย้งที่เกิดขึ้นจากการที่มีผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์ที่เป็นทางการเช่นนี้ก็สามารถควบคุมได้ และจะนั้นจึงไม่ก่อให้เกิดการกระทบกระเทือนต่อความแตกต่างในเรื่องฐานันดร ข้าราชการที่อยู่ในกลุ่มเล็กๆให้ความเคารพ และเชื่อฟังคำบังคับบัญชาของผู้บังคับบัญชาโดยตรงของตน แม้กระนั้นก็ตาม ก็ยังจับตาดูการกระทำของผู้บังคับบัญชาโดยตรงของตนด้วย และถ้ารู้สึกว่าเป็นที่น่าสงสัยบุคคลผู้นั้นก็จะรายงานให้บุคคลที่เป็นผู้อุปถัมภ์ของตนทราบ ตัวอย่างนี้ก็พอจะดูได้จากหน้าที่ของยกกระบัตร ยกกระบัตรได้รายงานการกระทำของผู้บังคับบัญชาโดยตรงของตนและเจ้าเมืองให้เสนาบดีวังทราบหรือพระมหากษัตริย์ทรงทราบ อย่างไรก็ดี ถ้ายกกระบัตรแสดงความไม่เคารพต่อเจ้าเมืองก็จะต้องถูกพระเจ้าแผ่นดินลงอาญา

การเป็นผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์อย่างไม่เป็นทางการยังมีส่วนก่อให้เกิดความขัดแย้งกันภายในกลุ่มย่อย ๆ อีกด้วย การขัดแย้งเช่นนี้ไม่สามารถจะควบคุมได้ และยังก่อให้เกิดความกระทบกระเทือนต่อความแตกต่างในเรื่องฐานันดรตามระบบศักดินาอีกด้วย ความมั่งคั่งและการที่ทรงโปรดปรานเป็นพิเศษซึ่งบุคคลนอกระบบที่เป็นทางการได้รับ เช่น พระสนมของพระเจ้าแผ่นดินหรือบุคคลใดก็ตามที่ไม่มีความสำคัญในตำแหน่งราชการ อาจมีผลต่อผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์ในการเลือกผู้อุปถัมภ์ อีกประการหนึ่งผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์ของบุคคลที่มีตำแหน่งสูงและมีอำนาจก็ไม่ค่อยจะเชื่อฟังผู้บังคับบัญชาโดยตรงของตน และมักจะคิดว่า ฐานันดรของตนนั้นสูงกว่าฐานะทางราชการของตน ดังปรากฏความเกี่ยวเนื่องกับเรื่องนี้ในประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 ว่า ผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์ของขุนนางที่มีอำนาจในกรุงเทพ กระทำการปล้นสะดมและโจรกรรมตามหัวเมืองโดยไม่ต้องรับโทษ³⁶ ในกรณีนี้ผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์เป็นไพร่ แต่ถ้าผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์เป็นข้าราชการและเป็นขุนนาง อะไรจะเกิดขึ้น? ให้เรามาสมมติกันว่า พระคลัง (เสนาบดีกรมคลัง) มีผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์คนหนึ่ง เป็นข้าราชการและเป็นขุนนางมียศและตำแหน่งเป็นขุนดาบถือศักดินา 500 ไร่อยู่ในกรมพระตำรวจใหญ่ขวา แต่แทนที่จะเชื่อฟังการบังคับบัญชาของหัวหน้ากรมของตน ขุนดาบกลับเชื่อฟังการบังคับบัญชาของพระคลัง ถ้าหากพระคลังมีอำนาจ มีความมั่งคั่ง หรือเป็นที่โปรดปรานและใกล้ชิดเบื้องพระยุคลบาทของพระมหากษัตริย์ ไม่เพียงแต่หัวหน้ากรมพระตำรวจใหญ่ขวาจะละเว้นการบังคับผู้อยู่ใต้บังคับบัญชาโดยตรงของตน ซึ่งเป็นเพียงขุนดาบให้เชื่อฟังการบังคับบัญชาของตนเท่านั้น หัวหน้ากรมพระตำรวจใหญ่ขวายังไม่กล้ากราบบังคมทูลถวายรายงานต่อองค์พระมหากษัตริย์อีกด้วย อีกนัยหนึ่ง จากข้อเท็จจริง

³⁶ประชุมประกาศ พ.ศ. 2398, *ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4* (พ.ศ. 2394-2400), หน้า 151-152.

ที่ว่าผู้บังคับบัญชาโดยตรงของตนไม่มีอำนาจตัดทอนตน ขุนดาบก็จะพยายามที่จะแสดงบทบาทด้วยการทำตนตีเสมอผู้บังคับบัญชาโดยตรงของตน เช่น ออกคำสั่งต่อบุคคลที่มีฐานะเท่า ๆ กับตนเป็นต้น การเป็นผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์ของพระคลังจะเป็นการยกฐานะของขุนดาบให้สูงขึ้นในสายตาของบุคคลที่อยู่ภายในกรมและที่อื่น ๆ พฤติการณ์เช่นนี้มีได้ขาดหลักฐานเลย และยังทำให้เกิดมีประกาศขึ้น เช่น ในประชุมประกาศ พ.ศ. 2401 เดือนข้าราชการให้ปฏิบัติหน้าที่แต่เพียงภายในกรมหรือกองของตนเท่านั้น มิให้เข้าไปยุ่งเกี่ยวในกรมหรือกองอื่น ๆ³⁷ เช่นไพร่หลวงในกรมศุภราช ถึงแม้จะมีเครื่องหมายว่าอยู่ในกรมนั้นและชู้ตัวได้ง่าย ก็ยังปรากฏว่าเลี้ยงไปปฏิบัติงานในกรมอื่น ๆ³⁸ การมีผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์อย่างไม่เป็นทางการอยู่นี้ กระทบกระเทือนต่อสิทธิและหน้าที่ของข้าราชการมากเพียงใดนั้น สามารถรวบรวมเอาได้จากประกาศ พ.ศ. 2398 ตอนหนึ่งว่า

ด้วยแต่ก่อนได้ทรงทราบการอยู่เป็นแนวว่าดูจะเป็นธรรมดาว่าข้าราชการในกรุงเทพมหานครและหัวเมืองก็ตีมักประพฤติการเพื่อแผ่การภายใน และเหลียวซ้ายและขวาระวังตัวนอกจากระวังราชการของพระเจ้าอยู่หัวกลัวสันกลั้วคน เกรงเจ้าพระองค์นั้น ๆ แลข้าราชการผู้อื่นฝ่ายหน้าฝ่ายในที่โปรดปรานมีบุญญาธิการหลักแหลมคิดเผื่อไว้ว่าใครจะเป็นใหญ่ในภายใน ถ้าจะเอาแต่ราชการอย่างเดียวท่านก็จะพยายบาท ถ้าระวางผิดลงท่านก็จะเพ็ดทูลซ้ำเติม ให้ต้องพระ-

³⁷ประชุมประกาศ พ.ศ. 2401, *ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4* (พ.ศ. 2405-2408), หน้า 27-28.

³⁸ประชุมประกาศ พ.ศ. 2405, *ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4* (พ.ศ. 2405-2408), หน้า 27-28.

ราชดำริที่เคยขึ้นมาไป และถอดถอนจากยศบรรดาศักดิ์ หรือกาล
 ยึดไปเมื่อหน้า ถ้าท่านพระองค์นั้น ๆ ได้เป็นใหญ่ยิ่งขึ้นไปก็จะไม่ซบ
 เลี้ยวไว้ในที่ฐานันดร และจะไม่เลื่อนที่ทางให้เป็นอย่างอื่น ๆ ยิ่งยศ
 บรรดาศักดิ์ชั้น...³⁹

อนึ่ง ฐานะในสังคมไทยประเมินได้จากจำนวนคนที่อยู่ได้บังคับบัญชา
 ของบุคคล ในระเบียบที่เป็นทางการ ระบบศักดินาตั้งอยู่บนรากฐานแห่ง
 ฐานะในสังคมไทยดังกล่าวอย่างแน่นอน ความสัมพันธ์ระหว่างผู้อุปถัมภ์กับ
 ไพร่ในแบบการอุปถัมภ์อย่างไม่เป็นทางการก็คล้ายคลึงกันมากกับความสัม-
 พันธ์ระหว่างนายกับไพร่ในแบบที่เป็นทางการ ฉะนั้น การที่จะให้ได้มีผู้อยู่
 ได้อุปถัมภ์นอกเหนือไปจากแบบที่เป็นทางการมากขึ้น ก็จะเป็นการยกฐานะ
 ของบุคคลให้สูงขึ้นด้วย การมีผู้อยู่ได้อุปถัมภ์เป็นจำนวนมากย่อมทำให้ขุน
 นางมีบารมีและมีชื่อเสียงว่าเป็นคนใจดี มีเมตตากรุณาและมีอำนาจ เพราะ
 ว่าอำนาจเป็นสิ่งสำคัญต่อการคุ้มครองผู้อยู่ได้อุปถัมภ์ ยิ่งขุนนางมีอำนาจมาก
 ขึ้นเพียงใด ผู้อยู่ได้อุปถัมภ์ก็จะยิ่งสนใจขุนนางผู้นั้นมากยิ่งขึ้นเพียงนั้น
 ฉะนั้น ผู้อยู่ได้อุปถัมภ์ของขุนนางที่มีอำนาจ จึงมักจะไปข่มเหงบุคคลอื่น
 เพราะรู้ว่าตนสามารถจะทำเช่นนั้นได้โดยไม่ต้องรับโทษ เพราะฉะนั้น
 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงเห็นความจำเป็นที่จะต้องออก
 ประกาศหลายฉบับให้ขุนนางเลิกความคิดเก่าๆเสีย ตัวอย่างเช่น ประชุม
 ประกาศบางตอนที่น่ามากล่าวในที่นี้ ขุนนางที่ดำรงตำแหน่งสูง ๆ ผู้ซึ่งอนุญาต
 ให้ผู้อยู่ได้อุปถัมภ์ของตนนำชื่อไปใช้ขู่เข็ญบุคคลอื่น นายอากร และข้า
 ราชการ รัชกาลที่ 4 ทรงมีพระราชดำรัสว่า

³⁹ประชุมประกาศ พ.ศ. 2398, *ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4* (พ.ศ. 2394-2400),
 หน้า 144.

อย่าคิดให้คนเกรงชื่อเกรงนามตัวในบัดนี้ ให้คิดการขังหน้าให้มาก เป็นเช่นนั้นแล้วจะทำให้เป็นเหตุ นานไปจะทำให้เขาไม่รักไม่เกรงตัวและลูกหลานของตัว เพราะเขาเห็นใจเสียว่ารักคนพาลมากกว่าคนดี⁴⁰

รัชกาลที่ 4 ยังทรงกล่าวถึงเรื่องไพร่ ทาส และลูกหนี้ ที่อาศัยอยู่ในวังของเจ้านายและบ้านของขุนนางชั้นผู้ใหญ่ดังนี้

ถึงตัว บ่าวไพร่ ทาสผู้ท่หนีเข้าไปแอบอิงอาศัยจะสรรเสริญบุญคุณว่าเข้ามาพึ่งพันภัย เจ้า หมู่มูลนาย เจ้าเบี้ย นายเงินได้ใครจะได้ยินไปก็ไม่สรรเสริญเป็นเกียรติยศอะไรนัก เพราะคนพวกนั้นเป็นผู้ผิด บางคนเป็นโจรผู้ร้ายลักสิ่งของของมูลนาย เจ้าเบี้ย นายเงินหนีไปก็มีเป็นอันมาก ใครได้ยินไปก็คงเข้าใจว่า ผู้ใหญ่สมคบผู้ร้ายผู้ผิดไม่เป็นเกียรติยศ... วิสัยคนที่เป็นอย่างนี้ต่อไปในกาลบัดนี้ ควรจะต้องรักษาเกียรติยศ ให้มีกิตติศัพท์เล่าลือว่าเมตตาปราณีแก่คนทั้งปวง ไม่เข้าแก่บ่าวไพร่ของตน และไม่เข้ากับคนผิด แลคิดอนุเคราะห์แก่คนหาผิดมิได้ ไม่เลือกหน้าว่าผู้ใดจึงจะสมควร จะแสวงหาเกียรติยศให้เล่าลือแต่ว่ากล่าวหาญทั้งเข้าทั้งเจ้าทั้งบ่าวทั้งนาย ไม่มีผู้อื่นกล้าเกินกล้ากรายได้ตั้งตำราเท่านั้น ไม่ต้องกับการบ้านเมืองทุกวันนี้เลย⁴¹

⁴⁰ประชุมประกาศ พ.ศ. 2398, *ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4* (พ.ศ. 2394-2400), หน้า 147.

⁴¹ประชุมประกาศ พ.ศ. 2401, *ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4* (พ.ศ. 2401-2404), หน้า 63-64.

ความแตกต่างที่สำคัญระหว่างการเป็นผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์อย่างไม่เป็นทางการและอย่างเป็นทางการนั้นก็คือ บ้านเมืองเพิกถอนสิทธิของผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์ในการยุติการทำสัญญาและการแสวงหาผู้อุปถัมภ์รายใหม่ การนำเอาวิธีกไฟร์มาใช้กับการเป็นผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์อย่างเป็นทางการ ก็ทำให้ผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์ไม่สามารถเลิกสัญญาโดยวิธีการที่ผิดกฎหมาย อาทิเช่น โดยการติดสินบนนายของตนหรือโดยวิธีอื่นๆ อีกประการหนึ่ง การอุปถัมภ์อย่างไม่เป็นทางการนั้น เป็นเรื่องที่ผู้อุปถัมภ์จำเป็นต้องใช้วิธีการต่างๆ นานา เพื่อให้ได้ผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์จำนวนมากที่สุด ฉะนั้นในการอุปถัมภ์อย่างไม่เป็นทางการจึงจำเป็นที่ผู้อุปถัมภ์จะต้องใช้อำนาจของตน อย่างเข้มแข็งยิ่งในการที่จะให้ความคุ้มครอง เพื่อที่จะดูแลรักษาผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์ไว้ และเพื่อให้ได้มีผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์เพิ่มขึ้น

การมีผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์อย่างไม่เป็นทางการจำนวนมากนี้ ก่อให้เกิดความขัดแย้งกับระเบียบซึ่งตั้งอยู่บนรากฐานแห่งฐานันดรในระบบศักดินา การเป็นผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์อย่างไม่เป็นทางการนี้ได้เปลี่ยนการปฏิบัติระหว่างผู้บังคับบัญชาและผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์ในกรมและกองให้ผิดไปจากระเบียบเดิมหนึ่ง ยังก่อให้เกิดหน่วยกำลังไฟร์พลอย่างไม่เป็นทางการขึ้นนอกเหนือไปจากระเบียบที่วางไว้อีกด้วย เพราะตามธรรมเนียมประเพณีของสังคมอันเกี่ยวเนื่องกับความสัมพันธ์ระหว่างผู้บังคับบัญชา กับผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์นั้นนับว่าเป็นหน้าที่สำคัญที่ผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์จะต้องเอาอกเอาใจผู้อุปถัมภ์ด้วยการเซ่อพองคำสั่งของผู้อุปถัมภ์

ผู้เขียนมีความเห็นว่าได้มีการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วเกิดขึ้นกับการเป็นผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์อย่างไม่เป็นทางการในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น แต่ความเห็นข้างต้นนี้ก็เพียงข้อสมมติฐานเท่านั้น ทั้งนี้เพราะว่าหลัก

ฐานเกี่ยวกับสภาพของสังคมในรัชสมัยของรัชกาลที่ 1 และรัชกาลที่ 2 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ มิได้อำนวยให้เรากล่าวได้อย่างแน่นอนว่าความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์ก็อย่างไม่เป็นทางการที่มีอยู่มากมายดังปรากฏหลักฐานจากพระราชหัตถเลขาและประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 ได้มีอยู่แล้วในรัชสมัยนี้

การเปลี่ยนแปลงที่สำคัญยิ่งสามประการที่เกิดขึ้นในสมัยนี้ นับว่ามีผลกระทบต่อการจัดระเบียบอย่างเป็นทางการ ประการแรกก็คือการค้าขายระหว่างประเทศมีมากขึ้น ในระหว่างสมัยนี้บ้านเมืองค่อยๆ เริ่มเปิดทำการค้ากับต่างประเทศ มีารตกลงทำสัญญาค้าขายกับปอร์ตูกีสในปี พ.ศ. 2361 กับบริษัทยูนิอันเดียนในปี พ.ศ. 2369 และกับสหรัฐอเมริกาในปี พ.ศ. 2376⁴² การทำสัญญาดังกล่าวนี้มีผลต่อความเปลี่ยนแปลงบางประการในทางเศรษฐกิจ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระราชดำรัสถึงการเปลี่ยนแปลงนี้ว่า ข้าราชการกรมวังและกรมเมืองต้องเดือดร้อนเนื่องมาจากการที่ราคาอาหารได้ถีบตัวสูงขึ้นเพราะบ้านเมืองมีความเจริญก้าวหน้า⁴³ การณ์ปรากฏว่า การที่ค่าครองชีพสูงขึ้นนี้มีผลกระทบต่อข้าราชการส่วนใหญ่ ทั้งนี้เพราะบางกรมเท่านั้นที่มีรายได้เพิ่มขึ้น เช่น กรมท่าและกรมพระคลังสินค้า อันเนื่องมาแต่การค้าระหว่างประเทศเพิ่มขึ้น⁴⁴

การเปลี่ยนแปลงที่สำคัญประการที่สอง ได้แก่การใช้วิธีการเก็บภาษีรายได้แบบใหม่อย่างแพร่หลาย ซึ่งเริ่มใช้ตั้งแต่รัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระ

⁴²G. Coedes, *The Making of South East Asia*, p. 168; D.G.E. Hall, *A History of South East Asia*, pp. 436-438.

⁴³พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, *พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าทรงแถลงนโยบายแก่ไขการปกครองแผ่นดิน*, หน้า 10.

⁴⁴คู่มือบทที่ 8 ข้อกรมคลังเปลี่ยนไปเป็นกรมท่า ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย (พ.ศ. 2342-2367)

พระนั่งเกล้า ฯ ในการพูดถึงการเปลี่ยนแปลงข้อนี้ เราจำต้องดูจากหลักฐานเกี่ยวกับแหล่งที่มาภาษีรายได้ของรัฐบาลโดยทั่วไป รายได้ส่วนใหญ่มาจากการค้าต่างประเทศ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในระยะเริ่มแรกของสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ กล่าวว่า ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก พ.ศ. 2335—2352 รายได้ส่วนใหญ่ของบ้านเมืองมาจากการค้าต่างประเทศ เรือสำเภาก็เป็นจำนวนมากซึ่งเป็นของพระมหากษัตริย์ ขุนนาง และพ่อค้า ได้บรรทุกสินค้านานาชนิดไปเมืองจีนทุกปี⁴⁵ ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย พ.ศ. 2352—2367 ปรากฏว่าเก็บภาษีได้ไม่เพียงพอ และต้องมีการเก็บภาษีเพิ่มเติมจากการค้าต่างประเทศ พระมหากษัตริย์ทรงมีเรือสำเภาสองลำซึ่งใช้เดินทางไปยังที่ต่าง ๆ เจ้านายและขุนนางที่มั่งคั่งก็ต่อเรือเพื่อทำการค้าต่างประเทศด้วย⁴⁶ นายเจมส์ ซี. อินแกรม (James C. Ingram)⁴⁷ กล่าวว่า ลักษณะที่แน่นอนของการค้าก่อนปี พ.ศ. 2393 นั้นยังไม่ปรากฏชัด แต่การณปรากฏกว้างๆว่า พระเจ้าแผ่นดินและข้าราชการผูกขาดการค้าสินค้าบางประเภท แนวโน้มในการค้าในสมัยครั้งแรกของพุทธศตวรรษที่ 24 ต่างกับในสมัยรัชกาลที่ 2 และรัชกาลที่ 3 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำรัสว่า ในรัชสมัยของรัชกาลที่ 1 และรัชกาลที่ 2 พ.ศ. 2335—3467 องค์พระมหากษัตริย์เองทรงทำการค้า และมีรายได้ส่วนใหญ่จากกำไรการค้า⁴⁸ ในรัชสมัยของ

⁴⁵เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์* (รัชกาลที่ 1 และรัชกาลที่ 2), หน้า 300.

⁴⁶เพ่งอั้ง, หน้า 720—721.

⁴⁷James C. Ingram, *Economic Change in Thailand Since 1850*, p. 26.

⁴⁸Ibid., p. 27.

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ปรากฏว่าพระมหากษัตริย์ทรง
ผูกขาดการค้าดีบุก งาช้าง กระวาน กฤษณา รงศ์ รังนก ไข่เต่า ไม้
สำหรับใช้ต่อเรือฉลอม⁴⁹ นอกเหนือจากสินค้าต่างๆที่ผูกขาดเหล่านี้แล้ว พ่อ
ค้ายังถูกห้ามซื้อขายน้ำตาลและพริกไทยจนกว่าพระมหากษัตริย์จะทรงซื้อมาก
จนเป็นที่พอพระราชหฤทัยแล้ว⁵⁰ แต่อย่างไรก็ตามในรัชสมัยของรัชกาลที่
3 นี้ อาจจะเป็นด้วยว่ามีกำไรน้อย พระองค์จึงทรงให้เสรีภาพทางการค้า
แก่พ่อค้ามากขึ้น แต่ก็ทรงตั้งภาษีภายในประเทศขึ้น⁵¹

อย่างน้อยที่สุดสินค้าผูกขาดเหล่านี้ บางส่วนจะต้องได้รับมาจากไพร่
ส่วย ซึ่งจำต้องส่งสิ่งของมาแทนการเกณฑ์แรงงานสินค้าเหล่านี้ได้นำมาเก็บ
ไว้ในคลังสินค้าภายใต้การดูแลของกรมพระคลังสินค้า แล้วนำไปขายต่อให้
กับพ่อค้าต่างประเทศซึ่งไม่สามารถจะซื้อสินค้าเหล่านี้ได้จากคนอื่นเลยภายใน
ราชอาณาจักร

สำหรับภาษีภายในประเทศ กรมคลังอาจเก็บภาษีจากไม้ผล กรมนา
เก็บภาษีที่ดินเป็นพืชผล ในกรณีของไพร่หลวงที่ต้องจ่ายเงินแทนการเกณฑ์
แรงงาน นายในกรมของไพร่จะมีหน้าที่ในการเก็บรวบรวม ยังมีกรเก็บ
ภาษีชาวจีนอพยพเป็นรายหัวอีกด้วย ตามประเพณีนิยมแล้ว วิธีการเก็บ
ภาษีต่างๆเหล่านี้กระทำขึ้นโดยเจ้าหน้าที่กรมต่างๆกัน และในหัวเมืองต่าง ๆ
โดยเจ้าเมืองและข้าราชการในหัวเมืองนั้นๆ ระบบการเก็บภาษีรายได้ที่
ทำกันมาเป็นประเพณีนิยมนี้ ก่อให้เกิดการกระทำที่ไม่ซื่อสัตย์สุจริตขึ้น
และไม่เป็นที่น่าสงสัยเลยว่า ภาษีรายได้ส่วนใหญ่ย่อมตกแก่ข้าราชการที่ไม่มี

⁴⁹John Crawford, *Journal of an Embassy from the Governor-General of India to the Courts of Siam and Cochin China*, pp. 378-381.

⁵⁰Ibid., pp. 378-381.

⁵¹James C. Ingram, *op. cit.*, p. 27.

เงินเดือน แต่มีหน้าที่เก็บภาษีรายได้⁵²

ปรากฏว่าคงจะได้มีการนำเอาวิธีการเก็บภาษีแบบใหม่มาใช้ตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาตอนปลายหรือตอนต้นๆของกรุงรัตนโกสินทร์ การเก็บภาษีแบบใหม่นี้ใช้วิธีอนุญาตให้ผู้ที่ประมูลได้สูงสุดเป็นผู้ทำการเก็บภาษีแต่ละชนิด เซอร์ จอห์น ครอว์ฟอร์ด (Sir John Crawford) กล่าวว่า ในสมัยของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยก็มีการอนุญาตให้ผูกขาดการเก็บภาษีสุรา ภาษีการพนัน ภาษีการประมงและภาษีร้านค้า⁵³

ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นได้มีการเก็บภาษีแบบใหม่แล้วอย่างแน่นอน ดังปรากฏในผลงานของนายวิระ วิมลนิตย์ (Wira Wimonit) กล่าวว่า วิธีการก็คือ นายอากรภาษีได้ทำการทูลเกล้าฯ ถวายความเห็นให้ทรงทราบว่ามีชนิดใดพึงเก็บโดยผ่านกรม เช่น กรมมหาดไทย กลาโหม กรมท่า หรือกรมพระคลังสินค้าบ้าง หลังจากที่มีการใช้วิธีผูกขาดภาษีแล้ว รัฐบาลก็ปล่อยให้เอกชนผูกขาดภาษีให้แก่บุคคลที่ประมูลราคาได้สูงที่สุดเป็นคราวๆไป ดังปรากฏในเรื่องราวที่พระยามนตรี (ภู) ได้กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ว่า นายอากรนั้นส่วนใหญ่ มักจะเป็นข้าราชการและชาวจีนกันมาก⁵⁴ เมื่อเริ่มมีการใช้วิธีการผูกขาดภาษีอย่างแพร่หลายแล้ว กิจการค้าของพระมหากษัตริย์ก็เริ่มทรุดลง⁵⁵

โดยทั่ว ๆ ไปแล้วจะเห็นได้ว่า การนำการผูกขาดภาษีมาใช้ทำให้ข้าราชการที่มีเงินจำนวนมากขาดรายได้ไปส่วนหนึ่ง เนื่องจากการผูกขาด

⁵²Wira Wimonit, "Historical Patterns of Tax Administration in Thailand," (M.P.A, Thesis, Thammasat University, Bangkok: 1961). mimeo. pp. 34-41.

⁵³John Crawford, op. cit., p. 379.

⁵⁴Wira Wimonit, op. cit., pp. 62-63.

⁵⁵James C. Ingram, op. cit., pp. 27,31.

ภาษีกระทำโดยผ่านทางกรมมหาดไทย กรมกลาโหม กรมท่า จึงเป็นที่กล่าวขวัญกันว่า ข้าราชการในกรมดังกล่าวมีรายได้เพิ่มขึ้นด้วยวิธี⁵⁶ เนื่องจากนายอากรทำการติดต่อกับข้าราชการที่ดำรงตำแหน่งสูงๆเท่านั้น ข้าราชการตำแหน่งสูงจึงมีรายได้เพิ่มขึ้น ผลที่มีต่อรายได้ของข้าราชการชั้นผู้น้อยจึงมักเป็นไปในรูปผลประโยชน์ที่อุปถัมภ์ที่มั่งคั่ง^{๕๕} ของข้าราชการชั้นผู้น้อยเหล่านั้นเป็นผู้หยิบยื่นให้ แต่อย่างไรก็ตาม การณ์ปรากฏว่าข้าราชการชั้นผู้น้อยหรือที่มีตำแหน่งปานกลางแม้แต่ภายในกรมเหล่านี้ก็ต้องถูกตัดทอนรายได้ส่วนหนึ่งของตนไป

เป็นธรรมดาที่เมื่อค่าครองชีพสูง^{๕๖} และรายได้บางส่วนถูกตัดทอนไปย่อมจะทำให้ข้าราชการเรียกร้องเงินและงานจากไพร่ของตนเพิ่มขึ้น ฉะนั้นเมื่อนายกตขี่ไพร่ของตนมากขึ้น จึงเป็นการบังคับให้ไพร่จำต้องแสวงหาความคุ้มครองจากที่อื่น อาทิ จากข้าราชการที่ร่ำรวยที่มีอำนาจ เป็นผู้ซึ่งนายของตนเกรงกลัว ฉะนั้นความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์อย่างไม่เป็นทางการจึงมีมากขึ้น

การเปลี่ยนแปลงที่สำคัญประการที่สาม ได้แก่การมีแรงงานเหลือเพื่ออันสืบเนื่องมาจากชาวจีนอพยพที่พากัน หลั่งไหลเข้ามาหลังจากที่สร้างกรุงรัตนโกสินทร์เสร็จเรียบร้อยแล้ว ความสำคัญในด้านการเกณฑ์แรงงานก็ลดน้อยลง มีหลักฐานปรากฏอยู่ว่า เงินจำนวนหนึ่งถูกนำไปใช้ในการจ้างคนงานชาวจีนให้ขุดคลองเมื่อ พ.ศ. 2394 อย่างไรก็ตาม พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์กล่าวไว้ว่าการจ้างคนงานจีนให้ขุดคลองนั้นเริ่มกระทำกันในรัชกาลที่สอง พ.ศ. 2352—2367 ที่บริเวณใกล้ๆกับเมืองที่เรียกว่า เขื่อน

⁵⁶พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, อ้างแล้ว, หน้า 9.

ชั้น⁵⁷ ฉะนั้น ระยะเวลาในการเกณฑ์แรงงานประจำแต่ละปีจึงลดลง และบ้านเมืองก็ชอบที่จะให้จ่ายเป็นสิ่งที่ของแทน⁵⁸ เราจะต้องไม่ถือว่าการเปลี่ยนแปลงอันเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างนายและไพร่⁵⁹ ไม่มีผลสำคัญแต่อย่างใด เมื่อไม่มีการเกณฑ์แรงงานอย่างสม่ำเสมอแล้วคือไพร่ไม่ต้องทำงานให้นายของตนอีกต่อไป ความสัมพันธ์ระหว่างนายกับไพร่ก็ยังห่างกันมากขึ้น หนึ่งเมื่อไพร่จ่ายเป็นสิ่งที่ของแทนการเกณฑ์แรงงานแล้ว การที่นายเรียกร้องให้ไพร่ทำงานให้ตนอีก จึงดูเป็นการอยู่ดีธรรมไป ฉะนั้นไม่จำเป็นที่ไพร่จะต้องเอาอกเอาใจนาย ให้ของกำนัลเพื่อที่ตนจะได้รับการผ่อนเงิน ให้ทำงานเบาๆ หรือได้รับการยกเว้นการเกณฑ์แรงงาน ดังนั้นความผูกพันกันระหว่างนายและไพร่จะค่อยๆ ขาดสะบั้นลง การห่างเหินระหว่างนายกับไพร่ก็เกิดขึ้นในระยะเวลาที่นายต้องการและเรียกร้องเงิน ของกำนัลและแรงงานจากไพร่เพิ่มขึ้น

ในสมัยกรุงศรีอยุธยา เพื่อหลีกเลี่ยงการกดขี่เข้มแข็งเช่นนี้ จึงได้มีการชวนชวายเป็นไพร่สมกัน อย่างไรก็ตาม การสักรไพร่ทำให้การหลบหนีแบบนั้นเป็นไปได้ด้วยความยากลำบาก หนึ่งความแตกต่างระหว่างไพร่สมกับไพร่หลวงก็ดูจะไม่มีอีกต่อไป⁵⁹ ฉะนั้น การเป็นผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์อย่างไม่เป็นทางการจึงเป็นสิ่งจำเป็นยิ่ง เพื่อที่จะสร้างการเป็นผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์อย่างไม่เป็นทางการและการมีผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์ซึ่งมีอำนาจมากพอที่จะข่มขวัญนายของตนได้ จึงนับว่าเป็นหนทางเดียวเท่านั้นที่จะหลีกเลี่ยงการกดขี่เข้มแข็งได้ ถึงแม้ว่าเราจะขาดหลักฐานอันเกี่ยวกับสภาพการณ์ในระหว่างรัชสมัยของรัชกาลที่ 1 และที่ 2 ไป

⁵⁷ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ (รัชกาลที่ 4), เล่ม 1, หน้า 75-76.

⁵⁸ Walter F. Vella, *Siam Under Rama III*, p. 19.

⁵⁹ คุปทท 4.

ก็ตาม การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวมาแล้วข้างต้น ก็ชี้ให้เห็นถึงการเป็นผู้อยู่ใต้
อุปถัมภ์อย่างไม่เป็นทางการเจริญขึ้นอย่างรวดเร็วในรัชสมัยของพระบาท
สมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพ.ศ.
2394—2411 ลักษณะความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์อย่างไม่เป็นทางการชนิดนี้
เกิดขึ้นระหว่างขุนนางกับไพร่ และระหว่างชนในชั้นเดียวกัน อาทิ ชนชั้น
ปกครองอันประกอบด้วยขุนนางและเจ้านาย

จากการพิจารณาการจัดระเบียบสังคมและจากเหตุการณ์ที่บันทึกอยู่ใน
พระราชพงศาวดาร ปรากฏว่าความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์อย่างไม่เป็นทางการ
ระหว่างชนชั้นสูงนำที่จะต้องมียู่แล้วตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา แต่อย่างไร
ก็ดีความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์อย่างไม่เป็นทางการ ระหว่างขุนนางและไพร่ ไม่
ปรากฏว่ามีอยู่ต่อนั้น ในสมัยกรุงศรีอยุธยา มีอยู่หลายหนทางที่เปิดโอกาส
ให้ไพร่ ได้เปลี่ยนสภาพจากไพร่หลวงมาเป็นไพร่สม⁶⁰

การอยู่ใต้อุปถัมภ์อย่างไม่เป็นทางการนั้น มีแนวโน้มในอันที่จะก่อให้เกิด
เกิดการปกครองตามลำดับชั้นขึ้นในหมู่ของตนเองนอกเหนือไปจากการปก
ครองที่เป็นทางการ และยังมีสายงานการบังคับบัญชาในหมู่ของตนเองอีกด้วย
ฉะนั้น ขุนนางที่มีอำนาจศักดิ์จึงอาจจะมีขุนนางที่มียศศักดิ์ต่ำกว่าเป็น
ผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์ของตนด้วยนอกเหนือไปจากไพร่ ขุนนางเหล่านี้ก็ยังมีผู้อยู่ใ
ต้อุปถัมภ์ของตนที่เป็นไพร่ ฉะนั้น ขุนนางที่มีอำนาจจึงมีอำนาจบังคับบัญชา
ผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์ของตนอีกทอดหนึ่ง การปกครองโดยลำดับชั้นตามแบบการอยู่
ใต้อุปถัมภ์ดังกล่าวที่มีอยู่ จึงไม่ก่อให้เกิดการแข่งขันหรือเป็นอันตรายต่อองค์
พระมหากษัตริย์ตราบเท่าที่ยังมีการแบ่งแยก และมีการเป็นปรปักษ์กันระหว่าง
ขุนนางที่มีอำนาจผู้ซึ่งเป็นผู้อุปถัมภ์ที่สำคัญในลำดับชั้นต่าง ๆ อย่างไม่เป็นทาง

การนั้น ดั่งจะเห็นได้จากตารางที่ 5 ท้ายบทนี้ ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ตระกูลขุนนาครอบครัวรองตำแหน่งสำคัญๆ ในกรมที่สำคัญที่สุดทั้งสิ้น ซึ่งพฤติกรรมเช่นนี้ทำให้พวกตระกูลขุนนาครองอำนาจและมีอำนาจ ส่วนอำนาจสมบูรณาญาสิทธิราชย์ของพระมหากษัตริย์ก็ขึ้นอยู่กับ การแบ่งแยกและการเป็นปรปักษ์กันในบรรดาขุนนางที่มีอำนาจ ผู้ซึ่งเป็นผู้อุปถัมภ์ที่สำคัญในการปกครอง โดยลำดับชั้นตามแบบการอยู่ใต้อุปถัมภ์อย่างไม่เป็นทางการ เมื่อบุคคลสำคัญๆ เช่นนี้มารวมกำลังกัน พระราชอำนาจขององค์พระมหากษัตริย์ก็จะตกอยู่ในภยันตราย เพราะฉะนั้นองค์พระมหากษัตริย์ในระยะนี้จึงทรงต้องขึ้นอยู่กับบรรดาบุคคลสำคัญๆ ซึ่งเป็นผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์ของพระองค์มาก่อนด้วย เราสามารถรู้ลึกถึงสถานการณ์ขององค์พระมหากษัตริย์ได้จากพระราชหัตถ์เลขาชของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงมีถึงสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชว่า

คำซึ่งกล่าวว่าได้รับสิริราชสมบัติเป็นคำไพเราะจริงหนอ เพราะสมบัติย่อมเป็นที่ปรารถนาของบุคคลทั่วหน้า และย่อมจะคิดเห็นโดยง่ายว่า ผู้ซึ่งได้เป็นเจ้าของแผ่นดินแล้วย่อมจะมีเกียรติยศยิ่งกว่าคนสามัญ ย่อมจะมีอำนาจอาจจะลงโทษแก่ผู้ซึ่งไม่พึงใจ อาจจะยกย่องเกื้อกูลแก่ผู้ซึ่งพึงใจ และผู้มีสมบัติมากอาจจะใช้สอย เล่นหัว หรือให้ปันเป็นแก่ผู้ที่พึงใจได้ตามประสงค์ ผลแห่งเหตุที่ควรยินดีก็กล่าวโดยย่อเพียงเท่านี้ ยังมีข้ออื่นอีกหลายประการจะกล่าวไม่รู้อัน

แต่ความจริงหาเป็นเช่นความคาดหมายของคนทั้งปวงดั่งนั้นไม่ เวลาซึ่งกล่าวมาแล้ว อันจะพูดตามคำไทยอย่างเลวๆว่า มีบุญขึ้นนั้น แท้จริงเป็นผู้มีกรรมมีทุกข์ยิ่งขึ้น ดังตัวพ่อได้เป็นมาเอง...

ในเวลานั้น อายุเพียง 15 ปีกับ 10 วัน ไม่มีมารดา มีญาติฝ่ายมารดาก็ล้วนแต่โศกเลเหลวไหล หรือไม่โศกเลเหลวไหล ก็ได้ตั้งอยู่ในตำแหน่งราชการอันใดเป็นหลักฐาน ฝ่ายญาติข้างพ่อคือเจ้านายทั้งปวง ก็ตกอยู่ในอำนาจสมเด็จพระยา และจะต้องรักษาตัวรักษาชีวิตอยู่ด้วยกันทั่วทุกองค์ ที่ไม้อ้อเพื่อต่อการอันใดเสียก็มีโดยมาก ฝ่ายข้าราชการถึงว่ามีผู้ที่รักใคร่สนิทสนมอยู่บ้าง ก็เป็นแต่ผู้น้อย โดยมากที่เป็นผู้ใหญ่ก็ไม่มีกำลังสามารถอาจจะอดหนุนอันใด ฝ่ายพี่น้องซึ่งร่วมบิดาหรือพี่ร่วมทั้งมารดาก็เป็นเด็ก มีแต่อายุต่ำกว่าพ่อลงไปไม่สามารถรอบรู้ในราชการอันใดที่จะทำการตามหน้าที่ แม้แต่เพียงเสมอเท่าที่ทูลกระหม่อมทรงประพฤติมาแล้วได้...⁶¹

ในเรื่องที่เกี่ยวกับเจ้านายและลูกหลานของเจ้านายเดินทางไปต่างหัวเมืองโดยไม่ได้รับพระบรมราชานุญาตนั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ทรงมีพระราชหัตถ์เลขาถึงเจ้าฟ้ากรมหมื่นมเหศวรอย่างค่อนข้างขมขื่นและถากถางว่า

แต่เมื่อในหลวง (หมายถึงรัชกาลที่ 4) บังคับดังนี้ สั่งตั้งให้ท่านผู้ใหญ่เป็นใหญ่เป็นอธิบดีในแผ่นดินปัจจุบัน เดียวนี้ไม่เห็นด้วยไม่ทำตาม ซึ่งไม่เห็นด้วยไม่ทำตามนั้น คือจะตามอย่างแผ่นดินเก่าๆ ก็หาไม่ ท่านไม่ทำตามก็ได้เป็นผู้หลักผู้ใหญ่ ท่านไม่ต้องกลัวต้องเกรงใจ

⁶¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ, “พระราชหัตถ์เลขาถึงสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ ลงวันที่ 8 กรกฎาคม พ.ศ. 2436,” *ประมุขพระบรมราชโองการ*, หน้า 20-21.

เจ้าแผ่นดิน ท่านก็ทำสบายใจ ตามต้นฝรั้งอย่างเจ้าอั้งวะต้นพระลังกา
ฤๅต้นวาศนาตัวท่านเอง เห็นว่าในหลวงขัดไม่ได้คงต้องยอมตามแล้ว
ท่านก็ทำไปตามสบายใจท่าน แต่พวกพระองค์เจ้าหม่อมเจ้าเล็กน้อย
ก็พลอยไม่เกรงกลัวพระราชบัญญัติในหลวง....

....ดูเหมือน (เทวดา) ยังเข้าด้วยในหลวงอยู่หาเข้าด้วยใครไม่
ในหลวงถึงมีตระกูลบิดามารดาเป็นผู้สูงศักดิ์มาแต่ก่อน ก็สิ้นวาศนา
เหมือนจมนินจมทราย แต่ข่าวไพร่ของในหลวง ก็ไม่ได้หมายความว่า
ได้เป็นโตเป็นใหญ่ ก็ชรอยเทวดาจะช่วย دلใจผู้หลักผู้ใหญ่ให้ไปขุด
ไปคุ้ยเอามาตั้งขึ้นเป็นเจ้าแผ่นดิน แต่ที่ได้เป็นเจ้าแผ่นดินทั้งนี้ ครั้น
จะว่าไปว่าได้เป็นด้วยอำนาจเทวดาก็เป็นอันลบล้างบุญคุณของท่าน
ผู้หลักผู้ใหญ่ที่ท่านพร้อมใจกันอุปถัมภ์ค้ำชูขึ้นให้เป็นเจ้าแผ่นดินนั้น
ไป ด้วยว่าความที่ได้เป็นเจ้าแผ่นดินเพราะท่านผู้หลักผู้ใหญ่ค้ำชู
อุดหนุนนั้น รู้อยู่แก่ตา เห็นอยู่แก่ตาของคนเป็นอันมากตรง ๆ
ไม่อ้างว่าอำนาจเทวดาแล้วยอมว่าตามว่าได้เป็นเจ้าแผ่นดินเพราะอุป-
ถัมภ์ค้ำชูของท่านผู้หลักผู้ใหญ่ว่าได้แต่ทางหนึ่ง ว่าแต่ก่อนที่ผู้ที่จะคิด
กันขัดขวางทางที่เจ้าแผ่นดินปัจจุบันนี้ จะมาเป็นเจ้าแผ่นดินนั้นมิได้
ฤๅหาไม่ ตัวเธอก็มิใช่เด็กเป็นผู้ใหญ่แล้ว เคยถูกเข่าข่มเหงอมมา
มิใช่ฤๅ ก็พวกที่จะกีดขวางนั้นมิเท่าไร เขากลมเกลียวเป็นอันเดียว
กันก็เมื่อเขานั่งซังเป็นโตเป็นใหญ่อยู่นั้น ท่านผู้หลักผู้ใหญ่ซึ่งอุปถัมภ์
แผ่นดินปัจจุบันนี้ ก็ทำไม่เขาไม่ได้ ไม่ใช่ฤๅ ก็เป็นเหตุอะไรเล่า
เมื่อยามจะถึงคราวแผ่นดินปัจจุบันนี้ จะได้ตั้งก็พะเอิญให้พวกที่กีด
ขวางฆ่าฟันกันขึ้นเอง แล้วคิดอะไรไปก็ไม่สำเร็จ ผู้ที่จะกีดกัทธิ
ไปเอง ๆ จนไม่มีคนกีดกันนี้จะเป็นด้วยอะไรเล่า ก็มิต้องว่าเทวดามา

ช่วยแผ้วถางทางให้ฤๅ ถ้าต้องว่าดังนี้ ก็เพราะเหตุอะไรที่เป็นอัน
ขาดแก่ราชบัญญัติก็มักกับันดาลให้รู้เนื่อง ๆ

ในหลวงบัตินี้ก็มีความเคารพแก่ผู้หลักผู้ใหญ่ในแผ่นดิน จะ
ไปไหนนอกกรุงก็เขียนหนังสือไปทูลลาวังนำทุกปีไม่ขาดเลย.... อนึ่ง
จะไปไหนแต่ละที่ก็หาฤๅคุณศรีสุริยวงศ์ก่อนทุกครั้ง ถ้าท่านทัดทาน
ฉันก็ไม่เคยดื้อดั่งขัดขวางเลย ต้องยินยอมตามจริงไป⁶²

ในรัชสมัยของพระบาท สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวหรือก่อนหน้า
นี้ ดูเหมือนว่าการปกครองโดยลำดับชั้นตามแบบการอยู่ใต้อุปถัมภ์อย่างไม่
เป็นทางการส่วนมากอยู่ในความควบคุมดูแลของตระกูลขุนนาง ดังปรากฏ
ในลายพระราชหัตถ์เลขาของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่าเป็น
เพราะบุคคลในตระกูลขุนนางที่ได้ถวายราชบัลลังก์แต่พระองค์ ตั้งแต่รัชสมัย
ของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย พระมหากษัตริย์ไทยมิได้ทรง
ทรงใช้พระราชอำนาจของพระองค์ท่านในการแต่งตั้งรัชทายาท และขณะนั้น
บรรดาเจ้านายและขุนนางจึงได้ทำการเลือกผู้สืบราชบัลลังก์ อย่างไรก็ดี การ
เลือกมิได้ใช้วิธีออกเสียงลงคะแนน แต่เลือกเพราะมีความเห็นพ้องต้องกัน
การนี้ปรากฏว่า การควบคุมกำลังไพร่พลนับว่าเป็นส่วนสำคัญยิ่งในการที่จะ
ทำให้เกิดความเห็นพ้องต้องกัน ทุก ๆ คนย่อมรู้ว่าใครมีอำนาจยิ่งใหญ่ที่สุด
ขณะนั้นการเลือกของบุคคลผู้นั้นย่อมจะเป็นที่ยอมรับกัน เหตุการณ์ในตอน
ปลายรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็มีแนวโน้มในการสนับสนุนข้อความดังกล่าวเช่นนั้น

⁶²พระราชหัตถ์เลขาดังกรมนมเทศวิวิธ พ.ศ. 2411, พระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. พระราชหัตถ์เลขาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, เล่ม 1,
หน้า 188-190.

ในตอนปลายรัชกาลที่ 3 เจ้าน้ำที่ทรงกรมพระองค์หนึ่ง คือกรมขุนพิพิธภูบาล ทรงเรียกประชุมไพร่ของพระองค์ทั้งหมด ซึ่งปรากฏว่าวังของพระองค์ไม่ใหญ่พอที่ไพร่ทั้งหมดจะพำนักอยู่ได้ จึงต้องนำไพร่นั้นไปพำนักอยู่ในวัดใกล้เคียงกันกับวัง เจ้าพระยาพระคลังและบุตรของท่านผู้ซึ่งต่อมาได้เป็นเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) และเป็นสมุหกลาโหมได้นำกองทหารมาจากบ่อที่ปากน้ำซึ่งเป็นเมืองอยู่ใต้บังคับของเจ้าพระยาพระคลังเข้ามากรุงเทพ และขู่กรมขุนพิพิธภูบาลว่าถ้าหากกรมขุนพิพิธภูบาลไม่ขยับขยายแยกย้ายผู้คนทั้งหมดอยู่ในวังออกไป เจ้าพระยาพระคลังจะสั่งให้ทหารจับกุมผู้คนของกรมขุนพิพิธ ด้วยการยื่นคำขาดเช่นนี้ กรมขุนพิพิธภูบาลก็จำต้องอนุโลมตาม⁶³ ในการประชุมเพื่อเลือกผู้สืบสันตติวงศ์ต่อจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เจ้านายทรงกรมพระองค์หนึ่งจำต้องทรงอนุโลมตามประสงค์ของอัครมหาเสนาบดี ทั้ง ๆ ที่ทรงมีพระประสงค์อย่างอื่น หลังจากที่เลือกพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวให้ทรงเป็นผู้สืบสันตติวงศ์ต่อจากพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแล้ว เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ก็ได้กราบบังคมทูลว่า โอรสของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าฯ ควรจะทรงได้รับการแต่งตั้งให้เป็นมหาอุปราช กรมขุนวรจักรซึ่งเป็นเจ้านายทรงกรมพระองค์หนึ่งทรงคัดค้านว่า ที่ประชุมไม่มีอำนาจในการแต่งตั้งมหาอุปราช แต่อย่างไรก็ดีเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์โกรธมาก กรมขุนวรจักรจึงต้องอนุโลมตามและรับสั่งว่า “ถ้าจะให้ยอมก็ต้องยอม”⁶⁴

⁶³ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, *ประวัติสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมหาวชิราลงกรณ* (กรุงเทพฯ, 2472), หน้า 13-15.

⁶⁴ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, *จดหมายเหตุปลายรัชกาลที่ 4 ถึงรัชกาลที่ 5*, เล่ม 1, หน้า 112,

ดังปรากฏในตารางที่ 5 ท้ายบทนี้ว่า นับตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเป็นต้นมา บรรดาสมาชิกที่เป็นชายในตระกูลขุนนางสายตรงมักจะกินตำแหน่งกรมคลัง อันที่จริงแล้ว เมื่อเจ้าพระยาคลัง (ดิศ) ผู้ซึ่งมีชื่อเสียงมากที่สุดในตระกูลขุนนางได้รับเลื่อนให้ดำรงตำแหน่งสมุหกลาโหมใน พ.ศ. 2373 ท่านได้ปฏิเสธตำแหน่งนี้โดยปรารถนาที่จะคงดำรงตำแหน่งที่มียศต่ำกว่า คือตำแหน่งเสนาบดีคลัง ผลจึงปรากฏว่าท่านได้รับแต่งตั้งให้ดูแลทั้งกลาโหมและกรมคลัง⁶⁵ และยังมีกล่าวอีกด้วยว่า ตั้งแต่รัชกาลที่ 2 เป็นต้นมา เจ้านายที่ทรงได้รับเลือกให้เป็นพระมหากษัตริย์นั้นเป็นผู้ที่เสนาบดีคลังสนับสนุน ในสมัยรัชกาลที่ 2 รัชกาลที่ 3 ก็ทรงมีความคุ้นเคยกับเสนาบดีคลังมากและทรงแต่งตั้งให้เสนาบดีคลังเป็นผู้ดูแลกรมท่า⁶⁶ (ในสมัยนั้นกรมคลังเรียกว่ากรมท่า)

ข้าราชการกรมคลังโดยเฉพาะอย่างยิ่งผู้ที่ดำรงตำแหน่งสูง ๆ ได้รับผลประโยชน์จากการเปลี่ยนแปลงที่บังเกิดขึ้นนี้มากกว่าข้าราชการกรมอื่นๆ การที่กิจการค้าเพิ่มขึ้นย่อมจะนำความร่ำรวยมาให้พวกข้าราชการเหล่านี้ ทั้งจากของกำนัลที่พ่อค้าต่างประเทศนำมาให้แล้ว ข้าราชการเหล่านี้ยังได้รับจากธุรกิจอื่นๆ ซึ่งตนกระทำเป็นงานปลีกย่อยอีกด้วย อนึ่ง เมื่อมีการตั้งระบบการผูกขาดภาษีขึ้น ข้าราชการเหล่านี้ก็ล้วนอยู่ในตำแหน่งที่ได้รับผลประโยชน์ในการที่จะติดต่อกับนายอากร ทั้งนี้เพราะงานของข้าราชการเหล่านี้ต้องติดต่อกับชาวต่างประเทศโดยเฉพาะ และนายอากรส่วนมากก็มักจะเป็นชาวจีนอพยพ เนื่องมาจากรายได้ของข้าราชการไทยโดยทั่วไปแล้วคงที่อยู่เช่นเดิม

⁶⁵เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, *พระราชพงสาวดารกรุงรัตนโกสินทร์*, เล่ม 1, หน้า 112.

⁶⁶เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, *พระราชพงสาวดารกรุงรัตนโกสินทร์* (รัชกาลที่ 1 และรัชกาลที่ 2), หน้า 433; พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, *พระบรมมหาราชวังเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว* (กรุงเทพฯ, 2481), หน้า 37.

หรือมิฉะนั้นก็น้อยลง ข้าราชการกรมคลังจึงสามารถใช้ความร่ำรวยของตน แสวงหาผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์แบบไม่เป็นทางการได้โดยง่ายดาย การที่มีผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์เพิ่มขึ้นย่อมหมายถึงการเพิ่มทั้งอำนาจและฐานะให้สูงขึ้นด้วย ฉะนั้นจึงไม่เป็นที่น่าประหลาดใจเลยว่า บรรดาสมาชิกตระกูลขุนนางคาหมี่อำนาจราชศักดิ์มากมาย

เนื่องจากตระกูลขุนนางคาหมี่อำนาจมากมายเหลือเกิน จึงมีผู้ตั้งปัญหาถามว่า “เหตุใดจึงไม่มีใครสักคนหนึ่งในตระกูลนี้ช่วงชิงราชบัลลังก์?” คำตอบอาจจะมีอยู่สองประการด้วยกัน ประการแรกก็คือ ความสัมพันธ์กับต่างประเทศและการคุกคามของประเทศมหาอำนาจล่าอาณานิคม ประการที่สองก็คือ วิวัฒนาการของสถาบันพระมหากษัตริย์ไทยในราชวงศ์จักรี

ดังที่กล่าวมาแล้วในตอนต้นบทนี้ว่า คนไทยเราระหนักเป็นอย่างดีถึงเรื่องการคุกคามของประเทศมหาอำนาจชาติยุโรป คนไทยแลเห็นแล้วว่า ประเทศเพื่อนบ้านรอบด้านตกอยู่ใต้การปกครองของประเทศยุโรป สาเหตุโดยตรงอย่างแจ่มชัดในการที่ประเทศต่างๆ เหล่านี้ต้องตกเป็นเมืองขึ้นก็คือการแย่งชิงราชบัลลังก์ อันทำให้ประเทศมหาอำนาจชาติยุโรปฉวยโอกาสเข้าสอดแทรก และทำการแต่งตั้งผู้ครองบัลลังก์เสียเอง⁶⁷ พระมหากษัตริย์ของไทยคงทรงตระหนักดีถึงเรื่องนี้ ยกเว้นพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ฉะนั้น พระมหากษัตริย์ไทยหลายพระองค์จึงทรงละเว้นเสียจากการใช้พระราชอำนาจในการแต่งตั้งผู้สืบสันตติวงศ์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริสัครั้งแล้วครั้งเล่าก่อนที่จะเสด็จสวรรคตว่า ในเรื่องการสืบราชสมบัตินั้น ทั้งขุนนางและเจ้านายควรที่จะได้หันมาปรึกษา

⁶⁷ นับตั้งแต่เด็ก ๆ มาแล้ว ผู้เขียนได้รับบอกเล่าเรื่องราวว่า การช่วงชิงราชบัลลังก์กัน เป็นการชักนำไปสู่การเสียเมืองของราชอาณาจักรเหล่านั้น

ซึ่งกันและกัน และเลือกเจ้านายผู้ทรงเหมาะสมที่สุด เมื่อพระองค์ทรงตระหนักว่าทั้งขุนนางและเจ้านายจะเลือกพระราชโอรสคือเจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ พระองค์ทรงมีพระราชกระแสรับสั่งว่าพระราชโอรสของพระองค์ยังทรงพระเยาว์เหลือเกิน และจะไม่ทรงสามารถปกครองแผ่นดินได้ พระยาสุริยวงศ์วรวัฒน์ ผู้ซึ่งเป็นบุคคลหนึ่งในตระกูลขุนนาง และเป็นบุตรของเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ อัครมหาเสนาบดีกลาโหมได้ตอบคำพระราชปรารภนี้ อันแสดงให้เห็นถึงการตระหนักดีในเรื่องการคุกคามของชาวต่างประเทศดังนี้

ถ้าไม่ยกสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอฯ ครองราชสมบัติ น่ากลัวจะมีเหตุร้ายไปภายหลัง ด้วยคนทั้งหลายตลอดจนชาวนานาประเทศ ก็นิยมนับถือสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้าฯ กรมขุนพิณิตประชานาถว่าเป็นรัชทายาท แม้สมเด็จพระเจ้านโปเลียนที่ 2 เอมเปรอฝรั่งเศสก็ได้มีพระราชสาส์นทรงยินดี ประทานพระแสงมีจาริกยกย่องพระเกียรติยศเป็นรัชทายาทมาเป็นสำคัญ ถ้าไม่ยกสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้าฯ กรมขุนพิณิตประชานาถขึ้นเป็นพระเจ้าแผ่นดินต่อไป การภายหลังเห็นจะไม่ปกติเรียบร้อยไว้⁶⁸

เราได้กล่าวมาแล้วถึงเรื่องการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในสถาบันกษัตริย์ระหว่างสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น ซึ่งการเปลี่ยนแปลงนี้เกี่ยวข้องกับพุทธศาสนาอย่างใกล้ชิดคือองค์พระมหากษัตริย์ทรงเป็นสัญลักษณ์แห่งศีลธรรมตามหลักพุทธศาสนา มีการพิจารณาตัดสินพระราชจริยวัตรขององค์พระ

⁶⁸ สมเด็จพระกรมพระยาดำรงฯ, เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคต (กรุงเทพฯ, 2472), หน้า 12.

มหากษัตริย์ตามหลักศีลธรรม ในเรื่องนี้พระมหากษัตริย์ในราชวงศ์จักรีมิได้ทรงประพฤตินิดเลย และเพราะเหตุนี้ราชวงศ์จักรีจึงมีเสถียรภาพมั่นคง เราได้กล่าวมาแล้วว่าสถาบันกษัตริย์นี้มีความใกล้ชิดกับประชาชนมาก การที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงคลุกคลีกับประชาชนและทรงรับใบฎีกาจากประชาชน จึงนับว่าทรงเป็นผู้ปกป้องคุ้มครองประชาชนให้พ้นจากกดขี่ข่มเหงของพวกบรรดาขุนนาง เนื่องจากการที่พระองค์ทรงยึดธรรมเนียมทางพุทธศาสนาอย่างเคร่งครัด จึงทรงได้รับความรักใคร่เป็นส่วนพระองค์จากทั้งขุนนางที่มีอำนาจและจากประชาชนเช่นเดียวกัน ซึ่งพฤติกรรมของพระองค์เช่นนี้เป็นกำบังกันมิให้ผู้มีอำนาจราชศักดิ์ซึ่งควบคุมผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์ที่ปกครองกันตามลำดับชั้นอย่างไม่เป็นทางการให้ใช้อำนาจของตนเพื่อช่วงชิงราชบัลลังก์ ไม่ปรากฏว่ามีสาเหตุที่ถูกต้องเพียงพอที่จะก่อการจลาจลขึ้น ดังที่ วายอ์ตัดด์กล่าวไว้ดังนี้

มีเรื่องเล่ากันว่า หลานสาวของรัฐบุรุษในตระกูลขุนนางที่ยิ่งใหญ่คนสุดท้าย คือเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ (ผู้ซึ่งดำรงตำแหน่งเป็นผู้สำเร็จราชการในปีแรก ๆ ที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าขึ้นครองราชย์) ได้ซักถามท่านครั้งหนึ่งว่า “ท่านเจ้าคะทำไมท่านไม่เป็นพระเจ้าแผ่นดิน?” นัยว่าสมเด็จพระเจ้าพระยาฯ ตอบว่า “ทำไมรี? ตาก็มีทุกสิ่งทุกอย่างที่คนเราต้องการแล้ว”⁶⁹

พื้นฐานที่สำคัญที่สุดในการจัดระเบียบชนชั้นในสังคมไทยก็คือ การควบคุมกำลังไพร่พลซึ่งปรากฏอยู่ในคำอวยพรที่แม่หรือยายให้กับลูกหลาน

⁶⁹David K. Wyatt, “Family Politics in Nineteenth Century Thailand.”

คำอวยพรเช่นนั้นที่ว่า “ขอให้ลูก (หรือหลาน) ได้เป็นเจ้าคนนายคน” หรือ “ขอให้ลูก (หรือหลาน) มีบริวารมากๆ” ระบบศักดินาซึ่งเป็นกลไกในการควบคุมการแจกจ่ายกำลังไพร่พลนั้น ก็เป็นกลไกสำหรับควบคุมการปกครองตามลำดับชั้นของฐานะภายในระบบการปกครองอย่างเป็นทางการ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในสมัยกรุงศรีอยุธยาถือว่าความมั่งคั่งต้องประกอบด้วยการมีกำลังไพร่พล ระบบศักดินาจึงเป็นกลไกสำหรับควบคุมความมั่งคั่งด้วย แต่ระบบศักดินานี้ก็มีได้ประสบความสำเร็จตามจุดมุ่งหมายทั้งสองประการแต่อย่างใด

ความล้มเหลวของระบบศักดินานี้มีผลสองประการที่เกี่ยวข้องกัน คือ เกี่ยวกับสังคมประการหนึ่ง และการเมืองอีกประการหนึ่ง เพื่อที่จะบังเกิดความเข้าใจอย่างแจ่มแจ้งเกี่ยวกับความล้มเหลวของระบบศักดินา จึงเป็นการดีที่สุดที่จะทบทวนขึ้นไปถึงวิถีทางอันเกี่ยวกับวิวัฒนาการของการจัดระเบียบสังคมไทยหลังสมัยกรุงศรีอยุธยา ดังที่เราเคยกล่าวมาแล้วว่า เมื่อสมเด็จพระนเรศวรทรงได้รับชัยชนะในสงครามกบฏอิสรภาพหลังจากที่กรุงศรีอยุธยาแตกเป็นครั้งแรกแล้ว จำนวนไพร่พลหลวงก็มีเพิ่มขึ้นอย่างมากมาย พระมหากษัตริย์ทรงแจกจ่ายไพร่พลหลวงให้อยู่ได้ปกครองของข้าราชการของพระองค์ตามศักดินาของข้าราชการนั้น ๆ ในสมัยนั้นน่าจะต้องมีวิวัฒนาการของความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์อย่างไม่เป็นทางการอยู่เพียงเล็กน้อย การที่กรุงศรีอยุธยาแตกใน พ.ศ. 2112 อาจจะทำให้การปกครองตามลำดับชั้นในความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์อย่างไม่เป็นทางการนี้ต้องยุบเหยิงไปหมด การปกครองตามลำดับชั้นแบบใหม่ที่เป็นทางการซึ่งเกิดจากกาวที่พระมหากษัตริย์ทรงแต่งตั้งข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ขึ้น ขึ้นอยู่กับบุคลิกภาพและการมีชัยชนะในสงครามของข้าราชการนั้น ๆ ฉะนั้น จึงไม่มีสาเหตุใดที่ทำให้ข้าราชการเหล่านั้น

จะแสวงหาผู้อุปถัมภ์อย่างไม่เป็นทางการ นอกเหนือไปจากระบบที่เป็นทางการอยู่แล้ว ฉะนั้น ศักดินาจึงชี้ให้เห็นถึงฐานะอำนาจของผู้ถือศักดินา พฤติการณ์เช่นนี้ทำให้องค์พระมหากษัตริย์ทรงมีความเข้มแข็งและมั่นคงมาก

อย่างไรก็ตาม เมื่อกาลเวลาผ่านไป ความไม่เสมอภาคระหว่างสภาพของไพร่หลวง กับ ไพร่สมก็ค่อยๆ ทำให้การแจกจ่ายกำลังไพร่พลซึ่งวางไว้ตามระบบศักดินาต้องยุ่งเหยิงไป เนื่องจากการสูญเสียไพร่หลวงและการมีไพร่สมเพิ่มขึ้น เจ้านายจึงมีกำลังไพร่พลมากกว่าที่ได้รับตามศักดินา การมีจำนวนกำลังไพร่พลมากย่อมหมายถึงการมีความมั่งคั่งเพิ่มขึ้นด้วย การสูญเสียไพร่หลวงหมายถึงการลดกำลังไพร่พลภายใต้การควบคุมของพวกขุนนาง และหมายถึงการลดความมั่งคั่งและอำนาจราชศักดิ์ด้วย ฉะนั้น เจ้านายจึงสามารถใช้ความมั่งคั่งในการชักนำให้ขุนนางมาเป็นผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์อย่างไม่เป็นทางการของตน หนึ่งกลุ่มต่างๆ การปกครองตามลำดับชั้นของการอยู่ใต้อุปถัมภ์อย่างไม่เป็นทางการจึงเกิดขึ้น โดยมีเจ้านายแต่ละองค์บังคับบัญชาผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์ในแต่ละกลุ่ม ถ้าหากพิจารณาทางด้านสังคมแล้วระบบการจัดระเบียบชนชั้นอย่างที่กำหนดไว้ตามศักดินา ได้รับการกระทบกระเทือนอย่างมาก ถ้าหากพิจารณาทางด้านการเมือง เจ้านายก็จะมีอำนาจมากกว่าศักดินาที่ได้รับ การปกครองตามลำดับชั้นของการอยู่ใต้อุปถัมภ์อย่างไม่เป็นทางการนี้ทำให้กลายเป็นก๊กเป็นเหล่า ซึ่งก็ปรากฏว่าการแตกกันเป็นก๊กเป็นเหล่าเป็นไปอย่างรุนแรงที่สุดเมื่อมีการแก่งแย่งในการสืบราชบัลลังก์กัน ความอ่อนแอของระบบที่เป็นทางการอันเนื่องมาจากการปกครองตามลำดับชั้นของการอยู่ใต้อุปถัมภ์อย่างไม่เป็นทางการนอกเหนือไปจากแบบที่เป็นทางการนี้ นำไปสู่ความอ่อนแอของราชอาณาจักรในการที่จะต่อต้านการโจมตีจากภายนอก ซึ่งทำให้กรุง

ศรีอยุธยาแตกอีกเมื่อ พ.ศ. 2310⁷⁰

หลังจากกรุงศรีอยุธยาแตกแล้ว การต่อต้านเพื่อที่จะปลดแอกพม่าก็ปรากฏให้เห็นทั่วทุกหัวระแหงทั้งประเทศ มีก๊กที่สำคัญ ๆ 5 ก๊กด้วยกัน นำโดยเจ้าเมืองพิษณุโลก เจ้าเมืองนครศรีธรรมราช เจ้าเทพพิพิธ พระจากเมืองฝาง และพระยาตาก ก๊กที่เข้มแข็งที่สุดได้แก่ก๊กพระยาตาก ผู้ซึ่งประกอบไปด้วยความเป็นผู้นำที่เฉลียวฉลาดและความกล้าหาญ ได้หาทางขับไล่พวกพม่าและรวบรวมราชอาณาจักรเข้าเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ด้วยการเอาชนะก๊กอื่นได้⁷¹ ก๊กเหล่านี้ก็เหมือนกับการปกครองตามลำดับชั้นที่ไม่เป็นทางการ ซึ่งใช้อำนาจอย่างเต็มที่ในอาณาบริเวณที่อยู่ภายใต้การควบคุมของตนเมื่อไม่มีระเบียบสังคมแบบที่เป็นทางการปรากฏอยู่ เมื่อพระยาตากขจัดก๊กอื่นๆ และฟื้นฟูราชอาณาจักรเดิมขึ้นใหม่ การปกครองตามลำดับชั้นแบบไม่เป็นทางการก็เปลี่ยนมาเป็นแบบที่เป็นทางการ โดยที่พระยาตากสถาปนาตนเองขึ้นเป็นพระเจ้าแผ่นดิน และผู้ใต้บังคับบัญชา ขุนพลทั้งหลายก็กลับมาเป็นข้าราชการดำรงตำแหน่งยศสูงๆต่างๆกัน ทำนองเดียวกันกับสมัยสมเด็จพระนเรศวรมหาราช การปกครองอย่างเป็นทางการก็เข้มแข็งและนำที่จะมีการ อยู่ใต้อุปถัมภ์อย่างไม่เป็นทางการเพียงส่วนน้อย อย่างไรก็ตาม จะต้องมีส่วนบางอย่างเกิดขึ้นกับพระเจ้าตาก อาจจะเป็นได้ที่ว่าเพราะความวิกลจริตของพระองค์ท่านดังที่ปรากฏอยู่ในพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา⁷² หรือมิฉะนั้นก็อาจจะเป็นด้วยว่าทรงมีพระทัยผูกใฝ่ในศาสนิก

⁷⁰หลักฐานสนับสนุนข้อความนี้ปรากฏอยู่ในบทที่ 2

⁷¹Prince Dhani, "The Reconstruction of Rama I," JSS, vol. XL III, pt. I, August 1955, pp. 21-48.

⁷²สมเด็จพระนเรศวรมหาราช, พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา, เล่ม 2, หน้า 427-438.

มากจนกระทั่งทรงละเลยผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์ของพระองค์เสียหมด⁷³ ไม่ว่าจะเป็
 ภรรณีใดก็ตาม พระองค์ทรงสูญเสียผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์ไปหมด และในปีพ.ศ.
 2325 ขุนพลที่เกรียงไกรที่สุดคือเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก สมุหนายกผู้ซึ่ง
 ได้ช่วยเหลือพระเจ้าตากฟื้นฟูราชอาณาจักรขึ้นใหม่ได้เป็นรัชกาลที่ 1 ข้อเท็จ
 จริงที่พระเจ้าตากสูญเสียอำนาจมิได้หมายความว่า การปกครองผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์
 ตามลำดับชั้นอย่างไม่เป็นทางการนั้นมิได้อยู่เต็มไปหมดในสมัยนั้น ในสมัยพระ
 เจ้าตากสินไม่มีอุปราชและไพร่ส่วนมากก็เป็นไพร่หลวง เจ้าพระยามหา
 กษัตริย์ศึกผู้ซึ่งเป็นสมุหนายกและเป็นรองจากพระเจ้าแผ่นดินในการบังคับ
 บัญชากองทัพ ย่อมจะเป็นผู้ที่มีอำนาจมากที่สุดในราชอาณาจักร เมื่อพระ
 เจ้าตากสิ้นสุญการควบคุมผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์ของพระองค์แล้ว การที่เจ้าพระยา
 มหากษัตริย์ศึกได้เป็นพระเจ้าแผ่นดินนี้ก็อยู่ภายในระเบียบว่าด้วยตำแหน่งยศ
 ในระบบการปกครองอย่างเป็นทางการ

บทเรียนที่ได้รับจากกรุงศรีอยุธยาแตก ก็คือการที่ปล่อยให้เจ้านาย
 ต่าง ๆ มีอำนาจมากเกินไปนั้นเป็นภัยอันตราย วัตถุประสงค์ที่สำคัญในการสั
 ไพร่ก็อาจเป็นการอำนวยความสะดวกในการเกณฑ์ไพร่พล และยังเป็นการ
 ยับยั้งอำนาจของเจ้านายมิให้เพิ่มมากขึ้น ดูจะเป็นนโยบายของพระมหากษัตริย์
 ในราชวงศ์จักรีตอนต้นที่จะควบคุมอำนาจของเจ้านายต่าง ๆ ให้อยู่ภายในวง
 จำกัด และมีการนำเอาวิธีการอื่นๆในอันที่จะให้บรรลซึ่งวัตถุประสงค์อันนี้
 มาใช้ด้วย⁷⁴ การควบคุมการแจกจ่ายกำลังไพร่พลตามระบบศักดินานั้นจะทำ
 ได้สำเร็จก็ต่อเมื่อมีการสัไพร่ขึ้น ซึ่งเกือบจะทำให้ไพร่ไม่สามารถเปลี่ยน

⁷³พระเจ้าตากสิน ภายหลังจากมาทรงสนพระทัยในศาสนาเป็นอย่างยิ่ง โดยเฉพาะการวิปัสสนา

⁷⁴คอบทที่ 4

นายได้ ถึงกระนั้นก็ดี ดังที่ปรากฏอยู่ในตอนต้น ๆ ของบทนี้หาเป็นเช่นนั้น
 ไม่ ไพร่ที่ไม่พึงพอใจก็จะแสวงหาผู้อุปถัมภ์อย่างไม่เป็นทางการ คือผู้ซึ่ง
 สามารถให้ความคุ้มครองให้แก่พวกตนได้ดีกว่านายเดิมของตน ฉะนั้น ความ
 สัมพันธ์แบบอุปถัมภ์อย่างไม่เป็นทางการจึงเริ่มเกิดขึ้นใหม่อีกวาระหนึ่ง เนื่อง
 จากการเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้นกำลัง
 ไพร่พลจึงมิได้เป็นบ่อเกิดแห่งความมั่งคั่งอย่างเดียวอีกต่อไป ชุมนางเหล่านี้
 ผู้ซึ่งดำรงตำแหน่งที่จะได้มาซึ่งความมั่งคั่งจากแหล่งใหม่ ๆ อาทิ เสนาบดี
 คลังก็เป็นหัวหน้าในการปกครองตามลำดับชั้นอย่างไม่เป็นทางการขึ้นแทน
 เจ้านาย ดังที่ปรากฏในสมัยกรุงศรีอยุธยา บรรดาชุมนางเหล่านี้ก็ได้แก่พวก
 ตระกูลขุนนาค

ตารางที่ 5

ตระกูลขุนนางและตำแหน่งเสนาบดี

รัชสมัย	มหาดไทย	กลาโหม	เมือง	วัง	คลัง	นา
พ.ศ. 2325	B	F*	F	D	F	C*
รัชกาลที่ 1		A	A	F	F	F
		C*	A	F	F	
พ.ศ. 2352	F	A	D	X*	F	F
รัชกาลที่ 2	D	X*	a		X*	F*
		X*			A	F
พ.ศ. 2367	C*	a*	F	F	A	F
		A	F			
รัชกาลที่ 3	F		F			
พ.ศ. 2394	F	A	F	B	A	F*
รัชกาลที่ 4	D	A	D	F*	A	F*
			F			
พ.ศ. 2411			C			

คำไข : A = เชื้อสายตระกูลขุนนางโดยตรง
 ที่เป็นชาย
 B = ตระกูลสนธิรัตน์
 C = ตระกูลสิงหเสนี
 D = ตระกูลบุณยรัตพันธุ์
 F = ตระกูลอื่น ๆ
 X = ตระกูล ณ บางช้าง
 a = สายขุนนางซึ่งไม่ใช่เป็นชาย
 * = สายสัมพันธ์โดยการแต่งงาน
 กับตระกูลขุนนาง

ที่มา : David K. Wyatt, "The Growth of One Family Dominance in Nineteenth Century Siam"; กรมพระสมมตอมรินทร์, เรื่องตั้งเจ้าพระยาในกรุงรัตนโกสินทร์; ประยูร ธวัชพันธุ์, ต้นตระกูลขุนนางไทย; และ ประยูร พิศนาคะ, 50 เจ้าพระยา.

บทที่ 8

การเขียนฐานะทางสังคม

ดังได้กล่าวมาแล้วว่า ข้าราชการที่ถือศักดินามาตั้งแต่ 400 ชนไป อาทิ ขุนนาง ต่างก็เป็นผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์ขององค์พระมหากษัตริย์ทั้งสิ้น การที่จะเป็นผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์ขององค์พระมหากษัตริย์ได้ บุคคลผู้นั้นจะต้องผ่านพิธีถวายตัวต่อองค์พระมหากษัตริย์ตามกฎหมาย ทั้งหม่อมราชวงศ์และลูกของขุนนางต่างได้รับพระบรมราชานุญาตให้เข้าพิธีนี้ได้ โดยทั่วไปแล้ว บุคคลที่เข้าพิธีถวายตัวนั้นจะมีอายุเข้าอยู่ในวัยรุ่นหนุ่มสาวใหม่ ๆ ในรัชสมัยของรัชกาลที่ 1 ดิศ บุณนาค ผู้ซึ่งต่อมาได้เป็นสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ในรัชกาลที่ 4 ก็ได้รับแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งในกองมหาดเล็กหลวงเมื่ออายุได้ 15 ปี¹ อ้อด ผู้ซึ่งต่อมาได้เป็นเจ้าพระยาราชศุภมิตร ก็ได้เข้าพิธีถวายตัวเมื่ออายุ 13 ปี ในปีแรกของรัชกาลที่ 5 (พ.ศ. 2412)² แต่อย่างไรก็ตาม ปรากฏว่าไม่มีกำหนดกฎเกณฑ์เรื่องอายุในการเข้าพิธีถวายตัว เป็นการดีที่สุดถ้าหากจะไม่เข้าพิธีถวายตัวเมื่อยังเป็นเด็กเกินไป ในกรณีที่องค์พระมหากษัตริย์มีพระราชประสงค์ให้ผู้ใดเข้าเฝ้าเป็นมหาดเล็กในพระบรมมหาราชวัง โดยทั่วไปแล้วนิยมเข้าพิธีถวายตัวหลังจากที่ได้เล่าเรียนศึกษาจบมาจากวัดแล้ว

¹พระยาจุฬาราชมนตรี (เชน), *จดหมายเหตุประจวบคีรีขันธ์*, (กรุงเทพฯ, 2482), หน้า 33-34.

²เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, “สกุลเจกอะหมัด,” *ลำดับสกุลเก่าบางสกุล*, ภาคที่ 3, (กรุงเทพฯ, 2473), หน้า 2.

การที่จะเขยิบฐานะจากชนชั้นต่ำกว่าให้สูงขึ้น คือไพร่และทาสมา มีฐานะเป็นชนชั้นปกครอง อันได้แก่ขุนนางและเจ้านายนั้น นับว่าเป็นการยากมากทีเดียว เว้นไว้เสียแต่ในยามศึกและการสืบราชบัลลังก์ที่มีได้เป็นไปตามประเพณี ไม่ใช่เป็นเรื่องง่าย ๆ อย่างที่เชื่อกันโดยทั่วไป ถึงแม้ว่าจะขาดเอกสารและไม่มีสถิติที่จะนำมาพิสูจน์ข้อความดังกล่าวมานี้ก็ตาม แต่ก็มีหลักฐานที่จะนำมาชี้ให้เห็นว่าการเขยิบฐานะทางสังคมเป็นเรื่องยากมาก หลักฐานดังกล่าวได้แก่ กฎหมายซึ่งกำหนดประเภทของบุคคลที่มีสิทธิ์จะเข้าพิธีถวายเป็นพระราชาธิบดี ซึ่งกำหนดผู้จะดำรงตำแหน่งราชการอันเกี่ยวเนื่องกับอาชีพของตระกูล และการที่จำนวนบุตรชายของขุนนางมีมากเกินไป

มีกฎหมายห้ามไพร่เข้าพิธีถวายเป็นพระราชาธิบดี พ.ศ. 2383 ระบุไว้ว่า บุคคลผู้ที่จะเข้าดำรงตำแหน่งราชการ (ที่ถือศักดินาตั้งแต่ 400 ขึ้นไป) จำต้องมีคุณสมบัติดังต่อไปนี้ (ก) จะต้องมาจากตระกูลของอัศวมหาเสนาบดีซึ่งจะเป็นในอดีตหรือปัจจุบันก็ได้ คำว่าตระกูลซึ่งใช้ ณ ที่นี้ ไม่รวมถึงผู้ที่มีความสัมพันธ์โดยเกี่ยวข้องกับอัศวมหาเสนาบดีโดยการสมรส แต่ดูเหมือนว่าจะรวมถึงลูกหลานของอัศวมหาเสนาบดีทั้งในสายบิดาและมารดาเท่านั้น (ข) จำต้องมีความรู้ดีทั้งในด้านการทหารและพลเรือน (ค) จำต้องมีความเฉลียวฉลาด (ง) จำต้องตั้งอยู่ในศีลธรรม และ (จ) จำต้องเป็นบุคคลที่มีคุณสมบัติดังต่อไปนี้ด้วย (1) ไม่ว่าองค์พระมหากษัตริย์จะมีพระราชประสงค์สิ่งใด ก็จะต้องแสวงหามาทูลเกล้าถวายให้จงได้ (2) จำต้องเป็นผู้มีความขยันหมั่นเพียรในกิจการงาน (3) จำต้องมีความกล้าหาญชาญชัยในสงคราม และ (4) จำต้องมีความเฉลียวฉลาดในการวินิจฉัยในเรื่องการฟ้องร้อง และเฉลียวฉลาดในกิจการงาน พระราชกำหนดนี้ได้เน้นถึงว่าบุคคลใดก็ตามที่มีตระกูลและเป็นบุคคลผู้ซึ่งมีเกียรติสูงขึ้นมาจากการพนัน

และติดสินบนขุนนางให้นำขึ้นทูลเกล้าถวายตัวเพื่อเป็นมหาดเล็ก จะเป็นผู้
 ได้รับการนำขึ้นทูลเกล้าถวายตัวมิได้เลย³ ซึ่งเมื่อเป็นเช่นนี้แล้วจึงดูเหมือน
 ว่า แทบจะเป็นไปไม่ได้เลยที่ไพร่จะเขยิบฐานะขึ้นมาเป็นขุนนาง ประกาศ
 รัชกาลที่ 4 ยังได้ระบุว่า บุตรของเจ้าพระยา พระยา พระ หลวงและ
 ข้าราชการที่มีตำแหน่งสำคัญ ๆ ในกองมหาดเล็กหลวง และข้าราชการหัว
 เมืองที่มีตำแหน่งสำคัญ ๆ เช่น เจ้าเมือง ปลัด ยกกระบัตร และบุตรของ
 หม่อมเจ้าที่มีความประพฤติดี ก็สามารถจะนำขึ้นทูลเกล้าถวายตัวได้ ขุนนาง
 ที่ประสงค์จะนำบุตรของตน กับหมั้น และข้าราชการอื่น ๆ ในหัวเมือง กรม
 การ ขึ้นทูลเกล้าถวายตัวได้นั้น จำต้องได้รับพระบรมราชานุญาตเสียก่อน⁴
 การณ์ปรากฏว่าไม่มีไพร่รวมอยู่ด้วยอย่างแน่นอน

ในหมู่ขุนนางนั้นมีการถือเรื่องศักดิ์ตระกูลกันอย่างแรงกล้า ถึงแม้ว่า
 ในสังคมไทย โดยเฉพาะในหมู่เจ้านายและขุนนางนิยมการมีภรรยามากก็ตาม
 แต่จากลำดับสกุลวงศ์ ปรากฏว่าภรรยาหลวงของขุนนางอันได้แก่ ภรรยาที่
 เข้าพิธีสมรสมักเป็นธิดาของขุนนาง และเป็นผู้ที่มาจากตระกูลเดียวกัน อิทธิ
 พลของความเชื่อถือในเรื่องเกี่ยวกับอาชีพของตระกูลจะปรากฏให้เห็นได้ใน
 ลายพระหัตถ์ของสมเด็จพระเจ้าตากสิน ดังนี้

คราวนี้จะว่าด้วยบุคคลซึ่งเป็นชั้นนายสำหรับควบคุมบังคับ
 บัญชาไพร่อันต้องมีความสามารถยิ่งกว่าไพร่พลสามัญ ก็ในสมัย
 โบราณนั้นยังไม่มีโรงเรียนซึ่งใครสมัครเรียนวิชาอย่างไร จะอาจเรียน

³พระราชกำหนด พ.ศ. 2383 (พระราชกำหนดเก่า 50), *ประมวลกฎหมาย
 รัชกาลที่ 1*, เล่ม 3, หน้า 275-276.

⁴ประชุมประกาศ (ไม่ลงวันที่), *ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4* (พ.ศ. 2408-2411),
 หน้า 279-280.

ได้ตามชอบใจบุคคลทั้งหลาย ได้อาศัยศึกษาวิชาการต่างๆ ในสกุลของตนเป็นประมาธ เป็นต้นว่า บุคคลซึ่งเกิดในตระกูลผู้ปกครอง เช่น ราชสกุลกัถิ สกุลเสนาบดี และเจ้าบ้านภารเมืองกัถิ ย่อมได้โอกาสศึกษาวิธีการปกครองมากกว่าบุคคลจำพวกที่เกิดในสกุลทำสวน ทำนา หาเลี้ยงชีพ เพราะเหตุนี้ในวิธีการควบคุมคนแต่โบราณ ผู้เป็นชั้นนายจึงมักอยู่ในสกุลซึ่งได้คุ้นเคยแก่ราชการที่ทำสืบกันมา เป็นอย่างนี้ตลอดลงไป⁵

สมเด็จพระยาดำรงฯ ทรงแบ่งข้าราชการที่แต่เดิมทำงานอยู่ในกรมมหาดไทยออกเป็นสองประเภทด้วยกัน ประเภทแรกได้แก่ผู้ที่เคยเป็นมหาดเล็กหลวง บุคคลเหล่านี้มีเป็นจำนวนมากที่ต่อมาได้เลื่อนขึ้นเป็นตำแหน่งเจ้าเมือง หรือดำรงตำแหน่งสูงมากในกรม อีกประเภทหนึ่งได้แก่บรรดาลูกเศรษฐีที่ฝึกหัดทำงานอยู่ในกรม ทำหน้าที่ตำแหน่งเสมียน บุคคลประเภทหลังนี้ไม่ค่อยจะได้เลื่อนตำแหน่งขึ้นสูงกว่าตำแหน่งที่ถือศักดินาต่ำกว่า 400 ไร่เลย ถึงแม้ว่าจะมีบางรายที่เป็นกรณียกเว้นก็ตาม มีเพียงสองสามคนเท่านั้นที่จะได้ไต่เต้าขึ้นไปจนถึงตำแหน่งพระยา⁶ เหตุการณ์ทำนองเดียวกันนี้ก็มีปรากฏในกรมกลาโหมและกรมคลังด้วย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชดำรัสว่าอย่างน้อยที่สุดในบรรดาสามกรมนี้ ผู้ที่เป็นบุตรของขุนนางซึ่งเป็นข้าราชการในกรมเหล่านี้เท่านั้นที่สมควรจะได้เป็นข้าราชการในกรมเหล่านี้ด้วย⁷

⁵ สมเด็จพระยาดำรงฯ, *ลักษณะการปกครองประเทศสยามแต่โบราณ*, หน้า 12-13.

⁶ สมเด็จพระยาดำรงฯ, *เทศาภิบาล*, หน้า 14-15.

⁷ ประชุมประกาศ พ.ศ. 2397, *ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4* (พ.ศ. 2394-2400), หน้า 91.

เนื่องมาจากความนิยมในเรื่องการมีภรรยาหลายๆ จึงปรากฏว่า มีลูกหลานของชนชั้นผู้ปกครองลงมากินไป ฉะนั้น จึงมีความจำเป็นที่จะต้องลดฐานะจากชนชั้นผู้ปกครองลงมาเป็นชนชั้นสามัญ (ได้แก่ ทาส และไพร่) เจ้านายและขุนนางต่างก็มีภรรยากันมากมาย ด้วยเหตุนี้จึงมีลูกจำนวนมากด้วย ถึงขุนนางที่ตำแหน่งสูงเท่าใด ก็ยังมีภรรยาและลูกมากขึ้นเท่านั้น ฉะนั้นพระยาศรีสหเทพ (ทองเพ็ญ) ผู้ซึ่งเป็นที่โปรดปรานของรัชกาลที่ 3 จึงมีภรรยาเสียตั้ง 57 คน และลูก 48 คน ในบรรดาลูกๆ เหล่านี้มีเพียง 16 คนเท่านั้น เป็นชายซึ่งมีชีวิตอยู่ และมีเพียง 3 คนเท่านั้นที่ได้ดำรงตำแหน่งพระยา ได้เป็นหลวงและพระ 7 คน ได้เป็นต่ำกว่าหลวง 2 คน เป็นมหาดเล็กหลวงโดยมิได้มีตำแหน่งยศราชการใด ๆ เลย 4 คน⁸ ในบรรดาธิดาที่ได้เป็นเจ้าจอมในรัชกาลที่ 3 มีอยู่ 1 คน เป็นหม่อมของเจ้านายทรงกรมอีก 1 คน แต่งงานกับขุนนางที่มีตำแหน่งยศพระยา และพระ 4 คน⁹ เจ้าพระยามหาเสนา (บุญนาค) เสนาบดีกลาโหมในรัชกาลที่ 1 มีลูก 34 คน เป็นชาย 16 คน ได้ดำรงตำแหน่งสมเด็จเจ้าพระยา 2 คน พระยา 3 คน มหาดเล็กหลวงในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว 2 คน และหัวหน้าหม่อมมหาดเล็กวังหน้า 1 คน เป็นพระสงฆ์ที่ทรงความรู้ 1 รูป แต่ไม่ทราบว่าจำนวนบุตรที่ถึงแก่กรรมเมื่อยังเยาว์วัยมีเท่าใด (ในบรรดาธิดาของท่านได้เป็นเจ้าจอมเสีย 7 คน ธิดาที่ได้รับตำแหน่งสูงที่สุดตำแหน่งหนึ่งโดยเป็นเจ้าหน้าที่ฝ่ายในในกรมพระราชวังบวรและในพระราชวังหลวง 2 คน)¹⁰

⁸พระยาสาธิตภิมณี, อ้างแล้ว, หน้า 17-34. ดูหนังสือลำดับสกุลวงศ์ศรีเพ็ญภาคผนวก.

⁹เพ็ญอั้ง, ดูภาคผนวก ลำดับสกุลวงศ์ศรีเพ็ญ

¹⁰เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, "สกุลเจกอะหมัด," ลำดับสกุลเก่าบางสกุล, ภาคที่ 3.

แม้ว่าข้อเท็จจริงดังกล่าวข้างต้น ทำให้แน่ใจว่าอย่างน้อยที่สุดไม่ควรจะมีการเขยิบฐานะจากชนชั้นต่ำให้สูงขึ้น อาทิเช่น จากไพร่และทาสไปเป็นชนชั้นปกครองเลย แต่จะเป็นไปได้หรือไม่ที่จะกล่าวว่าตลอดเวลา ไม่มีการเขยิบฐานะสูงขึ้นเลย ต้องให้คำตอบในเชิงปฏิเสธแก่คำถามเช่นนั้น

ประการแรก กฎมณเฑียรบาลตั้งรางวัลไว้แน่นอนแก่ผู้ที่เด่นขึ้นมาในสงคราม ในกฎมณเฑียรบาลวรรคที่ 48, 50, 51, 52, กำหนดเงื่อนไขไว้ว่า ไพร่สามัญผู้ที่เด่นขึ้นมาในสงครามจะได้เป็นขุนนาง¹¹ ฉะนั้น ในระหว่างสงครามจึงเป็นไปได้ที่ไพร่จะได้เป็นขุนนาง

ประการที่สอง การมีวัดและการจัดระเบียบของสงฆ์โดยระบบการสอบทั่วทั้งประเทศ และโอกาสที่จะเป็นไปได้ว่าใครก็ตามที่มาจากชนชั้นหนึ่งชนชั้นใดก็สามารถบวชเป็นพระได้ จึงชวนให้คิดว่า การเป็นพระสงฆ์ทำให้มีช่องทางที่จะเขยิบฐานะจากไพร่ขึ้นมาเป็นขุนนางได้สำเร็จ ดร. เดวิด วายออตต์กล่าวไว้ 4 กรณีด้วยกันที่ผู้ที่เคยเป็นพระมาก่อนได้ก้าวขึ้นมามียศถึงพระยาในรัชสมัยของรัชกาลที่ 3 และอีกสองกรณีในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว¹² อย่างไรก็ตามในบรรดาบุคคลเหล่านี้ เป็นหม่อมเจ้าเสียองค์หนึ่ง ส่วนคนอื่น ๆ เป็นหม่อมราชวงศ์ และอย่างน้อยที่สุดหนึ่งในบรรดาบุคคลเหล่านั้นในรัชกาลที่ 3 ก็เป็นบุคคลที่มีเชื้อสายขุนนาง ได้แก่ วัน บุนนาค ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ปรากฏว่ามีพระหลายรูปที่พยายามฝากตัวกับข้าราชการในกรมต่าง ๆ เพื่อว่าจะได้รับแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งข้าราชการชั้นผู้น้อยในกรมเหล่านั้นหลังจากที่ลาสิกขาบทแล้ว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงออกประกาศอริยาเวว่า ไม่มีประ-

¹¹กฎมณเฑียรบาล, *ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1*, เล่ม 1, หน้า 75-76.

¹²David K. Wyatt, "The Buddhist Monkhood as an Avenue of Social Mobility in Traditional Thai Society," *ศิลปากร* X, 1 (May, 1966), pp. 49-52.

โยชนอันใดที่ผู้ซึ่งลาสิกขาบทแล้วจะพยายามเข้าไปทำงานในกรมหนึ่งกรมใด ยกเว้นกรมที่ไม่มีอำนาจ ทรงกล่าวว่าผู้ลาสิกขาบทแล้วและเป็นผู้มีความรู้จะทำงานให้ได้ก็แต่ในกรมอาลักษณ์ กรมธรรมการ กรมราชบัณฑิตและกรมสังฆการีเท่านั้น ผู้ลาสิกขาบทที่มีได้มาจากตระกูลขุนนางมีบังคับที่จะพยายามเข้าไปทำงานในกรมอื่น ๆ ยกเว้นกรมทั้ง 5 กรมดังกล่าวนี้¹³ ฉะนั้นจึงดูเหมือนว่า ผู้ที่มาจากชนชั้นที่ต่ำกว่าซึ่งเคยได้บวชพระมาแล้วจะได้มาเป็นขุนนางในกรมทั้ง 5 เหล่านี้ได้ อย่างไรก็ตามก็ดี ก็มีได้มีจำนวนมากนัก เพราะการที่จะมีคุณสมบัติเช่นนั้นได้จะต้องเป็นพระผู้ที่มีความรู้ดี ซึ่งหมายความว่าจะต้องใช้เวลาในระหว่างที่ยังเป็นพระอยู่มาก และจะต้องสอบได้เปรียญสูง ๆ อันที่จริงแล้ว จากสถิติของศาสตราจารย์ วายออตต์ (Wyatt) กล่าวว่า มีคนเป็นจำนวนน้อยมากที่จะสามารถเขียนฐานะให้สูงขึ้นโดยวิธีนี้ได้สำเร็จ เมื่อ ก่อน พ.ศ. 2416

ประการที่สาม มีอยู่ระยะหนึ่งในประวัติศาสตร์ไทยที่ไพร่ได้รับพระบรมราชานุญาตให้เข้าพิธีถวายตัวได้ ระยะนี้อยู่ในรัชสมัยของรัชกาลที่ 1 เมื่อราชอาณาจักรเริ่มฟื้นตัวจากการพ่ายแพ้ในศึกพม่า ซึ่งทำให้ต้องสูญเสียกรุงศรีอยุธยาเมืองหลวงไป พระราชกำหนด พ.ศ. 2327 กล่าวว่า ในสมัยนั้นมีลูกหลานขุนนางไม่เพียงพอที่จะเข้าประจำตำแหน่งข้าราชการทั้งหมดได้ และฉะนั้นจึงมีไพร่ได้รับราชการเป็นมหาดเล็กหลวงและมหาดเล็กของเจ้านาย¹⁴ เหตุผลในการที่ชนชั้นขุนนางขาดไปก็เป็นเพราะลักษณะของการศึกสงครามในเอเชียอาคเนย์ ฝ่ายชนะมักกวาดต้อนผู้คนจำนวนมากหายไป

¹³ประชุมประกาศ พ.ศ. 2397, *ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 4*, (พ.ศ. 2394—2400), หน้า 39—92.

¹⁴พระราชกำหนด พ.ศ. 2327 (พระราชกำหนดใหม่ 38), *ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1*, เล่ม 3, หน้า 438—442.

เป็นเชลยศึก และชนชั้นผู้ปกครองของประเทศที่พ่ายแพ้ได้รับความเดือดร้อนจากประเพณีการกวาดต้อนเชลยศึกมากกว่าชนชั้นอื่น ๆ

จากความที่กล่าวมาแล้วข้างต้น จึงพอจะประมาณได้ว่าอัตราของการเชยิบฐานะให้สูงขึ้นจากชนชั้นต่ำกว่ามาเป็นชนชั้นผู้ปกครองนั้นมีจำนวนสูงที่สุดในยามศึกสงคราม และหลังจากการพ่ายแพ้สงครามครั้งใหญ่ แต่อย่างไรก็ตาม ในยามสงบอัตราการเชยิบฐานะให้สูงขึ้นนี้ต่ำมาก ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น อัตราการเชยิบฐานะจากชนชั้นต่ำเป็นชนชั้นผู้ปกครองสูงที่สุด อาจจะเป็นในสมัยของรัชกาลที่ 1 และแล้วค่อยๆลดจำนวนจนกระทั่งมีจำนวนน้อยมากในสมัยของรัชกาลที่ 4 ตามตารางที่ 6 ซึ่งเป็นการแสดงให้เห็นถึงตำแหน่งยศของบิดาของบรรดาเจ้าพระยาทุกคนในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น แสดงให้เห็นว่า อัตราการเชยิบฐานะให้สูงขึ้นนี้ลดลงเรื่อย ๆ เราไม่ทราบตำแหน่งยศของบิดาเจ้าพระยาเสีย 10 คนในบรรดาเจ้าพระยา 22 คนที่รัชกาลที่ 1 ทรงโปรดเกล้าฯพระราชทานแต่งตั้ง และ 3 คนในบรรดาเจ้าพระยา 14 คนที่รัชกาลที่ 3 ทรงโปรดเกล้าฯแต่งตั้ง แต่เจ้าพระยา 18 คนซึ่งรัชกาลที่ 4 ทรงโปรดเกล้าฯแต่งตั้งล้วนแต่เป็นบุตรขุนนางทั้งสิ้น เป็นธรรมดาอยู่เองที่ไม่ทราบเทือกเถาเหล่ากอของเจ้าพระยาในสมัยรัชกาลที่ 1 เนื่องจากเป็นเวลาที่กรุงศรีอยุธยาพ่ายแพ้แล้วไม่นาน และเพิ่งจะเป็นการเริ่มต้นราชวงศ์ใหม่ด้วย ถ้าจะสรุปเอาว่าเจ้าพระยาที่เราไม่ทราบตำแหน่งยศบิดามีได้เป็นบุตรของขุนนางคนสำคัญ ๆ การที่มีเจ้าพระยาจำนวนเพิ่มมากขึ้นในรัชกาลที่ 3 ก็เป็นเรื่องที่เห็นได้ชัดมาก เจ้าพระยาเป็นตำแหน่งยศที่สูงมากและสูงที่สุดในบรรดาตำแหน่งทั้งหลายมาก่อนรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ต้องใช้เวลาอยู่บ้างอย่างแน่นอนทีเดียวก่อนที่จะขุนนางตำแหน่งต่ำ ๆ จะสามารถได้เต้าขึ้นไปจนถึงตำแหน่งเจ้าพระยา รัชกาลที่ 2

ทรงครองราชย์อยู่เป็นเวลา 15 ปี ตั้งแต่ พ.ศ. 2352 ถึง 2367 อายุของผู้ที่เข้าพิธีถวายตัวย่อมจะอยู่ระหว่าง 15—25 ปี ฉะนั้น ในสมัยรัชกาลที่ 3 อายุของขุนนางที่เข้าพิธีถวายตัวมาตั้งแต่รัชกาลที่ 1 ควรจะสูงกว่า 30 ปี อันที่จริงแล้ว ขุนนางส่วนมากเหล่านี้น่าจะมีอายุมากกว่า 35 ปี ซึ่งนับว่าเป็นวัยที่เหมาะสม คือระหว่าง 35—50 ปี อันเป็นวัยที่จะได้เป็นเจ้าพระยา ระยะเวลาระหว่าง 15—20 ปี เป็นระยะเวลาที่ขุนนางตำแหน่งต่ำๆ จะทำงานได้เต้าขึ้นไปจนถึงตำแหน่งเจ้าพระยา ดังตัวอย่างเช่น นายสิงห์ ผู้ซึ่งได้เป็นเจ้าพระยาบดินทร์เดชาในรัชกาลที่ 3 ก็เริ่มรับราชการเป็นขุนนางมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 1¹⁵ ตัวเลขในตารางที่ 6 แสดงให้เห็นว่ามีการเชิบบัญนะสูงขึ้นจากขุนนางตำแหน่งต่ำๆ เป็นจำนวนมากมายในรัชกาลที่ 1 อีกนัยหนึ่ง ตัวเลขที่ปรากฏในสมัยรัชกาลที่ 4 ถึงแม้ว่าการเชิบบัญนะให้สูงขึ้นเพื่อได้เป็นชนชั้นนายจะมีน้อยก็ตาม แต่ก็มีแนวโน้มอันแสดงให้เห็นว่าการเชิบบัญนะให้สูงขึ้นได้นั้นมีน้อยมากยิ่งขึ้นในรัชกาลต่อมา

เมื่อหวนกลับมาดูเรื่องราวของเจ้าเมืองบางเมือง และลำดับสกุลวงศ์ของขุนนาง 6 ตระกูลในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ก็จะแสดงให้เห็นแนวโน้มที่เห็นได้ชัดว่า ตำแหน่งประจำหัวเมืองที่สำคัญๆ รวมทั้งตำแหน่งในกรมที่สำคัญๆ เป็นตำแหน่งที่สืบทอดให้แก่ลูกหลาน หรือเครือญาติของผู้ที่ดำรงตำแหน่งนั้นๆ มาทางสิ้น มีเอกสารอ้างอิงถึงตำแหน่งราชการในหัวเมืองต่าง ๆ ดังต่อไปนี้คือ นครศรีธรรมราช (หัวเมืองเอก) สงขลา (ซึ่งมีฐานะเปลี่ยนแปลงอยู่บ่อยครั้ง) พัทลุง (หัวเมืองตรี) ระนอง (หัวเมืองจัตวาขึ้นอยู่กับชุมพร) จากลำดับสกุลวงศ์ ตระกูล ณ บางช้าง ตระกูลเจ้า

¹⁵ สมเด็จพระบรมราชาธิบดีฯ, “ประวัติเจ้าพระยาบดินทร์เดชา (สิงห์ สิงหเสนี),” ในเจ้าพระยาโกมารกุลมนตรี, *ประวัติเจ้าพระยามหาเสนา (บุณนาค)*, หน้า 24.

ตารางที่ 6

เจ้าพระยา พ.ศ. 2325—2412

รัชสมัย	จำนวน ที่ได้รับ แต่งตั้ง	บิดาเป็นขุนนาง			กรณี พิเศษ	ชั้นของบิดา ไม่ประจักษ์
		ตำแหน่ง เดียวกัน	ตำแหน่งยศ เดียวกัน	ตำแหน่งยศ ต่ำกว่า		
รัชกาลที่ 1 2325—2352	22	3	4	2	3 ^ก	10
รัชกาลที่ 2 2352—2367	14		5	3	3 ^ข	3
รัชกาลที่ 3 2367—2394	11	3	1	2	1 ^ค	4
รัชกาลที่ 4 2394—2411	18	2	9	4	3 ^ง	

^กเจ้าพระยานคร (พัก) บุตรเขยของเจ้าพระยาคนก่อน เจ้าพระยาอภัยภูเบศร์ (แบน) ขุนนางชาวเขมรผู้ซึ่งได้รับการนับถือว่าเป็นไทย เจ้าพระยาราชบุรี (เสม) พระญาติสนิทของพระบรมราชินีในรัชกาลที่ 1

^ขเจ้าพระยาธรรม (เทศ) พระญาติของพระบรมราชินีในรัชกาลที่ 1 เจ้าพระยามหาเสนา (แสง) พระญาติของพระบรมราชินีในรัชกาลที่ 1 เจ้าพระยาไทรบุรี (Pangaran) เจ้าปกครองรัฐมลายูที่เป็นเมืองขึ้นได้รับตำแหน่งยศของไทย

^คเจ้าพระยาไทรบุรี (Pangaran) บุคคลคนเดียวกันกับ ข

^งเจ้าพระยาพลเทพ (เอี่ยม) บุตรของหลานสาวของพระบรมราชินีในรัชกาลที่ 1 เจ้าพระยาพลเทพ (ทอง) ซึ่งมีมารดาเป็นคนในตระกูลขุนนาง เจ้าพระยามหิศราธิบดี ซึ่งมีภรรยาเป็นวีรสตรีในการรบกับลาว

ที่มา : กรมพระสมมตอมรพันธุ์, เรื่องตั้งเจ้าพระยาในกรุงรัตนโกสินทร์ ; ราชบัณฑิตสถาน, อธิบายราชินิกุลบางช้าง ; พระยาอุพาราชมนตรี, จดหมายเหตุประมวงศ์สกุลขุนนาง ; ประยูร พิศนาคะ, 50 เจ้าพระยาแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ; ประยูรท สัทธพันธ์, ต้นตระกูลขุนนางไทย.

คุณแก้ว ตระกูลวงศาโรจน์ ตระกูลบุญนาค (3) และ (5) และตระกูลคชเสนี ปรากฏว่ามีการอ้างถึงหัวเมืองต่าง ๆ ดังต่อไปนี้ คือ สมุทรสงคราม (อาจเป็นหัวเมืองจัตวา) ราชบุรี (อาจเป็นหัวเมืองจัตวา) จันทบุรี (หัวเมืองตรี)¹⁶ สมมติฐานที่สามารถจะหยิบยกมาจากเอกสารลำดับสกุลวงศ์เหล่านี้ได้ก็คือว่า ชนชั้นผู้ปกครองภายในหัวเมืองแต่ละหัวเมืองประกอบด้วยบุคคลในตระกูล ๆ เดียว และตำแหน่งที่สำคัญในหัวเมืองก็เป็นตำแหน่งที่บุคคลเหล่านี้ดำรงอยู่¹⁷ เรื่องราวนี้สอดคล้องกับพระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชที่ว่าด้วยเรื่องเจ้าเมืองตามหัวเมืองในสมัยที่พระองค์ท่านทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีมหาดไทยและได้เริ่มมีการปฏิรูปการปกครอง

เจ้าเมืองที่ข้าพเจ้าไปพบโดยมากเป็น “ผู้ดีมีตระกูล” แต่มักเป็นชาวเมืองนั้นเองด้วย เป็นเทือกเถาเหล่ากอเจ้าเมืองคนก่อน ๆ ซึ่งได้ทำราชการประกอบกับทำมาหากินจนตั้งถิ่นฐานได้ในเมืองนั้น มีลูกถวายตัวเป็นมหาดเล็กก่อนแล้วขอออกไปรับราชการบ้าง หรือฝึกหัดให้ทำราชการในเมืองนั้นเองบ้าง จนได้รับสัญญาบัตรเป็นผู้ช่วยราชการเป็นนัยกระบัตร เป็นปลัด ไครดีก็ได้เป็นเจ้าเมือง ในที่สุดเป็นแล้วก็อยู่ในเมืองนั้นจนตลอดชีวิต¹⁸

จากลำดับสกุลวงศ์ ปรากฏว่าตำแหน่งเจ้าเมืองตามหัวเมืองมีแนวโน้มที่จะเป็นตำแหน่งที่สืบทอดเป็นมรดกตกทอดกันต่อมามากขึ้นในยุคหลังของสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น เหตุการณ์ในทำนองเดียวกันนี้ปรากฏว่ามีอยู่ในกรมบางกรม

¹⁶ คุกาคณวก

¹⁷ คุกาคณวก

¹⁸ สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช, *เทวภิบาล*, หน้า 25-26.

ปัญหาสำคัญประการหนึ่งเกี่ยวกับการพิจารณาชนชั้นทางสังคมในสังคมไทยเกิดจากชาวจีนอพยพที่มีอยู่เป็นจำนวนมาก ชาวจีนอพยพไม่รวมอยู่ในระบบที่เป็นทางการ (ในการเป็นไพร่และในการถูกเกณฑ์แรงงาน) ตราบเท่าที่พวกนั้ยังรักษาประเพณีเงินในการไ้ทางเป็ยอยู่¹⁹ พวกนั้จะต้องจ่ายภาษีเป็นรายหัวแทนการถูกเกณฑ์แรงงาน เนื่องจากอยู่นอกระบบที่เป็นทางการนี้ จึงไม่มีข้อบังคับเกี่ยวกับการเคลื่อนย้ายไปทั่วราชอาณาจักร ไม่มีข้อบังคับในการทำงานและรับจ้างทำงาน เนื่องจากว่ามีข้อบังคับเกี่ยวกับการทำงานของไพร่อยู่ จึงปรากฏว่าค่าแรงงานสูงมากตลอดสมัย²⁰ พวกชาวจีนอพยพจึงทำงานแบบได้รับค่าจ้างแรงงานเป็นส่วนใหญ่ และประกอบการค้า (enterprenerial trades) ดังนั้น ใน พ.ศ. 2393 คนจีนควบคุมการค้าระหว่างท้องถิ่นของเมืองไทยเกือบทั้งหมด ดังที่ได้กล่าวมาแล้ว มีเอกสารจำนวนมากที่ได้กล่าวถึงพวกเศรษฐีหรือเจ้าขรัว ประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2410 ก็ยังได้กล่าวถึงเศรษฐีดังกล่าว 2 คน²¹ ฉะนั้น จึงปรากฏว่านอกเหนือชนชั้นไพร่และนายแล้ว ก็ยังมีอีกชนชั้นหนึ่งคือพวกพ่อค้าชาวจีนซึ่งอยู่ระหว่างกลางของชนชั้นทั้งสองนี้ และมีการเลื่อนฐานะจากชนชั้นพ่อค้ามาเป็นชนชั้นขุนนางโดยวิธีการประมูลผูกขาดภาษี²² ในการที่จะเลื่อนฐานะเป็นขุนนาง จะเห็นได้ว่าความมั่งคั่งจึงเป็นสิ่งจำเป็นไม่เพียงแต่จะสามารถทำให้บุคคลประมูลกันเป็นนายอากรเท่านั้น ยังสามารถทำให้หา

¹⁹ดูประชุมประกาศ พ.ศ. 2401, *ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4* (พ.ศ. 2401-2404), หน้า 7-10.

²⁰G. William Skinner, *Chinese Society in Thailand*, p. 97.

²¹เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์* (พ.ศ. 2408-2411), หน้า 54-56.

²²สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 4, *เทศาภิบาล*, หน้า 29-30

ของกำนันมาให้แก่ขุนนางและเจ้านายเพื่อที่ว่าตนจะได้รับการสนับสนุนให้
 ประมุขการผูกขาดภาษีได้อีกด้วย นายอากรจึงเป็นท้าวจีนเสียส่วนใหญ่²³
 จากตำแหน่งนายอากรดังกล่าว ชาวจีนและลูกหลานหลายคนจึงได้กลายมา
 เป็นขุนนางไทย และรับราชการเป็นข้าราชการไทยในตำแหน่งต่าง ๆ กัน
 ชาวจีนเหล่านี้มักจะได้เป็นข้าราชการในหัวเมืองต่างๆ และเรียกกันว่ากรม
 การจีน²⁴ บางคนได้เป็นถึงเจ้าเมืองตามหัวเมือง และตั้งตระกูลขุนนางไทย
 ที่สำคัญขึ้น ดังปรากฏอยู่ในชีวประวัติเรื่องราวของเหยียง (หัวเมืองสงขลา)
 และคอซู้เจียง (หัวเมืองระนอง)²⁵

ใน พ.ศ. 2293 ชาวจีนชื่อเหยียง แซ่เฮา ได้มาตั้งบ้านเรือนอยู่ที่
 เมืองสงขลา ได้ทำการปลูกผักขายอยู่ปีหนึ่ง ต่อมาโยกย้ายไปอยู่เมืองจะนะ
 ปลูกหมากพลูขาย สามปีต่อมาก็ได้โยกย้ายกลับไปอยู่เมืองสงขลาและตั้งร้าน
 ค้าขายขึ้นที่นั่น ได้แต่งงานกับหญิงไทยและมีบุตรชายด้วยกัน 5 คน ในปี
 พ.ศ. 2302 พระเจ้าตากสินยึดได้เมืองนครศรีธรรมราชและตั้งค่ายพักแรม
 อยู่ที่เมืองสงขลา เจ้าเมืองสงขลาหลบหนีไปพร้อมกับเจ้าเมืองนครศรีธรรม-
 ราช พระเจ้าตากสินจึงทรงตั้งนายโยม ชาวเมืองสงขลาเป็นเจ้าเมืองสงขลา
 คนใหม่ ขณะที่พระเจ้าตากสินอยู่ที่เมืองสงขลา นายเหยียงได้ทำการจด
 รายการทรัพย์สินของตนอันมีภรรยา บุตร ทาส และยาแดง 50 ทีบ และ
 นำขึ้นทูลเกล้าถวายพระเจ้าตากทั้งหมด ยังได้ทูลขอให้ทรงแต่งตั้งตนเป็น
 นายอากรทำอากรรังนกในแถบนั้น โดยจ่ายค่าอากรให้ 400 บาทต่อปี พระ
 เจ้าตากทรงรับเอาแต่เพียงยาแดง 50 ทีบ แล้วทรงตั้งนายเหยียงให้เป็น

²³Wira Wimonit, *Historical Patterns of Tax Administration in Thailand*,
 p. 60.

²⁴สมเด็จพระกรมพระยาจาดำรงฯ, *เทวภิบาล*, หน้า 29-30.

²⁵ดูภาคผนวก เรื่องตระกูลเจ้าเมืองสงขลา

หลวงอินทรีสมบัตินายอากร และในเวลาเดียวกันนั้น พระเจ้าตากก็ทรง
นำบุตรชายคนที่สามของหลวงอินทรีสมบัติหรือบุญขึ้นไปด้วยเพื่อไปเป็น
มหาดเล็กหลวง นายเหยียงก็ได้ส่งอากรไปยังเมืองหลวงอย่างสม่ำเสมอ ใน
พ.ศ. 2318 นายเหยียงได้เข้าไปยังเมืองหลวงพร้อมกับอากรและเครื่องราช
บรรณาการมากมายขึ้นทูลเกล้าฯถวายพระเจ้าตาก มีรายงานกล่าวว่าพระเจ้า
ตากรับสั่งว่า เหยียงเป็นผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์ของพระองค์มาเป็นเวลานานแล้ว
และฉะนั้นจึงควรที่จะชุบเลี้ยงให้เป็นเจ้าบ้านเจ้าเมือง และมีรับสั่งว่าเจ้าเมือง
สงขลา (โยม) เป็นคนไม่ได้ราชการ ไม่ควรจะให้ไปเป็นเจ้าเมืองสืบต่อไป
ฉะนั้น จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งให้หลวงอินทรีสมบัติ (เหยียง)
เป็นเจ้าเมืองสงขลา ส่วนโยมมีตราโปรดเกล้าฯ ให้เข้าไป ณ กรุงเทพฯ ถอด
ออกเสียจากราชการ²⁶

ใน พ.ศ. 2340 ชาวจีนชื่อคอซู้เจียงมายังเกาะหมาก (ปีนัง) และมา
รับจ้างทำงานเป็นกรรมกร เมื่อคอซู้เจียงสามารถรวบรวมเงินได้จำนวนหนึ่ง
แล้วก็มายังเมืองตะกั่วป่าเพื่อทำการค้าขายที่นั่น และได้รับความอุปถัมภ์จาก
ท้าวเทพสุนทร ซึ่งทำการค้าขายอยู่ที่นั่นแล้ว เมื่อมีทรัพย์สินมากขึ้น ก็
ย้ายไปอยู่พังงา เพราะเป็นเมืองที่ค้าขายได้ดีกว่า คอซู้เจียงได้ตั้งบ้านเรือน
ขึ้นที่ตลาดพังงาและค้าขายอยู่ที่นั่นจนกระทั่งได้เป็นเศรษฐี ต่อมาทำการ
ต่อเรือและใช้บรรทุกสินค้าจากเมืองหนึ่งไปยังอีกเมืองหนึ่งตลอดชายฝั่งคาบ
สมุทธร เนื่องจากธุรกิจการค้านี้ คอซู้เจียงจึงได้ไปยังเมืองระนอง และได้พบ
เห็นว่าเมืองระนองมีแร่ดีบุกอุดมสมบูรณ์มาก อีกทั้งมีคนทำเหมืองแร่แต่
เพียงไม่กี่คน ฉะนั้น จึงได้ลงมาอยู่กรุงเทพฯ และติดต่อกรมกลาโหมขอ

²⁶ พระยาวิเชียรคีรี (ชม), *พงศาวดารเมืองสงขลาและพัทลุง*, หน้า 1-3; และดู

เป็นผู้ประมุขเก็บอากรแร่ดีบุกแถบเมืองกระและระนอง และได้รับแต่งตั้งให้เป็นหลวงรัตนเศรษฐีนายอากรดีบุกบริเวณแถบนั้น ในปี พ.ศ. 2397 เจ้าเมืองระนองถึงแก่กรรมและตำแหน่งว่างลง คอซุ้เจียงจึงได้รับแต่งตั้งเป็นถึงเจ้าเมืองระนองและดำรงตำแหน่งพระรัตนเศรษฐี²⁷

จากเรื่องราวของเหยียง เราสามารถรู้สึกได้โดยง่ายดวยว่า มีการขัดแย้งกันระหว่างเจ้าเมืองและนายอากร ดูเสมือนว่าเหยียงลงมายังเมืองหลวงเพื่อรายงานเรื่องราวเกี่ยวกับเจ้าเมือง ซึ่งพฤติกรรมอันนี้เป็นเหตุผลเพียงพอว่าเหตุใดเจ้าเมืองที่ชื่อโยมจึงถูกเรียกตัวให้เข้ามาเมืองหลวงและถูกถอดยศและตำแหน่งหมดสิ้น สมเด็จพระยาดำรงฯ รับสั่งว่า เมื่อเมืองใดเป็นเมืองใหญ่และเจ้าเมืองเป็นบุคคลสำคัญ บรรดานายอากรจะต้องหมอบราบคาบแกว้ต่อเจ้าเมืองเพื่อขอความสะดวกในการเก็บอากร ถ้าเมืองไม่สำคัญและเจ้าเมืองก็มีใช้บุคคลสำคัญด้วย นายอากรก็ไม่เกรงกลัวเจ้าเมือง และยังเชื่อเชิญให้เจ้าเมืองมาร่วมในการเก็บอากรอีกด้วย²⁸ ดังที่กล่าวมาแล้วข้างต้นว่า การเก็บอากรจะต้องมีผลกระทบกระเทือนถึงรายได้ของข้าราชการในหัวเมือง ความขัดแย้งนี้จำต้องเกิดขึ้นในไม่ช้าก็เร็ว ส่วนข้าราชการในหัวเมืองซึ่งมิได้ทำการติดต่อกันกับข้าราชการชั้นสูงในกรุงเทพฯ ก็จะต้องตกอยู่ในสภาพที่เลวร้ายอยู่ดี เพราะนายอากรต้องมีบุคคลสำคัญในเมืองหลวงเป็นผู้อุปถัมภ์ของตนอยู่แล้วก่อนที่ตนจะประมุขเก็บอากรได้สำเร็จ ดังที่ได้เคยกล่าวมาแล้ว นอกเหนือจากการจ่ายอากรเข้าพระคลังของหลวงหรือพระคลังของกรม นายอากรได้จ่ายเงินเป็นจำนวนมากให้บรรดาขุนนางและเจ้านายชั้นผู้ใหญ่ การติดต่อรหว่างนายอากรและผู้อุปถัมภ์จึงจำเป็นต้องมีความ

²⁷ สมเด็จพระยาดำรงฯ, *เรื่องตำนานเมืองระนอง*, หน้า 39.

²⁸ เพิ่งอ้าง, หน้า 18.

สม่ำเสมอ ฉะนั้น ในกรณีที่มีการขัดแย้งกัน ข้าราชการหัวเมืองผู้ซึ่งไม่ได้รับ
 ได้รับความคุ้มครองจากผู้ที่อยู่เหนือกว่าจะเป็นฝ่ายที่เสียหายมากกว่า เมื่อคอชู่-
 เจียงได้เป็นเจ้าเมืองแล้วก็ยังคงทำหน้าที่เป็นนายอากรอยู่ต่อไป มิช้านาน
 เจ้าเมืองตะกั่วป่า พังงา และภูเก็ตก็ใช้วิธีการนี้ตามอย่าง²⁹

ผลประโยชน์ที่ชาวจีนอพยพได้รับนั้น ไม่เพียงแต่อยู่นอกระบบ
 การเกณฑ์แรงงานเท่านั้น เพราะการจำกัดขอบเขตในการขยับฐานะของ
 ไพร่ก็มีได้กระทบกระเทือนชาวจีนเหล่านี้ ชาวจีนเหล่านี้มิได้ถูกเกณฑ์ให้
 เป็นไพร่เลย อนึ่งความเชื่อถือในเรื่องศักดิ์ตระกูลก็มีได้กระทบกระเทือน
 ชาวจีนพวกนี้ด้วย เพราะชาวจีนสามารถอ้างได้ว่าตนมาจากตระกูลขุนนาง
 ในเมืองจีน ซึ่งคนไทยก็ไม่มีหนทางที่จะพิสูจน์ได้ อันที่จริงแล้ว การใช้
 ความมั่งคั่งก็อาจจะปิดปากผู้ที่ต้องการจะคัดค้านเสียได้ด้วย ความมั่งคั่งจึงนับ
 ว่าเป็นหนทางที่สำคัญที่สุดที่จะเลื่อนฐานะให้เป็นชนชั้นผู้ปกครองได้ แม้แต่
 ก่อนที่จะมีการใช้วิธีเก็บอากรอย่างแพร่หลาย ความร่ำรวยก็เป็นวิธีที่จะเลื่อน
 ฐานะขึ้นเป็นชนชั้นสูงอยู่แล้ว ต้นตระกูลขุนนางซึ่งเป็นพ่อค้าอาหรับ
 สามารถขึ้นมาเป็นถึงขุนนาง ก็เพราะร่ำรวยมาก³⁰ เป็นที่สังเกตได้ว่า ต้น
 ตระกูลขุนนางใหญ่ ๆ ผู้ซึ่งมีลำดับสกุลวงศ์อยู่ในภาคผนวกนี้เป็นชาวต่างชาติ
 เสียเป็นส่วนใหญ่

ดังได้เคยกล่าวมาแล้วครั้งหนึ่งว่า มีการขังตีขังเค้นในเชิงการใช้ไหว
 พริบอย่างมากในการที่จะให้ได้มาซึ่งทรัพย์สินเงินทอง อันจำเป็นที่จะทำ
 ให้บุคคลเลื่อนตำแหน่งขึ้นไปมีอำนาจมาก ๆ จึงอาจตั้งสมมติฐานขึ้นได้โดยง่ายว่า

²⁹ เฟงอั้ง, หน้า 18-19.

³⁰ เจกอะหมัด เป็นพ่อค้าอาหรับที่มั่งคั่ง เข้ามายังหลักฐานในกรุงศรีอยุธยาใน
 พ.ศ. 2145, พระยาจุฬาราชมนตรี, *จดหมายเหตุพระอมรรังคกุลขุนนาง*, หน้า 2-5.

บุตรขุนนางส่วนมากจะเข้าพิธีถวายตัวและรับราชการในกองมหาดเล็กหลวง หลังจากที่ได้เข้ารับราชการดังกล่าวแล้ว อาจจะมีสิ่งต่างๆสามประการปรากฏขึ้นแก่บุคคลเหล่านี้ ประการแรก บุคคลเหล่านี้อาจรับราชการเป็นมหาดเล็กหลวง รับใช้องค์พระมหากษัตริย์อยู่ในพระบรมมหาราชวัง ยังมีหน้าที่ที่ทำให้บุคคลเหล่านี้ได้ใกล้ชิดกับองค์พระมหากษัตริย์มากขึ้นเท่าใด บุคคลเหล่านี้ก็ยังมีโอกาสที่จะได้รับความก้าวหน้ามากขึ้นเท่านั้น ประการที่สอง บุคคลเหล่านี้อาจจะได้รับแต่งตั้งโดยตรงให้เป็นข้าราชการ โดยทั่ว ๆ ไปแล้วก็ทำงานอยู่ใต้บังคับบัญชาของบิดาของตนเองซึ่งเป็นขุนนาง อาจจะสามารถได้ว่าบุตรของเจ้าเมืองตามหัวเมืองส่วนใหญ่ก็ได้รับการแต่งตั้งในทำนองเดียวกันนี้ด้วยประการที่สาม บุคคลเหล่านี้อาจจะเป็นเพียงมหาดเล็กพิเศษเข้าเฝ้าองค์พระมหากษัตริย์ได้ มิได้มีอะไรนอกเหนือไปจากนี้อีก

เนื่องจากผลอันเกิดจากลักษณะโครงสร้างของสังคม ขุนนางที่มีตำแหน่งยศสูงก็ได้ควบคุมดูแลกำลังไพร่พลจำนวนมากด้วย เหตุนี้จึงอยู่ในฐานะที่จะคุกคามความมั่นคงของพระมหากษัตริย์ได้ ฉะนั้นจึงเป็นความสำคัญอย่างยิ่งที่บุคคลผู้ซึ่งได้รับแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งสูง ๆ จะต้องเป็นบุคคลที่พระมหากษัตริย์ทรงคุ้นเคยอย่างดีเป็นส่วนพระองค์ และทรงไว้วางพระราชหฤทัยได้ว่า จะเป็นผู้ที่จงรักภักดีต่อพระองค์ด้วย ดังจะเห็นได้ว่าในบรรดาเสนาบดีของรัชกาลที่ 1 ประกอบขึ้นด้วยบุคคลที่รัชกาลที่ 1 ทรงคุ้นเคยมาเป็นอย่างดีเสียส่วนใหญ่ เป็นบุคคลที่รับราชการภายใต้การบังคับบัญชาของพระองค์ท่านมาตั้งแต่ครั้งยังทรงเป็นข้าราชการอยู่ในรัชกาลพระเจ้าตากสิน หรือมิฉะนั้นก็เป็นบุคคลที่เคยเป็นผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์ของพระองค์เป็นส่วนตัวมาก่อน และเป็นผู้ที่ได้ช่วยให้พระองค์ท่านได้เกลิงฉวัลย์ราชสมบัติ บุณนาคนผู้ซึ่งต่อมาได้เป็นอัครมหาเสนาบดีกลาโหม มิได้อยู่กับพระองค์ท่านมานาน

เท่านั้น แต่ว่ายังคงมีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับพระองค์ท่านโดยการสมรส
 อีกด้วย³¹ เสนาบดีที่รัชกาลที่ 2 ทรงโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งก็เป็นผู้ที่มาจาก
 ตระกูลณ บางช้าง ซึ่งเป็นญาติเกี่ยวข้องใกล้เคียงชิดทางฝ่ายพระราชชนนีเสียส่วน
 ใหญ่ มียกเว้นก็แต่เพียงสองท่านคือเจ้าพระยาโกษา (ก้อน) และเจ้าพระยา
 พลเทพ (ทองอิน) เท่านั้น ผู้ซึ่งเป็นข้าราชการในกรมของรัชกาลที่ 2 เมื่อ
 พระองค์ทรงเป็นเพียงเจ้าทรงกรมเท่านั้น³² และมีการยกเว้นอีก 1 ราย คือ
 เจ้าพระยาอภัยภูธร (น้อย) ผู้ซึ่งเป็นบุตรของเสนาบดีวังในรัชกาลที่ 1
 และเคยรับราชการดำรงตำแหน่งสูงในพระบรมมหาราชวังมาก่อน เสนาบดี
 ในรัชกาลที่ 3 อาจจะมีตัวอย่างแตกต่างไปเล็กน้อย เพราะมีเจ้าพระยา
 ธรรมมา (สมบุญ) และเจ้าพระยายมราช (ฉิม) อย่างไรก็ตาม เจ้าพระยา
 ธรรมมาก็เคยรับราชการอยู่ในกรมวังมานานแล้ว เจ้าพระยาบดินทร์เดชา
 อัครมหาเสนาบดีมหาดไทยก็เป็นผู้คุ้นเคยกับรัชกาลที่ 3 มาตั้งแต่สมัยรัชกาล
 ที่ 2 แล้ว เมื่อสิงห์ (เจ้าพระยาบดินทร์เดชา) ถูกรัชกาลที่ 2 ลงอาญา รัชกาล
 ที่ 3 ก็ทรงช่วยเหลือสิงห์ถึงสองครั้งสองครา³³ ส่วนตำแหน่งอัครมหาเสนา
 บัติกลาโหมตกอยู่ในมือของพวกตระกูลขุนนาค เสนาบดีในพระบาทสมเด็จพระ
 พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ส่วนใหญ่มีตำแหน่งที่สำคัญ ๆ อยู่ในกรมมหาดเล็ก
 หลวง (มี 9 คนในจำนวน 13 คน) มีเสนาบดี 7 คน เป็นลูกหลานโดย
 ตรงของตระกูลขุนนาค หรือมีฉะนั้นก็เกี่ยวข้องกับตระกูลขุนนาคโดย
 การสมรส การฉะที่เป็นดังนี้ ทำให้ประจักษ์ในข้อเท็จจริงว่า ในยามสงบ
 และไม่มีมีการจลาจลภายใน ตำแหน่งที่สำคัญ ๆ ในกรมมหาดเล็กหลวงนั้น

³¹ดูภาคผนวก ประวัติของเสนาบดีในรัชกาลที่ 1 และลำดับสกุลวงศ์ขุนนาค

³²ดูภาคผนวก ประวัติของเสนาบดีในรัชกาลที่ 2

³³ขุนนาค พยัคฆเดช, *ประวัติเจ้าพระยาบดินทร์เดชา* (สิงห์ สิงหเสน) สมุห-
 นายก, หน้า 2-4.

เป็นก้าวสำคัญที่จะนำไปสู่ตำแหน่งที่สำคัญ ๆ ในทางราชการ เป็นที่ยอมรับกันโดยทั่วไปว่า กรมมหาดเล็กหลวงนั้นเป็นสนามฝึกสำหรับผู้ที่จะเตรียมตัวไปดำรงตำแหน่งสำคัญ ๆ ในทางราชการ ด้วยการที่ได้เข้ารับราชการเป็นมหาดเล็กหลวงนั้น ก็นับว่าเป็นโอกาสที่จะได้เรียนรู้การปฏิบัติงานของบ้านเมือง ว่าทำกันเช่นไรจากการที่ได้ยินได้ฟังข้อปรึกษาในที่ประชุมท้องพระโรง แต่อย่างไรก็ตามผู้ที่รับราชการจริงก็ได้ประโยชน์มาก เพราะพระมหากษัตริย์มักจะทรงโปรดเกล้า ๆ ให้บุคคลเหล่านั้นไปอยู่ตามกรมต่าง ๆ หรือไปอยู่ตามหัวเมืองในฐานะเป็นผู้ถือราชสาส์นของพระองค์ และยังได้สอดส่องเหตุการณ์และกราบบังคมทูลรายงานให้ทรงทราบว่า มีอะไรเกิดขึ้นบ้างในกรมและหัวเมืองเหล่านั้น³⁴ ฉะนั้น มหาดเล็กหลวงที่เฉลียวฉลาดจะไม่เรียนรู้แต่เพียงว่างานนั้นทำอย่างไร แต่จะสามารถสร้างความผูกพันกับบุคคลที่มีอำนาจในการปกครองซึ่งเป็นสมบัติสำคัญติดตัวต่อไป องค์พระมหากษัตริย์เองก็จะทรงสามารถสังเกตเห็นความสามารถ และความเฉลียวฉลาดของมหาดเล็กหลวงของพระองค์ได้ด้วย ฉะนั้นจึงทรงสามารถที่จะคัดเลือกได้อย่างง่ายดายในการที่จะทรงแต่งตั้งในเมื่อมีตำแหน่งว่างลง องค์พระมหากษัตริย์ย่อมจะทรงทราบดีว่าใครควรจะเป็นผู้ที่ทรงไว้วางพระราชหฤทัยมากน้อยเพียงใด ในกรณีนี้ความสัมพันธ์ฉันเครือญาติกับองค์พระมหากษัตริย์ไม่ว่าจะโดยทางสายมารดาหรือบิดาก็ตาม ย่อมนับว่าเป็นสิ่งสำคัญอีกด้วย

เหตุการณ์อันเห็นได้ชัดที่เกิดขึ้นในยุคนี้ เห็นจะได้แก่การขึ้นมาใช้อำนาจของตระกูลขุนนาง การขึ้นมาใช้อำนาจของตระกูลขุนนางเพียงตระกูลเดียวไม่เคยปรากฏว่ามีในประวัติศาสตร์ไทยมาก่อนเลย ความมั่นคงและการ

³⁴พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, “พระบรมราชาธิบายว่าด้วยชนขุนนาง,” ในประยูร สิริพิันธ์, *ต้นตระกูลขุนนางไทย*, หน้า 1-2.

มีอำนาจเด็ดขาดของพระมหากษัตริย์ขึ้นอยู่กับ การแบ่งแยกกันในหมู่ขุนนาง ฉะนั้น โดยทั่วไปแล้ว องค์พระมหากษัตริย์จะทรงเป็นผู้ที่พยายามยับยั้งการ ขันนามีอำนาจของตระกูลเพียงตระกูลเดียว ถึงแม้ว่าศาสตราจารย์ว้ายอดีต จะได้เขียนถึงความรุ่งเรืองของตระกูลขุนนางเป็นอย่างดีในหนังสือเรื่อง “Family Politics in Nineteenth Century Thailand” ก็ตาม ก็ควรที่จะ ต้องทำการวิเคราะห์เรื่องนี้โดยสังเขป เพื่อที่จะได้ภาพที่สมบูรณ์เกี่ยวกับการ จัดลำดับชั้นทางสังคม และการเชิบบฐานะในสังคมที่เกิดขึ้นในสมัยกรุงรัตน โกสินทร์ตอนต้น

ความรุ่งเรืองของตระกูลขุนนางอาจจะเกิดจากสาเหตุใหญ่ๆ 5 ประการด้วยกัน ได้แก่ ประการแรก มีความสัมพันธ์อันใกล้ชิดกับองค์พระ มหากษัตริย์ในราชวงศ์จักรีอย่างมิตรและอย่างญาติ ประการที่สอง นโยบาย ของรัชกาลที่ 2 อันเกี่ยวกับพระอุตสาหะวิริยะที่จะจัดการกับอำนาจของขุน นาง ประการที่สาม การเปลี่ยนแปลงในทางเศรษฐกิจของบ้านเมืองซึ่งมีผล ต่อขุนนาง ประการที่สี่ การตัดสินใจที่จะลดอำนาจเจ้านายลง และประการ สสุดท้าย ความสามารถของในตระกูลขุนนางแต่ละคนที่แสวงหาความรู้ที่จำเป็น ในเวลานั้นโดยเฉพาะ

ตั้งแต่เยาว์วัย เจ้าพระยามหาเสนา (ขุนนาง) เป็นมิตรสนิทของ รัชกาลที่ 1 ในสมัยที่พ่ายยึดครองเมืองไทย และต่อมาสมัยพระเจ้าตาก เจ้า พระยามหาเสนาก็ได้อยู่กับรัชกาลที่ 1 เสมอมา อนึ่ง เมื่อตอนที่สูญเสีย ภรรยาไป เจ้าพระยามหาเสนาก็ได้แต่งงานกับเจ้าคุณนวล ซึ่งเป็นน้องสาว ของพระบรมราชินีนาถในรัชกาลที่ 1 ทั้งสองท่านก็ได้อยู่กับรัชกาลที่ 1 มา ตลอดระยะเวลาอัน และกล่าวกันว่าเจ้าคุณนวลก็ได้เป็นผู้ที่เลี้ยงดูพระราช โอรสของรัชกาลที่ 1 ซึ่งต่อมาได้เป็นรัชกาลที่ 2 ในปี พ.ศ. 2330 เจ้า

พระยามหาเสนาฯ ก็ได้เป็นอัครมหาเสนาบดีกลาโหม³⁵ เท่าที่ได้สังเกตจากลำดับ
สกุลวงศ์ขุนนางไทยและความสัมพันธ์อันเครือญาติของไทย แสดงให้เห็นว่า
มีความโน้มเอียงต่อการที่จะแต่งงานภายในเผ่าพันธุ์เดียวกันของบรรดาคน
ไทย โดยเฉพาะอย่างยิ่งในสังคมชั้นสูง ฉะนั้นบิดาของเจ้าพระยามหาเสนา
5 คนจึงได้เป็นเจ้าของ³⁶ บุตรของเจ้าพระยามหาเสนาที่เกิดขึ้นกับคุณนวล
ภรรยาจึงเป็นลูกพี่ลูกน้องชั้นหนึ่งกับรัชกาลที่ 2 และไม่ต้องสงสัยเลยว่าบุตร
ธิดาทุกคนของเจ้าพระยามหาเสนามีความคุ้นเคยกับรัชกาลที่ 2 เป็นอย่างดี

นับตั้งแต่รัชกาลที่ 1 เป็นต้นมา จึงดูเหมือนว่าขุนนางจะมีอำนาจ
รัชกาลที่ 2 ทรงพยายามที่จะเหนี่ยวรั้งอำนาจของขุนนางต่างๆไว้ โดยการ
แต่งตั้งพระญาติให้ดำรงตำแหน่งสำคัญๆทั้งหมด ทรงตั้งตำแหน่งผู้กำกับ
ราชการประจำกรมที่สำคัญๆ และทรงแต่งตั้งเจ้านายให้ประจำตำแหน่งนั้น
ด้วย หนึ่ง ยังทรงแต่งตั้งบุคคลในตระกูล ณ บางช้าง 5 คน และบุคคล
ในตระกูล บุณาค—นวล (ที่เป็น ณ บางช้างด้วย) ซึ่งเป็นพระญาติฝ่าย
พระราชมารดาให้ดำรงตำแหน่งเสนาบดีต่าง ๆ ทรงแต่งตั้งบุคคลในตระกูล
บุณาคอีกสองคนซึ่งถึงแม้ว่าจะมิใช่มาจาก ณ บางช้างก็ตาม แต่อาจจะถือ
ได้ว่าเป็นพระญาติเกี่ยวดองกับพระองค์ให้ดำรงตำแหน่งเสนาบดีเช่นกัน ทรง
แต่งตั้งเจ้าพระยาพลเทพ (ทองอิน) ผู้ซึ่งเกี่ยวดองกับพระองค์โดยทางกรรม
หมั้นนรินทรพิทักษ์ซึ่งเป็นพระปิตุลา และธิดาของเจ้าพระยาพลเทพก็แต่ง
งานกับลูกพี่ลูกน้องชื่อติศ บุณาค ให้ดำรงตำแหน่งเสนาบดีอีกคนหนึ่ง
ฉะนั้นการแต่งตั้งเสนาบดีในรัชกาลนี้ 8 ใน 11 ท่านที่ได้รับแต่งตั้งเป็นพระ
ญาติทั้งสิ้น หนึ่งในบรรดาเสนาบดีเหล่านั้นก็คือ ท่านติศ บุณาค ซึ่งเป็นบุตร

³⁵พระยาโกมารกุลมนตรี, *ประวัติเจ้าพระยามหาเสนา*.

³⁶ดูภาคผนวก

ของเจ้าพระยามหาเสนา กับเจ้าคุณนวล ท่านติศ บุนนาค ได้รับแต่งตั้งให้เป็นเสนาบดีคลัง ในรัชสมัยรัชกาลที่ 2 รัชกาลที่ 3 ผู้ซึ่งขณะนั้นยังทรงเป็นกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ก็ได้ทรงเป็นผู้กำกับราชการกรมคลัง³⁷ และจะนั้นจึงทรงคุ้นเคยใกล้ชิดกับ ท่านติศ บุนนาค ซึ่งเป็นพระญาติผู้ใหญ่ของพระองค์ โดยเป็นลูกพี่ลูกน้องชั้นหนึ่งของสมเด็จพระราชบิดา ศาสตราจารย์ วัยอดีต กล่าวไว้ว่า ท่านติศ บุนนาค ผู้นี้ได้เจรจาตกลงกับคณะทูตอังกฤษเมื่อ พ.ศ. 2368—2369 ด้วยความชำนาญเยี่ยมยอด การณ์ที่เป็นเช่นนี้ทำให้รัชกาลที่ 3 ทรงไว้วางพระราชหฤทัยเป็นอันมาก ฉะนั้นต่อมาจึงได้ทรงโปรดเกล้าฯ ให้ดำรงตำแหน่งทั้งอัครมหาเสนาบดีกลาโหมและเสนาบดีคลัง

ดังที่เคยกล่าวมาแล้วข้างต้น การเปลี่ยนแปลงในทางเศรษฐกิจและการเปลี่ยนแปลงในการเก็บภาษีอากร มีผลกระทบกระเทือนต่อฐานะทางเศรษฐกิจของขุนนางเป็นอย่างมาก การทำงานโดยได้รับค่าจ้างมีอยู่ทั่วไปเนื่องมาจากกรรมกร ชาวจีนที่พากัน หลั่งไหลเข้ามาเป็นเหตุให้กำหนดเวลาและขอบเขตในการเกณฑ์แรงงานลดน้อยลง ซึ่งมีผลต่อความสัมพันธ์ระหว่างนายและไพร่ และด้วยเหตุนี้จึงกระทบกระเทือนต่อฐานะทางเศรษฐกิจของขุนนางด้วย ความมั่งคั่งจึงได้กลายเป็นปัจจัยสำคัญในการเพิ่มจำนวนผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์กันในทุกระดับชั้นทั้งขุนนางและไพร่ การปกครองตามลำดับชั้นในความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์อย่างไม่เป็นทางการที่เกิดขึ้น ก็ได้กลายเป็นปัจจัยสำคัญในการควบคุมกำลังไพร่พล และเป็นการเพิ่มอำนาจของแต่ละบุคคลโดยทั่วไปคนในตระกูลบุนนาคก็ได้ดำรงตำแหน่งกรมคลังติดต่อกันไป ฉะนั้น

³⁷“ผู้บริหารราชการแผ่นดินสมัยอดีต,” ไม่ปรากฏนามผู้เขียน ในสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชนิพนธ์รัชกาลที่ 5, เรื่องเที่ยวต่าง ๆ หน้า 74.

ไม่ต้องสงสัยเลยว่า ท่านติศ บุนนาคได้ปฏิเสธที่จะละทิ้งตำแหน่งเสนาบดีกรมคลังเพื่อดำรงตำแหน่งอัครมหาเสนาบดีกลาโหม³⁸ พี่ชายที่ชื่อ ท่านทัต บุนนาคนั้น เมื่อโปรดเกล้าฯ ให้ไปดำรงตำแหน่งเสนาบดีเมืองก็ได้ปฏิเสธโดยพอใจที่จะดำรงตำแหน่งเจ้ากรมพระคลังสินค้าอันเป็นตำแหน่งที่ทำให้เกิดความมั่งคั่งร่ำรวยตำแหน่งหนึ่ง³⁹ เมื่อพิจารณาเหตุผลแห่งการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของบ้านเมืองในด้านนี้แล้ว ก็จะอธิบายสาเหตุความเสื่อมอำนาจของอัครมหาเสนาบดีมหาดไทย และการมีอำนาจของเสนาบดีคลังได้ ฉะนั้นพวกบุนนาคจึงไม่พยายามที่จะยึดตำแหน่งอัครมหาเสนาบดีมหาดไทยอย่างจริงจัง หรือยึดเป็นพื้นฐานแห่งอำนาจของพวกตนเลย [ถึงกระนั้นก็ตาม การขึ้นมามีอำนาจของรัชกาลที่ 1 นั้นอาศัยตำแหน่งอัครมหาเสนาบดีมหาดไทยเป็นพื้นฐานแห่งอำนาจ แต่นั่นก็เป็นเรื่องราวที่เกิดขึ้นก่อนสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ และต่อมาก็ได้มีการเปลี่ยนแปลงเกิดขึ้นอย่างมากมาย

การที่ตระกูลบุนนาคขึ้นมามีอำนาจสูงสุดได้สำเร็จเช่นนี้ ไม่ใช่เพราะว่าอำนาจของขุนนางคู่แข่งชั้นในกรมที่ไม่ค่อยจะร่ำรวยลดลงเท่านั้น แต่ยังเป็นเพราะว่าเจ้านายทรงสูญเสียอำนาจไปด้วย ดังได้กล่าวถึงเรื่องการสูญเสียอำนาจของเจ้านายมาแล้วอย่างละเอียดในบทที่ 4 อาจจะสามารถกล่าวได้ว่า พระมหากษัตริย์ทรงลดรองอำนาจของเจ้านายลงอย่างจริงจัง ทั้งนี้มีผลมาจากบทเรียนที่ได้รับจากกรุงศรีอยุธยาแตกเมื่อ พ.ศ. 2310 อนึ่ง อาจเป็นไปได้ที่เจ้านายจะเป็นคู่แข่งชั้นในราชบัลลังก์ ฉะนั้นจึงต้องมีการระมัดระวังและเหนียวรั้งอำนาจของเจ้านายไว้

นับว่าไม่การยุติธรรมอย่างยิ่ง ถ้าหากจะละเลยไม่กล่าวถึงความสามารถอย่างยอดเยี่ยมของบุคคลในตระกูลบุนนาค ไม่ปรากฏว่าบุคคลในตระกูล

³⁸กรมพระสมมตอมรพันธุ์, *เรื่องตั้งเจ้าพระยากรุงรัตนโกสินทร์*, หน้า 35.

³⁹พงศาวดาร, หน้า 37.

บุพนาศมีความดีเด่นในด้านการศึกษาสงเคราะห์เหมือนกับเจ้าพระยาบดินทร์เดชา (สิงห์) เลย แต่กลับมีความสามารถเด่นที่สุดในทางการเมืองและการทูต เมื่อราชอาณาจักรไทยถูกประเทศมหาอำนาจตะวันตกคุกคามนั้น เมืองไทยไม่สามารถที่จะใช้กำลังทหารในเรื่องนี้ได้เลย ความสามารถในทางการทูตจึงเป็นสิ่งจำเป็นมากที่สุด ดังที่เราได้กล่าวถึงความสามารถของท่านดิศ บุพนาศมาแล้ว บุตรชายของท่านชื่อช่วงได้เป็นผู้ที่เตรียมพร้อมที่จะเผชิญกับปัญหาใหม่ๆของบ้านเมือง ท่านผู้ซึ่งรู้ภาษาอังกฤษ และได้แสดงความสนใจในด้านวิทยาศาสตร์ที่นำมาปฏิบัติได้ และในด้านวิศวกรรม ฉะนั้นในสมัยรัชกาลที่ 3 ท่านผู้ซึ่งมีชื่อเสียงในการควบคุมดูแลการก่อสร้างป้อมที่ปากน้ำ และต่อเรือสำเภาแบบใช้ใบมีสายระโยงระยางตามแบบยุโรปได้สำเร็จ ท่านเข้ากันกับชาวยุโรปได้เป็นอย่างดี และชาวยุโรปก็สรรเสริญความเฉลียวฉลาดของท่าน⁴⁰ พวกบุพนาศตระหนักถึงปัญหาที่บ้านเมืองกำลังเผชิญอยู่ได้ดี และมีความประสงค์ที่จะให้มีบุคคลที่สามารถขึ้นครองราชสมบัติ เพื่อที่จะได้รับมือกับสถานการณ์นั้น ฉะนั้น พวกบุพนาศจึงใช้อำนาจของตนสนับสนุนพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และอัญเชิญพระองค์ท่านให้ขึ้นครองราชสมบัติ ด้วยการกระทำดังนี้พวกบุพนาศจึงได้รับรางวัลอย่างมากมาย โดยที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแต่งตั้งให้พวกตระกูลบุพนาศหรือบุคคลที่เกี่ยวข้องกับตระกูลบุพนาศ ได้ดำรงตำแหน่งเสนาบดีเสียครึ่งหนึ่ง และตำแหน่งเหล่านี้ก็เป็นตำแหน่งที่ส่งเสริมให้เกิดความมั่งคั่งทั้งสิ้น อนึ่ง บุคคลในตระกูลบุพนาศสองท่าน ก็ได้ดำรงตำแหน่งเป็นถึงสมเด็จพระเจ้าพระยาถือศักดิ์นามมากกว่าเจ้านายทรงกรมที่มีใช้เจ้าฟ้า จึงดูเสมือนว่าตำแหน่งที่สูงมาก

⁴⁰สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 3, ประวัติสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์, หน้า

เช่นนี้หน้าที่จะมีการแต่งตั้งขึ้นเป็นพิเศษสำหรับบุคคลในตระกูลขุนนาง เพราะไม่มีผู้อื่นใดอีกแล้วนอกจากพวกขุนนางที่ได้ดำรงตำแหน่งนี้

ช่วงระยะเวลาที่สำคัญที่สุดที่ตระกูลขุนนางขึ้นมาใช้อำนาจตรงกับรัชสมัยของรัชกาลที่ 2 ดูเสมือนว่า รัชกาลที่ 2 ทรงเผชิญกับปัญหาสำคัญในการที่ขุนนางมีอำนาจเพิ่มขึ้น ตามที่ศาสตราจารย์ว้ายอตต์ ได้กล่าวไว้ว่า ขุนนางมีอำนาจมากมาตั้งแต่รัชสมัยของรัชกาลที่ 1 โดยในชั้นแรกรัชกาลที่ 1 ก็ทรงมีอำนาจเพียงเสมอกับเสนาบดีเหล่านั้นเท่านั้น⁴¹ ในการที่จะเหนี่ยวรั้งอำนาจของขุนนางไว้ รัชกาลที่ 2 ทรงมีทางเลือกอยู่ 2 ทาง ทางแรกก็คือ การให้อำนาจแก่เจ้านาย แต่บทเรียนที่ได้รับจากครั้งกรุงศรีอยุธยาแตกย่อมทำให้การเลือกหนทางนี้เป็นไปมิได้ ทางเลือกอีกทางหนึ่งสำหรับองค์พระมหากษัตริย์ก็คือ การให้อำนาจแก่พระญาติผู้ซึ่งมิใช่เป็นเจ้า ซึ่งการเลือกทางนี้นับว่าให้ประโยชน์สองทาง ประการแรก การที่มิได้เป็นเจ้าของเป็นการยากที่จะช่วงชิงราชบัลลังก์ได้ตราบเท่าที่องค์พระมหากษัตริย์ยังมีได้ทรงละทิ้งหน้าที่ของพระองค์ ประการที่สอง การที่เป็นพระญาติขององค์พระมหากษัตริย์ บุคคลเหล่านี้ก็จะบุคคลที่ไว้วางพระราชหฤทัยได้มากกว่าขุนนางอื่นๆ ผู้ซึ่งมิได้เป็นพระญาติ เพื่อประโยชน์ของตน บรรดาพระญาติเหล่านี้จะต้องสนับสนุนพระมหากษัตริย์ในราชวงศ์จักรีซึ่งเป็นพระญาติเนื่องมาจากการเปลี่ยนแปลงดังได้กล่าวมาแล้วพวกตระกูลขุนนางจึงได้รับมอบอำนาจเพิ่มขึ้นดังกล่าวแล้วในบทก่อน

⁴¹David K. Wyatt, "Family Politics in Nineteenth Century Thailand."

บทที่ 9

บทสรุป

ในบทก่อน ๆ เราได้ทำการวิเคราะห์เรื่องวิวัฒนาการของการจัดระเบียบทางสังคมและทางการเมืองของไทย ในการวิเคราะห์ถึงการจัดระเบียบในสังคมไทยทั้งยังได้วิเคราะห์ถึงการจัดลำดับชนชั้นทางสังคมและการเขียนฐานะทางสังคม รวมทั้งกระบวนการความเปลี่ยนแปลงประกอบด้วย ฉะนั้นในบทนี้จึงเป็นการนำเอาเรื่องทั้งสามเข้ามาประกอบกันขึ้นและสรุปผล

ลักษณะสำคัญประการหนึ่งของประเทศทางแถบเอเชียอาคเนย์ ซึ่งได้มีบทบาทสำคัญต่อวิวัฒนาการในการจัดระเบียบทางสังคมและการเมืองไทย ได้แก่ การขาดกำลังไพร่พล ประวัติศาสตร์ของไทยตลอดมาได้แสดงให้เห็นว่า คนไทยเราตระหนักดีถึงความจำเป็นที่จะต้องมียานไพร่พลมาก ๆ และมักจะคิดหาหนทางและวิธีที่จะควบคุมกำลังไพร่พลอยู่เสมอ การครอบครองและการควบคุมกำลังไพร่พลนับว่าเป็นเรื่องสำคัญที่สุดในการอยู่รอดของสังคม เมื่อคนไทยอพยพเข้ามาอยู่ในเอเชียอาคเนย์ ปรากฏว่ามีอาณาจักรที่มีอำนาจตั้งอยู่ก่อนแล้ว ได้แก่พม่า มอญ และเขมร ส่วนเขมรนั้นได้ปกครองดินแดนแถบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาอยู่แล้ว ฉะนั้น การที่จะตั้งอาณาจักรไทยขึ้น จึงต้องมีการต่อสู้อย่างทรหดและมีสงครามเกิดขึ้นเนื่อง ๆ เนื่องจากมีวิวัฒนาการทางเทคโนโลยีและศิลปะในการรบแต่เพียงเล็กน้อย ชัยชนะหรือการพ่ายแพ้สงครามจึงขึ้นอยู่กับกำลังไพร่พลเป็นส่วนใหญ่ที่สามารถรวบรวมขึ้นได้เพื่อข่มขวัญข้าศึก

วิธีการเกณฑ์ไพร่พลที่ใช้ในสมัยกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี ประกอบด้วย การมอบหมายให้กลุ่มคนไปอยู่ใต้ปกครองของขุนนางและเจ้านายผู้ซึ่งมีหน้าที่เกณฑ์ผู้คนใต้ปกครองของตนในยามศึก ฉะนั้น ผู้คนจึงถูกบังคับให้ลงทะเบียนอยู่ใต้ปกครองของขุนนางและเจ้านาย เพื่อที่จะให้การเกณฑ์ผู้คนเป็นไปได้อย่างรวดเร็วและมีประสิทธิภาพ ขุนนางและเจ้านายจึงได้รับอำนาจมากมายในการปกครองผู้ที่อยู่ใต้บังคับของตน ฉะนั้นในประวัติศาสตร์ไทยในระยะแรกของกรุงศรีอยุธยาตอนต้น อย่างน้อยที่สุดผู้คนในสังคมไทยแบ่งออกเป็นสองชั้นใหญ่ ๆ คือชั้นที่สูงกว่า ได้แก่เจ้านายและขุนนาง ซึ่งเป็นนาย ส่วนชั้นที่ต่ำกว่าได้แก่ไพร่และทาส

ปรากฏมีความเชื่ออีกกันว่า คนที่อยู่ในชั้นขุนนางหรือเจ้านาย ได้แก่คนซึ่งเป็นผู้ปกครองไพร่และทาส เนื่องจากไพร่ถูกจัดให้อยู่ในชั้นเดียวกันกับทาส ภรรยาหรือบุตร จึงปรากฏว่างานที่ไพร่ทำเป็นงานที่ต้องทำให้แก่ขุนนางและเจ้านายที่ปกครองตน มีข้อที่น่าสังเกตว่าบ้านเมืองมิได้เกี่ยวข้องกับไพร่โดยตรงเลย แต่เกี่ยวข้องโดยผ่านนายผู้ซึ่งเป็นเจ้านายและขุนนาง การขอความช่วยเหลือจากบ้านเมือง ไพร่จึงจำต้องขอผ่านนายของตน

การที่มีผู้คิดกันว่า ราชอาณาจักรไทยในสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนต้นเป็นราชอาณาจักรเดียวนั้น อาจถือได้ว่าความคิดเช่นนั้นยังผิดพลาดจากความเป็นจริงอยู่มาก ข้อเท็จจริงมีอยู่ว่า ในบรรดานครต่าง ๆ กรุงศรีอยุธยาเป็นนครเดียวเท่านั้นที่มีอำนาจมาก นครอื่น ๆ อันได้แก่ สุพรรณบุรี ลพบุรี และพิษณุโลก ล้วนเป็นเมืองขึ้นต่อกรุงศรีอยุธยาทั้งสิ้น ปัจจัยสำคัญซึ่งทำให้บางคนเกิดความรู้สึกที่ว่า มีเพียงนครเดียวเท่านั้น ก็เนื่องมาจากเจ้าผู้ปกครองเมืองขึ้นเหล่านั้นมีความสัมพันธ์ต่อองค์พระมหากษัตริย์แห่งกรุงศรีอยุธยา

โดยเป็นพระราชโอรสหรือพระเชษฐาอนุชาขององค์พระมหากษัตริย์แห่งกรุงศรีอยุธยา

กรุงศรีอยุธยาสามารถปกครองนครต่าง ๆ เหล่านี้ได้ ประการแรกคือ การสืบเปลี่ยนโยกย้ายกำลังไพร่พล ประการที่สองคือ การใช้ข้อผูกพันอันเครือญาติ ประการที่สามคือ การป้องกันมิให้เจ้าผู้ครองนครเหล่านี้รวมกำลังกันต่อต้านกรุงศรีอยุธยาได้ ฉะนั้น เมื่อใดก็ตามที่กรุงศรีอยุธยาแสดงความอ่อนแอออกมาให้เห็น โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อมีการแตกแยกกันในบรรดาผู้มีอำนาจในการควบคุมกำลังไพร่พลภายในเมืองหลวงในคราวที่มีการสืบราชบัลลังก์ เจ้าผู้ครองนครที่เข้มแข็งกว่า ก็จะสามารถเคลื่อนทัพเข้ามายังกรุงศรีอยุธยาและยึดการปกครองเมืองเสียเอง

ทั้งๆที่มีการปฏิรูปขึ้นในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ การปกครองราชอาณาจักรก็ยังคงอยู่ในสภาพเช่นนี้จนกระทั่งภายหลังกรุงศรีอยุธยาแตกใน พ.ศ. 2112 การที่กรุงศรีอยุธยาแตกครั้งนั้นนับว่าทำให้ประชาชนออกสิ้นขวัญหนี และแสดงให้เห็นถึงข้อบกพร่องหลายประการที่มีอยู่ในระบบการปกครองตามประวัติศาสตร์ไทย อาจจะสามารถสังเกตเห็นได้ว่า ความสามารถประจำชาติอันเป็นลักษณะของคนไทยอยู่ที่การปรับตัวเองให้เข้ากับเหตุการณ์ ความสามารถในการแก้ไขโครงสร้างและระบบการปกครองตามที่ได้รับบทเรียนมาจากความหายนะและความล้มเหลวของชาติ และตัวอย่างที่ได้จากประเทศอื่น ๆ

ในระหว่างที่มีการเสริมสร้างราชอาณาจักรให้มั่นคงแข็งแรงอย่างเต็มที่ หลังจากที่กรุงศรีอยุธยาแตกครั้งแรกแล้ว ปรากฏว่าได้มีความพยายามสร้างความเป็นปึกแผ่นขึ้นภายในราชอาณาจักร ไม่มีการส่งเจ้านายไปปกครองหัวเมืองที่เป็นเมืองขึ้นอีกต่อไป เจ้านายถูกเก็บตัวไว้ในเมืองหลวงซึ่งมีการ

สร้างวังให้เป็นที่ประทับ และให้มีกำลังไพร่พลที่อยู่ใต้ปกครองเป็นของตนเอง ฉะนั้นการต่อสู้เพื่อชิงอำนาจจึงเกิดขึ้นภายในกรุงศรีอยุธยาเอง แทนที่จะเกิดขึ้นระหว่างกรุงศรีอยุธยากับหัวเมืองขึ้นเมืองหนึ่งเมืองใดเหมือนแต่ก่อน

ปัจจัยสำคัญที่ช่วยให้มีการจัดระเบียบการปกครองขึ้นใหม่ได้สำเร็จก็คือ การพ่ายแพ้สงคราม ทำให้ความสัมพันธ์ระหว่างนายกับไพร่ต้องแตกสลายลง แม้แต่ในสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนต้น (พ.ศ. 1893-2112) ได้มีไพร่สองประเภทปรากฏอยู่แล้ว คือ ไพร่สมและไพร่หลวง ในด้านการเกณฑ์ไพร่พล ไพร่ทุก ๆ คนจำต้องลงทะเบียนอยู่ใต้ปกครองของขุนนางหรือเจ้านาย แต่ละเมืองมีสัสดีผู้ซึ่งถือบัญชีไพร่ทั้งเมืองไว้ ฉะนั้นผู้ที่ไปลงทะเบียนจึงเรียกกันว่าไพร่สม ผู้ใดที่ไม่ยอมไปลงทะเบียนหรือละเลยการลงทะเบียนกับเจ้านายหรือขุนนาง ถือว่าเป็นอาชญากร เมื่อถูกจับพวกเหล่านี้จักต้องเป็นไพร่หลวง และจำต้องถูกเกณฑ์แรงงานไปใช้เป็นเวลา 6 เดือนต่อปี คำว่าไพร่หลวง หมายถึง ไพร่ที่เป็นสมบัติของพระมหากษัตริย์ ซึ่งองค์พระมหากษัตริย์เองมิได้ทรงปกครองคนเหล่านี้เป็นส่วนพระองค์ และฉะนั้นพระองค์จึงทรงมอบหมายให้ไพร่หลวงเหล่านี้อยู่ใต้ปกครองของข้าราชการของพระองค์ซึ่งเป็นขุนนาง

สงครามพม่าซึ่งทำให้กรุงศรีอยุธยาแตก และสงครามเพื่อปลดแอกจากการปกครองของพม่าในกาลต่อมา นับว่ามีผลกระทบต่อความสัมพันธ์ระหว่างนายและไพร่เป็นอันมาก เมื่อสมเด็จพระนเรศวรทรงมีชัยชนะในสงครามเหล่านี้ การณ์ปรากฏว่าไพร่ส่วนใหญ่ได้กลายมาเป็นไพร่หลวง ดังนั้นเจ้าเมืองต่างๆจึงปกครองไพร่หลวงขององค์พระมหากษัตริย์ มิใช่ไพร่สมของตนเอง ซึ่งต่างจากสภาพก่อนเสียกรุง พฤติการณ์เช่นนี้ทำให้เกิด

ความเชื่อถือซึ่งอาจเป็นสิ่งสำคัญในอันที่จะเข้าใจเรื่องการจัดระเบียบสังคมไทย ความเชื่อถือดังกล่าวได้แก่องค์พระมหากษัตริย์ “ทรงเป็นเจ้าของ” ไม่เพียงแต่พื้นแผ่นดินภายในประเทศทั้งหมดในราชอาณาจักรเท่านั้น แต่ยังทรงเป็นเจ้าของผู้คนทุกคนภายในราชอาณาจักรอีกด้วย

ในสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนต้น (พ.ศ. 1893—2112) ผู้คนในบริเวณกรุงศรีอยุธยาแบ่งออกเป็นสองฝ่ายใหญ่ๆด้วยกัน คือ ฝ่ายทหารและฝ่ายพลเรือน ผู้คนเหล่านี้อยู่ใต้ปกครองของอัครมหาเสนาบดีกลาโหมและอัครมหาเสนาบดีมหาดไทย เนื่องจากผู้คนส่วนใหญ่ในราชอาณาจักรเป็นไพร่พลวง หน้าที่และความรับผิดชอบของอัครมหาเสนาบดีทั้งสองจึงก้าวท้าวไปถึงผู้คนที่อยู่ตามหัวเมืองต่าง ๆ ด้วย ฉะนั้น พลเมืองทั้งหมดในราชอาณาจักรจึงแบ่งออกเป็นสองฝ่ายใหญ่ ๆ คือ ฝ่ายทหารและฝ่ายพลเรือน ในสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนปลาย (พ.ศ. 2113—2310) ปรากฏว่า อัครมหาเสนาบดีกลาโหมปกครองผู้คนหัวเมืองฝ่ายใต้ และอัครมหาเสนาบดีมหาดไทยปกครองผู้คนหัวเมืองฝ่ายเหนือ ไม่เป็นที่ทราบแน่ชัดว่า เมื่อใดที่เสนาบดีคิดล้มอำนาจอันทองเดียวกันในการปกครองหัวเมืองชายทะเลบางหัวเมือง แต่คงจะมีขึ้นในสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนปลายนี้แล้ว การเปลี่ยนแปลงในด้านการปกครองเช่นนี้อาจจะกล่าวได้ว่า เป็นกระบวนการรวมอำนาจการปกครองไพร่พลเข้ามาสู่จุดศูนย์กลาง ผลของพฤติกรรมเช่นนี้ก็เพื่อที่จะโยกย้ายสับเปลี่ยนในการแจกจ่ายกำลังไพร่พลให้สะดวกขึ้น เพื่อที่จะให้อำนาจการปกครองของกรุงศรีอยุธยาที่มีต่อหัวเมืองอื่น ๆ ในราชอาณาจักรมั่นคงขึ้น

สังคมไทยเป็นสังคมชาวบ้านหรือสังคมกสิกร ประชากรส่วนใหญ่ปลูกข้าวเป็นเครื่องบริโภคสำหรับตนเอง ส่วนที่เหลือจากการบริโภคแล้วก็จะนำไปบำรุงศาสนาและชนชั้นปกครอง อันได้แก่ เจ้านายและขุนนาง

เมื่อคำนึงถึงจำนวนประชากรที่มีอยู่เพียงเล็กน้อยแล้ว เมืองไทยก็นับว่าเป็นเมืองที่อุดมสมบูรณ์ในด้านธัญญาหาร สิ่งที่สำคัญที่จะยังให้สังคมมีอยู่ได้ก็คือ กำลังไฟร์พลซึ่งนับว่าจำเป็นอย่างยิ่งในการป้องกันราชอาณาจักรและในการทำงานให้แก่ชนชั้นสูง

ในการแจกจ่ายกำลังไฟร์พลไปตามเจ้านายและขุนนาง องค์พระมหากษัตริย์ทรงมอบหมายกำลังไฟร์พลให้แก่ขุนนางแต่ละคนตามตำแหน่ง ฉะนั้น จำนวนศักดินาที่ขุนนางผู้นั้นถืออยู่ จึงสัมพันธ์กันกับจำนวนไฟร์พลที่อยู่ใต้ปกครองของขุนนางผู้นั้นด้วย

ผลที่สำคัญ ๆ ในการมีไฟร์พลอยู่ในครอบครองมีอยู่สามประการด้วยกัน ประการแรก จำนวนไฟร์พลที่อยู่ในความปกครองของแต่ละคนบ่งถึงตำแหน่งตามระบบยศฐาบรรดาศักดิ์ ประการที่สอง การที่มีผู้อยู่ใต้ปกครองนั้นก็นับว่ามีส่วนสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับความมั่งคั่งด้วย ทั้งนี้เพราะเจ้านายและขุนนางดำรงชีพอยู่ได้ด้วยการได้รับส่วยและแรงงานจากไฟร์พลที่อยู่ใต้ปกครองของตนเป็นส่วนใหญ่ ยังมีไฟร์พลมากเท่าใดก็ยิ่งมีความมั่งคั่งมากขึ้นเท่านั้น ประการที่สาม จำนวนไฟร์พลที่อยู่ใต้ปกครองของผู้ใดย่อมชี้ให้เห็นถึงอำนาจในทางการเมืองของบุคคลผู้นั้นด้วย ผู้คนที่อยู่ใต้ปกครองของคนผู้นั้นย่อมมีหน้าที่ที่จะต้องเชื่อฟังคำสั่งบัญชาของคนผู้นั้น และผู้นั้นก็สามารถที่จะใช้ผู้คนของตนให้ดำเนินงานเพื่อบรรลุตามเป้าหมายทางการเมืองของตนได้

ด้วยการมอบหมายให้ไฟร์พลไปอยู่ใต้การปกครองของเจ้านายและขุนนาง ประชากรทั่วทั้งราชอาณาจักรจึงแบ่งออกเป็นหมู่เป็นเหล่า อันมีลักษณะคล้ายคลึงกับกองทัพเป็นอย่างยิ่ง มีเจ้านายและขุนนางเป็นนายทหาร การดำเนินงานที่แท้จริงของระบบนี้สะท้อนให้เห็นถึงการควบคุมในการแจกจ่ายกำลัง

ไพร่พลโดยพระมหากษัตริย์ และเพื่อพระมหากษัตริย์อย่างแท้จริง ถ้าบุคคลที่มีจำนวนไพร่พลอยู่ใต้ปกครองเป็นอันมาก ไม่จงรักภักดีต่อองค์พระมหากษัตริย์ก็สามารถจะก่อให้เกิดอันตรายต่อราชบัลลังก์ได้ เพื่อความมั่นคงพระมหากษัตริย์จึงต้องทรงมีพระปรีชาสามารถในการที่จะทรงใช้พระราชอำนาจแต่งตั้ง ถอดถอนผู้ที่ทรงสงสัยว่าจะไม่จงรักภักดีต่อพระองค์ กระนั้นก็ตาม มีพระมหากษัตริย์น้อยพระองค์เหลือเกินที่จะทรงมีพระราชอำนาจในการควบคุมแจกจ่ายกำลังไพร่พลอย่างเต็มที่

ในสมัยกรุงศรีอยุธยา ภัยอันตรายที่มีต่อฐานะและอำนาจของพระมหากษัตริย์ขึ้นอยู่กับที่การมีเจ้านายและไพร่สมของเจ้านาย เมื่อพระมหากษัตริย์ทรงมอบหมายให้ไพร่อยู่ใต้ปกครองของขุนนางของพระองค์แล้วไพร่เช่นนั้นเป็นไพร่หลวง นอกเหนือจากการทำงานและส่งส่วยให้แก่ นายของตนคือขุนนางแล้ว ไพร่หลวงยังต้องรับราชการโดยการถูกเกณฑ์แรงงานไปใช้เป็นเวลา 6 เดือนต่อปีให้แก่หลวงด้วย แต่เมื่อพระมหากษัตริย์ทรงมอบหมายให้ไพร่อยู่ใต้ปกครองของเจ้านาย ก็ทรงพระราชทานไพร่เหล่านั้นให้แก่เจ้านายโดยตรงเลย ไพร่เช่นนั้นเป็นไพร่สมเป็นสมบัติของนายคือเจ้านายโดยแท้จริง ฉะนั้นไพร่เหล่านั้นจึงไม่ต้องมารับการเกณฑ์แรงงาน เมื่อไพร่หลวงจำต้องมารับราชการเกณฑ์แรงงาน ซึ่งนับว่าเป็นภาระหนักของไพร่หลวง ไพร่หลวงเหล่านี้จึงมันจะหนีจากนายของตนและไปเป็นไพร่สมของเจ้านายเสีย พระมหากษัตริย์ก็มีทรงสามารถดึงเอาไพร่สมจากนายและนำมาแจกจ่ายใหม่ได้อีก เพราะต่างกับไพร่หลวง คือไพร่สมมิได้เป็นของพระมหากษัตริย์ หากแต่เป็นของนายของไพร่สมอย่างแท้จริง ฉะนั้นพระมหากษัตริย์จึงไม่ทรงสามารถปกครองไพร่สมได้

เมื่อการครอบครองกำลังไพร่พลมีส่วนสัมพันธ์กับความแตกต่างทางฐานะ และความมั่งคั่ง รวมทั้งอำนาจทางการเมืองเช่นนี้แล้ว จึงสามารถที่จะนำผลของการสูญเสียไพร่พลลงในสมัยกรุงศรีอยุธยามาพิจารณาได้ดีที่สุดในด้านสำคัญ ๆ สามประการดังต่อไปนี้

ประการที่หนึ่ง คือผลอันเกี่ยวกับระบบยศฐาบรรดาศักดิ์ ความแตกต่างทางฐานะเมื่อคำนึงถึงยศฐาบรรดาศักดิ์ของแต่ละบุคคลภายในลำดับชั้นทางสังคมนับว่าเป็นสิ่งสำคัญอย่างยิ่ง เพราะว่ากฎเกณฑ์การปฏิบัติเป็นขนบธรรมเนียมประเพณีที่ขึ้นอยู่กับฐานะต่างๆ ของผู้บังคับบัญชาและผู้อยู่ใต้บังคับบัญชา ความแตกต่างในด้านยศฐาบรรดาศักดิ์จึงสำคัญมากจนกระทั่งต้องมีการกำหนดเครื่องวัดฐานะตามระบบ ศักดินามาใช้เป็นเครื่องชั่งบอกมารยาทที่ปฏิบัติต่อกัน การจัดยศฐาบรรดาศักดิ์ตามระบบศักดินานี้ ขึ้นอยู่กับการควบคุมกำลังไพร่พลอันเป็นสัญลักษณ์ เมื่อไพร่ส่วนใหญ่เป็นไพร่พลหลวง พระมหากษัตริย์จึงทรงสามารถแจกจ่ายกำลังไพร่พลได้ตามยศต่างๆ กันของข้าราชการ แต่เมื่อไพร่ส่วนใหญ่เป็นไพร่สมแล้วพระมหากษัตริย์จะทรงมีพระราชอำนาจควบคุมได้เพียงเล็กน้อยเท่านั้น การประเมินฐานะจึงขึ้นอยู่กับการควบคุมกำลังไพร่พลจริงๆ และฉะนั้นจึงเกิดความขัดแย้งกันต่อกับยศฐาบรรดาศักดิ์ตามทางการที่มีอยู่ในระบบศักดินา เราจะเปรียบเทียบตำแหน่งขุนนางผู้ถือศักดินา 5,000 ไร่ ผู้ซึ่งสูญเสียไพร่ส่วนใหญ่ไปกับขุนนางอีกผู้หนึ่งซึ่งมีศักดินา 3,000 ไร่ แต่มิได้สูญเสียไพร่เลยได้อย่างไร อันที่จริง เนื่องจากไพร่พลหลวงเป็นของพระมหากษัตริย์ในขณะที่ไพร่สมเป็นของนายซึ่งเป็นเจ้านายอย่างแท้จริง และมีจำนวนไพร่สมมาก ฉะนั้นเมื่อถึงคราวที่มีการสูญเสียไพร่พลหลวงอย่างมากมาย จึงก่อให้เกิดเป็นการคุกคามต่อองค์พระมหากษัตริย์ได้

ประการที่สอง เนื่องจากความมั่งคั่งมาจากการครอบครองกำลังไพร่พล การสูญเสียไพร่พลจึงหมายความว่า ขุนนางผู้ซึ่งได้สูญเสียไพร่พลลงมีฐานะยากจนลง ขณะเดียวกันเจ้านายที่มีไพร่สมเพิ่มขึ้นก็กลับร่ำรวยขึ้น เจ้านายจึงทรงสามารถใช้ความมั่งคั่งในการที่จะแสวงหาขุนนางมาเป็นผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์ของตนได้

ประการที่สาม เนื่องจากการครอบครองกำลังไพร่พลนำมาซึ่งการเป็นผู้มีอำนาจทางการเมือง เจ้านายจึงมีอำนาจขึ้น เจ้านายได้รับความสนับสนุนไม่แต่เพียงการมีไพร่เพิ่มขึ้นเท่านั้นแต่ยังได้รับการสนับสนุนจากขุนนางที่เป็นผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์อีกด้วย เจ้านายเช่นนี้จะกลายเป็นหัวหน้าก๊กต่างๆ การขยายอำนาจของก๊กต่างๆ เหล่านี้ จะปรากฏเห็นได้อย่างชัดเจนในคราวที่มีการสืบราชบัลลังก์ ในระยะนั้น เราจะสามารถรวบรวมได้โดยง่ายจากบันทึกเหตุการณ์ในพระราชพงศาวดารว่า ในวงการเมืองมีก๊กมีเหล่ามากมาย เจ้านายต่างได้รับความสนับสนุนจากขุนนาง เพื่อเป็นการป้องกันการก่อตั้งก๊กเหล่านั้นขึ้น จึงมีกฎหมายไทยสมัยโบราณออกประกาศใช้พร้อมชุดด้วยการลงโทษหนักแก่บุคคลที่ดำรงตำแหน่งสูงๆ ซึ่งทำการคบหาสมาคมกับเจ้านายและขุนนางอื่นๆ ตามประวัติศาสตร์ไทยก็แสดงให้เห็นว่า กฎหมายเช่นนี้มีผลน้อยมากทีเดียวในการป้องกันการก่อตั้งก๊กเหล่านั้น

ประวัติศาสตร์ไทยชี้ให้เห็นว่า หลังจากความหายนะครั้งใหญ่ ๆ อาทิ กรุงศรีอยุธยาแตก ราชอาณาจักรไทยก็เกิดขึ้นใหม่มั่นคงกว่าเดิม แต่หลังจากมีสภาวะสงบปราศจากสงครามอยู่ระยะหนึ่ง ราชอาณาจักรไทยก็อ่อนแอลงอีก สังคมไทยก็แตกแยกเป็นก๊กเป็นเหล่าทำการต่อสู้กันเองอีก จากการศึกษารื่องนี้พอที่จะประมวลเหตุการณ์อย่างน้อยที่สุดได้เป็นสองประการ ประการแรก ได้แก่ความหายนะครั้งยิ่งใหญ่ อันทำให้ความสัมพันธ์แบบ

อุปถัมภ์ต้องสลายไป และยังทำให้นายกับไพร่ต้องแยกแตกกันด้วย หลังจากความหายนะแล้ว ก็เกิดมีพระมหากษัตริย์ที่เข้มแข็งขึ้น ไพร่ส่วนใหญ่จะมาเป็นไพร่หลวง และจะนั้น พระมหากษัตริย์จึงทรงมีพระราชอำนาจควบคุมการแจกจ่ายกำลังไพร่พลได้อย่างสมบูรณ์ แต่หลังจากที่สงบอยู่ได้ระยะหนึ่ง จำนวนไพร่หลวงก็ค่อย ๆ ลดน้อยลงอีก ขณะเดียวกันจำนวนไพร่สมก็เพิ่มมากขึ้น การเป็นผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์อย่างไม่เป็นทางการก็เริ่มเจริญขึ้น และเกิดเป็นก๊กเป็นเหล่า เวลาที่พระมหากษัตริย์พระองค์ใหม่ขึ้นครองราชบัลลังก์จึงเป็นเวลาที่วิกฤตที่สุด เพราะว่อาจค์พระมหากษัตริย์ยังไม่ทรงสามารถที่จะรวบรวมผู้ที่อยู่ใต้อุปถัมภ์ และขจัดหัวหน้าก๊กอื่น ๆ ได้ พระราชกำหนดต่าง ๆ ระบุว่า มีการสูญเสียไพร่หลวงมากและอำนาจของเจ้านายก็มีเพิ่มมากขึ้นในตอนใกล้สิ้นกรุงศรีอยุธยาตอนปลาย การทะเลาะวิวาทเพื่อชิงราชบัลลังก์กันเป็นไปอย่างรุนแรงในตอนปลายของทุกรัชกาล เมื่อพระเจ้าอู่ทุมพรขึ้นครองราชสมบัติใน พ.ศ. 2301 พระองค์ทรงต้องสำเร็จโทษเจ้านายทรงกรมซึ่งเป็นหัวหน้าก๊กต่าง ๆ ถึงสามพระองค์ หนึ่งพระองค์เองยังทรงต้องสละราชบัลลังก์ภายในปีเดียวกันนั่นเอง เนื่องจากไม่ทรงปรารถนาที่จะสำเร็จโทษพระเจ้าเอกทัศ ผู้ซึ่งเป็นพระเชษฐาแท้ๆของพระองค์เอง และเป็นหัวหน้ของอีกก๊กหนึ่งได้¹

ในสมัยกรุงศรีอยุธยา เจ้านายทรงมีอำนาจและเป็นผู้คุกคามที่สำคัญขององค์พระมหากษัตริย์ ดังที่เคยกล่าวมาแล้วว่าเจ้านายทรงต้องมารวมกันอยู่ในเมืองหลวง โดยมีการสร้างวังถวายให้เป็นทีประทับและทรงมีอำนาจปกครองผู้คนที่เป็นไพร่สมอย่างสมบูรณ์ ถ้าเราจะคิดว่าเจ้าผู้ครองหัวเมืองไม่ใช่

¹สมเด็จพระนเรศวรมหาราช ๑, พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา, เล่ม 2, หน้า

เป็นผู้ปกครองเขตแดน แต่เป็นผู้ปกครองกลุ่มคน เราจะเห็นว่าการนำบรรดาเจ้านายเข้ามารวมกันอยู่ในเมืองหลวงนั้น มิได้เป็นการเปลี่ยนแปลงฐานะของเจ้านายเหล่านั้นอย่างมากมายอะไรเลย เพราะเจ้านายเหล่านั้นยังคงปกครองผู้คนที่ตนเป็นไพร่สมของตนเองอยู่ ฉะนั้นในเวลาที่มีการสูญเสียไพร่หลวงอย่างมากมาย เจ้านายจึงกลายเป็นผู้คุกคามองค์พระมหากษัตริย์

ไม่เป็นที่น่าสงสัยเลยว่า ความอ่อนแอของกรุงศรีอยุธยาซึ่งนำมาสู่การเสียกรุงในพ.ศ. 2310 นั้น เนื่องมาจากการมีก๊กมีเหล่าภายในเมืองหลวงเป็นส่วนใหญ่ พระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์อ่อนแอลง เนื่องมาจากการสูญเสียไพร่หลวงอย่างมากมาย การจัดยุศวรรดาศักดิ์ตามระบบที่เป็นทางการต้องได้รับการกระทบกระเทือนเพราะการสูญเสียไพร่หลวง และการเกิดมีกลุ่มผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์อย่างไม่เป็นทางการขึ้น ซึ่งพร้อมที่จะกลายเป็นก๊กเป็นเหล่าขึ้นต่อสู้ซึ่งกันและกันเมื่อใดก็ได้ โดยแท้จริงแล้วมิได้ปรากฏว่ามีน้ำหนึ่งใจเดียวกันในอันที่จะติดต่อดำเนินการรุกรานจากภายนอกเลย

ประการที่สอง อาจปรากฏได้ในเรื่องของ การเขยิบฐานะทางสังคม สังคมไทยเราจัดตั้งชนมีลักษณะเยี่ยงกองทัพ เจ้านายและขุนนางต่างก็มีอำนาจควบคุมจำนวนไพร่พลส่วนหนึ่งของตนในยามศึก เจ้านายและขุนนางต่างก็นำผู้คนของตนไปรวบรวมด้วย ไนยามสงบขุนนางเป็นข้าราชการตามระบบข้าราชการ ทำการบริหารราชการไปวันหนึ่ง ๆ ตามความเชื่อในเรื่องความมีตระกูลของคนไทย และกฎเกณฑ์อันเกี่ยวกับประเภทของคนที่เหมาะสมจะได้เข้าพิธีถวายเป็นขันนงนางนั้นน้อยมาก ถ้าเราจะตั้งสมมติฐานว่า การประกาศกฎเกณฑ์เช่นนี้มีการปฏิบัติตามกฎเกณฑ์อย่างเคร่งครัด คำน้อยที่สุดก็ในเวลานั้นก็จะปรากฏว่าอัตราการเขยิบฐานะให้สูงขึ้นในยามสงบจะมีน้อยที่สุด

จะเห็นได้ว่ามีกฎหมายเช่นนี้ออกใช้ในรัชสมัยของสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ (พ.ศ. 2275-2301) และรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ. (2394-2411) จากการศึกษาเอกสารรัตนโกสินทร์ตอนต้น ปรากฏว่าในยามสงบ การเขยิบฐานะในระดับขุนนางนั้นขึ้นอยู่กับความเกี่ยวพัน จันทรคติญาติเป็นส่วนใหญ่ และความสัมพันธ์เป็นส่วนตัวกับองค์พระมหากษัตริย์ และกับบรรดาขุนนางที่ทรงอำนาจอื่น ๆ สังคมไทยเราจึงเป็นสังคมที่มีลักษณะถือบุคคลเป็นสำคัญ และเป็นการเน้นมากในเรื่องกิริยามารยาท เมื่อประจันหน้ากัน โดยคำนึงถึงความมากน้อยของการคารวะที่จะต้องแสดงต่อบุคคลผู้มีฐานะสูงกว่าหรือต่ำกว่าในระดับต่าง ๆ กัน ผู้มีหนทางมากที่สุดที่จะเขยิบฐานะให้สูงขึ้น ได้แก่ผู้ที่มาจากตระกูลขุนนางหรือจากตระกูลเจ้านายที่สำคัญ ๆ จากผู้ที่มีความสัมพันธ์อันเนื่องมาจากการสมรส และผู้ที่มีความรอบรู้ในด้านการเป็นผู้ใต้อุปถัมภ์อย่างไม่เป็นทางการ เมื่อมีก๊กเหล่าทางการเมืองชั้นมากมาย จึงสามารถที่จะประมาณได้ว่าบุคคลใดจะเป็นผู้อุปถัมภ์ที่มีความหมายต่อความก้าวหน้าในอนาคตของตนได้มากที่สุด ฉะนั้นในยามสงบโอกาสในการก้าวหน้าจึงตกแก่บุคคลที่มีความสามารถในทางการเมือง มิใช่ันกรบ กระนั้นก็ตามเมื่อยามศึก “นักการเมือง” เหล่านี้ก็เป็นบุคคลที่จะนำทัพเข้ารบ

หลังจากความหายนะต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นกับบ้านเมือง อาทิเช่น การเสียกรุงศรีอยุธยา และเมื่อครั้งมีศึกใหญ่ๆเกิดขึ้น จึงเปิดโอกาสให้ทุกคนที่มีความสามารถในการรบได้เขยิบฐานะสูงขึ้น กฎเกณฑ์การให้รางวัลและการเลื่อนชั้นในการปฏิบัติงานศึกที่เด่น ๆ มีปรากฏอยู่ในมาตรา 36 ลักษณะกบฏศึกและกฎมณเฑียรบาล และมีรางวัลมากมาย² ในยามศึก ตำแหน่งที่สำคัญๆจึงพอแก่ขุนพลที่เด่นๆ ฉะนั้นเมื่อบ้านเมืองพ้นสภาพความหายนะ

²ลักษณะกบฏศึก, ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1, เล่ม 2, หน้า 476-477.

แล้ว ความเข้มแข็งในด้านกำลังทหารก็เจริญถึงขีดสุด เมื่อบ้านเมืองสงบอยู่
ได้ระยะหนึ่ง การเป็นผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์อย่างไม่เป็นทางการก็เริ่มเจริญขึ้นมา
แล้วสังคมก็แบ่งแยกออกเป็นก๊กเป็นเหล่า และผู้ที่ดำรงตำแหน่งสำคัญ ๆ ก็
จะเป็นผู้เชี่ยวชาญในทางการเมืองและมีได้เป็นขุนพลต่อไป

เมื่อกรุงศรีอยุธยาแตกเป็นครั้งที่ 2 ใน พ.ศ. 2310 ทำให้คนไทย
ได้รับบทเรียนอีกบทหนึ่ง การตระหนักถึงความสำคัญในด้านการควบคุม
การแจกจ่ายกำลังไพร่พลจะทำให้เกิดมีการสักรไพร่และทาสทั้งหมดขึ้น ด้วย
การสักรข้อมือไพร่ตามชื่อของนายและเมืองที่ไพร่นั้นๆอยู่ การควบคุมกำลัง
ไพร่พลจึงมีความสะดวกเป็นอันมาก ถึงแม้ว่าจะมีการร้องทุกข์เกี่ยวกับการ
สัญญาไพร่พลหลวงตั้งปรากฏอยู่ในกฎหมายและพระราชกำหนดก็ตาม ก็ยังปรากฏ
ว่าไม่รุนแรงเหมือนกับครั้งที่เกิดในสมัยกรุงศรีอยุธยา อนึ่ง ดังที่ประจักษ์
ว่าการที่บ้านเมืองต้องเกณฑ์แรงงานไปใช้มากขึ้นนี้ ทำให้ผู้คนพยายามที่จะ
หนีสภาพการเป็นไพร่หลวง บ้านเมืองจึงลดกำหนดเวลาการเกณฑ์แรงงาน
ของไพร่หลวงลง และไพร่สมก็ต้องถูกเกณฑ์แรงงานไปใช้ด้วย เพื่อป้องกัน
กันมิให้ไพร่สมมีจำนวนเพิ่มขึ้น ไพร่สมจะถูกเปลี่ยนเป็นไพร่หลวงเมื่อนาย
สิ้นชีวิตแล้ว พฤติการณ์อันนี้นับว่าเป็นการป้องกันมิให้เจ้านายมีอำนาจเพิ่ม
ขึ้น อนึ่ง ถึงแม้ว่าเจ้านายยังคงมีไพร่สมเป็นอันมากอยู่ได้ปกครองก็ตาม
ปรากฏว่าข้าราชการของเจ้านาย ของอุปราชเป็นต้น เป็นญาติผู้น้อยของ
ข้าราชการในพระมหากษัตริย์

ก่อนที่จะพูดถึงความเปลี่ยนแปลง และวิวัฒนาการใน สมัยกรุงรัตน
โกสินทร์ตอนต้น เป็นการศึกษาที่ที่สุดที่จะกล่าวถึงผลของการศึกษาถึงการจัด
ระเบียบของสังคมไทยโดยสังเขป ในสังคมไทย ขนบธรรมเนียมประเพณี
ที่ควบคุมกิจกรรมายาhtในการที่บุคคลใช้ปฏิบัติต่อกันและกัน ขึ้นอยู่กับฐานะ
ที่แตกต่างกันเป็นส่วนใหญ่ เราควรต้องระลึกไว้ว่าเป็นความจำเป็นที่จะต้องมีผู้

บังคับบัญชาในแต่ละกลุ่ม ตามข้อเท็จจริงแล้ว ในกลุ่มหนึ่ง ๆ ก็จะมีผู้อุปถัมภ์ และผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์จำนวนหนึ่ง พื้นฐานความสัมพันธ์ ระหว่างพระมหากษัตริย์กับขุนนาง ชนชั้นนาย (เจ้านายและขุนนาง) กับไพร่เป็นแบบ การพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกันนั่นเอง ผู้ที่เป็นผู้อุปถัมภ์ (ได้แก่ พระมหากษัตริย์ เจ้านายและขุนนาง) จำต้องให้ความปกป้องผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์ (ได้แก่ลูกน้องผู้อยู่ใต้ปกครอง) ในทำนองเดียวกัน ผู้ที่อยู่ใต้อุปถัมภ์ก็มีหน้าที่ที่จะต้องส่งส่วยและทำงานให้แก่ผู้อุปถัมภ์ตน คิดในการพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกันมีอยู่ในเรื่องกตัญญูกตเวทีกคือ เมื่อผู้ใดผู้หนึ่งกระทำสิ่งใดสิ่งหนึ่งให้แก่ตน ตนก็ต้องพยายามที่จะกระทำสิ่งใดสิ่งหนึ่งเป็นการตอบแทนผู้นั้น เมื่อเราได้เรียนรู้ความเชื่อถือของไทยที่ว่า คนที่ขาดความกตัญญูจะเป็นคนที่ไม่ มีใครคบหาสมาคมด้วย และคนนั้นจะเป็นคนที่ไม่มือนาคแล้ว เราจึงตระหนักถึงความสำคัญของคตินี้ในสังคมไทย ด้วยการเชื่อในคตินี้ จึงไม่จำเป็นที่พระมหากษัตริย์จะทรงพระราชทานเงินเดือนแก่เจ้านายและขุนนาง ของพระองค์ เพื่อเป็นการตอบแทนต่อการให้ความคุ้มครองแก่ไพร่ ก็ทำให้ไพร่ต้องมีข้อผูกพันที่จะต้องทำงานและส่งเสริมนาย

ในถิ่นที่ผู้คนน้อย การเกณฑ์แรงงานให้ทำงานอย่างมีประสิทธิภาพมากที่สุดเท่าที่จะเป็นไปได้นับว่าเป็น สิ่งจำเป็น ตามทฤษฎีแล้วพระมหากษัตริย์ผู้ทรงดำรงตำแหน่งสูงสุดในสังคม ทรงเป็นเจ้าของกำลังไพร่พลทั้งหมดในราชอาณาจักร พระองค์ทรงแจกจ่ายผู้คนให้อยู่ใต้ปกครองของข้าราชการ เจ้านายและขุนนางตามตำแหน่งที่ได้วางไว้ในระบบศักดินา ฉะนั้นจึงมีการจัดลำดับชั้นอย่างใหญ่โตของพวกข้าราชการชั้น ฐานะของแต่ละบุคคลนั้นถูกจัดไว้ตามศักดินาอย่างแน่นอน มีการจัดลำดับชั้นผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์และผู้อุปถัมภ์ในโครงสร้างสังคมที่เป็นทางการ ขุนนางเป็นผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์ของ

พระมหากษัตริย์ ขุนนางทำงานให้พระมหากษัตริย์เป็นการตอบแทนในการที่ทรงให้ความคุ้มครองและพระราชทานรางวัล ในทำนองเดียวกัน ไพร่ก็เป็นผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์ของขุนนาง ขุนนางมีหน้าที่ที่จะต้องให้ความคุ้มครองแก่ไพร่ซึ่งอยู่ใต้ปกครองของตน ในขณะเดียวกันขุนนางก็ยังชีพอยู่ได้ด้วยสิ่งที่ไพร่ให้ หรือสิ่งที่ตนเรียกร้องเอาจากไพร่ และจากงานของไพร่

การประเมินฐานะนับว่าเป็นสิ่งสำคัญยิ่งในสังคมไทย การประเมินนี้ขึ้นอยู่กับ การควบคุมกำลังไพร่พล และจำนวนผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์ที่แต่ละบุคคลมีอยู่เป็นส่วนใหญ่ ปราภฏว่าฐานะมีส่วนสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับหลักศาสนา ด้วย ความเชื่อที่ว่า บุคคลใดได้รับตำแหน่งสูงชันก็เนื่องมาจากได้ทำกรรมในอดีตมาไว้ดี เราสามารถมองดูแบบของสังคมที่เป็นทางการได้ว่า มีการจัดแบ่งชั้นตำแหน่งต่าง ๆ ด้วยการให้บุคคลที่ได้กระทำความดีมาแต่อดีตไว้มากได้ดำรงตำแหน่งนั้นๆ โดยเฉพาะ คติที่เกี่ยวกับบุญซึ่งนำมาใช้ในการอ้างเหตุผลให้กับคนที่ดำรงตำแหน่งสูง ๆ นี้ ใช้เพื่อเชื่อมโยงการจัดลำดับชั้นตามฐานะกับหลักที่ว่าด้วยเหตุและผลในพุทธศาสนา ความเชื่อถือในเรื่องบุญนี้เป็นสิ่งที่ส่งเสริมความสำคัญในการจัดลำดับชั้นของสังคม กิริยามารยาทอันเข้มงวดกวดขันเกี่ยวกับการแสดงความเคารพอย่างเป็นทางการต่อบุคคลตามฐานะตำแหน่งต่าง ๆ กันนี้ ชี้ให้เห็นว่ามีหลักทางศาสนาแทรกอยู่ด้วย ตำแหน่งของพระมหากษัตริย์ในฐานะที่ทรงเป็นตัวแทนแห่งธรรมะ ผู้ทรงไว้ซึ่งจารีตประเพณีของบ้านเมืองนั้น มีลักษณะของศาสนาปนอยู่ด้วยโดยแท้

ในสังคมไทย มีการแบ่งผู้คนออกเป็นสองชั้นใหญ่ๆอย่างเห็นได้ชัดได้แก่ชนชั้นสูง คือ นาย ประกอบด้วยขุนนางและเจ้านายผู้ซึ่งมีบทบาทในด้านการปกครองเสียส่วนใหญ่ ชนชั้นที่ต่ำกว่าประกอบด้วยไพร่และทาสผู้ซึ่งทำไร่ไถนา ส่งส่วยและช่วยนายด้วยการทำงานให้

ในประวัติศาสตร์ไทย พุทธศตวรรษที่ 24 นับว่าเป็นยุคที่สำคัญ เนื่องจากมีการเปลี่ยนแปลงสำคัญๆ เกิดขึ้นในยุคนี้ ประการแรกก็คือ ชาวจีนอพยพพากัน หลังไหลเข้ามาซึ่งเป็นการอำนวยความสะดวกในสิ่งที่สังคมไทยต้องการมากที่สุด อันได้แก่แรงงาน เนื่องจากว่ากรรมกรหายาก กรรมกรไทยซึ่งอยู่ในชั้นที่ต่ำกว่าก็ถูกคนชั้นที่สูงกว่าผูกขาดเสียแต่ผู้เดียว จึงปรากฏว่าไม่มีแรงงานที่กระทำได้โดยเสรีเลย ฉะนั้นชาวจีนอพยพจึงเป็นกรรมกรที่ได้ค่าจ้างแรงงาน การหากรรมกรที่ได้รับค่าจ้างได้ง่ายดายเช่นนี้ ทำให้บ้านเมืองเลิกการเกณฑ์แรงงานไปใช้เป็นส่วนใหญ่เสียได้ การลดการเกณฑ์แรงงานนั้นนับว่ามีผลสำคัญต่อความสัมพันธ์ระหว่างนายกับไพร่ การเกณฑ์แรงงานให้โอกาสนายในการช่วยเหลือไพร่ และฉะนั้นนายก็ได้รับส่วยจากไพร่ด้วย เนื่องจากระยะเวลาการเกณฑ์แรงงานในสมัยก่อนกินเวลานาน ความผูกพันระหว่างนายกับไพร่จึงแน่นแฟ้นกว่า เพราะนายสามารถควบคุมและบงการไพร่ของตนได้ในขณะที่ไพร่ทำงานอยู่ ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 2 เป็นต้นมา บ้านเมืองได้เริ่มจ้างกรรมกรจีนให้ขุดคลอง ในสมัยรัชกาลที่ 3 บ้านเมืองชอบที่จะเก็บภาษีอากรเป็นสิ่งของมากกว่าแรงงาน ฉะนั้นการกระทำเช่นนี้จึงมีผลกระทบกระเทือนต่อความสัมพันธ์ระหว่างนายกับไพร่

ประการที่สอง ได้แก่การเปลี่ยนแปลงวิธีการเก็บรวบรวมรายได้ การใช้ระบบประมวลภาษีอากรที่แพร่หลายในรัชกาลที่ 3 (การเก็บอากรได้เริ่มมาก่อนแล้ว) อาจจะเนื่องมาจากการที่ส่วนกลางมีความจำเป็นที่จะต้องหาเงินมาใช้ให้คุ้มกับรายจ่าย โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อมีการเริ่มใช้กรรมกรที่ได้รับค่าจ้างในการก่อสร้าง อย่างน้อยที่สุดตามหัวเมืองต่าง ๆ นายผู้ซึ่งเป็นข้าราชการทำหน้าที่เป็นผู้เก็บรวบรวมรายได้ ระบบการเก็บภาษีนี้เป็น การนำไปสู่การจ้อราษฎ์บังหลวงมากที่สุด เพราะฉะนั้นรายได้จึงไปถึงท้องพระคลังจริง ๆ

แต่เพียงเล็กน้อยมาก การเปลี่ยนแปลงระบบการเก็บภาษีอากรต้องมีผลต่อภาวะทางด้านเศรษฐกิจของพวกชนชั้นสูงโดยทั่วไป เมื่อได้พิจารณาร่วมกันกับความสัมพันธ์อันหละหลวมระหว่างนายกับไพร่แล้ว รายได้และสภาพความเป็นอยู่ของชนชั้นสูงจะต้องตกต่ำลงโดยทั่วไปด้วย อย่างไรก็ตามปรากฏว่ามีข้อยกเว้นอยู่บ้างเพราะบางกรมมีที่มาของรายได้ใหม่ๆอื่นอีก

อาจจะกล่าวได้ว่า ระบบตำแหน่งในสังคมไทยอันประกอบด้วยการแจกจ่ายกำลังไพร่พลนั้น พอจะตั้งเป็นสมมติฐานเบื้องต้นได้ว่า ความมั่งคั่งมีส่วนเกี่ยวพันกันกับจำนวนไพร่พลที่แต่ละบุคคลมีอยู่ การเป็นดังนี้ ก็เพราะว่ารายได้ของพวกชนชั้นสูงมาจากไพร่ที่อยู่ใต้ปกครองของตน เนื่องจากมีกรรมกรที่ได้รับค่าจ้างหาได้ง่าย ระยะเวลาการเกณฑ์แรงงานลดน้อยลง และโอกาสที่ข้าราชการบางกรม อาทิ กรมคลังสามารถหารายได้มาจากแหล่งอื่น ๆ ความเกี่ยวเนื่องกันระหว่างความมั่งคั่งกับการควบคุมกำลังไพร่พลจึงได้รับการกระทบกระเทือน ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น เมื่อมีการทำการสักรไพร่มาใช้และการแปลงไพร่สมให้เป็นไพร่หลวงเมื่อนายสิ้นชีวิตแล้วจึงสามารถควบคุมการแจกจ่ายกำลังไพร่พลได้ แต่อย่างไรก็ตาม ระบบนี้ก็มิได้เตรียมพร้อมไว้สำหรับรับผลแห่งความมั่งคั่งในอนาคตที่จะให้ผู้ที่เป็นเจ้าของความมั่งคั่งมีอำนาจที่จะได้ผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์มาและบังคับบัญชาผู้คนได้ตามใจชอบ

ผลแห่งการเปลี่ยนแปลงจะเป็นที่เข้าใจได้กระจ่างที่สุดก็เมื่อได้ทำการอธิบายระดับสังคมแต่ละระดับไป ในบรรดาชนชั้นสูง ความโน้มเอียงอยู่ที่ข้าราชการผู้ยากจนจะไปเป็นผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์ของข้าราชการผู้มั่งคั่งและทำงานให้เพื่อประโยชน์ในด้านวัตถุ ฉะนั้นความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์อย่างไม่เป็นทางการภายในชนชั้นสูงจึงเกิดขึ้น การมีผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์จำนวนมากหมายความว่าความเจริญรุ่งเรืองยิ่งขึ้นในด้านฐานะและอำนาจด้วย การมีลูกน้องในกรม

อื่นๆ หมายความว่ากิจการอันเกี่ยวกับกรรมต่างๆของคนผู้นั้นจะดำเนินไปได้อย่างสะดวก ฉะนั้นบุคคลที่ได้รับอำนาจ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในด้านที่เกี่ยวกับความยุติธรรม เพราะไม่เคยมีการจัดระเบียบในด้านยุติธรรมขึ้นอย่างเป็นทางการมาก่อนเลย ฉะนั้นผู้อุปถัมภ์ที่มีอำนาจจึงสามารถให้ความคุ้มครองแก่ผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์ของตนได้ดีกว่า และสามารถดึงดูผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์ใหม่ ๆ ให้เข้ามาอยู่กับตนได้ด้วย

เนื่องจากค่าครองชีพสูงขึ้นและรายได้ขาดไป นายจึงมีความโหน้มเอียงไปในทางกตขีไพร่ของตนด้วยการเรียกร้องแรงงานและส่วยเพิ่มขึ้น อีกนัยหนึ่ง เนื่องจากมีภาระในการที่ต้องจ่ายให้แก่นายอากรและไม่ต้องถูกเกณฑ์แรงงาน ไพร่จึงมักบ่นเกี่ยวกับเงินที่จ่ายและแรงงานที่ต้องให้แก่นาย เพราะมีการใช้ระบบสัจข้อมือไพร่ จึงเป็นการยากที่ไพร่จะปลีกตัวจากพวกของตนไปเป็นไพร่สมได้ หนทางออกที่ดีที่สุดก็คือการหาผู้อุปถัมภ์ ซึ่งมีอำนาจพอที่จะบ่งกั้นตนจากการกตขีของนายของตน ฉะนั้นความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์อย่างไม่เป็นทางการระหว่างคนที่อยู่ต่างชั้นกันจึงเกิดขึ้นด้วย ดูเหมือนว่าในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว การเป็นผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์อย่างไม่เป็นทางการเช่นนี้จึงเป็นเรื่องธรรมดา

ผลเพิ่มเติมอันเกิดจากการที่ชาวจีนอพยพหลังไหลเข้ามา อาจจะทำให้มากแล้วได้อีกด้วย นั่นก็คือการที่มีชนชั้นประกอบการเกิดขึ้น ชาวจีนอพยพเป็นพวกที่อยู่นอกระบบ ต่างกับมอญและเขมรอพยพ ชาวจีนอพยพมิได้ถูกสักเพื่อการเกณฑ์แรงงานหรือถูกจำกัดเขตในการเคลื่อนย้าย ชาวจีนอพยพเหล่านี้จึงเริ่มอาชีพของตนด้วยการเป็นกรรมกรได้ค่าจ้างอยู่เสมอ ๆ และหลังจากที่สามารถรวบรวมทรัพย์สินได้แล้วก็จะตั้งตัวเป็นพ่อค้า มีเป็นจำนวนมากทีเดียวที่กลายเป็นเศรษฐีที่มั่งคั่ง และมักจะรวมเข้ากับพวกขุนนางได้ เนื่อง

จากความมั่งคั่ง ชาวจีนพวกนี้สามารถกลายเป็นผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์ของขุนนางหรือเจ้านายที่สำคัญ ๆ และต่อมาก็กลายเป็นนายอากรและได้รับแต่งตั้งให้เป็นขุนนาง

ประวัติศาสตร์ของราชอาณาจักรไทย ได้ชี้ให้เห็นถึงความพยายามซ้ำแล้วซ้ำเล่าในการที่จะควบคุมการแจกจ่ายกำลังไพร่พลตามสิ่งที่เรียกว่าหลักแห่งอำนาจ (authority code) ในกรณีนี้ ตำแหน่งต่าง ๆ วางไว้ตามระบบศักดิ์ศัณญา ถึงกระนั้นก็ตาม ทั้ง ๆ ที่มีการออกกฎหมายและพระราชกำหนดมากมายเพื่อวัตถุประสงค์อันนี้ และแม้จะมีการนำเอาการสักไพร่ซึ่งไม่สามารถหลบออกได้มาใช้ก็ตาม แต่การกระทำนี้ก็มิได้รับผลสำเร็จทั้งหมด เหตุที่ไม่สามารถนี้ก็เนื่องมาจากความขัดแย้งกันในหลักเกณฑ์สองประการของสังคมไทย ประการแรกก็คือว่าพระมหากษัตริย์ทรงเป็นที่มาแห่งอำนาจทั้งหมดภายในบ้านเมือง ตามหลักข้อนี้ พระมหากษัตริย์ทรงเป็นเจ้าของไพร่พลทั้งหมดในราชอาณาจักรแต่พระองค์เดียว การจัดลำดับชั้นของตำแหน่งและอำนาจก็ตั้งขึ้นจากการที่พระมหากษัตริย์ทรงแจกจ่ายกำลังไพร่พลให้ขุนนางและเจ้านายตามตำแหน่ง ระเบียบภายในบ้านเมืองนั้นขึ้นอยู่กับการแจกจ่ายกำลังไพร่พลของพระองค์ ดุลย์แห่งการแจกจ่ายกำลังไพร่พลนี้เป็นการสร้างเสถียรภาพแก่ตำแหน่งของพระมหากษัตริย์ ถึงกระนั้นหลักเกณฑ์ในการจัดตั้งหมู่เหล่า ความสัมพันธ์ระหว่างผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์กับผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์ซึ่งกันและกันและกันในด้านผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์ บทบาทของผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์ก็คือการให้ความคุ้มครองแก่ผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์ของตน และบทบาทของผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์ก็คือการส่งส่วยและให้แรงงานแก่ผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์ของตน ในกรณีที่ผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์เข้าไปสอดแทรกเกี่ยวกับด้านตุลาการและการพิจารณาคดีของผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์ และการช่วยเหลือผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์ไม่ให้ต้องถูกเกณฑ์แรงงาน เป็น

ตัวอย่างแสดงถึงบทบาทที่ผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์จะพึงหวังได้จากผู้อุปถัมภ์ของตน เมื่อผู้อุปถัมภ์ไม่สามารถที่จะกระทำหน้าที่ของตนได้หรือไม่สามารถกระทำได้ดีเท่าคนอื่น ก็ไม่มีข้อผูกพันด้านศีลธรรมใด ๆ ทางฝ่ายผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์ที่จะต้องส่งส่วยและให้แรงงานแก่ผู้อุปถัมภ์ ค่านิยมที่สำคัญของสังคมไทยคือกตัญญูกตเวทิต์ อันได้แก่เมื่อผู้หนึ่งผู้ใดได้กระทำความดีให้กับตน ตนก็พยายามทำสิ่งใดสิ่งหนึ่งให้เป็นการตอบแทน กตัญญูกตเวทิต์นี้ต่างไปจากความเชื่อถือในเรื่องความจงรักภักดี และความแตกต่างนี้จะเห็นได้จากข้อเท็จจริงที่ว่าบุคคลสามารถจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์หรือต่อหลักเกณฑ์ (abstract principle) แต่มิใช่เป็นกตัญญูกตเวทิต์ ฉะนั้นเมื่อผู้อุปถัมภ์ไม่สามารถให้ความคุ้มครองตามปกติได้ เช่นไม่สามารถกระทำหน้าที่ตามธรรมเนียมของผู้อุปถัมภ์ได้ ผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์ก็จะเป็นอิสระในการแสวงหาผู้อุปถัมภ์ใหม่

ในสมัยกรุงศรีอยุธยา เป็นที่คาดกันว่าผู้อุปถัมภ์จะปกป้องคุ้มครองไพร่ของตนให้พ้นจากการเกณฑ์แรงงาน ซึ่งถือกันว่าเป็นภาระที่เลวร้าย อันพึงต้องหลีกเลี่ยงโดยทุกประการ ถ้าหากว่าเป็นไปไม่ได้ ก็เป็นที่คาดกันว่าผู้อุปถัมภ์จะช่วยผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์ให้ส่วยและแรงงานแก่ตนอย่างมากมาด้วยการให้ทำงานที่เบากว่าหรือน้อยกว่าคนอื่น ๆ ถึงกระนั้นก็ยังเป็นการยากอยู่ดีที่ผู้อุปถัมภ์จะช่วยผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์ด้วยวิธีการเช่นนี้ นอกเสียจากว่าตนจะเป็นผู้มีอำนาจและหน้าที่อย่างมาก เพราะว่าบ้านเมืองต้องการให้ไพร่หลวงทำงานให้ราชการ การที่เจ้านายมีผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์เป็นไพร่สมผู้ซึ่งไม่จำต้องถูกเกณฑ์แรงงานไปใช้ ชักนำไปให้ไพร่หลวงพยายามที่จะหลีกเลี่ยงหนีจากฐานะของตน ฉะนั้นการสูญเสียไพร่หลวงจึงบังเกิดขึ้น เมื่อเจ้านายมีไพร่สมมากขึ้น เจ้านายก็มีความมั่งคั่งเพิ่มมากขึ้น ความมั่งคั่งนี้แหละสามารถนำไปใช้บิดเบือนความยุติธรรม และให้ความคุ้มครองผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์ ไม่ว่าจะผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์

จะเป็นขุนนางหรือไพร่ หนึ่ง ความมั่งคั่งนี้สามารถจะใช้ในการได้มาซึ่งผู้อยู่
 ใต้อุปถัมภ์ในบรรดาชนชั้นสูงโดยตรง ซึ่งบรรดาชนชั้นสูงเหล่านี้มิได้รับ
 เงินเดือนจากหลวงเลย แต่ยังมีพอยู่ได้ด้วยส่วยและแรงงานของผู้อยู่ใต้อุป-
 ถัมภ์ที่เป็นไพร่หลวง การสูญเสียไพร่หลวงจึงทำให้ขุนนางมาเป็นผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์
 ของเจ้านายที่มั่งคั่งมากกว่า ฉะนั้นการเป็นผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์อย่างไม่เป็นทางการ
 จึงขยายตัวขึ้น และสังคมก็แตกแยกออกเป็นหมู่เป็นเหล่าโดยมีเจ้านายเป็น
 หัวหน้า

ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น เจ้านายมิสามารถที่จะแสดงบทบาท
 เหมือนอย่างเดิมแล้ว เพราะมีวิธีการที่มีประสิทธิภาพในอันที่จะป้องกันการ
 การสูญเสียไพร่หลวงขึ้น อย่างไรก็ตาม การเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจ
 สามารถทำให้ขุนนางบางกรมเข้ามามีตำแหน่งแทนเจ้านายได้ พวกตระกูล
 บุรุษภาคเล็งเห็นการณ์ไกล มีความสามารถและมีโอกาสที่จะฉวยเอาประโยชน์
 อันเนื่องมาจากสถานการณ์นี้ และฉะนั้นในสมัยสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้า-
 อยู่หัว พวกตระกูลบุรุษภาคจึงมีอำนาจมากด้วยความสามารถควบคุมกลุ่มของ
 ลำดับชั้นของผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์และผู้อุปถัมภ์อย่างไม่เป็นทางการหลายกลุ่ม

เมื่อได้สังเกตถึงเรื่องนี้แล้ว จึงปรากฏว่าในประวัติศาสตร์ไทยมี
 วิวัฒนาการแบบวงจร เนื่องจากความหายนะของชาติและกระบวนการที่จะ
 กู้อิสรภาพ ได้ทำลายความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์อย่างไม่เป็นทางการที่มีอยู่
 การจัดลำดับชั้นตามตำแหน่งอย่างเป็นทางการเกิดขึ้นพร้อม ๆ กับการกระจาย
 อำนาจเมื่อราชอาณาจักรพินาศจากความหายนะ ถึงกระนั้นก็ตาม หลังจาก
 ที่มีเวลาสงบสุขได้ระยะหนึ่ง การเป็นผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์อย่างไม่เป็นทางการก็
 เริ่มเกิดขึ้นอีก พฤติการณ์เช่นนี้ก่อให้เกิดกลุ่มผู้อุปถัมภ์และผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์
 อย่างไม่เป็นทางการนอกเหนือไปจากแบบที่เป็นทางการ กลุ่มที่ไม่เป็นทาง

การเช่นนี้ก็จะสามารถรวมตัวกันเข้าเป็นก๊กเป็นเหล่าในทางการเมืองขึ้นเมื่อใดก็ได้ การจัดลำดับชั้นตามตำแหน่งที่เป็นทางการก็ยุติลงพร้อม ๆ กับการกระจายอำนาจอันแท้จริง เมื่อก๊กบางก๊กเริ่มมีกำลังเข้มแข็งขึ้นถึงจุดหนึ่ง ก๊กเหล่านี้ก็จะเป็นที่คุกคามอำนาจของพระมหากษัตริย์ เนื่องจากมีก๊กมีเหล่าราชอาณาจักรจึงอ่อนแอและถ้าประเทศเพื่อนบ้านจะเข้าโจมตีในเวลาเช่นนี้แล้วก็เป็นกรายากยิ่งที่ราชอาณาจักรจะต่อต้านได้ อย่างไรก็ตาม การพ่ายแพ้ครั้งยิ่งใหญ่เป็นต้นว่าการเสียเมืองหลวง จะเป็นการทำให้เกิดการจัดลำดับชั้นใหม่ขึ้น โดยไม่มีการเป็นผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์อย่างไม่เป็นทางการ และเมื่อเป็นเช่นนี้จึงทำให้พระมหากษัตริย์และราชอาณาจักรเข้มแข็ง

พร้อม ๆ กับวิวัฒนาการแบบวงจรเช่นนี้ ปรากฏว่ามีความโน้มเอียงในอัตราที่เปลี่ยนแปลงเกี่ยวกับการเชิบบฐานะชั้นด้วย ดูเสมือนว่าในยามสงบ อัตราการเชิบบฐานะให้สูงขึ้นจะต่ำสุด อีกนัยหนึ่งในยามศึก อัตราการเชิบบฐานะจะสูงสุด เมื่อคำนึงถึงด้านการลดฐานะลง มักจะต้องอยู่ในอัตราสูงที่เดียวดังปรากฏตามประวัติศาสตร์ไทย เนื่องจากความนิยมการมีภรรยาหลายคนในสังคมชั้นสูง จึงจำเป็นที่จะต้องมียอตราการลดฐานะลงสูง ส่วนวิธีการเชิบบฐานะพอจะกล่าวได้ว่าในยามศึกความสามารถในเชิงการรบและความสามารถในการนำผู้คนออกศึกนับว่าเป็นคุณสมบัติอันสำคัญยิ่ง อีกนัยหนึ่งในยามสงบความสามารถที่จะเข้ากันได้ทั้งกับผู้บังคับบัญชาและผู้ใต้บังคับบัญชาเป็นสิ่งที่พึงปรารถนามาก ทั้งด้านผู้บังคับบัญชา ความสามารถในการปกครองนับว่าเป็นสิ่งสำคัญ ส่วนผู้อยู่ใต้บังคับบัญชา ความสามารถในการฝากตัวอันหมายถึงความสามารถในที่จะทำให้ผู้อื่นชอบพอและไว้วางใจตน ก็นับว่าเป็นสิ่งสำคัญด้วย การที่สังคมให้ความสำคัญกับการแสดงบทบาทที่ละเอียดอ่อนและการมีสัมมาคารวะ ความสามารถในการประเมินฐานะของผู้อื่นได้อย่างถูกต้อง จะทำให้ตนได้รับความสำเร็จในการเชิบบฐานะให้สูง

ซึ่งหมายถึงความจำเป็นของความรอบรู้ไม่เพียงแต่ตำแหน่งทางการของบุคคลผู้นั้น แต่ยังรวมถึงตำแหน่งในความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์ที่ไม่เป็นทางการกับความเกี่ยวข้องอื่นหรือญาติของบุคคลนั้นๆ อีกด้วย เมื่อสังคมแบ่งแยกออกเป็นก๊กเป็นเหล่า ความสามารถในการที่จะเล็งเห็นว่าบุคคลใดเหมาะสมที่ตนจะฝากตัวเข้าอยู่ใต้อุปถัมภ์ด้วยกันนับว่าสำคัญเช่นกัน ฉะนั้นในยามสงบ ผู้ที่ดำรงตำแหน่งสำคัญๆ จะเป็นนักการเมืองที่สามารถและเป็นนักการทูตที่ปรีชาชาญ อย่างไรก็ตาม หลักเกณฑ์อันนี้ใช้กับการเชยิบฐานะภายในชนชั้นขุนนางเท่านั้น เพราะในยามสงบปรากฏว่าการเชยิบฐานะจากชนชั้นไพร่และการเป็นชนชั้นขุนนางนั้นมีแต่เพียงเล็กน้อย

ดูเหมือนว่า วิกฤตของประวัติศาสตร์ไทยในยุคต้น ๆ นั้นต้องขาดตอนลงในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น การที่หากรรมกรชาวจีนได้ง่ายนั้นไม่เพียงแต่แสดงว่า ระบบการเกณฑ์แรงงานไม่มีประสิทธิภาพแล้ว ยังแสดงให้เห็นว่าแรงงานมีเหลือเพื่ออีกด้วยในที่สุด วิกฤตการณ์ด้านการค้าขายภายในประเทศและการค้าขายระหว่างประเทศที่เพิ่มขึ้น ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจอย่างใหญ่หลวง เป็นไปไม่ได้ที่จะทำให้ระบบศักดินา กลับมามีความมั่นคงในการจัดระเบียบสังคมที่เป็นทางการอีกต่อไป ความเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจและการเมือง รวมทั้งการริเริ่มในด้านการบริหารปกครองใหม่ๆ มีผลในการปรับปรุงสังคมให้ "ทันสมัย" โดยทั่วๆ ไป ด้วย ความเปลี่ยนแปลงนี้ทำให้เกิดที่มาแห่งอำนาจ คัดลอกการเชยิบฐานะใหม่ๆ และความสัมพันธ์อย่างไม่เป็นทางการอันละเอียดละไม อีกนัยหนึ่ง สิ่งเหล่านี้ก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงอย่างใหญ่หลวงในระบบข้าราชการ และยังทำให้สังคมมีความยืดหยุ่นพร้อมที่จะรับมือกับลัทธิจักรวรรดินิยมและการปรับปรุงตนให้ทันสมัยด้วย

ภาคผนวก

ภาคผนวก	หน้า
1 บันทึกเกี่ยวกับกฎหมายไทยและพระราชกำหนด	271
2 แผนผังการปกครองของไทย	283
3 ประวัติโดยสังเขปของอัครมหาเสนาบดีและเสนาบดี	286
4 บันทึกเกี่ยวกับที่มาของลำดับสกุลวงศ์	304
5 ราชนิกุลบางช่วง	305
6 ตระกูลขุนาค	314
7 ตระกูลศรีเพ็ญ	326
8 ตระกูลสิงหนะนี	330
9 ตระกูลอมตยกุล	332
10 ตระกูลคชเสนี	335
11 ตระกูลไกรฤกษ์	339
12 ตระกูลของเจ้าเมืองนครศรีธรรมราช	343
13 ตระกูลของเจ้าเมืองพัทลุง	348
14 ตระกูลของเจ้าเมืองสงขลา	351

บันทึกเกี่ยวกับกฎหมายไทยและพระราชกำหนด

ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1

กฎหมายไทยเก่าๆ จำนวนมากมายที่นำมาใช้ในวิทยานิพนธ์เล่มนี้ ได้แก่ประมวลกฎหมายรัชกาลที่ 1 ซึ่งเป็นที่รู้จักกันทั่วไปว่า “กฎหมายตราสามดวง” พื้นฐานของกฎหมายนี้ก็ให้แก่พระธรรมศาสตร์ในพุทธศาสนา ซึ่งเป็นกฎหมายที่ศักดิ์สิทธิ์และอมตะ นอกเหนือไปจากพระธรรมศาสตร์แล้วในเมืองไทยยังมีกฎหมายอื่น ๆ อีก ซึ่งประกอบด้วยพระราชวินิจฉัยของพระมหากษัตริย์ และกฎเกณฑ์ก่อนๆ ที่นำมาจากคำพิพากษา และคำสั่งประกาศต่าง ๆ ค่านิยมและอำนาจศักดิ์สิทธิ์ของบันทึกต่าง ๆ เหล่านี้ ขึ้นอยู่กับพระปรีชาชาญขององค์พระมหากษัตริย์ในฐานะที่ทรงเป็นองค์ประมุขของประเทศปกครองตามกฎหมายแห่งความยุติธรรม ซึ่งใช้ประกอบเป็นตัวบทกฎหมาย อันได้แก่พระธรรมศาสตร์ ประมวลแปลยพุทธศตวรรษที่ 22 มีการคัดเลือกพระราชวินิจฉัยดังกล่าว แล้วนำมาเป็นมาตราย่อ ๆ และนำมาบรรจุไว้ภายใต้หัวข้อของพระธรรมศาสตร์ โดยทั่วไปแล้ววันเดือนปีที่ประกาศใช้จะมีปรากฏอยู่ ถึงแม้จะมีการแก้ไขเปลี่ยนแปลงและมีการสอดเติมข้อความบ้างก็ตาม

ฉบับที่นำมาใช้ในวิทยานิพนธ์เล่มนี้ เป็นฉบับของ ร. แลงกาด (R. Lingat) ซึ่งมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์เป็นผู้พิมพ์ขึ้น 3 เล่ม ใน พ.ศ. 2481 สองเล่มแรกประกอบด้วยกฎหมายซึ่งประมวลขึ้นเป็นมาตราและอยู่ใต้หัวข้อต่างๆของพระธรรมศาสตร์ เล่มที่ 3 ประกอบด้วยพระราชกำหนด

ในลักษณะเดิมคือกฎหมายเหล่านั้น ซึ่งยังมีได้นำมาย่อไว้เป็นมาตราและจัด
อยู่ใต้หัวข้อต่าง ๆ

เล่มที่ 1 ประกอบด้วยกฎหมายใต้หัวข้อดังต่อไปนี้

พระธรรมนูญศาล	พระไอยการตำแหน่งนาทหารหัวเมือง
อินทภาษ	พระไอยการบานพระแฉก
กฎหมายเทียบบาล	ลักษณรับฟ้อง
พระธรรมนูญ	ลักษณภญาณ
พระไอยการพรมศักดิ์	พิศุจน์ตำนานลุลยเพลิง
(อัตรการปรับและการชดใช้)	ลักษณตระลาการ
พระไอยการตำแหน่งนาพลเรือน	ลักษณอุทธร

เล่มที่ 2 ประกอบด้วยกฎหมายภายใต้หัวข้อต่อไปนี้

ลักษณผู้เมีย	ลักษณเบตเสร์จ
ลักษณทาส	ลักษณวิวาท
ลักษณลักพา	ลักษณโจร
ลักษณมรดก	ลักษณอาญาหลวง
ลักษณกู้หน้	ลักษณกบฏศึก

เล่มที่ 3 ประกอบด้วยดังนี้

กฎพระสงฆ์	
กฎ 36 ข้อ	
พระราชกำหนดสมัยกรุงศรีอยุธยา 64 ฉบับ	
พระราชกำหนดสมัยกรุงธนบุรี 1 ฉบับ	
พระราชกำหนดสมัยรัชกาลที่หนึ่ง 15 ฉบับ	

ในการสร้างสมมติฐานทางด้านประวัติศาสตร์ใหม่นั้น ปรากฏว่ามีปัญหาใหญ่ ๆ 2 ประการด้วยกันเกี่ยวกับการใช้กฎหมายเก่า ๆ คือ (ก) ปัญหาในการหาวันเดือนปีที่ถูกต้องสำหรับกฎหมายแต่ละตัวบท (ข) ปัญหาเกี่ยวกับการที่จะบอกได้ว่าข้อความใดบ้างที่สอดเติมเข้ามา และข้อความใดบ้างที่เปลี่ยนแปลงไปเล็กน้อย

ก. ปัญหาเกี่ยวกับวันเดือนปี สำหรับกฎหมายเหล่านี้ปรากฏว่ามีการใช้ระบบแบบไทยในการลงวันเดือนปี 4 แบบด้วยกัน

แบบที่หนึ่ง ได้แก่ พุทธศักราช (พ.ศ.) สำหรับสมัยกรุงศรีอยุธยาแล้ว จะต้องนำเอา 544 มาลบออกจากวันเดือนปีที่ให้ไว้ จึงจะได้คริสต์ศักราช (ค.ศ.) สำหรับสมัยกรุงรัตนโกสินทร์จะต้องลบด้วย 543

แบบที่สอง ได้แก่ จุลศักราช (จ.ศ.) จะต้องนำเอา 638 มาบวกเข้ากับวันเดือนปีที่ให้ไว้จึงจะได้ ค.ศ.

แบบที่สาม ได้แก่ มหาศักราช จะต้องบวก 78 เข้ากับวันเดือนปีที่ให้ไว้ จึงจะได้ ค.ศ.

แบบที่สี่ ได้แก่ จุลมณีศักราช จะต้องบวก 188 เข้ากับวันเดือนปีที่ให้ไว้จึงจะได้ ค.ศ.

กฎหมายที่อยู่ภายใต้หัวข้อต่าง ๆ ในเล่มที่ 1 และเล่มที่ 2 มิได้บ่งว่าใช้แบบใด คือ ให้แต่เพียงตัวเลขเท่านั้น แต่อย่างไรก็ตาม มักมีปีนักษัตรและพระนามของพระเจ้าแผ่นดินผู้มีอำนาจในการประกาศใช้กฎหมายนั้น ๆ ปรากฏอยู่ มีข้อยกเว้นสำหรับพระเจ้าแผ่นดินสองสามพระองค์ที่ทรงใช้พระนามเดียวกันในกฎหมายของพระองค์ (เช่น พระเจ้าปราสาททองมักจะใช้พระนามของพระเจ้าเอกาทศรถ) ผู้เขียนจึงเห็นว่า พระนามของพระเจ้าแผ่นดินนั้น จะเป็นเครื่องชี้บอกที่น่าเชื่อถือได้ ปีนักษัตรจึงนับว่าเป็นเครื่องชี้บอก

ที่เชื่อถือได้ที่สุดและดีที่สุดในการใช้วันเดือนปีที่ปรากฏในกฎหมาย คนไทย
 ไม่ทำผิดพลาดเลยในเรื่องปีนักษัตร เพราะว่าอายุของตนเองก็นับด้วยปีนักษัตรนี้
 และจดจำเหตุการณ์ต่าง ๆ ตามปีนักษัตรด้วย หนึ่ง เราต้องตระหนัก
 ว่ากฎหมายเหล่านี้ทำการคัดลอกด้วยมือ ในการคัดลอกตัวเลขปรากฏว่ามีการ
 ผิดพลาดได้โดยง่าย แต่ว่าปีนักษัตรจะไม่มีการคัดลอกผิดเกิดขึ้นได้เลยเนื่อง
 จากเขียนเป็นตัวอักษรทั้งสิ้น ฉะนั้นวันเดือนปีที่ปรากฏอยู่ในกฎหมายใด
 ก็ตาม จะสามารถทำการตรวจสอบได้ด้วยการดูพระนามของพระมหากษัตริย์
 และปีนักษัตร ในพระราชกำหนดต่าง ๆ อันได้แก่กฎหมายซึ่งมีได้นำมาย่อ
 และรวมเข้าไว้ในหัวข้อต่างๆนั้น ระบบการลงวันเดือนปีมักจะปรากฏอยู่
 และวันเดือนปีซึ่งตรวจสอบโดยใช้วิธีการใช้ปีนักษัตรก็นับว่าแน่นอนมาก

ข. ปัญหาการสอดเติมและการตัดแปลงข้อความ การสอดเติม
 และการตัดแปลงข้อความมีปรากฏมากมายในหลักใหญ่ของตัวบทกฎหมาย(พวก
 ที่จัดเข้าไว้ในมาตราภายใต้หัวข้อต่าง ๆ กัน) อันเนื่องมาจากว่ามีวัตถุประสงค์
 ที่จะนำเอาพระราชกำหนดและคำพิพากษาต่าง ๆ มาย่อและเก็บรักษาไว้ การ
 เปลี่ยนแปลงนี้กระทำขึ้นเพื่อที่จะให้กฎหมายมีการย่ออย่างพอสมควรในอันที่
 จะเป็นประโยชน์ เมื่อถึงคราวมีการรวบรวมขึ้นในอนาคต การรวบรวมครั้ง
 สุดท้ายได้กระทำขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2347 ฉะนั้นสิ่งใดก็ตามในกฎหมายเก่า ๆ
 ซึ่งขัดกันกับขนบธรรมเนียมประเพณีเมื่อ พ.ศ. 2347 จะถูกคัดออกหมด
 ส่วนในกฎหมายเหล่านี้ ซึ่งมีได้ถูกคัดออกในเวลานั้นก็จะมีเปลี่ยนแปลง
 และแก้ไขตัดแปลงเล็กน้อยในอันที่จะทำให้กฎหมายเหล่านี้ “ทันสมัยขึ้น”

1. เนื่องจากเกิดการเปลี่ยนแปลงตำแหน่งยศและบรรดาศักดิ์ในทาง
 ด้านปฏิบัติ จึงเกิดการแก้ไขตัดแปลงขึ้นในกฎหมายเพื่อให้สอดคล้องกันด้วย
 อาทิเช่น ถ้าตำแหน่งยศของข้าราชการบางคนเปลี่ยนจากพระไปเป็นเจ้า

พระยา ก็จะเป็นที่คาดหมายได้ว่า ตำแหน่งยศที่กล่าวถึงข้าราชการผู้^{๕๕}นี้จะเปลี่ยนไปด้วยในกฎหมายเหล่านั้น

2. กฎหมาย เช่น พระโอยการตำแหน่งนาพลเรือนและตำแหน่งนาทหารหัวเมือง ซึ่งทำให้เข้าใจว่าเป็นการตั้งตำแหน่งยศและบรรดาศักดิ์ของข้าราชการในกรมต่าง ๆ กัน จะมีการเปลี่ยนแปลงมาก มีการเพิ่มตำแหน่งใหม่ ๆ และกรมใหม่ ๆ ด้วย

แน่นอนทีเดียว เรื่องนี้เท่ากับเป็นข้อจำกัดที่สำคัญในอันที่จะนำกฎหมายมาใช้ในฐานะที่เป็นหลักฐานทางด้านประวัติศาสตร์ แต่ก็มีข้อว่า จะเป็นการทำให้กฎหมายนี้ไร้ค่าเสียทีเดียว อาทิเช่น เราอาจจะรับเอาพระโอยการตำแหน่งนาพลเรือนและตำแหน่งนาทหารหัวเมืองมาเป็นหลักฐานได้ กฎหมายเหล่านี้อาจจะเป็นกฎหมายที่มีการสอดเติมข้อความมากที่สุดใ้ในกระบวนการกฎหมายทั้งหมด เราไม่สามารถจะใช้กฎหมายเหล่านี้ในการค้นหาวามีกรมมากน้อยเท่าใดเมื่อมีการประกาศใช้ เราไม่สามารถจะนำเอากฎหมายเหล่านี้มาใช้ในการหาตำแหน่งยศและบรรดาศักดิ์ที่มีอยู่ในสมัยนั้นได้ ตำแหน่งยศเจ้าพระยาที่ปรากฏอยู่ในกฎหมายนั้น อาจจะเป็นเพียงพระในสมัยนั้นก็ได้ แต่ก็เป็นที่แน่ชัดว่า ในสมัยนั้นมีการกำหนดตำแหน่งยศอยู่ 4 แบบด้วยกันคือ ตำแหน่งยศตามชั้นบรรดาศักดิ์ (เช่น ขุน) ตำแหน่งยศตามชื่อบรรดาศักดิ์ (เช่น โภษาธิบดี) ตำแหน่งยศตามตำแหน่งงาน (เช่น เสนาบดีคลัง) และตำแหน่งยศตามระบบศักดินา แต่อย่างไรก็ตาม ก็ไม่มีเหตุผลเพียงพอในอันที่จะสรุปเอาจากกฎหมายเหล่านี้ว่า แบบทั้ง 4 นี้มีใช้^{๕๖}ขึ้นเป็นครั้งแรกในรัชสมัยของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ เมื่อกฎหมายเหล่านี้^{๕๗}ออกประกาศใช้เพื่อยืนยันและทำให้ข้อเท็จจริงที่มีอยู่ช^{๕๘}ขึ้นเป็นระเบียบขึ้น เป็นเพียงแต่บอกให้ทราบว่า ในสมัยนั้นมีการกำหนดตำแหน่งยศอยู่ 4

แบบ ที่ปรากฏอยู่จริง ๆ เพื่อที่จะตีความกฎหมายเหล่านี้ จึงจำเป็นที่จะต้องดูเหตุการณ์ที่บันทึกอยู่ในพงศาวดารประกอบด้วย เพราะว่ากฎหมายที่อยู่ในพงศาวดารนั้นอาจจะมีทั้งการยืนยันและขัดแย้งกันเองก็ได้ เหตุการณ์ที่บันทึกอยู่ในพงศาวดารอาจจะเล่าถึงกฎหมายทำนองนั้นว่ามีประกาศใช้อยู่ด้วย

แต่อย่างไรก็ตาม ปรากฏว่ามีการสอดเติมเสริมความอีกแบบหนึ่งซึ่งอาจจะหรืออาจจะไม่เกิดขึ้นก็ได้ ลักษณะกฎหมายที่ปรากฏในสองเล่มแรกมีดังนี้ อาทิเช่น ลักษณะเบ็ดเสร็จ

กฎหมายลักษณะเบ็ดเสร็จขึ้นต้นด้วยวลีที่เป็นภาษาบาลี ตามมาด้วยประโยคว่า กฎหมายดังกล่าวจัดไว้เป็นมาตราโดยพระมหากษัตริย์องค์ก่อน ๆ ดังที่จะได้อธิบายต่อไปนี้

วันเดือนปีที่ให้ไว้ตรงกับ พ.ศ. 1886 รัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีในพระบรมมหาราชวัง ทรงมีพระบรมราชโองการสั่งขุนเกษตราธิบดี ซึ่งเป็นเสนาบดี (ในกฎหมายอื่น ๆ ปรากฏว่ามีการให้สาเหตุด้วยในการออกคำสั่งนั้น ๆ)

กฎหมายเริ่มตั้งแต่มาตรา 1 เรื่อยไปจนถึงมาตรา 45

พอเริ่มมาตรา 46 มีการกำหนดวันเดือนปีใหม่อีก เป็น ๕๕๕ คำจอนักสัตวินิสิก พระบรมมหารัชมรรดิ ในพระที่นั่งพระโรงทอง

ต่อมาเป็นมาตรา 47 ถึง 51 ครั้นถึงมาตรา 52 เป็นเรื่องใหม่อีกมีคำบาลีนำและมีประโยคที่ใช้นำเพื่อแสดงการเริ่มหัวข้อใหม่ ได้แก่

ศุภมัสดุ 1903 พระบาทสมเด็จพระเจ้ารามาธิบดี ในพระที่นั่งรัตนสิงห์หาสน มีบทนำที่เจ้าขุนหลวงสพพานครบาลบังคมทูลพระกรุณาตามด้วยพระราชโองการของพระเจ้าแผ่นดิน แล้วจึงเป็นมาตรา 53—72

พอลถึงมาตรา 73 ก็มีการเปลี่ยนหัวเรื่องใหม่อีกด้วยคำบาลีนำ แต่ไม่มีวันเดือนปี พระนามของพระมหากษัตริย์หรือสิ่งอื่นใดเลย แล้วจึงเป็นมาตรา 74-85

ครั้งถึงมาตรา 86 ก็เปลี่ยนหัวเรื่องใหม่โดยมีคำบาลีนำอีก ตามมาด้วยวันเดือนปีซึ่งตรงกับศุภมัศดุ 1565 ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าเอกาทศรถเสด็จสถิตอยู่ ณ พระที่นั่งบันลักรัตนมหาปราสาทโดยบูรพาทิมุกข พระกระเสมราชสุภาวดีกราบบังคมทูลพระกรรณว่าด้วยลูกค้ำวานิช... ขอพระพุทธิเจ้าอยู่หัวมีพระราชโองการพิพากษา จึงพระบาทสมเด็จพระเอกาทศรถมีพระราชโองการมานพระบันทูล

ต่อไปเป็นมาตรา 87-118

มาตรา 119 ก็เปลี่ยนเรื่องใหม่ มีคำบาลีนำ แต่ไม่มีวันเดือนปี และพระนามของพระมหากษัตริย์

ต่อไปเป็นมาตรา 120-134

มาตรา 135 มีวันเดือนปีตรงกับศุภมัศดุ 1906 เป็นเรื่องใหม่และมีคำบาลีนำ พระบาทสมเด็จพระเจ้ารามาธิบดีเสด็จ ณ พระที่นั่งมิ่งคลาภิเศกโดยบูรพาทิมุกข จึงขุนรณนิบาลบังคมทูลขอพระราชปรดิบัตจะควรวลงโทษเช่นไร จึงมีพระบันทูลแก่ขุนรณนิบาล

แล้วจึงถึงมาตรา 140-155

มาตรา 156 เริ่มเรื่องใหม่ มีคำบาลีนำ วันเดือนปีตรงกับศุภมัศดุ 1146 พระบาทสมเด็จพระเจ้ารามาธิบดี มีพระราชโองการมานพระบันทูลต่อมาเป็นมาตรา 157-176 เป็นอันจบสิ้นกฎหมายนี้

ในมาตราที่มีทั้งกฎหมายและวันเดือนปี น่าจะเป็นที่แน่ชัดว่า การออกประกาศใช้กฎหมายนี้สอดคล้องกับวันเดือนปีที่ให้ไว้ ปัญหาจึงมีอยู่ว่า

กฎหมายทุกมาตราที่ลงวันเดือนปีอย่างหนึ่ง กับที่ลงวันเดือนปีอีกอย่างหนึ่ง ออกประกาศใช้ ณ วันเดือนก่อนวันเดือนปีที่ควรจะเป็นหรือไม่ หรือกฎหมาย บางกฎหมายที่ออกต่อมาภายหลังอาจจะลงวันเดือนปีที่ไม่บ่งชัดลงไปก็ได้ ปัญหาข้อนี้สามารถแก้ตกได้เป็นบางส่วนเท่านั้น ด้วยการดูจากลีลาของการ เขียน จากใจความของกฎหมายเฉพาะข้อนั้น ๆ และจากหัวข้อเฉพาะที่ กฎหมายนั้น ๆ ปรากฏอยู่

พึงสังเกตว่า ปัญหาเหล่านี้มิได้เกิดขึ้นในกรณีพระราชกำหนด พระ ราชกำหนดที่นำออกมาใช้อีกนั้นก็มิอยู่ในลักษณะเดียวกันกับที่ออก ประกาศ ใช้เป็นครั้งแรก บางทีก็มีการให้รายละเอียดเกี่ยวกับเหตุการณ์ต่าง ๆ ซึ่งทำ ให้เกิดพระราชกำหนดนั้น ๆ ขึ้น วันที่ที่ปรากฏในพระราชกำหนดนั้นแน นอนมาก ด้วยเหตุนี้ วิทยานิพนธ์เล่มนี้จึงนำเอาพระราชกำหนดมาใช้มาก เหตุการณ์ต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกัพระราชกำหนดนี้ ปรากฏว่ามีคุณค่ามหาศาล ในการทำให้เกิดความเข้าใจอย่างกระจ่างเกี่ยวกับสภาพของสังคมสมัยที่มีการ ออกประกาศใช้พระราชกำหนด

ข้อความต่อไปนี้เป็นบันทึกเกี่ยวกับกฎหมายเฉพาะข้อที่ได้นำมาใช้ใน การสร้างสมมติฐานทางประวัติศาสตร์ในบทที่สอง

พระธรรมนูญ

มาตรา 19-20 วัน เดือน ปี ที่ปรากฏในมาตรา 17 คือ 1555 ปี กุน และใช้พระนามของพระมหากษัตริย์ว่าพระเจ้าเอกาทศรถ สมเด็จ จกรมพระยาดำรงฯ ทรงมีพระดำริว่า ระบบที่ใช้คือมหาศักราช โดยให้ไว้ว่า ตรงกับมหาศักราช 1557 (ค.ศ. 1635) (ตำนานกฎหมายเมืองไทย หน้า 108) พิพัฒน์ สุขทิศ คิดว่าระบบที่ใช้คือ จุลมณีศักราช ตรงกับจุลมณี

ศักราช 1555 (ค.ศ. 1743) (“ศักราชจุลลณี”, *ศิลาจารึก* VI, 5 หน้า 55) อาจจะเป็นได้ว่าวันที่ที่ให้ครั้งหลังน่าจะเป็นวันที่ถูกต้อง เพราะว่า 1555 + 78 จะเป็น 1633 ซึ่งตรงกับปีระกาไม่ใช่ปีกุน ข้อสันนิษฐานเพียงข้อเดียวสำหรับวันเดือนปีที่สมเด็จพระนเรศวรมหาราชให้ไว้ก็น่าจะเป็นพระเจ้าปราสาททอง (พ.ศ. 2173—2200) มักทรงใช้พระนามพระเจ้าเอกาทศรถในกฎหมายของพระองค์ แต่อย่างไรก็ตามอาจจะเป็นไปได้ว่าพระเจ้าบรมโกศ (พ.ศ. 2276—2302) ก็อาจทรงใช้พระนามนี้ด้วยในบางครั้งบางคราว

กฎหมายมาตรา 17-21 กล่าวถึงการใช้ตราเสนาบดีในการติดต่อกับหัวเมืองที่อยู่ภายใต้การปกครองของเสนาบดี 3 ท่าน คือ อัครมหาเสนาบดีมหาดไทย และกลาโหม กับมหาเสนาบดีคลัง ชื่อหัวเมืองที่อยู่ภายใต้การปกครองของอัครมหาเสนาบดีมหาดไทยผิดจากข้อเท็จจริงที่ว่า ชื่อของเมืองเหล่านี้ได้เปลี่ยนแปลงไปแล้วเพื่อที่จะให้เข้ากับสถานการณ์ในรัชสมัยของรัชกาลที่ 1 เพราะว่ายุทธยาเป็นเมืองหนึ่งที่ถูกกล่าวถึง และชื่อที่ใช้สำหรับยุทธยานี้ก็ใช้ว่า กรุงเก่า ถึงแม้ว่ากฎหมายเหล่านี้จะไม่สามารถบอกให้ทราบถึงชื่อของหัวเมืองต่าง ๆ ที่อยู่ภายใต้อำนาจยุติธรรมของเสนาบดีแต่ละท่านเมื่อมีการประกาศใช้กฎหมายก็ตาม กฎหมายเหล่านี้มิได้บอกว่า เสนาบดีทั้งสามท่านมีความรับผิดชอบเขตปกครองต่าง ๆ ในเวลานั้น

พระโอยการตำแหน่งนาพลเรือน

พระโอยการตำแหน่งนาทหารหัวเมือง

ในมาตรา 1 พระโอยการตำแหน่งนาพลเรือนและมาตรา 30 พระโอยการตำแหน่งนาทหารหัวเมือง ปรากฏว่า วันเดือนปีที่ให้ไว้เป็นวันเดือนปีเดียวกัน คือ 1298 ปีกอ ในพระนามของสมเด็จพระเจ้าบรมไตรโลกนาถ

สมเด็จพระยาดำรงฯ ทรงให้วันเดือนปีตรงกับ พ.ศ. 1998 (ค.ศ. 1454) H.G. Quaritch Wales ก็ให้วันเดือนปีเดียวกันนี้ สำหรับกฎหมายเหล่านี้ ถึงแม้ว่าวันเดือนปีอาจจะไม่ใช่ พ.ศ. 1998 อย่างแน่นอนก็ตาม กฎหมายเหล่านี้ก็ออกประกาศใช้ในรัชสมัยของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถแน่ ๆ พงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศและพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา กล่าวว่สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงโปรดเกล้าฯ พระราชทานบรรดาศักดิ์ให้แก่ขุนนางตามศักดินา และทรงโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งอัครมหาเสนาบดีสองท่าน

กฎหมายเทียบบาล

วันเดือนปีที่ให้ไว้ในมาตรา 1 ตรงกับ 720 ปีชวด ในสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ H.G. Quaritch Wales ก็ให้ ค.ศ. ตามสมเด็จพระยาดำรงฯ ว่า ค.ศ. 1458 เป็นวันเดือนปีในกฎหมาย แต่ ค.ศ. 1458 ตรงกับปีชวดไม่ใช่ปีชวด อย่างไรก็ตาม Prof. Wyatt ใช้ ค.ศ. 1468 (ดู David K. Wyatt, "The Thai 'Kota Mendarapala and Malacca' " *JSS LV.*, 2, pp. 282-284) วันเดือนปีที่ให้ครั้งหลังนี้น่าจะเป็นวันเดือนปีที่ถูกต้องเมื่อได้พิจารณาเหตุการณ์แวดล้อมในสมัยนั้นแล้ว

พระไอยการบานพะแนก

วันเดือนปีที่ให้ไว้ในมาตรา 1 ตรงกับจุลศักราช 1052 ปีมะเมีย ซึ่งเป็น พ.ศ. 1234 (ค.ศ. 1690) มาตรา 2 ตรงกับจุลศักราช 1093 ปีกุน ซึ่งเป็น พ.ศ. 2275 (ค.ศ. 1731) มาตรา 3 มีแต่ตารางรายละเอียดแสดงว่าแบ่งไพร่อย่างไร มาตรา 5 จุลศักราช 1086 ปีมะโรง ซึ่งเป็น พ.ศ. 2268

(ค.ศ. 1724) มาตรา 6 ตรงกับจุลศักราช 1084 ปีชวด ซึ่งเป็น พ.ศ. 2266 (ค.ศ. 1722) ฟังสังเกตว่า นอกจากมาตราต่าง ๆ ที่มีแต่ตารางเท่านั้น ทุกมาตราลงวันเดือนปีและลักษณะของมาตราแต่ละมาตราเหมือนกับพระราชกำหนด

ลักษณะรับฟ้อง

มาตรา 8 และ 10 วันเดือนปีที่ให้ไว้ในมาตรา 1 ตรงกับ 1899 ปีมะแม ในรัชสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีปีที่ใช้เป็นพุทธศักราช ฉะนั้นจึงเป็น พ.ศ. 1899 (ค.ศ. 1355)

มาตรา 27 วันเดือนปีที่ให้ไว้ในมาตรา 21 ตรงกับ 1591 ในพระนามสมเด็จพระนารายณ์ สมเด็จพระกรมพระยาดำรงฯ ทรงพระดำริว่า ปีที่ใช้เป็นมหาศักราช จึงเป็น พ.ศ. 2213 (ค.ศ. 1671) (ตำนานกฎหมายเมืองไทย หน้า 109) พิพัฒน์ สุขทิศ คิดว่าปีที่ใช้เป็นจุลฉักราชและผู้บันทึกได้ทำการคัดลอกตัวเลขผิด ควรจะเป็นปี 1491 จึงเป็น พ.ศ. 2223 (ค.ศ. 1679) (“ศักราชจุลฉั” ศิลปากร VI. 5, หน้า 56)

ลักษณะลักพา

มาตรา 1 ตรงกับ 1899 ปีมะแม ในรัชสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีปีที่ใช้คือพุทธศักราชจึงเป็น พ.ศ. 1899 (ค.ศ. 1355)

ลักษณะโจร

มาตรา 4,5,6 วันเดือนปีที่ให้ไว้ในบทนำ ตรงกับ 1903 ปีกุน ในรัชสมัยของสมเด็จพระรามาธิบดี ปีที่ใช้เป็นพุทธศักราช ฉะนั้นจึงเป็น พ.ศ. 1903 (ค.ศ. 1359)

ลักษณะอาญาหลวง

มาตรา 1-12 วันเดือนปีที่ให้ไว้ในบทนำตรงกับ 1859 ปีเถาะ ในรัชสมัยของสมเด็จพระรามาธิบดี ปีที่ใช้เป็นพุทธศักราช ฉะนั้นจึงเป็น พ.ศ. 1859 (ค.ศ. 1315)

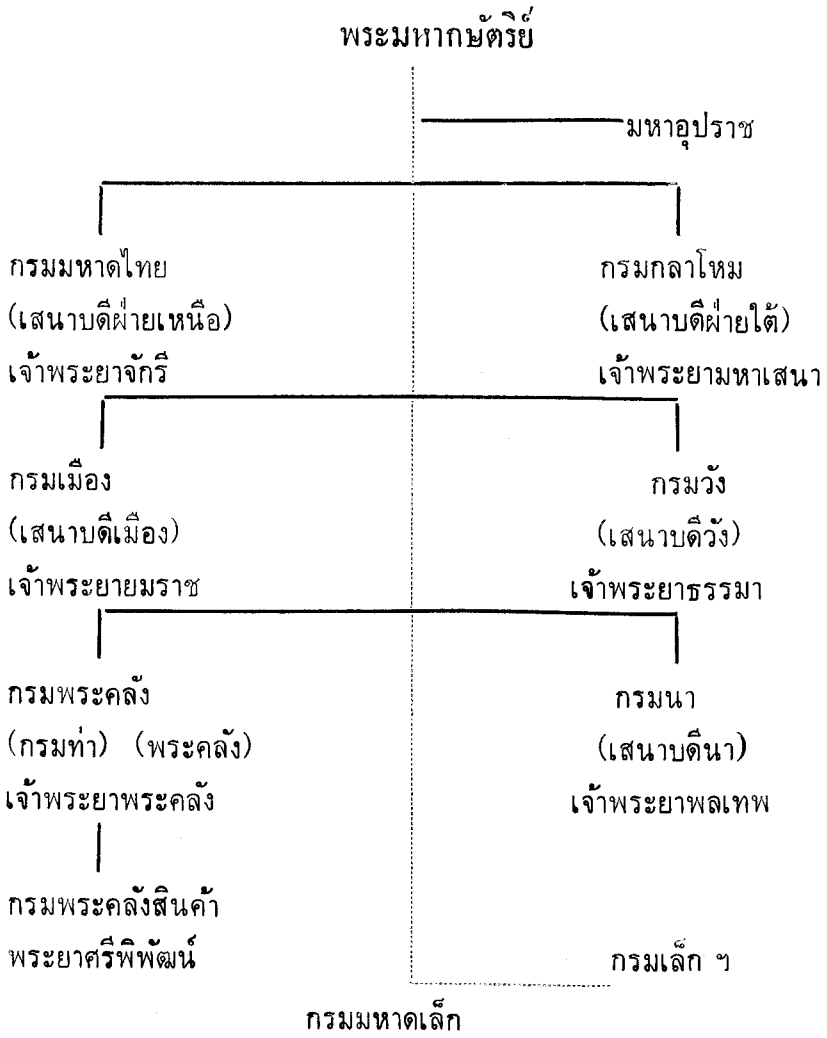
มาตรา 13-101 วันเดือนปีที่ให้ไว้ในมาตรา 13 คือปีกุน ในรัชสมัยของสมเด็จพระเอกาทศรถ สมเด็จพระนเรศวรมหาราชฯ ทรงให้เป็น พ.ศ. 2191 (ค.ศ. 1647) บางทีกฎหมายเหล่านี้เป็นกฎหมายที่ประกาศใช้ในสมัยพระเจ้าปราสาททอง พิจารณาจากความของ Van Vliet ใน "Historical Account of Siam" (The Siam Society, *Selected Articles from The Journal*, Vol. VII, p. 90) ข้อเท็จจริงปรากฏว่าพระเจ้าปราสาททองมักจะใช้พระนามสมเด็จพระเอกาทศรถในกฎหมายของพระองค์

มาตรา 102-105 ไม่มีวันเดือนปี พระนามของพระเจ้าเปลี่ยนเป็นพระบรมไตรโลกนาถ

มาตรา 121-138 ไม่มีวันเดือนปีที่ให้ไว้ในมาตรา 121 ตรงกับ ค.ศ. ๑๑ (วันพุธ ขึ้น 3 ค่ำ เดือน 11) ปีกุน ไม่ปรากฏพระนามของพระมหากษัตริย์ ลักษณะเบ็ดเสร็จมาตรา 103, 106 วันเดือนปีที่ให้ไว้ในมาตรา 68 คือ 1565 ปีระกาในพระนามของสมเด็จพระเอกาทศรถ พิชัยน์ สุขทิศ กล่าวว่าเป็นจุลมะลีสักราช ฉะนั้น จึงเป็น พ.ศ. 2297 (ค.ศ. 1753)

แผนผังการปกครองของไทย

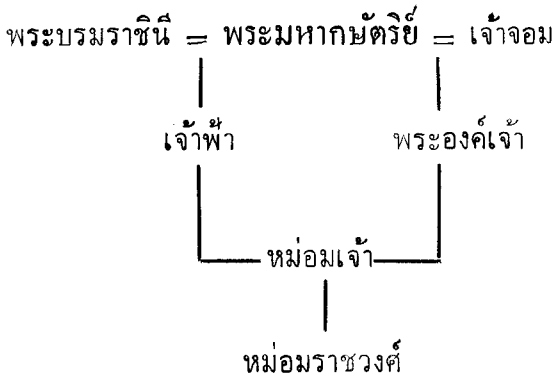
ก. การปกครองของไทย

กรมมหาดเล็ก

จางวางมหาดเล็ก 4 คน

ข. พระราชวงศ์

ค. ขุนนาง

- สมเด็จพระเจ้าพระยา (ผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน)
- เจ้าพระยา (เสนาบดีและเจ้าเมืองในหัวเมืองเอก)
- พระยา
- พระ
- หลวง
- ขุน

ขุนนาง

ในกรมมหาดเล็กเท่านั้น		ศักดินา
จมื่น		1,000
นายศักดิ์, นายฤทธิ	คนละ	800
จำ		600
นายกวอด, นายขรรค์		500

ขุนนางในกรมมหาดเล็ก

ศักดิ์นา

นายไชยขรรค์, นายสรวิชัย

นายพลพั้น, นายพลพาย

นายสนิท นายเสน่ห์ นายเล่ห์อาวุธ

นายสุดจินดา

คนละ

400

เอกสารในภาคผนวก ข. ที่ทำปรากฏข้างบนนี้มาจาก David K. Wyatt,
 "The Growth of One Family Dominance in Nineteenth Century Siam."

ประวัติโดยสังเขปของอัครมหาเสนาบดีและเสนาบดี

รัชสมัยของพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

(พ.ศ. 2325-2352)

มหาดไทย

เจ้าพระยารัตนาพิพิธ (สน)

กล่าวกันว่า เป็นบุตรของขุนนางในสมัยกรุงศรีอยุธยา ได้เป็นพระอัครสุนทรในรัชสมัยพระเจ้าตากสิน (พ.ศ. 2310-2325) เสมียนตรากรมมหาดไทย ทำงานอยู่ใต้บังคับบัญชาของรัชกาลที่ 1 ซึ่งในขณะนั้นเป็นอัครมหาเสนาบดีมหาดไทย เมื่อรัชกาลที่ 1 เถลิงถวัลย์ราชย์ พระอัครสุนทรจึงได้เป็นเจ้าพระยารัตนาพิพิธ อัครมหาเสนาบดีมหาดไทย

บุตรสองคน ชื่อ เสือและเมือง ได้เป็นมหาเสนาบดีวังในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ และพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ บุตรอีกคนหนึ่งได้เป็นพระยาเสนาพิพิธ (มี) ธิดา ชื่อ ปุก ได้เป็นเจ้าจอมในรัชกาลที่ 3

กลาโหม

เจ้าพระยามหาเสนา (ปลื้ม)

เป็นบุตรของอัครมหาเสนาบดีกลาโหมในรัชสมัยพระเจ้าบรมโกศ (พ.ศ. 2275-2301) เป็นมหาดเล็กหลวงในรัชสมัยพระเจ้าเอกทัศ (พ.ศ. 2301-2310) หลังจากกรุงศรีอยุธยาแตก ได้ร่วมกักกับกรมหมื่นเทพ

พิพิธเมืองพิมาย และกรมหมื่นเทพพิพิธแต่งตั้งให้เป็นพระมหาเทพ เมื่อพระเจ้าตากสินเอาชะกรมหมื่นเทพพิพิธได้ จึงได้ทำงานอยู่ได้บังคับบัญชาของพระเจ้าตากสิน ขณะนั้นได้เป็นพระพลเมือง ข้าราชการเมืองพิษณุโลกเมื่อรัชกาลที่ 1 เถลิงถวัลย์ราชย์ พระพลเมืองได้เป็นอัครมหาเสนาบดีกลาโหม ตูลาดับสกุลวงศ์ในเรื่องความสัมพันธ์ของเจ้าพระยามหาเสนากับตระกูลขุนาค

เจ้าพระยามหาเสนา (ขุนาค)

เป็นบุตรเจ้าพระยาอัครมหาเสนา (เสน) ในรัชสมัยพระเจ้าเอกทัศ ขณะนั้นเป็นมหาดเล็กหลวง ได้รับแต่งตั้งเป็นนายฉลองไฉนารถ หัวหน้าหมวดมหาดเล็กหลวง เมื่อกรุงศรีอยุธยาแตกได้ไปอาศัยอยู่กับรัชกาลที่ 1 ซึ่งขณะนั้นยังเป็นยกกระบัตรเมืองราชบุรี ในรัชกาลพระเจ้าตากสิน เมื่อรัชกาลที่ 1 ยังทรงเป็นอัครมหาเสนาบดีมหาดไทย ท่านขุนาคก็ยังคงอาศัยกับรัชกาลที่ 1 ทำหน้าที่เป็นเสมียนทนายให้รัชกาลที่ 1 ท่านปฏิเสฐที่จะรับตำแหน่งข้าราชการใดๆในพระเจ้าตากสิน เมื่อภรรยาถูกปล้นฆ่า ท่านก็ได้แต่งงานใหม่กับเจ้าคุณนวน้องสาวของพระบรมราชินีในรัชกาลที่ 1 เมื่อรัชกาลที่ 1 เถลิงถวัลย์ราชย์ ท่านขุนาคก็ได้รับแต่งตั้งเป็นพระยาอุไทยธรรม และได้รับพระราชทานที่อยู่อาศัยในบริเวณเดียวกับเสนาบดีต่าง ๆ ใน พ.ศ. 2330 เมื่อโจมตีเมืองทวาย เจ้าพระยามหาเสนา (ปลี) แม่ทัพไทยถึงแก่อนิจกรรม ตำแหน่งอัครมหาเสนาบดีกลาโหมจึงว่างลง และท่านขุนาคก็ได้รับแต่งตั้งเป็นเจ้าพระยามหาเสนา อัครมหาเสนาบดีกลาโหม ได้ดำรง

ตำแหน่งนี้จนกระทั่งถึงแก่อนิจกรรมใน พ.ศ. 2338 ลูก ๆ ของท่านส่วน
มากรับราชการอยู่ในตำแหน่งสูง ๆ (ดูลำดับสกุลวงศ์ขุนนาค)

เจ้าพระยาอภัยราชา (ปิ่น)

เป็นบุตรเจ้าพระยามหาสมบัติ (พร) ในสมัยกรุงศรีอยุธยา เมื่อสมัย
พระเจ้าตากสินเป็นทหารอยู่ได้บังคับบัญชาของรัชกาลที่ 1 ซึ่งยังทรงเป็น
อัครมหาเสนาบดีมหาดไทย กล่าวกันว่าท่านผู้นี้เป็นผู้หนึ่งที่ได้ทำการล้มอำ
นาจของเจ้าพระยาตากสิน และช่วยให้รัชกาลที่ 1 ได้เถลิงถวัลย์ราชย์ เมื่อ
รัชกาลที่ 1 ได้ทรงเป็นพระมหากษัตริย์ ท่านผู้นี้ได้รับแต่งตั้งเป็น เจ้าพระ
ยาพลเทพ เสนาบดีนา เมื่อเจ้าพระยามหาเสนา (ขุนนาค) ถึงแก่อนิจ
กรรม พ.ศ. 2338 ท่านได้เป็นอัครมหาเสนาบดีกลาโหมในรัชสมัยพระบาท
สมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย (2352-2367) ได้เป็นเจ้าพระยาอภัยราชา
ข้าราชการที่ดำรงตำแหน่งสูงสุดในวังหน้า (ดูลำดับสกุลวงศ์ สิงหนเสนี)

กรมคลัง

เจ้าพระยาพระคลัง (สน)

ไม่ทราบตำแหน่งบิดาของท่าน ในรัชสมัยพระเจ้าตากสิน ได้เป็น
พระยาพิพัฒน์โกษาเจ้ากรมพระคลังสินค้าแล้ว เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธ
ยอดฟ้าจุฬาโลกเถลิงถวัลย์ราชย์ก็ได้รับพระราชทานตำแหน่งเสนาบดีคลัง
แต่เนื่องจากมีอายุมากจึงปฏิบัติราชการตกบกพร่อง ต่อมาจึงถูกลดตำแหน่งมา
เป็นพระยาศรีอรรคราช ผู้ช่วยเจ้ากรมท่า บุตรชายสองคนของท่านได้เป็น
พระยา

เจ้าพระยาพระคลัง (หน)

เป็นบุตรของเจ้าพระยาสุรบดีรินทร์ (บุญมี) แห่งกรุงศรีอยุธยา ในรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าตากสิน ได้เป็นหลวงสรวิชิต ข้าราชการเมืองอุทัยธานี เมื่อคราวเมืองหลวงเกิดความวุ่นวายได้ส่งสาส์นขึ้นกราบทูลรัชกาลที่ 1 ซึ่งขณะนั้นนำทัพเข้าโจมตีเขมรอยู่ เมื่อรัชกาลที่ 1 เสด็จกลับสู่เมืองหลวง ท่านหนได้ออกไปเฝ้าพระองค์นอกเมือง ท่านยังเป็นนักประพันธ์ร้อยกรองและร้อยแก้วที่มีความสามารถหาตัวจับยาก เมื่อรัชกาลที่ 1 เถลิงถวัลย์ราชย์ก็ได้โปรดเกล้าฯ ให้เป็นพระยาพิพัฒน์โกษา เจ้ากรมพระคลังสินค้า เมื่อเจ้าพระยาพระคลัง (สน) ถูกปลดตำแหน่ง ก็ได้เป็นเจ้าพระยาพระคลังเสนาบดีคลังแทน

กล่าวกันว่า มีบุตรหลายคน แต่ไม่มีแม่แต่คนเดียวที่เป็นข้าราชการติดคนหนึ่งของท่านได้เป็นเจ้าจอมในรัชกาลที่ 2 ท่านถึงแก่อนิจกรรมเมื่อ พ.ศ. 2348

เจ้าพระยารัตนาธิเบศร์ (กุน)

ไม่ปรากฏว่าบิดาของท่านเป็นผู้ใด ในสมัยพระเจ้าตากสิน ท่านได้เป็นพระราชประสิทธิ์ ในรัชสมัยสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ได้เป็นพระยาศรีพิพัฒน์ เจ้ากรมพระคลังสินค้า หลังจากที่พระยาพระคลัง (หน) ถึงแก่อนิจกรรมแล้ว ท่านก็ได้รับพระราชทานตำแหน่งเป็นเจ้าพระยาพระคลังแทน ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยได้รับพระราชทานแต่งตั้งเป็นอัครมหาเสนาบดีมหาดไทย เป็นต้นตระกูล รัตกุล บุตรชายผู้หนึ่งของท่านได้เป็นพระยารัตนามาตย์พงษ์ภักดี (สัตตวา)

กรมวัง

เจ้าพระยาธรรมา (บุญรอด)

บุตรพระยามณเฑียรบาล ข้าราชการกรมวังในสมัยกรุงศรีอยุธยา ได้เป็นพระยาธรรมาในรัชสมัยพระเจ้าตากสิน มีชื่อเสียงว่าเป็นผู้ชำนาญการพระราชพิธี เมื่อรัชกาลที่ 1 เสด็จถวัลย์ราชย์ท่านได้เป็นเสนาบดีวัง ถูกปลดออกจากตำแหน่งเมื่อเป็นแม่ทัพในสงครามกับพม่า เพราะไม่ยอมสู้ ต่อมาได้รับแต่งตั้งเป็นพระยาเพชรราชา เจ้ากรมพระคชบาล และต่อมาได้เลื่อนเป็นเจ้าพระยา

บุตรชายคนหนึ่งของท่านได้เป็นเจ้าพระยาภูธร (น้อย) ธิดาสองคนได้เป็นเจ้าจอมในรัชกาลที่ 2 และที่ 3 ตามลำดับ เป็นต้นตระกูลบุญรอดพันธ์

เจ้าพระยาธรรมา (ทองดี)

กล่าวกันว่าเป็นผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์ของรัชกาลที่ 1 มาก่อนที่จะขึ้นเสด็จถวัลย์ราชย์ ในสมัยรัชกาลที่ 1 ได้รับพระราชทานแต่งตั้งเป็นจมนิสิตสรศักดิ์ ข้าราชการในกรมมหาดเล็กหลวง ต่อมาได้เป็นพระยาศรีพิพัฒน์ เจ้ากรมพระคลังสินค้า เมื่อเจ้าพระยาธรรมา (บุญรอด) ถูกปลดตำแหน่งก็ได้เป็นเสนาบดีแทน บุตรชายของท่านคนหนึ่งได้เป็นพระยา

เจ้าพระยาธรรมา (สด)

เป็นเสมียนทนายของพระอนุชาในรัชกาลที่ 1 ก่อนที่รัชกาลที่ 1 จะขึ้นครองราชย์ เมื่อพระอนุชาได้ทรงรับพระราชทานตำแหน่งอุปราช ท่านก็ได้เป็นพระยามณเฑียรบาลรับราชการอยู่ในวังหน้า หลังจากเจ้าพระยา

ธรรมมา (ทองดี) ถึงแก่อนิจกรรมแล้ว ท่านก็ได้เป็นเสนาบดีวัง ธิดาสองคนของท่านได้เป็นเจ้าของในรัชกาลที่ 2 และที่ 3 ตามลำดับ บุตรชายคนหนึ่งได้เป็นข้าราชการในกรมมหาดเล็กตำแหน่งจมื่น

กรมเมือง

เจ้าพระยายมราช (ทองอิน)

เป็นหลวงราชจำเมืองรอง ข้าราชการกรมเมืองในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าตากสิน หลังจากที่รัชกาลที่ 1 ขึ้นครองราชสมบัติ ก็ได้เป็นเสนาบดีเมือง เมื่อราว พ.ศ. 2328 สงครามพม่าก็ถูกถอดเพราะไม่สามารถปฏิบัติหน้าที่บังคับบัญชากองทัพได้ ต่อมาได้เป็นพระยามหาริราชผู้ช่วยเสนาบดีกรมเมือง

เจ้าพระยายมราช (บุญนาค)

(ดูเจ้าพระยามหาเสนาข้างต้น)

เจ้าพระยายมราช (บุญมา)

เป็นบุตรอีกคนหนึ่งของเจ้าพระยาอัครมหาเสนา (เสน) เป็นมหาดเล็กหลวงของเจ้าฟ้าอุทุมพร มหาอุปราชในสมัยสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ และได้ดำรงตำแหน่งหลวงนายมหาใจภักดี หลังจากที่ถูกศรีอยุธยาแตกแล้วได้ไปอยู่กับเจ้าเมืองเพชรบูรณ์ ปรากฏว่าต่อมาได้เลื่อนตำแหน่งเป็นพระยาและเป็นเจ้าเมือง เมื่อพี่ชายต่างมารดาทำนุบุญนาค ได้เป็นอัครมหาเสนาบดีกลาโหม ก็ได้รับแต่งตั้งให้เป็นเสนาบดีเมืองด้วย ในสมัยรัชกาลที่ 2 เมื่อ

เจ้าพระยาอภัยราชา (ปิ่น) ได้รับตำแหน่งใหม่ในพระราชวังหน้า ก็ได้เป็น
อัครมหาเสนาบดีกลาโหม (ดูแลดับสกุลงวงศ์ขุนนาค)

กรรมนา

เจ้าพระยาพลเทพ (ปิ่น)

ดูเจ้าพระยาอภัยราชา (ปิ่น) ข้างต้น

เจ้าพระยาพลเทพ (ขุนนาค บ้านแม่ลา)

เป็นผู้หนึ่งที่ได้สมรู้ร่วมคิดในการล้มล้างอำนาจในรัชสมัยพระเจ้า
ตากสินที่กรุงศรีอยุธยา หลังจากที่รัชกาลที่ 1 ขึ้นครองราชย์ได้เป็นเจ้าพระยา
ชัยวิชิต เจ้าเมืองศรีอยุธยา ในตอนปลายรัชกาลที่ 1 ได้เป็นเสนาบดี
กรรมนา ตอนต้นรัชกาลที่ 2 กล่าวกันว่า ท่านเป็นผู้สมรู้ร่วมคิดในการล้ม
ล้างอำนาจอีก จึงถูกตัดสินประหารชีวิต

รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้าฯ

(พ.ศ. 2352—2377)

กรมมหาดไทย

เจ้าพระยารัตนาธิเบศร์ (กุน)

ดูเจ้าพระยาพระคลัง (กุน) ข้างต้น

เจ้าพระยาอภัยภูธร (น้อย)

เป็นบุตรชายของเจ้าพระยาธรรมมา (บุญรอด) ได้เป็นพระยาอนุชิตราชา

ในสมัยรัชกาลที่ 1 ในสมัยรัชกาลที่ 2 ได้เป็นเจ้าพระยายมราชเสนาบดี กรมเมือง เมื่อเจ้าพระยารัตนาธิเบศร์ (กุน) ถึงแก่อนิจกรรม ก็ได้เป็นอัครมหาเสนาบดีมหาดไทยแทน ธิดาคนหนึ่งได้เป็นเจ้าจอมในรัชกาลที่ 3 บุตรชายของท่านได้เป็น เจ้าพระยาภูธรภักย์ (นุช) และเจ้าพระยากลาโหมราชเสนา (กรับ)

กรมกลาโหม

เจ้าพระยามหาเสนา (บุญมา)

ดูเจ้าพระยายมราช (บุญมา) ข้างต้น

เจ้าพระยาวงศาสุรศักดิ์ (แสง)

เป็นบุตรของเจ้าเมืองราชบุรี (เสม) อยู่ในตระกูล ณ บางช้าง และ ฉะนั้นจึงเป็นพระญาติกับรัชกาลที่ 2 ทางฝ่ายพระมารดา และเป็นพวกตระกูลขุนนาคด้วย (ดูลำดับสกุลวงศ์ ณ บางช้างและขุนนาค) ได้เป็นเจ้าเมืองแม่กลอง และต่อมาเป็นเจ้าเมืองราชบุรี เมื่อเจ้าพระยามหาเสนา (บุญมา) ถึงแก่กรรม ก็ได้เป็นอัครมหาเสนาบดีกลาโหมแทน ลูก ๆ ของท่านก็ได้เป็นเจ้าเมืองราชบุรี

เจ้าพระยามหาเสนา (สังข์)

มารดาเป็นน้องสาวของพระบรมราชินีในรัชกาลที่ 1 อยู่ในตระกูล ณ บางช้าง และมีความสัมพันธ์กับตระกูลขุนนาคด้วย (ดูลำดับสกุลวงศ์ ณ บางช้างและขุนนาค) เมื่อรัชกาลที่ 2 ทรงเป็นอุปราช ท่านก็ได้เป็นพระยาศรีสุริยวงศ์ เจ้ากรมมหาดเล็กในพระราชวังหน้า เมื่อรัชกาลที่ 2 ขึ้นครองราชย์ ก็ได้เป็นเจ้ากรมมหาดเล็กหลวงและต่อมาได้เป็นเสนาบดี

กรมคลัง เมื่อเจ้าพระยาวงศาสุรศักดิ์ (แสง) ถึงแก่อนิจกรรม ก็ได้เป็น
อัครมหาเสนาบดีกลาโหมแทน

กรมคลัง

เจ้าพระยาโกษา (กร)

ได้เป็นปลัดกรมในรัชกาลที่ 2 เมื่อรัชกาลที่ 2 ทรงกรมอยู่ เมื่อ
รัชกาลที่ 2 ได้เป็นอุปราช ท่านก็ได้เป็นพระยาไกรโกษา ข้าราชการใน
พระราชวังหน้า เมื่อรัชกาลที่ 2 ขึ้นครองราชย์ก็ได้เป็นเสนาบดีคลัง บุตร
ชายของท่านคนหนึ่งได้เป็นพระยา

เจ้าพระยาพระคลัง (สงษ์)

ดูเจ้าพระยามหาเสนา (ข้างต้น)

เจ้าพระยาคลัง (ดิศ)

เป็นบุตรของเจ้าพระยามหาเสนา (บุญนาค) และเจ้าคุณนวลซึ่งเป็น
น้องสาวของพระบรมราชินีในรัชกาลที่ 1 ฉะนั้นจึงเป็นพวกตระกูล ณ บาง
ช้าง และเป็นสายตรงของตระกูลบุญนาค เป็นมหาตเล็กหลวงในรัชกาลที่ 1
มีตำแหน่งเป็นนายสุจินดา ต่อมาได้เลื่อนเป็นพระยาสุรียวงศ์มนตรี เจ้ากรม
มหาตเล็กหลวง ในรัชกาลที่ 2 ได้เป็นพระยาสุรียวงศ์โกษาในกรมคลัง ใน
ตอนปลายรัชกาลได้เป็นเสนาบดีกรมคลัง ในรัชกาลที่ 3 ได้เป็นอัครมหา
เสนาบดีกลาโหม แต่ว่าปฏิเสฐที่จะดำรงตำแหน่งนั้น พอใจที่จะอยู่ใน
ตำแหน่งเสนาบดีคลังอันเป็นตำแหน่งต่ำกว่า จึงโปรดเกล้าฯ ให้กินตำแหน่ง
ทั้งอัครมหาเสนาบดีกลาโหมและเสนาบดีคลังด้วย เมื่อรัชกาลที่ 4 ขึ้นครอง

ราชย์ก็ได้เป็นสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ ได้รับเกียรติเสมอเท่าเจ้า
ทรงกรม และดำรงตำแหน่งผู้สำเร็จราชการทั่วราชอาณาจักร (คู่ลำดับสกุล
วงศ์ขุนนาค)

กรมวัง

เจ้าพระยาธรรมา (เทศ)

ทั้งตัวท่านและภรรยาของท่านต่างก็มาจากตระกูล ณ บางช้าง เป็น
เจ้าเมืองราชบุรีในตอนต้นรัชกาลที่ 2 และได้เป็นเสนาบดีกรมคลังต่อมา บุตร
ชายคนหนึ่งของท่านได้เป็นพระยา

กรมเมือง

เจ้าพระยาขมมราช (น้อย) ดุเจ้าพระยาอภัยภูธร (น้อย) ข้างต้น

เจ้าพระยาขมมราช (น้อย ขุนนาค)

เป็นบุตรจมน้อยเวียงวรนาถแห่งกรุงศรีอยุธยา คู่เดียวกับกับเจ้าพระยา
มหาเสนา (ขุนนาค) ในรัชสมัยพระเจ้าตากสินได้เป็นหลวงทรงพล และ
ต่อมาได้เลื่อนเป็นพระยาตรีสุริยพาหะและเป็นหัวหน้าผู้แทนไปเวียดนาม ใน
รัชกาลที่ 2 ได้เป็นเสนาบดีกรมเมือง ในรัชกาลที่ 3 ได้เป็นเจ้าพระยามหา
เสนา อัครมหาเสนาบดีกลาโหม

กรมนา

เจ้าพระยาพลเทพ (สา)

ทำงานเป็นปลัดกรมของรัชกาลที่ 2 เมื่อพระองค์ท่านยังเป็นเจ้าทรง

กรมอยู่ เมื่อรัชกาลที่ 2 ทรงได้เป็นมหาอุปราช ท่านก็ได้เป็นพระยา
 จำแนกข้าราชการในพระราชวังหน้า เมื่อรัชกาลที่ 2 ได้ครองราชสมบัติ
 ท่านก็ได้เป็นพระยาสันตคามิตร ต่อมาก็ได้เป็นเสนาบดีกรม บุตรชายของ
 ท่านได้เป็นเจ้าของพิษณุโลกและนครสวรรค์

เจ้าพระยาพลเทพ (ทองอิน)

เป็นบุตรเจ้าพระยามหาสมบัติแห่งกรุงศรีอยุธยา พี่ชายของท่านแต่งงานกับพระเชษฐภคินีของรัชกาลที่ 1 และได้ทรงแต่งตั้งให้เป็น กรมหมื่น
 นรินทรพิทักษ์ ธิดาของท่านเป็นภรรยาเอกของสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหา
 ประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย
 ได้เลื่อนตำแหน่งจากพระยาราชภักดี เป็นเจ้าพระยาพลเทพ เสนาบดีกรมนา

รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

(พ.ศ. 2367—2394)

กรมมหาดไทย

เจ้าพระยาบดินทร์เดชา (สิงห์)

เป็นบุตรเจ้าพระยาอภัยราชา (ปิ่น) เป็นมหาดเล็กหลวงในรัชสมัย
 พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก และได้รับตำแหน่งจมื่นเสมอใจราช
 ทำงานอยู่ในพระราชวังหน้าในสมัยรัชกาลที่ 2 และได้เป็นพระยาเกษตร
 รักษา ข้าราชการในพระมหาอุปราช ในรัชสมัยนี้ท่านถูกลงโทษถึงสองครั้ง
 ครั้งแรกเรื่องการพาเรือตัดหน้าทางเสด็จขึ้นจากท่าเรือ ในขณะที่พระมหา-

กษัตริย์ประทับอยู่ และครั้งที่สองเรื่องการสะสมเศษเหล็กและรวบรวมผู้คน
ไว้เป็นจำนวนมาก และทำการขุดคลองกับขุดสนามเพลาะในขณะที่ท่านทำ
หน้าที่ควบคุมดูแลการปลูกข้าวอยู่ใกล้ๆเมืองอยุธยา อย่างไรก็ตามรัชกาลที่ 3
ซึ่งขณะนั้นเป็นเจ้าทรงกรมตำแหน่งกรมหมื่นได้ช่วยเหลือท่านไว้ ในรัชกาล
ที่ 3 ได้เป็นพระยาราชสุภาวดี เป็นแม่ทัพไปตีเมืองเวียงจันทน์ เมื่อเป็นอัคร
มหาเสนาบดีมหาชาติไทยก็ได้ไปรบกับญวน (ดูลำดับสกุลวงศ์สิงหนเสนา)

กรมกลาโหม

เจ้าพระยามหาเสนา (น้อย บุนนาค)

ดูเจ้าพระยาอมราช (น้อย บุนนาค) ข้างต้น

กรมคลัง

เจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ)

ดูข้างต้น

กรมวัง

เจ้าพระยาธรรมา (สมบุญ)

ได้เป็นพระยาบำเรอก๊กดี ข้าราชการกรมวังมาแล้ว ก่อนที่จะได้เป็น
เสนาบดีวังในรัชกาลที่ 3 ท่านได้เป็นแม่ทัพในการรบกับเวียงจันทน์ด้วย บุตร
ชายของท่านได้เป็นพระยาภักดีบดินทร์ (เทศ) และพระยาบำเรอก๊กดี (จาง)

กรมเมื่อง

เจ้าพระยาอมราช (พูน)

ได้เป็นข้าราชการกรมเมือง ตำแหน่งพระรองเมืองแล้ว และต่อมา
ได้เป็นพระยามหาอำมาตย์ ไม่ปรากฏว่าบิดาของท่านเป็นใคร ท่านถึงแก่
กรรมในรัชกาลที่ 3

เจ้าพระยายมราช (บุนนาค)

ไม่ทราบรายละเอียดเกี่ยวกับท่าน ก่อนที่จะได้เป็นพระยาอภัยรณ
ฤทธิ์ และยังไม่ทราบตำแหน่งของบิดาของท่านด้วย ท่านประสบอุบัติเหตุถึง
แก่อนิจกรรมขณะที่ควบคุมดูแลการอัญเชิญพระพุทธรูปมา บุตรของท่าน
ได้เป็นพระอภัยสุนทร (ภู) และพระยาพิทักษ์ภูบาล (เอี่ยม)

เจ้าพระยายมราช (ฉิม)

เป็นหลานปู่ของเจ้าพระยาพระคลัง (หน) (ดูข้างต้น) ได้เป็นพระยา
ทิพโกษาก่อนที่จะได้เป็นเสนาบดีเมือง ต่อมาได้เป็นเจ้าพระยาสุธรรม

กรมนา

เจ้าพระยาพลเทพ (ฉิม)

ไม่ทราบตำแหน่งบิดาของท่าน ก่อนที่จะได้เป็นเสนาบดีกรมนา ท่าน
ได้เป็นพระยาศรีสุรไกร ในบรรดาบุตรธิดาของท่านได้เป็นเจ้าจอมคนหนึ่ง
ได้เป็นพระหฤทัย (นุช) และพระพหลหาญศึก (ยม)

รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

(พ.ศ. 2394—2411)

ในรัชสมัยนี้โปรดเกล้าฯ ให้มีตำแหน่งที่สูงมากขึ้นสองตำแหน่ง คือ ตำแหน่งผู้สำเร็จราชการทั่วราชอาณาจักรและตำแหน่งผู้สำเร็จราชการในเมืองหลวง ตำแหน่งแรกได้แก่ท่านดิศ บุนนาค (ดูข้างต้น) และตำแหน่งที่สองได้แก่ท่านทัต บุนนาค

สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ (ทัต บุนนาค)

เป็นบุตรของเจ้าพระยามหาเสนา (บุนนาค) และเจ้าคุณนวล น้องสาวของพระราชมารดาในรัชกาลที่ 2 ท่านเป็นน้องชายท่านดิศ ได้เป็นมหาดเล็กหลวงในรัชกาลที่ 1 มีตำแหน่งเป็นนายสนธิ ในรัชกาลที่ 2 ได้เป็นจมื่นเด็กชา รับราชการเป็นมหาดเล็กในพระราชวังหน้าอยู่ระยะหนึ่ง ต่อมาได้เป็นพระยาศรีสุริยวงศ์ จางวางมหาดเล็ก ในรัชกาลที่ 3 ได้เป็นพระยาศรีพิพัฒน์ เจ้ากรมพระคลังสินค้า โปรดเกล้าฯ ให้เลื่อนตำแหน่งเสนาบดีเมือง แต่ไม่ยอมรับ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้เป็นสมเด็จพระยาบรมมหาพิชัยญาติ ผู้สำเร็จราชการเมืองหลวง

กรมมหาดไทย

เจ้าพระยานิกรบดินทร (โต)

เป็นบุตรของหลวงพิชัยวาริ (มัน) สืบเชื้อสายจากชาวจีนอพยพ เป็นผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์ของรัชกาลที่ 3 ขณะที่ยังทรงเป็นเจ้าทรงกรมในรัชกาล

ที่ 2 ท่านได้เป็นพระยาพิชัยวาริเมื่อรัชกาลที่ 3 ขึ้นครองราชย์ ต่อมาได้เป็นพระยา เข้ามารับราชการในกรมมหาดไทย และได้เป็นพระยาราชสุภาวดี ต่อมาได้ดำรงตำแหน่งผู้ช่วยอัครมหาเสนาบดีมหาดไทย ในรัชกาลที่ 4 ได้เป็นเจ้าพระยานิกรบดินทรอัครมหาเสนาบดีมหาดไทย เป็นต้นตระกูลกัลยาณมิตร วิชาคนหนึ่งของท่านได้เป็นเจ้าจอมในรัชกาลที่ 3

เจ้าพระยาภูธรภักย์ (นุช)

เป็นบุตรของเจ้าพระยาอภัยภูธร (น้อย) (ดูข้างต้น) เป็นมหาดเล็กหลวงในรัชกาลที่ 3 และมีตำแหน่งเป็นนายสนธิ ต่อมาได้เลื่อนตำแหน่งเป็นหลวงศักดิ์และได้เลื่อนเป็นพระสุริยภักดี ในตอนปลายรัชกาลที่ 3 ถูกถอดออกจากตำแหน่งและบรรดาศักดิ์ อย่างไรก็ตามเมื่อรัชกาลที่ 4 ขึ้นครองราชย์ ก็ได้เป็นพระยามหามนตรี และต่อมาโปรดเกล้าฯ ให้เป็นเจ้าพระยา ยมราช เสนาบดีเมือง เมื่อเจ้าพระยานิกรบดินทร (โต) ถึงแก่อนิจกรรมก็ได้เป็นเจ้าพระยาภูธรภักย์ อัครมหาเสนาบดีมหาดไทย วิชาของท่านคนหนึ่งได้เป็นเจ้าจอมในรัชกาลที่ 4

กรมกลาโหม

เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค)

เป็นบุตรของสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ) ได้เป็นมหาดเล็กหลวงในรัชกาลที่ 3 ได้รับตำแหน่งและบรรดาศักดิ์ดังต่อไปนี้ นายไชย-ชรรค์ หลวงสิทธิ จมื่นไวยวรนาถและพระยาศรีสุริยวงศ์ จางวางมหาดเล็กหลวง ในรัชกาลที่ 4 เมื่อบิดาของท่านได้เป็นผู้สำเร็จราชการทั่วราชอาณาจักร ท่านได้เป็นเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ อัครมหาเสนาบดีกลาโหม เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ สวรรคต ท่านได้เป็นผู้สำเร็จราชการ

ในระหว่างที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ยังทรงพระเยาว์ ในปี พ.ศ. 2416 โปรดเกล้าฯ ให้เป็นสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์

กรมคลัง

เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ขำ บุนนาค)

ท่านก็เป็นบุตรชายของสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ) แต่ต่างมารดากับท่านช่วง ได้เป็นมหาดเล็กหลวงในรัชกาลที่ 3 และมีตำแหน่งเป็นนายพลพัน ต่อมาได้เป็นจมื่นราชามาตย์ในรัชกาลที่ 4 โปรดเกล้าฯ ให้เป็นเจ้าพระยาและเป็นผู้ช่วยของท่านบิดาในกรมคลัง เมื่อท่านบิดาของท่านถึงแก่อนิจกรรม ท่านได้เป็นเสนาบดีคลัง มีบรรดาศักดิ์เป็นเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ต่อมาท่านได้ศักดินาเพิ่มขึ้นเป็น 20,000 ซึ่งเป็นจำนวนสองเท่าของเสนาบดีอื่น ๆ

กรมวัง

เจ้าพระยาธรรมมา (เสื่อ)

เป็นบุตรของเจ้าพระยารัตนาพิพิธ (สอน) (ดูข้างต้น) ได้เป็นพระยาเพชรพิไชย เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ โปรดเกล้าฯ ให้ท่านเป็นเสนาบดีวัง รัชดาของท่านคนหนึ่งได้เป็นเจ้าจอมในรัชกาลที่ 3

เจ้าพระยาธรรมมา (บุญศรี)

เป็นญาติกับตระกูลสิงหเสนี ตัวท่านสืบเชื้อสายมาจากเจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์ (อู่) (ดูลำดับสกุลวงศ์สิงหเสนี) ยังเป็นญาติเกี่ยวดองทางกรรมรสกับตระกูลบุนนาคด้วย ท่านเป็นมหาดเล็กในสมัยรัชกาลที่ 3 และมี

ตำแหน่งเป็นจ่ารง ต่อมาได้เป็นจมื่นไวยวรรณารต ต่อมาโปรดเกล้าฯ ให้เป็นพระยาพิพัฒน์โกษา ข้าราชการกรมคลัง ในรัชกาลที่ 4 ได้เป็นพระยามหาอำมาตย์และต่อมาได้เป็นเจ้าพระยาธรรมาเสนาบดีวัง

เมือง

เจ้าพระยายมราช (สุก)

เป็นบุตรพระยาขลาโหมราชเสนา (ทองอิน) ข้าราชการในพระราชวังหน้าในรัชกาลที่ 1 ในสมัยรัชกาลที่ 3 ท่านได้เป็นเจ้าเมืองเพชรบุรี ต่อมาได้เป็นพระยาสุรเสนา โปรดเกล้าฯ ให้เป็นเจ้าพระยายมราช เสนาบดีเมืองในรัชสมัยของรัชกาลที่ 3 และดำรงตำแหน่งนี้ไปจนถึงรัชกาลที่ 4

เจ้าพระยายมราช (นุช)

ดูเจ้าพระยาภูธราภัย (นุช) ข้างต้น

เจ้าพระยายมราช (ครุฑ)

เป็นบุตรของพระยาอภัยรณฤทธิ์ (จ่าง) ได้เป็นมหาดเล็กหลวงในรัชกาลที่ 3 และมีตำแหน่งเป็นจมื่นสรรเพชญ์ภักดี ในสมัยรัชกาลที่ 4 ท่านได้เป็นพระยาจ่านงภักดี ยังคงอยู่ในกรมมหาดเล็ก ต่อมาได้เป็นพระยาราชวรานุกูล เมื่อเจ้าพระยายมราช (นุช) ได้เป็นอัครมหาเสนาบดีมหาดไทย ท่านได้เป็นเสนาบดีเมือง

เจ้าพระยายมราช (แก้ว)

เป็นบุตรของเจ้าพระยาบดินทร์เดชา (สิงห์) (ดูข้างต้น) ได้เป็นมหาดเล็กหลวงในรัชกาลที่ 3 มีตำแหน่งเป็นนายจิตร

ต่อมาได้เป็นหมื่นสมุหพิมาณ ปลัดกรมพระตำรวจ ต่อมาได้เป็นพระ
มหาเทพ เจ้ากรมพระตำรวจ ในสมัยรัชกาลที่ 4 ได้เป็นพระยาสิทธิราชเดโช
และพระยากำแหงสงครามเจ้าเมืองราชสีมา ตามลำดับ ต่อมาโปรดเกล้า ฯ
ให้เป็นเจ้าพระยายมราช เสนาบดีเมือง

กรมนา

เจ้าพระยาพลเทพ (เอี่ยม)

เป็นบุตรของพระยาสมบัติภิบาล (เสื่อ) มารดาของท่านเป็นธิดาของ
ท่านชูโต พี่ชายของพระราชมารดาในรัชกาลที่ 2 ได้เป็นมหาดเล็กหลวงใน
สมัยรัชกาลที่ 2 มีตำแหน่งเป็นนายพลพันต่อมาได้เป็นจ่าเรศ ในรัชกาล
ที่ 3 ได้เป็นหลวงฤทธิ์และจมื่นศรีสรรักษ์ ตามลำดับ รัชกาลที่ 4 ทรง
โปรดเกล้า ฯ ให้เป็นเสนาบดีกรมนา

เจ้าพระยาพลเทพ (หลง)

มารดาของท่านอยู่ในตระกูลขุนนาง ท่านได้รับราชการในพระราชวัง
หน้าในสมัยต้นของรัชกาลที่ 4 ได้เป็นพระยาพิชัยบุรินทร์ฯ เมื่อถึงอนิจกรรม
นั้น เจ้าพระยาพลเทพ (เอี่ยม) ได้เป็นเสนาบดีนา

บันทึกเกี่ยวกับที่มาของลำดับสกุลวงศ์

ที่มาของลำดับสกุลวงศ์เหล่านี้ เป็นประวัติของตระกูลต่างๆที่บรรดาลูกหลานของสกุลได้เขียนขึ้น และเป็นประวัติของบุคคลสำคัญ จากเรื่องราวดังกล่าวของตระกูลและประวัติชีวิต จึงได้จัดทำลำดับสกุลวงศ์ขึ้นในภาคผนวกนี้ ซึ่งมีความสำคัญบางประการ

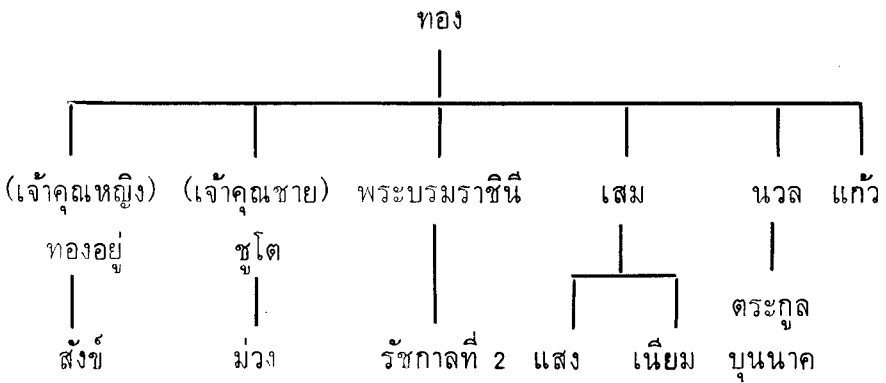
ก. สารระต่างๆมากมายที่สามารถรวบรวมได้จากตระกูลต่างๆ หรือจากตระกูลเดียวในวาระต่างกัน ความแตกต่างขึ้นอยู่กับความสนใจของผู้เขียนแต่ละคน และความจำเป็นบันทึกเหตุการณ์ที่ผู้เขียนมีอยู่ต่างกัน

ข. ถือเอาไม่ได้ว่าลำดับสกุลวงศ์จะให้รายชื่อของบุคคลทุกคนในตระกูลโดยสมบูรณ์ ชื่อของบุคคลเหล่านั้นที่กล่าวถึงไว้ในที่นี้เท่านั้นที่สามารถทำรายชื่อได้ เห็นได้ชัดว่า ที่มาของลำดับสกุลวงศ์นี้ไม่ได้ให้ชื่อบุตรของคนหนึ่งคนใดทุกคน ผู้เขียนประวัติของตระกูลมักจะกล่าวว่า นาย ก. มีบุตรและธิดา 50 คน แต่ให้ชื่อมาเพียง 20 คน

ราชินิกุลบางช้าง

ลำดับสกุลวงศ์ของตระกูลต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องเป็นญาติกับสมเด็จพระ

พระอมรินทรา พระบรมราชินีนาถในรัชกาลที่ 1

ท่านทอง บิดาของสมเด็จพระอมรินทรา พระบรมราชินีในรัชกาลที่ 1

บุตรและธิดาของท่านทอง

แวน

ทองอยู่

ชูโต ต้นตระกูล ชูโต แสง—ชูโต

พระบรมราชินีในรัชกาลที่ 1 (สมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี)

แต่ง

ซีโพ

พู

เสม

นวนล ภรรยาเจ้าพระยามหาเสนา (บุณนาค) ในตระกูลบุณนาค
 แก้ว ภรรยาพระยาสุนทรสงคราม (สี) เจ้าเมืองสมุทรสงคราม
 สังข์ บุตรของเจ้าคุณหญิงทองอยู่ ได้เป็นเจ้าพระยามหาเสนา อัคร
 เสนาบดีกลาโหม ในรัชกาลที่ 2

1. ตระกูลชุตโต

ม่วง ธิดาของเจ้าคุณชายชุตโต เป็นภรรยาของพระยาสมบัตินบาล (เสือ)

บุตรและธิดาของม่วง

น้อย ภรรยาสมเด็จพระเจ้าบรมมหาพิชัยญาติ (ทัต บุนนาค)
 ถัด จมื่นศรีสรรักษ์
 เพ็ง รับราชการฝ่ายใน
 เอี่ยม หลวงฤทธิ์
 หว่า รับราชการฝ่ายใน
 สวัสดิ์ พระยามหามนตรี ภรรยาของท่านเป็นธิดาของสมเด็จพระยา
 บรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค)
 นาค พระยาสมบัตินบาล

บุตรและธิดาของท่านถัด

ผะอบ เป็นภรรยาของหลวงเสนีพิทักษ์ (จิตร บุษยรัตพันธ์)
 เหม
 พลอย นายสุจินดา

บุตรและธิดาของเอี่ยม

อาบ ท้าวอินทร์สุริยา
 สาบ เป็นภรรยาของเจ้าพระยากลาโหม (ฉ่ำ บุนนาค)
 เลียง จมื่นราชนาครา
 เอ็ม จมื่นเสมอใจราช
 อ่อน พระยาอุไทยธรรม
 อ่า
 อ่อง
 ข่า เป็นภรรยาของหลวงสุนทร (ขาว บุนนาค)
 เปรม พระยานรานุกิจมนตรี
 เล็ก
 สมบุญ หลวงพิทักษ์อาภรณ์
 กลิ่น
 พลอย
 มรกต
 เล็ก
 วัน
 พวง

โย

วร

นิล มหาตเล็กหลวง

อาบ

โต หลวงภูเบศร์

แย้ม

สายสร้อย

บุตรและธิดาของสวัสดิ์

น้อม ภรรยาของนายสุจินดา (พลอย ชูโต)

แสง พระยาสุรศักดิ์มนตรี

เขียน มหาตเล็กหลวง

แจ้จ้ง

หนู นายราชวุฑฺฒารักษ์

บุตรและธิดาของนาคกับคุณหญิงคุ้มและภรรยาอื่นๆ

คลอง

โหว เป็นภรรยาของเขียน สวัสดิ์ชูโต

คล้าย เป็นภรรยาของเจ้าพระยาศรีธรรมมาธิราช (เวก บุญยรัตพันธุ์)

คล้า เป็นภรรยาของเลี้ยง ชูโต

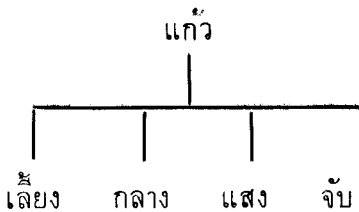
กลีบ เป็นภรรยาของโต ชูโต

สัมฤทธิ์ เป็นภรรยาของเจ้าพระยาศรีธรรมมาธิราช (เวก บุญยรัตพันธุ์)

กระเพ็ม

ชั้น	เป็นหลวงบริหารชวกิจ
เผือก	เป็นภรรยาของเขียน ชูโต
กลีน	
ไฟ	มหาดเล็กหลวง
ตอง	มหาดเล็กหลวง
ตุ้ม	
ห้วง	
พัน	มหาดเล็กหลวง
ห้อย	
สุด	รับราชการฝ่ายใน

2. ตระกูลเจ้าคุณแก้ว

บุตรและธิดาของแก้ว

เลียง	พระราชานวงศ์
กลาง	พระยาอุไทยธรรม
แสง	พระยาวงศาภุชิต
จับ	เป็นภรรยาของพระพงศ์นรินทร์ ไอรสของพระเจ้าตากสิน

บุตรและธิดาของเลียง

อิน

เมฆ พระยาราชานวงศ์

เพ็ญ

หุ่

เป้า

น้อย

เมือง พระราชาธิบดี

เที่ยง หลวงจำเมือง ข้าราชการเมืองสมุทรสงคราม

ภู หลวงอร่ามเรืองฤทธิ์ ยกกระบัตรเมืองสมุทรสงคราม

ข้าง

สิงห์

เสือ

แดง

ชุ่ม

แบ่ง

บัว

สวน

บุตรและธิดาของกลาง

กัญ พระยามหิศร ข้าราชการเมืองสมุทรสงคราม

ข้า ข้าราชการฝ่ายใน

นุช

ครุฑ

พิน

ภรรยาของกรมหลวงสรวรศิลป์ปรีชา

สรวรณ

ภรรยาของพระสุริยภักดี (สนิท บุนนาค)

ดำ
ภรรยาของขุน (บุตรชายของสังข์)

สาบ^๕น

สุด
มหาดเล็กหลวง

บุตรและธิดาของแสง

เทศ

ทิพ

เมือง

ดาว

สวน

มอญ
ภรรยาของหลวงอร่ามเรืองฤทธิ์ (ภู่ บุตรชายของเลี้ยง)

นวม

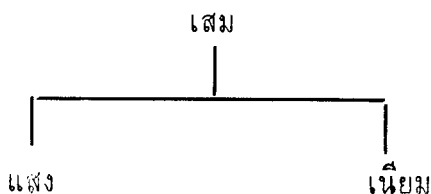
บุตรและธิดาของเมฆ

พิน
นายจ่ายมมหาดเล็ก

พร
หลวงวิชิตภักดี ข้าราชการเมืองสมุทรสงคราม

นิม

3. ตระกูลวงศาโรจน์

บุตรของเสม

แสง	เจ้าพระยาวงศาสุรศักดิ์	อัครมหาเสนาบดีกลาโหม	(ในรัชกาล ที่ 2)
เนียม	เจ้าเมืองราชบุรี		

บุตรและธิดาของแสง

จิตร	นายพลพ่าย	
กลิ่น	เจ้าเมืองราชบุรี	
นุช	เจ้าเมืองสมุทรสงคราม	
ซ่าง	มหาดเล็กหลวง	
พราหมณ์		
ครุฑ	หลวงสัจจาภิรมย์	
โนรี	เจ้าเมืองสมุทรสงคราม	
กล่อม	หลวง, ผู้ช่วยเจ้าเมืองราชบุรี	
หนู	หลวง-บำรุงภูเบศร์	
น้อย	มหาดเล็กหลวง	
กุ่ม	พระยาภักตินฤปดินทร์	ข้าราชการเมืองราชบุรี
มิตร	หลวงคลัง	ข้าราชการเมืองราชบุรี
ม่วง	หลวง	ข้าราชการเมืองราชบุรี
ทรัพย์	มหาดเล็กหลวง	
พุก	มหาดเล็กหลวง	
วา	มหาดเล็กหลวง	
เพ็ง	เจ้าจอม	

ยี่สุ่น	เจ้าจอม
จิ่ง	ภรรยาของพระยาสิทธิราชเดโช
ต่าง	
น้อม	เจ้าจอม
จัน	ภรรยาของกรมหลวงวงศา
สารภี	
เอี่ยม	
ไผ่	ภรรยาเจ้าเมืองพิษณุโลก
แย้ม	ภรรยาเจ้าเมืองราชบุรี

บุตรและธิดาของเน็ทม

ศรี	มหาดเล็กหลวง
อำพัน	เจ้าจอม
พิมเสน	เจ้าจอม
นวล	

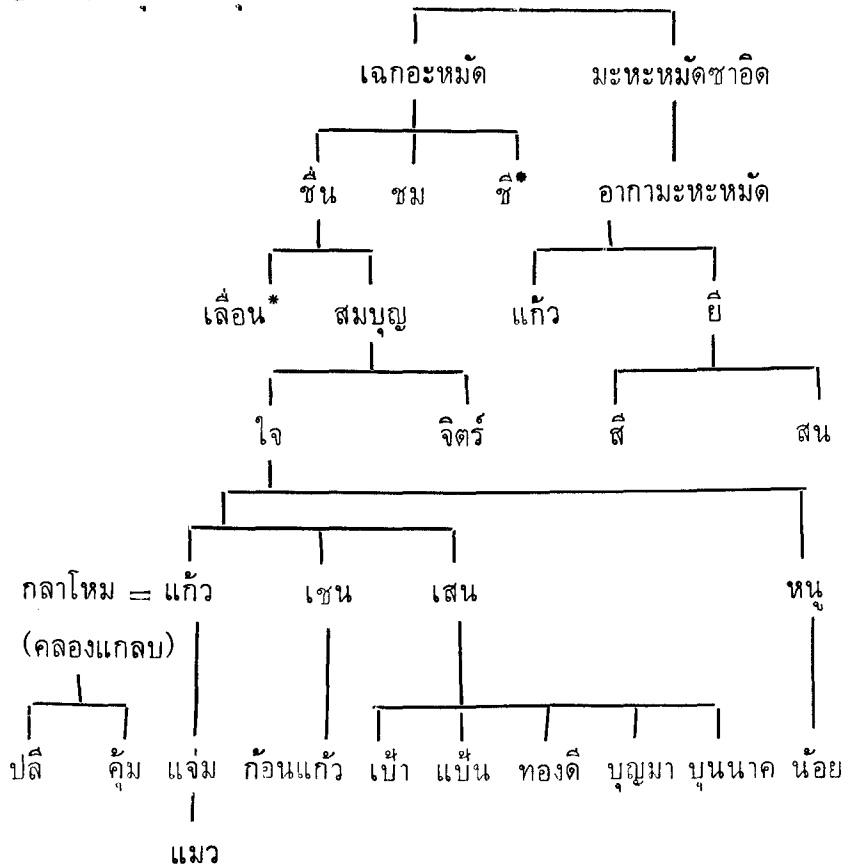
หมายเหตุ : ลำดับวงศ์สกุลข้างต้นนี้เพียงส่วนเดียวของลำดับสกุลวงศ์ ณ บางช้างเท่านั้น

ที่มา : ราชบัณฑิตยสถาน, อธิบายราชินิกุลบางช้าง (กรุงเทพฯ, 2473.)

ตระกูลขุนนาง

สายหนึ่งของขุนนางก็เป็นพวกราชินิกุลบางช่วง ด้วยนับเป็นญาติกับพระบรมราชินีในรัชกาลที่ 1

1. สมัยกรุงศรีอยุธยา

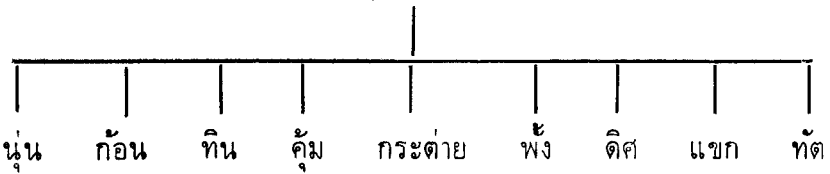
* พระสนมหรือเจ้าจอม

- เจกอะหมัด พ่อค้าอาหรับ ตั้งบ้านเรือนอยู่ที่อยุธยา (แผ่นดินพระเจ้าทรงธรรม) ได้เป็นพระยา
- อากามะหะหมัด พระยาศรีนรวรดี กรมท่า เจ้ากรมท่า ได้ เป็นเจ้าพระยา
- ชั้น เจ้าพระยาอภัยราชา อัครมหาเสนาบดี กรมมหาดไทย
- สมบุญ เจ้าพระยาบำเรอภักดี อัครมหาเสนาบดีมหาดไทย (แผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์)
- แก้ว พระยาจุฬาราชมนตรี กรมท่าขวา (แผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์)
- ยี เจ้าเมืองตะนาวศรี
- ใจ เจ้าพระยาเพชรพิไชย อัครมหาเสนาบดีมหาดไทย (แผ่นดินพระเจ้าบรมโกศ)
- จิตร พระพรหมสุรินทร์
- แก้ว ภรรยาเจ้าพระยากลาโหม (คลองแกลบ) อัครมหาเสนาบดี
- เซน พระยาจุฬาราชมนตรี (แผ่นดินพระเจ้าเอกทัศ)
- เสน เจ้าพระยามหาเสนา อัครมหาเสนาบดีกลาโหม (แผ่นดินพระเจ้าอู่ทอง)
- หนู จมื่นไวยวรนาถ
- ชี พระสนมในพระเจ้าปราสาททอง ทูลขอมาให้เป็นภรรยาอากามะหะหมัด
- แมว เจ้าจอมในรัชกาลที่ 1
- ปลี พระพลเมือง ข้าราชการเมืองพิษณุโลก (แผ่นดินพระเจ้าตากสิน)

คุ้ม	หลวงนายศักดิ์ (แผ่นดินพระเจ้าตากสิน)
ก้อนแก้ว	หลวงศรีนวรรณ์ (แผ่นดินพระเจ้าตากสิน)
บุญมา	พระพลเมือง ข้าราชการเมืองเพชรบูรณ์
บุญนาค	อัครมหาเสนาบดีกลาโหม (ในรัชกาลที่ 1)

2. สมัยต้นรัตนโกสินทร์

บุญนาค = นवल

บุญนาค	เจ้าพระยามหาเสนา	อัครมหาเสนาบดีกลาโหม (ในรัชกาลที่ 1)
นवल	น้องสาวของพระบรมราชินีในรัชกาลที่ 1	ดูลำดับวงศ์สกุล ณ บางช้าง

บุตรและธิดาของบุญนาคกับนवल

นุ่น	พระสนมในสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า
ก้อน	
หิน	
คุ้ม	เป็นผู้ดูแลราชการฝ่ายในกรมพระราชวังบวรฯ เจ้าคุณวังหน้า
กระต่าย	เป็นผู้ดูแลฝ่ายในพระบรมมหาราชวังอยู่กับสมเด็จพระเจ้าน้องนางเธอ เจ้าฟ้าประภาวดีในรัชกาลที่ 1

๕
พง

ดิศ

สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์

ทัต

สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาพิไชยญาติ

แขก

บุตรและธิดาของขุนนาคกับภรรยาอื่น ๆ

दानี

เจ้าจอมในสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า

ปู้

เพื่อน

พระยาอภัยพิพิธ

จาด

หลวงแก้วอายุตัน

สุด

นายฉลองในย่นารถ มหาเด็กรู้มแพรฝ่ายกรมพระราชวังบวรฯ

จิตร

เจ้าจอม

ใหญ่

กลัด

นก

เจ้าจอม

เจียบ

น้อย

ทหารมหาดเล็ก

จันทร์

สุก

แสง

เมือง

เจ้าเมืองจันทบุรี พระยาศรีอรรคราช

แสงจันทร์

เป็นมหาดเล็ก

ชู

เจ้าจอม

ส้ม เจ้าจอมอยู่งาน
 เสี่ยงยม
 แพ
 พ้อม เจ้าเมืองจันทบุรีได้เป็นพระยา

บุตรและธิดาของดิสกัปกรณ์เอกชื่อจันท์ (ธิดาของเจ้าพระยาพลเทพ
 (ทองอิน) เสนาบดีกรมนา)

ช่วง สมเด็จพระยาบรมมหาสุริยวงศ์
 หัด
 เพ็ง
 หุ่น
 แขน
 ปุก
 หุ่น
 ชุ่ม พระยามนตรีสุริยวงศ์ จางวางมหาดเล็ก

บุตรและธิดาของดิสกัปกรณ์อื่น ๆ

หยอด นายรักษ์ภูวนารถ
 จีน พระยาอุไทยธรรม
 เปาะ หลวงสัจจาภิรมย์ ผู้ช่วยราชการเมืองราชบุรี (ในรัชกาลที่ 4)
 ตู พระรัตนัญปติ
 จร พระพรหมธบาล จมื่นมหาดเล็กหัวหมื่นในกรมพระราชวังบวรฯ
 ท่วม พระยาเทพประชุม ปลัดทูลฉลองกลาโหม (ในรัชกาลที่ 4)

วัน	พระยาราชานุประพันธ์ กรมคลัง
นกยูง	พระยาอภัยสงคราม พระราชวังบวร
โต	พระราชานุญาต กรมคลัง
เมฆ	พระยาบำเรอบริรักษ์ จางวางมหาดเล็กฝ่ายพระราชวังบวร
ข้า	เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ กรมคลัง (ในรัชกาลที่ 4)
เทศ	พระเพ็ชรพิชัยศรีสวัสดิ์ ปลัดเมืองเพชรบุรี
พร	นายราชฉัตตยานุหาร (ในรัชกาลที่ 4)
แย้ม	
เนตร	
พุก	
เบา	
เจิม	
จ	
เลี่ยม	
บุตร	
ตุ้ย	
เปี่ยม	ภรรยาพระยาสุรเสนา (สวัสดิ์ ชูโต)
เผือก	ภรรยาเจ้าพระยามหาศิริธรรม (น้อยใหญ่) เจ้าเมืองอยุธยา
เม้า	
สายหยุด	รับราชการฝ่ายใน
อิม	
เลี่ยม	
แพ	รับราชการฝ่ายใน

พลอย รับราชการฝ่ายใน
 นวม
 ปริก ภรรยาเจ้าพระยาภาณุวงศ์
 เกสร
 เนิน
 พูน

บุตรและธิดาของทัตกับภรรยาเอกชั้นน้อย

สนิท พระยาสุริยภักดี (ในรัชกาลที่ 3)
 กลาง
 แดง
 นุ่ม รับราชการฝ่ายใน
 ผูก
 แห
 ชิต มหาดเล็กวิเศษ
 เป้า ภรรยาพระยามนตรีสุริยวงศ์ (ชุ่ม บุนนาค)
 นพ
 กระ้าง
 คลี
 โต

บุตรและธิดาของทัตกับภรรยาอื่น ๆ

แพ พระยาตรีพิพัฒน์ เจ้ากรมพระคลังสินค้า (ในรัชกาลที่ 4)

แย้ม	พระยาวรพงศ์พิพัฒน์ หุ้มแพรมหาดเล็ก (ในรัชกาลที่ 4)
เอี่ยม	พระยาไพบูลย์สมบัติ กรมพระคลังสินค้า (ในรัชกาลที่ 4)
ฉ่ำ	พระยาบริรักษ์ราชา จางวางตำรวจในพระราชวังบวร (ในรัชกาลที่ 4)
เชย	
อ่ำ	
โต	พระนานาพิภักษิ เจ้ากรมพระคลังสินค้า (ในรัชกาลที่ 4)
โชติ	นายไชยขรรค์
เบียม	
รอด	
เริก	
สวน	รับราชการฝ่ายใน
หุ่	ภรรยาพระวงศาภรณ์ภูษิต (เมฆ บุนนาค)
นึ่ง	
ตุ๊กตา	
จาด	
เทพ	
เล็ก	
สำลี	เจ้าจอมในรัชกาลที่ 4
เนา	
มณฑา	หม่อมห้ามหม่อมเจ้าประทุมเสพย์
เลื่อน	รับราชการฝ่ายใน
พัน	ภรรยาเจ้าพระยาภาณุวงศ์ (ท้วม บุนนาค)
ลำไย	ภรรยาพระยาราชนุวงศ์ (โต บุนนาค)

ล้นจี่ รับราชการฝ่ายใน
ปาน รับราชการฝ่ายใน

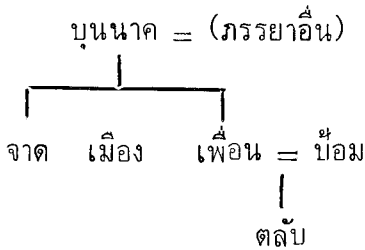
บุตรและธิดาของเพื่อนกับภรรยาเอกชื่อป้อม

(ธิดาของเจ้าพระยารัตนาธิเบศร์ (กุน)

เอี่ยม

กลาง

ตลับ เจ้าจอม

บุตรและธิดาของจาด

กลิ้ง ภรรยาสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุญนาค)

ภู หลวงศิริสมบัติ

รอด

ศุข พระมหาสงคราม

ทับ หลวงเทพเสนี

สุด ขุนเรืองเดชสาครชั้น ยกกระบัตรเมืองสมุทรสาคร

บุตรและธิดาของเมือง

จิ้น มหาดเล็กหลวง

แย้ม มหาดเล็กหลวง

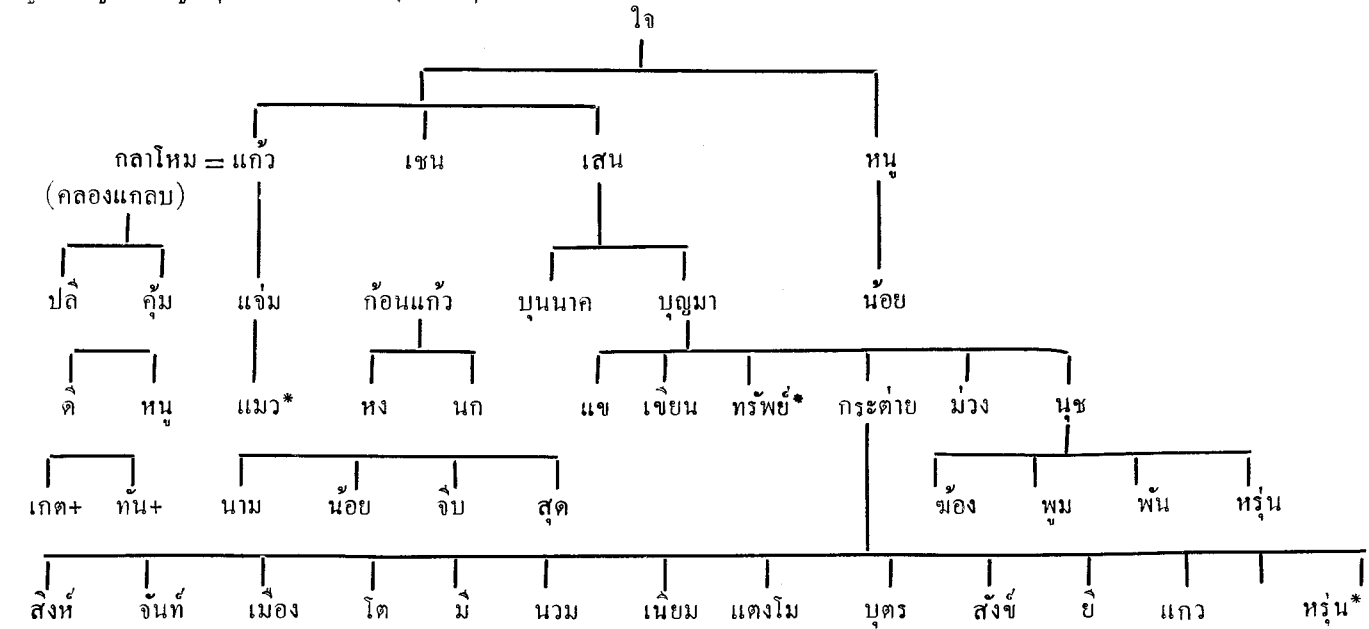
สิน พระกำแพงฤทธิรงค์ ผู้ช่วยราชการเมืองจันทบุรี
 หยาด ภรรยานายรักษุ์ภูวนารถ ต่อมาเป็นภรรยาสมเด็จพระยา
 บรมมหาราชศรีสุริยวงศ์

เงิน
 พรรณี ภรรยาสมเด็จพระยาบรมมหาราชศรีสุริยวงศ์ (ช่วง)
 ปาน
 ทิม
 สวน
 เป้า ภรรยาพระมหาสงคราม (ศุข)

คนในตระกูลขุนนางสายอื่น ๆ

นอกเหนือจากผู้สืบเชื้อสายของขุนนาง

(ดูแผนภูมิตระกูลขุนนาง สมัยกรุงศรีอยุธยาด้วย)

*เจ้าจอม
 +ชายที่เป็นมหาดเล็กหลวง และหญิงที่รับราชการผ้าใบ

ใจและกลาโหม (คลองแกลบ)	ตุลาธิบดีวงศ์สกุลขุนนาคสมัยกรุงศรีอยุธยา
ปลี	เจ้าพระยามหาเสนา ที่สมุหกลาโหม (ในรัชกาลที่ 1)
คุ้ม	พระยาสุรเสนา
แก้ว	พระยาจุฬาราชมนตรี (ในรัชกาลที่ 1)
บุญมา	พระยาตะเกิง เจ้าพระยมราช เสนาบดีกรมเมือง (ในรัชกาลที่ 1)
น้อย	หลวงนายสิทธิ์
ดี	พระราชรองเมือง ข้าราชการเมืองเพชรบูรณ์
กระต่าย	พระยาอภัยพิพิธ
นุช	เจ้าเมืองเพชรบูรณ์
นาม	พระยาจุฬาราชมนตรี
น้อย	พระศรียศ
จันท์	พระยาสาครบูรณรักษ์
โต	เจ้าเมืองจันทบุรี
แจ่ม	ท้าววรจันทร์ (ในรัชกาลที่ 1)
นก	ภรรยาพระยาวรเทพ (ต่วน บุนนาค)
สุด	ภรรยาหลวงศรีวรรณ
หรั่ง	หม่อมในกรมหมื่นสุรินทรรักษ์

ที่มา : พระยาจุฬาราชมนตรี, จดหมายเหตุประดอมวงศ์สกุลขุนนาค.

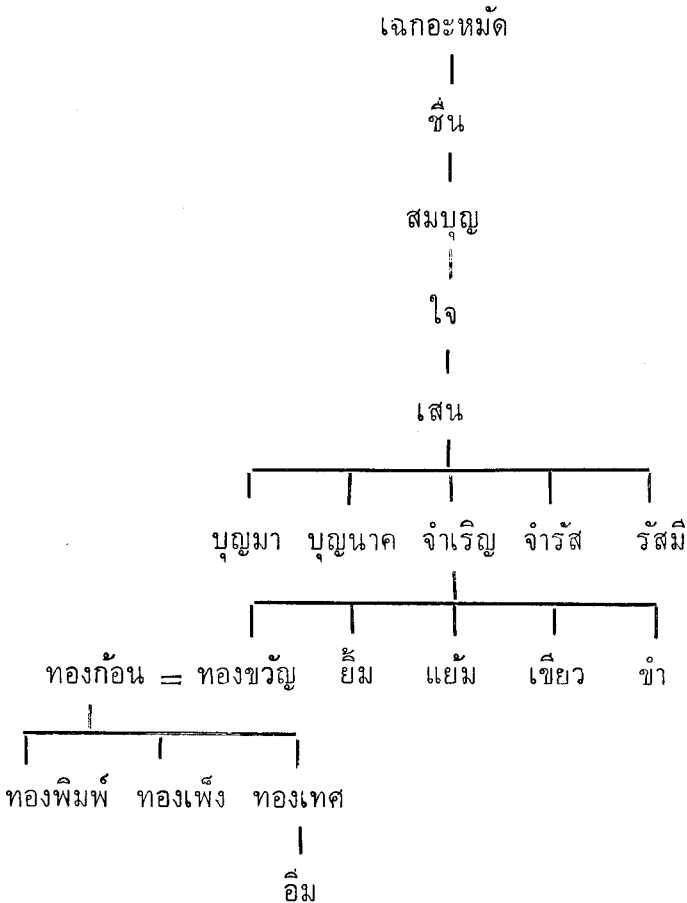
เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, "สกุลเฉกอะหมัด," สกุลเก่าบางสกุล, ภาค 3.

ตระกูลศรีเพ็ญ

ตระกูลนี้แยกสายมาจากตระกูลขุนนาง

เมื่อเริ่มสมัยต้นกรุงรัตน

โกสินทร์

สำหรับเนกอะหมัด ชื่น สมบุญ ใจ เสน บุญมา บุญนาค ดุลำดับ	สกุลวงศ์บุญนาค
จาร์ส	หลวงรักษาเสนา (แผ่นดินพระเจ้าเอกทัศ)
ทองขวัญ	นายชำนาญกระบวน กรมมหาดไทยสมรสกับทองก้อน ธิดา ของพระยารามจตุรงค์ หัวหน้าพวกมอญ
ทองเพ็ง	หมื่นพิพิธทักษ์ หลวงศรีเสนา พระศรีสหเทพ (รัชกาล ที่ 2) พระยาศรีสหเทพ (รัชกาลที่ 3) กรมมหาดไทย
ทองเทศ	ภรรยาหลวงศรีเสนา
อ้อม	ภรรยาพระยาสุนทรโวหาร (พัก)

บุตรและธิดาของทองเพ็ง

นอกจากจำนวนบุตรธิดาที่ให้ไว้ข้างล่างนี้ กล่าวกันว่าทองเพ็ง ยังมีบุตรอีก 5 คน และธิดาอีก 6 คน ซึ่งมีได้มีชื่ออยู่ในบันทึกที่มา	
ทึ่ง	พระศรีสหเทพ แต่งงานกับธิดาของหลวงอินทรโกษา (ทองคำ)
ไผ่	หลวงอนุรักษ์ภูเบศร สมรสกับธิดาของพระยามหาเทพ (ปั้น)
ทองอิน	หลวงพิพิธภักดี สมรสกับธิดาของพระยาสาตราฤทธิ์ณรงค์
เอี่ยม	มหาดเล็กหลวง
ทองคำ	ภรรยาพระยาวรพงศ์พิพัฒน์ (แยม บุญนาค)
นาก	นายรองพินิจกรรม
แยม	จมนราชนาคา สมรสกับธิดาพระยามหาอรรคนิกร
น้อม	ภรรยาพระสุรินทรามาตย์
เสงี่ยม	ภรรยาพระยาสิทธิราชฤทธิ์ไกร (ทองคำ)
อ่า	

ชุ่ม	
พัน	รับราชการฝ่ายใน
ก่ลีน	มหาดเล็กหลวง
จิ้น	มหาดเล็กหลวง
หฺรุ่น	พระยามหาอำมาตย์ สมรสกับธิดาจมีนเสมอใจราช
ช่วง	พระยาอภัยสงคราม
ละม้าย	
ชื่น	พระยาเจริญราชไมตรี
ละม่อม	
ชลิบ	
นิตย์	
ละมุด	
พัน	รับราชการฝ่ายใน
จันท์	รับราชการฝ่ายใน
พัน	
อิ่ง	
จ้อย	พระสนมในรัชกาลที่ 3
อ้น	หลวงรักษัสมบัติ
ถึก	มหาดเล็กหลวง
ทิม	
สูด	หลวงพินัย
พลัด	ภรรยาพระพรหมาพิบาล

ไย

แหว

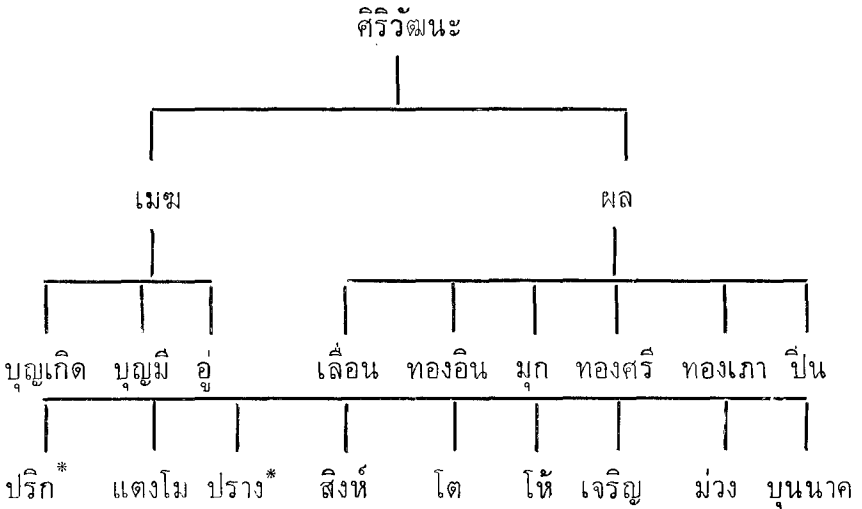
สวน หม่อมกรมหมื่นมเหศวรศิววิลาส

แดง

สนธิ จมื่นวิเศษสมบัติ

ที่มา : พระขาสัจจาภิรมย์ (สงว ศรีเพ็ญ), เล่าให้ลูกฟัง.

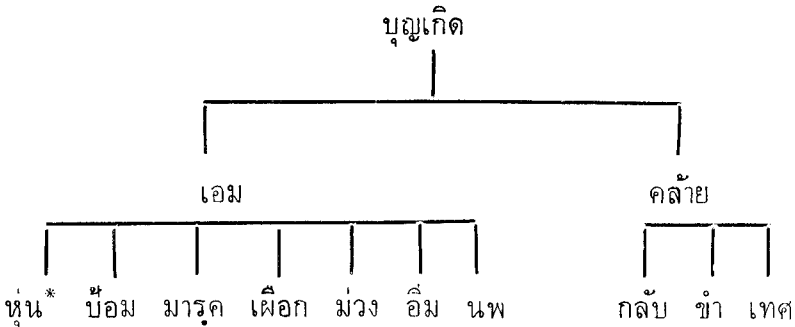
ตระกูลสิงหนเสนี

ศิริวัฒน์	มหाराชครู (แผ่นดินพระนารายณ์)
เมฆ	เจ้าพระยาพิศณุโลก
ผล	เจ้าพระยามหาสมบัติ
บุญเกิด	เจ้าพระยานเรนทรากัย
บุญมี	เจ้าพระยาสุรินทร์ภักดี
อู่	เจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์ เป็นบรรพบุรุษของสกุล 6 สกุล สมัยต้นรัตนโกสินทร์ คือ ศิริวัฒน์กุล จันทโรจวงศ์ บุรณศิริ สุจริตกุล ภูมिरัตน์ ชัชกุล

ทองอิน	เจ้าพระยาพลเทพ	เสนาบดีกรมนา	ต้นสกุลทองอินและ อินทรพล
มุก	ภัสตวกรรมหลวงนรินทรเทวี	ต้นสกุลนรินทรกุล	ได้รับพระ ราชทานแต่งตั้งเป็นกรมหมื่นนรินทรพิทักษ์
ปิ่น	เจ้าพระยามหาเสนา	อัครมหาเสนาบดีกรมมหาดไทย (รัชกาล ที่ 1)	เจ้าพระยาอภัยราชา
แดงโม	จมีนเด็กษา	หัวหมื่นมหาดเล็กในกรมพระราชวังบวร	
สิงห์	เจ้าพระยาบดินทรเดชา	อัครมหาเสนาบดีมหาดไทย (รัชกาล ที่ 3)	
โต	พระรามरणรงค์		
โห้	พระยาพิชัยสงคราม		
เจริญ	หลวงมหาใจภักดี		
ม่วง	หลวงพิพิธ		
บุญนาค	ภรรยาเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอิน อินทรกำแหง) จาก พระมหाराชครูพระราชาบุโรหิตาศิริวัฒน์แยกออกเป็นสกุลต่าง ๆ 9 สกุล เราไม่มีลำดับวงศ์สกุลอีก 8 สกุล		
ที่มา :	สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพ, <i>ประวัติเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์)</i> . บุญนาค พยัคฆ์เดชา, <i>ประวัติเจ้าพระยาบดินทรเดชาสมุหนายก</i> .		

ตระกูลอมาตยกุล

* เจ้าจอม

บุญเกิด	พระยาสมบัตียาธิบาล (แผ่นดินพระเจ้าตากสิน)
คล้าย	หลวงจบกจักรวาท รับราชการในกรมพระราชวังบวร (ในรัชกาลที่ 1)
บ่อม	พระยามหาอำมาตย์ (ในรัชกาลที่ 3)
มารุค	พระจันทราทิตย์ (ในรัชกาลที่ 3)
ม่วง	ข้าราชการเมืองอุทัย
อีม	หลวงพลอาศัย
ขำ	มหาดเล็ก

บุตรและธิดาของบ่อมกับคุณหญิงเย็น

พุ่ม	
พลับ	พระยามหานตริ ภายหลังได้เป็นพระยาธรรมสารนิติ

สู่
พระอินทราธิบาล รับราชการในกรมพระราชวังบวร (ในรัชกาล
ที่ 1)

คล้าย

ชลีบ พระพิเรนทรเทพ (ในรัชกาลที่ 4)

โหมด พระวิสูตรโยธามาศย์ (ในรัชกาลที่ 4)

ตาด พระณรงศ์วิจิตร

วัน ทำราชการฝ่ายใน

บุตรของมารุค

ข้า พระจันทราทิตย์

|

แขก

บุตรและธิดาของเผือก

มอญ ภรรยาเจ้าเมืองชัยนาท

ผ่อง

บุตรและธิดาของม่วง

ข้า

มิ่ง

แขก

ชุ่ม

บุตรและธิดาของอิม

แสวง เจ้าจอมในพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าฯ

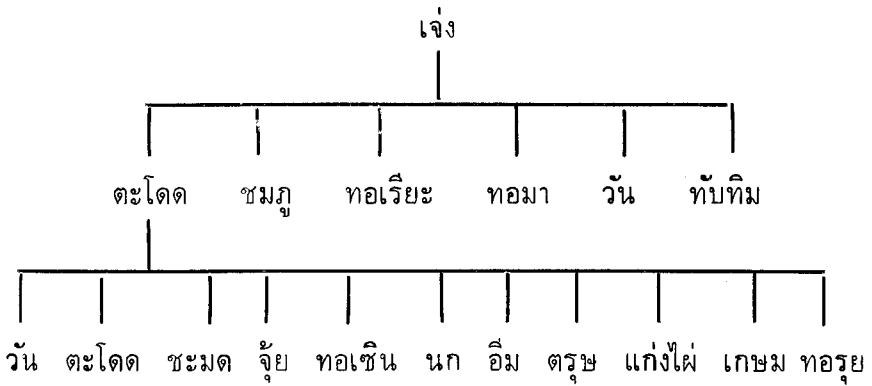
สวาสดี

สว่าง นายจ่าียง

พัน

ที่มา : ไตข (ตรัย) อมาตยกุล, *ประวัติบรรพบุรุษ และสกุลวงศ์อมาตยกุล*,
(กรุงเทพฯ, 2507).

ตระกูลคชเสนี

- เจ้ง ขุนนางมอญ มาอยู่ในเมืองไทย (แผ่นดินพระเจ้าตากสิน)
เจ้าพระยามหาโยธา ดูแลพวกมอญ (ในรัชกาลที่ 1)
- ชมภู มารดาเป็นเจ้าลำปางและเชียงแสนจึงไปอยู่ที่นั่น
- ทอเวียะ เจ้าพระยามหาโยธา (ในรัชกาลที่ 3)
- ทอมา เจ้าเมืองเขื่อนขันธ์ ซึ่งพวกมอญพำนักอาศัยอยู่
- วัน พระยาพระราม เจ้ากรมมอญ
- วัน¹ พระยาเกียรติ ดูแลพวกมอญ (ในรัชกาลที่ 3)
- ตะโตด² พระยาเกียรติ
- จู้ย พระยาดำรงค์ราชพลขันธ์
- ทอรูย พระยาเกียรติ

ทอเชิน	ผู้ช่วยราชการเมืองเขื่อนขันธ์ (พระประแดง)
นก	บวชเป็นพระ ได้เป็น พระธรรมวิโรจน์
แก่งไผ่	พระธนูศิลป์
อ้อม	เจ้าจอมในรัชกาลที่ 3
เกษม	หลวงภักดีโยธา
ชะมด	หม่อมพระองค์เจ้าบัว

บุตรของวัน

ทอเกาะ พระยาเกียรติ

บุตรและธิดาของตะโตด

จู่ พระยาเกียรติ

บุญส่ง พระชนะหงษา

เล็งเปิด พระชนะภูกาม

สมบุญ

มาลัย หลวงมหาดไทย

สะอาด

พลอย หม่อมของหม่อมเจ้าหนูโต บั้ทมะสิงห์

บุตรและธิดาของจู่

ทออาจ พระขนิษฐา

ปราง

ลูกจันท์

ขุนทอง	พระยาเกียรติเจ้าเมืองนครเขื่อนขันธ์
นกแก้ว	พระมหาโยธา เอกอัครราชทูตประจำประเทศเยอรมัน
อำพัน	ภรรยาพระยาไชยวิชิต
สื่อนกลิ้น	เจ้าจอมในรัชกาลที่ 4
แห	หลวงตระเวน
ยง	ภรรยาหลวงอนันตสมบัติ (น้อย)
พลอย	
เอม	หม่อมของหม่อมเจ้าถนอม นพวงศ์ ฯ
สาย	หม่อมของหม่อมเจ้าถนอม นพวงศ์ ฯ
หนู	รับราชการในกรมพระราชวังบวร
ลูกอินท์	ภรรยาเจ้าราชบุตร นครลำปาง
หยอย	พระยาดำรงค์ราชพลชั้น เจ้าเมืองเขื่อนขันธ์
ตัว	ภรรยาหลวงบุญสถานประสิทธิ์
เหมือน	ภรรยาหลวงศรีสิทธิเดช ซึ่งเป็นพี่ชายต่างมารดา
แจง	พระยานาคราชกำแหงประแดงบุรีนายก เจ้าเมืองเขื่อนขันธ์
แจ็ก	พระขยันสงคราม ปลัดเมืองเขื่อนขันธ์
ทองอยู่	หลวงวัง กรมการเมืองเขื่อนขันธ์
อ็อกเน็ด	หลวงบันเทาทุกขราษฎร์ ข้าราชการเมืองเขื่อนขันธ์
โชติ	
นาก	รับราชการในกรมพระราชวังบวร
สัวส์ดี	
ฉาย	บวชเป็นพระ
ต่อน	

ปูทอง

ทองเย็น

พิณ หลวงยศโยธี

หลงอัฐ

ชอมปอน (สมบูรณ์)

เชื้อ ภรรยาหม่อมราชวงศ์สุดใจ อิศรางกูร ฯ

พร้อม

ฉิม หลวงปฏิพจน์พิจารณ์

ธิดาของทอรุ่ย

เทศ

บุตรและธิดาของตรุษ

แพ

ติ

พิน

เทศ หลวงประสิทธิ์อักษรสาสน์

ธิดาของแก่งไผ่

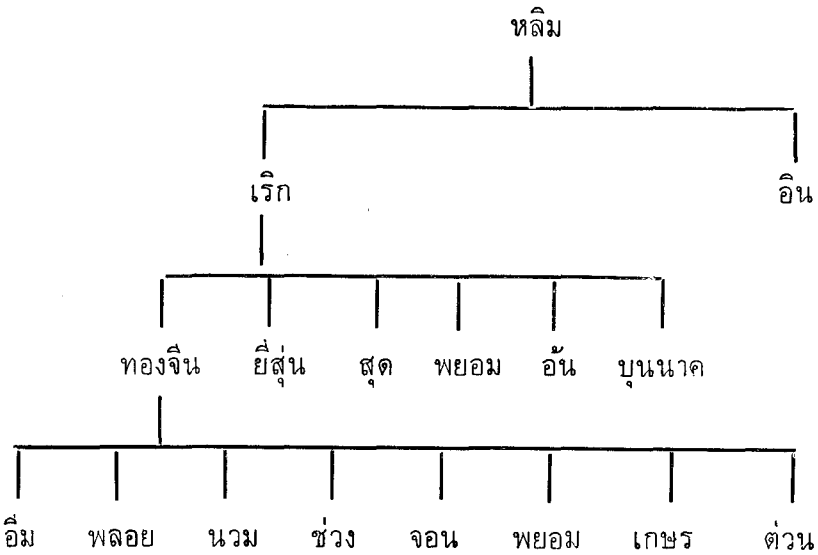
ทรวง ภรรยาพระยาเกียรติ

พะเดิม

พุ่ม

ที่มา : สมเด็จพระบรมราชาธิบดีฯ, *ลำดับสกุลกษัตริย์กับโบราณคดีมอญ*
(กรุงเทพฯ ฯ, 2508).

ตระกูลไกรฤกษ์

- หลิม ชาวจีนอพยพ สมัยอยุธยา
- เริก ชุนทองสี่อักษรเป็นล่าม (แผ่นดินพระเจ้าตากสิน) พระยา
ไกรโกษา (รัชกาลที่ 1)
- อิน พระอินทอกร นายอกร
- ทองจีน พระโชฎีกกราชเศรษฐี เจ้ากรมท่า กล่าวกันว่ามิบุตรธิดาทั้งสิ้น
50 คนแต่มีเพียง 8 ชื่อเท่านั้นที่อยู่ในลำดับสกุลวงศ์
- ยี่สุน เจ้าจอมในรัชกาลที่ 2
- สุด หลวงเดชนายเวร มหาดเล็ก

พยอม	นายราชาภักดิ์
อัน	หลวงแก้วอายุัด
อิม	เจ้าจอม
พลอย	ภรรยาของพระยากระสาปนกิจโกศล (โหมด อมาตยกุล)
ช่วง	พระมงคลรัตนราชมนตรี
พยอม	ภรรยาจมื่น สิทธีแสนยารักษ์ (อ่ำ อมาตยกุล)
เกษร	ภรรยาจ่ารงค์ (กลั่น บุณยรัตพันธุ์)

บุตรและธิดาของนวม

ละม้าย

เจ๊ก	ขุนสรรรักษ์
พริ้อม	ขุนเยาวราชชนนารักษ์
วัน	หลวงเทพนรินทร์
นายริน	

บุตรและธิดาของช่วง (พระมงคลรัตนราชมนตรี)

สงวน	ภรรยาพระราชประสิทธิ์
เสงี่ยม	ภรรยาหลวงนายเสน่ห์รักษา
ถนอม	
ชื่น	
ชม	พระยาราชนิมิต
จันทร์	ภรรยาพระยาพิพิธโกไคยสวรรค์
ชุ่ม	เจ้าจอมในรัชกาลที่ 5

นพ พระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ (ในรัชกาลที่ 6)

โย

เพิ่ม พระยาประเสวีรัฐศุภกิจ

ธิดาของจอมน มีคนเดียว คือ สว่างลัย

บุตรและธิดาของพยอม (ภรรยาจมีนสิทธิแสนยรักษ์)

วงศ์

โชติ หลวงชำนาญชนประมวญ

บุตรและธิดาของเกษร (ภรรยานายจำรงค์)

ละม้าย ภรรยานายนวม บุณยรัตพันธ์

เต็ม พระยาราชวงศ์ (ในรัชกาลที่ 6)

ปุย ภรรยาพระยาพจนปรีชา

เพิ่ม นายรองสนิท

บุตรและธิดาของอัน

เสง

มิน

อำภา เจ้าจอมในรัชกาลที่ 2

ไม้เทศ

เถาว์ลัย ภรรยาเจ้าพระยาภูธรราชย์

กลีบ

นุ้ย

เจ้าจอม

บุตรและธิดาของสุด

อรุณ เจ้าจอมในรัชกาลที่ 3

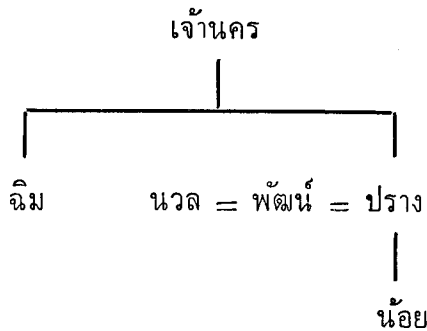
จับ ภรรยาพระมหาอำมาตย์

ทัต พระยาศรีสิงหเทพ

โมรา ข้าราชการในพระราชวังหน้า (ในรัชกาลที่ 4) พระยาเพชร-
รัตน์ (ในรัชกาลที่ 5)ที่มา : หลวงจักรปาณีสวัสดิ์วิสุทธ์, *เรื่องของเจ้าพระยามหินทร* (กรุงเทพฯ ฯ, 2499)

ตระกูลของเจ้าเมืองนครศรีธรรมราช

สกุล ณ นคร

- เจ้านคร เจ้าพระยา ปกครองเมืองนครศรีธรรมราชในฐานะเป็นหัวเมือง
อิสระที่ต้องส่งเครื่องราชบรรณาการ (แผ่นดินพระเจ้าตากสิน)
- ฉิม เจ้าจอมในพระเจ้าตากสิน
- ปราง เป็นเจ้าจอมในพระเจ้าตากสิน และพระราชทานให้แก่พัฒน์เมื่อ
นวลถึงแก่กรรม กล่าวกันว่าขณะนั้นปรางกำลังตั้งครรภ์

บุตรและธิดาของนวล

- ฉิม พระยาภักดีภูธร
- หนู ภรรยาเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ข้า บุนนาค)
- ชั้น นายจ่าย

ร้าย พระราชภักดี ยกกระบัตนนครศรีธรรมราช
ใจ
ฤกษ์
กุน

บุตรและธิดาของปราง

น้อย พระอภิรักษ์ภูบาล ผู้ช่วยเจ้าเมืองนครศรีธรรมราช เจ้าเมือง
นครศรีธรรมราช (พ.ศ. 2354-2382)

บุตรและธิดาของน้อย

น้อยใหญ่ เจ้าจอมในรัชกาลที่ 3

น้อยเล็ก เจ้าจอมในรัชกาลที่ 3

น้อยใหญ่ เจ้าพระยามหาศรีธรรม เจ้าเมืองอยุธยา มีบุตรชาย 5 คน
ได้ตำแหน่งพระยา 2 คน ได้ตำแหน่งพระ 1 คน ธิดาก็ได้
เป็นเจ้าจอมในรัชกาลที่ 3

น้อยกลาง พระเสนหามนตรี ผู้ช่วยเจ้าเมืองนครศรีธรรมราช (พ.ศ.
2396) เจ้าเมือง (พ.ศ. 2382) มีบุตรชาย 5 คน และธิดา
5 คน บุตรคนหนึ่งได้เป็นเจ้าพระยา คนหนึ่งได้เป็นปลัด
เมืองนครศรีธรรมราช อีกคนหนึ่งได้เป็นหลวง

น้อยเอียด พระยาเสนหามนตรี มีบุตรชาย 2 คน และธิดา 2 คน บุตร
ชายหลายคนเป็นมหาดเล็กหลวง ธิดาคนหนึ่งได้เป็นเจ้าจอม
ในรัชกาลที่ 4 อีกคนหนึ่งได้เป็นชยากรหมั่นมเหศวร

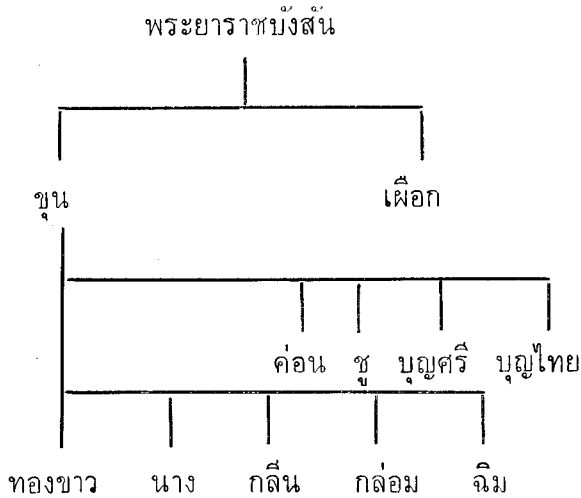
- แสง พระยาบริรักษ์ภูธร เจ้าเมืองไทรบุรี ต่อมาได้เป็นเจ้าเมืองพังงา มีบุตรชาย 9 คน และธิดา 14 คน บุตรชายคนหนึ่งได้เป็น เจ้าเมืองพังงา คนหนึ่งได้เป็นปลัดและยกกระบัตรเมืองพังงา บุตรอีก 2 คนได้เป็นมหาดเล็ก ในบรรดาธิดาหลายคน คนหนึ่งได้เป็นเจ้าจอมในรัชกาลที่ 3 คนหนึ่งได้เป็นเจ้าจอมใน รัชกาลที่ 4 ธิดา 5 คนมีสามเป็นพระยา อีก 3 คนมีสาม เป็นพระ
- นุค พระยาเสนานุชิต เจ้าเมืองตะกั่วป่า มีบุตรชาย 32 คน และ ธิดา 25 คน ในบรรดาบุตรชายได้เป็นพระยา 2 คน มีคน หนึ่งได้รับตำแหน่งเจ้าเมืองตะกั่วป่าสืบแทนท่านบิดา อีก 14 คน ได้เป็นพระ ส่วนมากเป็นข้าราชการตะกั่วป่า อีก 2 คนได้เป็น หลวง และคนหนึ่งเป็นมหาดเล็ก ในบรรดาธิดาคนหนึ่งได้ เป็นเจ้าจอมในรัชกาลที่ 4 อีก 3 คนมีสามเป็นข้าราชการ ตำแหน่งพระ และอีกคนหนึ่งได้เป็นเจ้าจอมในรัชกาลที่ 5
- กล่อม พระยาวิชิตสรไกร ปลัดเมืองนครศรีธรรมราช มีบุตรชาย 8 คน และธิดา 8 คน ในบรรดาบุตรชายคนหนึ่งได้เป็นพระ คนหนึ่งเป็นหลวง ในบรรดาธิดา ได้เป็นเจ้าจอมในรัชกาลที่ 4 คนหนึ่ง อีก 3 คนมีสามเป็นข้าราชการตำแหน่งพระ
- พุ่ม พระยากาญจนดิฐบดี มีบุตรชาย 2 คน และธิดา 1 คน ใน บรรดาบุตร คนหนึ่งได้เป็นพระ และได้เป็นเจ้าเมือง ธิดาได้ เป็นเจ้าจอมในรัชกาลที่ 5
- ม่วง พระอุทัยธานี เจ้าเมืองตรัง มีบุตรชาย 2 คนและธิดา 5 คน ธิดา 2 คน ได้เป็นเจ้าจอมในรัชกาลที่ 4 ธิดาอีกคนหนึ่งมีสาม เป็นข้าราชการตำแหน่งพระเพ็ชรภักดี (พลาย)

หงส์	พระวิฆิตสรไกร ปลัดนครศรีธรรมราช มีบุตรชาย 9 คน และธิดา 7 คน ในบรรดาบุตรชาย คนหนึ่งได้เป็นพระและเป็นเจ้าเมือง อีก 2 คนได้เป็นหลวง ในบรรดาธิดา คนหนึ่งมีสามีเป็นข้าราชการตำแหน่งพระ
ฉิม	พระเจริญราชภักดี เจ้าเมืองเกาะสมุย มีบุตรชาย 5 คน และธิดาหนึ่งคน บุตรชายคนหนึ่งได้เป็นหลวงปราบประทุษร้าย
ภู	พระราชานุรักษ์ เจ้าเมืองท่าทอง
พุ่ม	เจ้าจอมในกรมพระราชวังบวร ในรัชกาลที่ 3
จับ	เจ้าจอมในรัชกาลที่ 4
พั้น	เจ้าจอมในรัชกาลที่ 3
แย้ม	เจ้าจอมในรัชกาลที่ 3
เหม	
เดช	มหาดเล็ก
จันทร์	พระนิกรบริบาล ผู้ช่วยเจ้าเมืองพังงา
เถื่อน	มหาดเล็ก
กลืน	ท้าวศรีสัจจา ตำแหน่งสูงในฝ่ายใน
เสม	พระยาศรีสุพรรณดิษฐ์ ปลัดเมืองกาญจนดิษฐ์มีบุตรชาย 5 คน และธิดา 5 คน ในบรรดาบุตรคนหนึ่งได้เป็นหลวง ในบรรดาธิดาคนหนึ่งได้เป็นเจ้าจอมในรัชกาลที่ 5
ปราง	เจ้าจอมในกรมพระราชวังบวร ในรัชกาลที่ 3
ดลัับ	เจ้าจอมในกรมพระราชวังบวร ในรัชกาลที่ 3
ปริก	เจ้าจอมในกรมพระราชวังบวร ในรัชกาลที่ 3
ทับทิม	เจ้าจอมในกรมพระราชวังบวร ในรัชกาลที่ 3

อิ่ม เจ้าจอมในกรมพระราชวังบวร ในรัชกาลที่ 3
 คล้าย เจ้าจอมในกรมพระราชวังบวร ในรัชกาลที่ 4
 บัว เจ้าจอมในรัชกาลที่ 8
 เอ็ม
 เส็ม
 หนู่น
 เอียด

ที่มา : นายเถา ศรีชลาลัย, *ลำดับสกุลเก่าบางสกุล ภาคที่ 4 สกุลเชื้อสายพระราช-
 วงศ์ธนบุรี* (กรุงเทพฯ ๑, 2480).
 กรมศิลปากร, *ประชุมพงศาวดาร*, ภาคที่ 73 (กรุงเทพฯ ๑, 2486).

ตระกูลของเจ้าเมืองพัทลุง

พระยาราชนังสน์ ขุนนางสมัยกรุงศรีอยุธยา ไปปกครองเมืองพัทลุงใน พ.ศ. 2291

ขุน (คางเหล็ก) เจ้าเมืองพัทลุง พ.ศ. 2315—2332

เผือก เจ้าเมืองสงขลา พ.ศ. 2360—2369

ทองขาว มหาดเล็ก ตำแหน่ง นายศกดิ์ รักษาการเจ้าเมืองพัทลุง (พ.ศ. 2344) เจ้าเมืองพัทลุง พ.ศ. 2334—2360 ภรรยาคือน้องพระชนนีสมเด็จพระศรีสุลาลัย รัชกาลที่ 3

นาง

กลีน เจ้าจอมในรัชกาลที่ 1

กลุ่ม พระทิพกำแหง ปลัดเมืองพัทลุง
 นิม เจ้าจอมในรัชกาลที่ 1

บุตรและธิดาของเผือก

บัว พระพลสงคราม ข้าราชการเมืองพัทลุง แต่งงานกับธิดาของ
 ทองขาว
 ครูฑ หลวงพิทักษ์ราชา
 พลับ หลวงพิพิธภักดี
 อัน หลวงวิชิตสงคราม

บุตรและธิดาของทองขาว

ผ่อง แต่งงานกับหม่อมราชวงศ์พับ
 นก หลวงสัจจาภักดี
 ผง เจ้าจอมในรัชกาลที่ 3
 น้อย
 ทับ หลวงราชมนตรี ผู้ช่วยยกกระบัตรเมืองพัทลุง ต่อมาได้เป็น
 ยกกระบัตร เป็นเจ้าเมืองพัทลุง (พ.ศ. 2394—2410)
 พัก
 หงส์
 นิม หมื่นสนิทภริมย์ ยกกระบัตรเมืองพัทลุง (พ.ศ. 2394)
 กลับ
 เนียม

รุ่ง พระทิพกำแหงสงคราม ข้าราชการเมืองพัทลุง
 รัก
 สุก ผู้ช่วยยกกระบัตรเมืองพัทลุง (พ.ศ. 2394) พระทิพกำแหง
 ปลัดเมืองพัทลุง (พ.ศ. 2405) ธิดาคนหนึ่งได้เป็นเจ้าจอมใน
 รัชกาลที่ 4

ฉิม

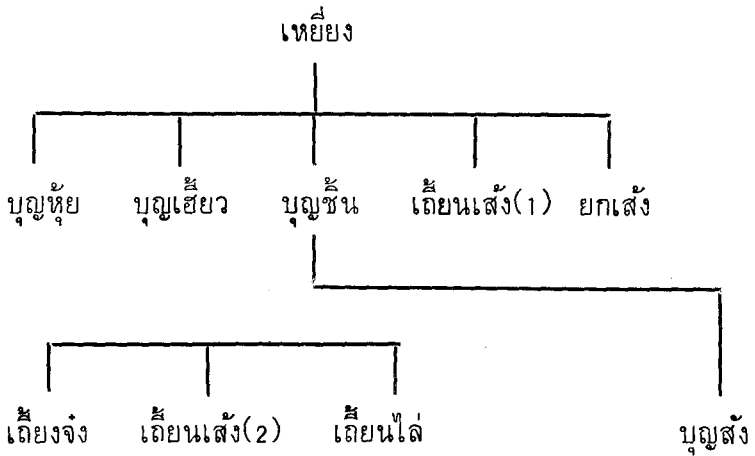
ชำ

เอี่ยม

ปลอด หลวงศักดิ์สุรการ ข้าราชการเมืองพัทลุง (พ.ศ. 2394)

ที่มา : พระวิเชียรคีรี, พงสาวดารเมืองสงขลาและพัทลุง (กรุงเทพฯ, 2505).
 หลวงศรีวรรณ, “พงสาวดารเมืองพัทลุง,” *ประชุมพงสาวดาร*, เล่ม 5,
 ภาค 15, หน้า 223-268.

ตระกูลของเจ้าเมืองสงขลา

- เหยียง ชาวจีนอพยพ (พ.ศ. 2293) หลวงอินทศิริมบัติ นาย
 อากร (พ.ศ. 2308) หลวงสุวรรณศิริมบัติ ผู้ว่าราชการเมือง
 สงขลา (พ.ศ. 2318—2327)
- บุญห่วย หลวงสุวรรณศิริมบัติ ผู้ว่าราชการเมืองสงขลา (พ.ศ. 2372—
 2355)
- บุญเฮี้ยว พระอนันสมบัติ ข้าราชการเมืองพัทลุง
- บุญชั้น พระพิเรนทรภักดี ต่อมาเป็นพระยาศรีสมบัติ ข้าราชการเมือง
 สงขลา
- เถียนแสง (1) พระสุนทรนุรักษ์ ข้าราชการเมืองสงขลา

เถียนจิ่ง หลวงนายฤทธิ มหาดเล็ก พระยาวิเศษภักดี ผู้ว่าราชการ
เมืองสงขลา (พ.ศ. 2355—2360)

เถียนเส็ง (2) พระสุนทรนุรักษ์ ข้าราชการเมืองสงขลา พระยาวิเชียรคีรี
ผู้ว่าราชการเมืองสงขลา (พ.ศ. 2306—2309)

ยกเส็ง หลวงอุดมบริรักษ์

เถียนไล่ มหาดเล็ก

บุญสั่ง นายพลพ่าย มหาดเล็ก หลวงสุนทรนุรักษ์ ข้าราชการเมือง
สงขลา พระสุนทรนุรักษ์ พระยาวิเชียรคีรี ผู้ว่าราชการ
เมืองสงขลา (พ.ศ. 2390—2408) ภรรยาเป็นธิดาของหลวง
เทพภักดี ยกกระบัตรเมืองพัทลุง และเป็นน้องภรรยาของ
เถียนเส็ง

บุตรและธิดาของเถียนจิ่ง

วัน

แสง นายขันมหาดเล็ก ภายหลังโปรดเกล้าฯ ให้เป็นหลวงอนุรักษ์
ภูเบศร์ ข้าราชการเมืองสงขลา

เม่น พระสุนทรนุรักษ์ ข้าราชการเมืองสงขลา พระยาวิเชียรคีรี
ผู้ว่าราชการเมืองสงขลา (พ.ศ. 2408—2427)

บุตรและธิดาของเถียนเส็ง (2)

แพ หลวงสมบัติภิมย์ ข้าราชการเมืองสงขลา

ลูกจันทร์ เจ้าจอมในรัชกาลที่ 3

ลูกอิน ภรรยาพระยาวิเชียรคีรี (เม่น)

บุตรและธิดาของบุญส่ง

กลิ่น

ชุ่ม พระสมบัตินิรมย์ ข้าราชการสงขลา เจ้าเมืองสงขลา (พ.ศ.
2427—2431)

ถัด พระอนุรักษัญญเบศวร์

ทัด เจ้าเมืองหนองจิก

ปลั่ง มหาดเล็ก

แคล้ว

เคล้า

คลึง

ที่มา : พระยาวิเชียรคีรี, พงสาวดารเมืองสงขลาและพัทลุง.

รายชื่อหนังสือสาขาวิชาประวัติศาสตร์

ของมูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์

1. เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ออกยุคใหม่ เล่ม 1
เพ็ชรี สุมิตร (ผู้แปล)
บริษัทสำนักพิมพ์ ไทยวัฒนาพานิช จำกัด
ฉบับพิมพ์ครั้งที่ 2 พ.ศ. 2525 ราคา 76 บาท
2. เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ออกยุคใหม่ เล่ม 2
ศรีสุข ทวีชาประสิทธิ์ (ผู้แปล)
บริษัทสำนักพิมพ์ ไทยวัฒนาพานิช จำกัด
ฉบับพิมพ์ครั้งที่ 2 พ.ศ. 2526 ราคา 105 บาท
3. เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ออกยุคใหม่ เล่ม 3
กุสุมา สนิทวงศ์ ณ อยุธยา และชัยโชค จุลศิริวงศ์ (ผู้แปล)
บริษัทสำนักพิมพ์ ไทยวัฒนาพานิช จำกัด
ฉบับพิมพ์ครั้งที่ 2 พ.ศ. 2525 ราคา 90 บาท
4. เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ออกยุคใหม่ เล่ม 4
กุสุมา สนิทวงศ์ ณ อยุธยา และวิสาขา เลห์แมน (ผู้แปล)
บริษัทสำนักพิมพ์ ไทยวัฒนาพานิช จำกัด
ฉบับพิมพ์ครั้งที่ 2 พ.ศ. 2526 ราคา 70 บาท

5. เอกสารการเมืองและการปกครองของไทย
ชัยอนันต์ สมุทวณิช และชัตติยา กรรณสูต (ผู้รวบรวม)
บริษัทสำนักพิมพ์ ไทยวัฒนาพานิช จำกัด
ฉบับพิมพ์ครั้งที่ 1 พ.ศ. 2518 ปกแข็งราคา 100 บาท ปกอ่อน
ราคา 70 บาท
6. ประวัติศาสตร์ยุโรป ค.ศ. 1494-1789
นันทา โชติกะพุกกะณะ และนิออน สนิทวงศ์ ณ อยุธยา (ผู้แปล)
บริษัทสำนักพิมพ์ ไทยวัฒนาพานิช จำกัด
ฉบับพิมพ์ครั้งที่ 3 พ.ศ. 2525 ราคา 100 บาท
7. ชนชาติต่าง ๆ ในแหลมอินโดจีน
บัญญัติ บริสุทธิ์ (ผู้แปล)
บริษัทสำนักพิมพ์ ไทยวัฒนาพานิช จำกัด
ฉบับพิมพ์ครั้งที่ 2 พ.ศ. 2525 ราคา 68 บาท
8. ประวัติศาสตร์พม่า
เพ็ชรี สุमितร (ผู้แปล)
บริษัทสำนักพิมพ์ ไทยวัฒนาพานิช จำกัด
ฉบับพิมพ์ครั้งที่ 1 พ.ศ. 2520 ราคา 38 บาท
9. บทบาททางการเมืองของนักหนังสือพิมพ์ไทย (2475-2488)
พรภิรมย์ เอี่ยมธรรม (ผู้แต่ง)

บริษัทสำนักพิมพ์ ไทยวัฒนาพานิช จำกัด
ฉบับพิมพ์ครั้งที่ 1 พ.ศ. 2520 ราคา 42 บาท

10. Siam and World War II

Jane G. Keyes แปลจากไทยกับสงครามโลกครั้งที่ 2 ของ ดิเรก
ชัยนาม

บริษัทสำนักพิมพ์ ไทยวัฒนาพานิช จำกัด
ฉบับพิมพ์ครั้งที่ 1 พ.ศ. 2521 ราคา 250 บาท

11. การปกครองและการบริหารของไทยโบราณ

กาญจณี ละอองศรี และยุพา ชุมจันทร์ (ผู้แปล)

บริษัทสำนักพิมพ์ ไทยวัฒนาพานิช จำกัด

ฉบับพิมพ์ครั้งที่ 2 พ.ศ. 2527 ราคา 63 บาท

12. ประวัติศาสตร์ญี่ปุ่นสมัยใหม่

ม.ร.ว. ประกายทอง สิริสุข และพรธณี สรวงบุญมี (ผู้แปล)

มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์

ฉบับพิมพ์ครั้งที่ 1 พ.ศ. 2520 ราคา 30 บาท

13. ไทย พม่า ลาว และกัมพูชา

กรณี กาญจนนัชจิติ และชินจิตร์ อัมไพพรรณ (ผู้แปล)

สำนักพิมพ์ ประพันธ์สาส์น

ฉบับพิมพ์ครั้งที่ 1 พ.ศ. 2520 ราคา 18 บาท

14. ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้สมัยใหม่ : ลัทธิชาตินิยม
ลัทธิอาณานิคม
ชื่นจิตต์ อ่ำไพพรรณ และภรณี กาญจนษ์จิติ (ผู้แปล)
ศูนย์หนังสือเชียงใหม่
ฉบับพิมพ์ครั้งที่ 1 พ.ศ. 2521 ปกแข็งราคา 40 บาท ปกอ่อนราคา
25 บาท
15. สังคมไทยในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325—2416
ม.ร.ว. อคิน รพีพัฒน์ (ผู้แต่ง)
ม.ร.ว. ประกายทอง สิริสุข และ พรรณี ฉัตรพลรักษ์ (ผู้แปล)
สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
ฉบับพิมพ์ครั้งที่ 2 พ.ศ. 2527 ราคา.....บาท
16. ขบถ ร.ศ. 121
เดช บุณนาค (ผู้แต่ง)
บริษัทสำนักพิมพ์ ไทยวัฒนาพานิช จำกัด
ฉบับพิมพ์ครั้งที่ 1 พ.ศ. 2524 ราคา 20 บาท
17. ประวัติศาสตร์นิพนธ์ไทย
นาฏวิภา ชลิตานนท์ (ผู้แต่ง)
สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
ฉบับพิมพ์ครั้งที่ 1 พ.ศ. 2522 ราคา 25 บาท

18. พระยาสุริยานุวัตร (เกิด บุนนาค) : นักเศรษฐศาสตร์คนแรกของ
เมืองไทย
สิริลักษณ์ ศักดิ์เกรียงไกร และคณะ (ผู้แต่ง)
บริษัทสำนักพิมพ์ ไทยวัฒนาพานิช จำกัด
ฉบับพิมพ์ครั้งที่ 1 พ.ศ. 2522 ราคา 28 บาท
19. ประวัติศาสตร์ไทย สมัย พ.ศ. 2325—2453 : ด้านเศรษฐกิจ
ชัย เรืองศิลป์ (ผู้แต่ง)
บริษัทสำนักพิมพ์ ไทยวัฒนาพานิช จำกัด
ฉบับพิมพ์ครั้งที่ 1 พ.ศ. 2522 ราคา 100 บาท
20. ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เล่ม 1—2
วรุณยุพา สนิทวงศ์ ณ อยุธยา และคณะ (ผู้แปล)
บริษัทสำนักพิมพ์ ไทยวัฒนาพานิช จำกัด
ฉบับพิมพ์ครั้งที่ 2 พ.ศ. 2522 เล่ม 1 ราคา 125 บาท
เล่ม 2 ราคา 140 บาท
21. ประวัติศาสตร์การเมืองเวียดนาม
เพ็ชรี สุมิตร (ผู้แปล)
บริษัทสำนักพิมพ์ ไทยวัฒนาพานิช จำกัด
ฉบับพิมพ์ครั้งที่ 1 พ.ศ. 2522 ราคา 110 บาท
22. ความสัมพันธ์ในระบบบรรณาการระหว่างจีนกับไทย
พ.ศ. 1825—2398

กาญจน์ ละอองศรี แปลจากวิทยานิพนธ์ของ สิบแสง พรหมบุญ
บริษัทสำนักพิมพ์ ไทยวัฒนาพานิช จำกัด

ฉบับพิมพ์ครั้งที่ 1 พ.ศ. 2525 ราคา 65 บาท

23. การค้าสังคโลก

ชาญวิทย์ เกษตรศิริ และ สุภาภรณ์ จรัสพันธ์ (บรรณาธิการ)

มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์

ฉบับพิมพ์ครั้งที่ 1 พ.ศ. 2526 ราคา 90 บาท

24. ระบบไพร่ในสังคมไทย (2411—2453)

ปิยะฉัตร ปิตะวรรณ (ผู้แต่ง)

สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

ฉบับพิมพ์ครั้งที่ 1 พ.ศ. 2526 ราคา 25 บาท

25. ญูปุ่น : การก่อตัวเป็นชาติสมัยใหม่

พรธณี ฉัตรพลรักษ์ (ผู้แปล)

มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์

ฉบับพิมพ์ครั้งที่ 1 พ.ศ. 2526 ราคา 90 บาท

สังคมไทยในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ พ.ศ. ๒๓๒๔-๒๔๑๖

ม.ร.ว.อดิน รพีพัฒน์

หนังสือเล่มนี้อุดมด้วยหลักฐานและข้ออ้างอิงทางประวัติศาสตร์ซึ่งผู้เขียนใช้วิเคราะห์สภาพสังคมไทยในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ โดยกล่าวถึงฐานะ บทบาท และความสัมพันธ์ระหว่างพระมหากษัตริย์ ขุนนาง ไพร่ และทาส ไว้อย่างชัดเจน ทั้งสะท้อนให้เห็นว่าการดำรงอยู่ของระบบศักดินานั้นตั้งอยู่บนพื้นฐานการผลิตและการเป็นทหารของไพร่ พระมหากษัตริย์ทรงปกครองบ้านเมืองด้วยระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ พระองค์อาศัยหลักธรรมราชาและราชอาณาจักรปกครองขุนนางข้าราชการ ขณะเดียวกันขุนนางศักดินาก็ใช้หลักพระเดชพระคุณต่อไพร่ และทาสลงมาเป็นทอด ๆ ทั่วประเทศ จนทำให้ระบบศักดินาไทยมีลักษณะการรวมศูนย์อำนาจสู่เมืองหลวง ดังนั้นการเปลี่ยนแปลงการปกครองที่เป็นผลสำเร็จ จึงมักเกิดขึ้นในเมืองหลวงเป็นสำคัญ และในฐานะที่ไพร่เป็นพลังพื้นฐานของอำนาจ การเพิ่มขึ้นหรือลดลงของปริมาณไพร่ จึงมีผลกระทบต่ออำนาจของขุนนาง เชื้อพระวงศ์ พระมหากษัตริย์ และกระทบกระเทือนต่อเอกราชของชาติด้วย

ISBN 974-571-157-8

๒๕๓๗ - ๒๕๒๗

ธรรมศาสตร์ ๕๐ ปี